

Dr. J. W. G. VAN OORDT.

DE GODSDIENST
DER GRIEKEN
MET HUNNE VOLKSDENKBEELDEN.

15 E.

HAARLEM,
A. C. KRUSEMAN.
1864.

DE GODSDIENST DER GRIEKEN.

Lith v Emrik & Binger

TEMPEL VAN ZEUS TE OLYMPIA.

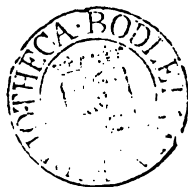
DE GODSDIENST

DER GRIEKEN

MET HUNNE VOLKSDENKBEELDEN.

DOOR

Dr. J. W. G. VAN OORDT.

HAARLEM,
A. C. KRUSEMAN.
1864.

GEDRUKT BIJ GEBR. VAN ASPEREN VAN DER VELDE, TE HAARLEM.

INHOUD.

I. INLEIDING .... blz. 1.

Waar de geschiedenis eener godsdienst belangrijk om is. — De Grieksche godsdienst belangrijk om het Grieksche volk.

II. DE VOOR-HOMERISCHE TIJDEN .... blz. 4.

Onzekerheid omtrent de bestanddeelen van het Grieksche volk. — Mythen. — Moeijelijkheid om tot verstand der mythen te geraken. — Homerus de kenbron der Grieksche godsdienst.

III. DE HOMERISCHE TOESTANDEN. — HOMERUS EN DE GRIEKSCHE GODSDIENST .... blz. 9.

Stam en staat. — Overgangstoestanden in den tijd der volksverhuizingen. — De toestanden der Ilias als overgangstoestanden gekenmerkt. — De Ilias bevat de oudste omvattende voorstelling der Grieksche godenwereld. — Nader bewijs hiervan uit den gang der Grieksche dichtkunst.

IV. DE ELEMENTEN DER HOMERISCHE GODENWERELD .... blz. 21.

Allegorie en volksdenkbeelden. — Pandaemonistische en deïstische voorstellingen. — De Olympus.

V. DE OLYMPUS EN DE VOLKSGODEN .... blz. 31.

Het wezen der godenwereld op den Olympus. — Zeus. — De Homerische goden maatschappelijke typen. — Wat men hieruit omtrent de volksdenkbeelden kan afleiden. — Athene en Apollo.

VI. DE OLYMPUS EN DE MENSCH............................ blz. 41.

Inmenging der goden in menschelijke zaken: persoonlijke betrekkingen tusschen goden en menschen. — In hoe ver de Homerische voorstellingen der goden voor den Griek realiteit hadden. — Schaduwzijde van het Homerische anthropomorphisme. — De onderwereld. — De Odyssea schetst een nieuwe zijde der godenwereld. — De goden en het noodlot bij Homerus.

VII. ONTWIKKELING DER GRIEKSCHE GODSDIENST.—STAM EN STAAT, HELDEN EN DEMONEN, DICHTERLIJKE EN TEMPELSAGE. blz. 55.

Stam en staat, stamgoden en landsgoden. — Invloed der vestiging van het staatswezen op de voorstelling der volksgoden. — Plaatselijk karakter der volksoverlevering. — Heldendienst en nieuwe ontwikkeling van het pandaemonisme. — Demonen en goden. — Aard der heldendienst: helden en goden. — Stilstand het wezen der Grieksche godsdienst. — Dichterlijke en volksoverlevering in de volksdenkbeelden niet gescheiden. — De dichtersage heeft geen gewijd karakter. — Voorstellingen der Theogonie, haar aard en haar invloed op de volksdenkbeelden. — Wat latere dichters zich veroorloven. — De godensage en de gebruiken der eeredienst. — Invloed der Delphische godspraak kenbaar in vele verschijnselen der Grieksche wereld. — Hare politiek in het godsdienstige helpt de Grieksche godsdienst in stand houden.

VIII. DE GRIEKSCHE EEREDIENST.—DE GODSDIENST EN DE STAAT. blz. 100.

Staatsgodsdienst bij Homerus. — De goden de oorsprong van regt en wet. — Staatsgodsdienst en vreemde godsdiensten. — Vreemde godsdiensten kan men niet weren. — De godsdienst beschermd door den staat. — De godsdienst niet geheel beperkt binnen de enkele staten.

IX. ALTAREN, TEMPELS EN BEELDEN........................ blz. 119.

Waar men de goden het liefst vereerde. — Tempels bij Homerus en later. — Sporen van beeldendienst bij Homerus. — In hoe ver god en godenbeeld voor de Grieken één waren. — Aard en bouw der Grieksche tempels. — Schildering van een Grieksch heiligdom. — Altaren. — Wijgeschenken in de tempels. — Godenbeelden. — Beelden en altaren in de huizen en aan de wegen. — Niet alle heiligdommen even toegankelijk. — Bescherming door heiligdommen aan smeekelingen verleend. — Bezittingen der goden. — Hierodulen.

X. DE PRIESTERSCHAP....................................... blz. 159.

Priesters bij Homerus. — Priesters en overheden: hun werkkring wat de eeredienst betreft. — De priesters aan de dienst van een bepaalden god gebonden. — Vereischten voor het priesterschap. — Verpligtingen der priesters. — Dienaren der priesters. — De priesterschap in hooge eer.

XI. OFFERS, GEBEDEN EN REINIGINGEN..................... blz. 178.

Aard der Homerische offers. — Offers waar geen bloed bij werd vergoten. — Dierenoffers. — Wat bij offers vereischt werd. — Offerplegtigheden. — Offergebeden en offerliederen. — Gebruiken bij het gebed. — Eed en vloek. — Eedoffers. — Brandoffers. — Reinigingen. — Ontreiniging in het zedelijke: reinigingsoffers. — Menschenoffers: of zij als zoenoffers beschouwd moeten worden. — Tooverij.

XII. DE GODSDIENST EN HET DAGELIJKSCH LEVEN.......... blz. 219.

Godsdienstige gebruiken van het dagelijksch leven. — Wanneer en hoe men zich tot de goden wendde. — De goden en het staatsleven: eeden en staatsoffers. — Godsdienstige keerpunten in het leven. — De godsdienst en het huwelijk. — Begrafenisplegtigheden. — Doodendienst.

XIII. FEESTEN EN KAMPSPELEN.............................. blz. 239.

Aard der Grieksche feestgetijden. — Waartoe de feesten zijn ingesteld. — Feestkalenders. — Natuurfeesten. — Feestmythen: de doodende en de gestorven god. — Dankfeesten voor den in de natuur geschonken zegen. — Maatschappelijke feesten. — Herinneringsfeesten. — Feestgebruiken. — Wedstrijden bij Homerus. — De nationale kampspelen van Griekenland. — Feesten van Laconica: de aard der volken in hunne feesten zigtbaar. — Het wezen der goden in de feesten afgespiegeld. — Voorstellingen der godensage als feestgebruiken. — Het poppenfeest. — De Thesmophoriën. — De Panathenaeën. — Het Apollo-feest op Delos. — Attische Dionysusfeesten. — Tooneelspelen. — De goden en het Attische blijspel.

XIV. GEHEIMENISSEN.... .... blz. 296.

Verschillende aard der geheime eerediensten. — Diensten met geestverrukking: de Bacchusdienst. — Geheimenissen van Eleusis. — Hoe zij in de geschiedenis voorkomen. — Gebruiken bij het Eleusinische feest. — Strekking en oorsprong der geheimenissen. — Godsdienstige vereenigingen van later tijd: de Orphische sekte. — Phrygische diensten.

XV. WIGCHELARIJ EN GODSPRAKEN.......... .... blz. 320.

Openbaringen door voorteekenen. — Wigchelaars. — De waarzeggingskunst bij Homerus en in latere tijden. — Offerwigchelarij. — Voorspellingen. — Stelling van den wigchelaar in de Grieksche maatschappij. — Godspraken. — De godspraak te Dodona. — Godspraken door teekenen. — Godspraken door orakelspreuken: het Delphische orakel, zijn aard en zijne geschiedenis. — Andere orakels van Apollo. — Droomorakels. — Esculapius. — Het hol van Trophonius. — Doodenorakels.

XVI. HET VERVAL DER GRIEKSCHE GODSDIENST .... blz. 363.

Waar het verval der Grieksche godsdienst in te zoeken is. — Blijken van verval. — Maatschappelijke toestanden tijdens de oudste godsdienstige bewegingen in Griekenland. — Maatschappelijke verschijnselen in verband met de stichting der Grieksche volkplantingen: ontwikkeling van het staatswezen, beginselen der wijsbegeerte. — De wijsbegeerte en de volksgoden. — Atheensche toestanden: de wijsgeerige denkbeelden dringen door tot het volk. — Reactie tegen het nieuwe: Cleon, Aristophanes, Socrates. — Wat hieruit voor latere tijden is af te leiden.

ERRATUM.

In de noot op p. 126, regel 13 van onderen, wordt Pausanias II, 9 over een Hermesbeeld te Sicyon aangehaald. Die aanhaling is verkeerd: het Hermesbeeld dat hier bedoeld wordt was te Cyllene in Elis en wordt vermeld bij Pausanias VI, 26. De oorzaak der vergissing ligt in de vermelding van andere godenbeelden van verwanten aard te Sicyon in de aangehaalde plaats.

INLEIDING.

De geschiedenis eener godsdienst biedt voornamelijk twee punten van groot gewigt. Is het de godsdienst van een groot en godsdienstig volk die men nagaat, geldt het de vraag wat het aandeel is dat het godsdienstig element in de ontwikkeling en grootheid van dat volk gehad heeft, dan valt het onderzoek naar de godsdienst des volks zamen met de beschouwing der geheele volksontwikkeling, en dan vormt het daarvan een des te belangrijker deel, naarmate de kennis van het innerlijk volksleven een dieper blik in het wezen eens volks doet slaan, dan eenvoudige bekendheid met zijn uiterlijken voortgang. Maar ook volken die geene hoofdrol in de wereldgeschiedenis vervuld hebben, kunnen uit een godsdienstig oogpunt hoogst belangrijk zijn, zoo men namelijk gelegenheid heeft om de geschiedenis hunner godsdienst tot zoo oude tijden na te gaan, dat men eenigzins den sluijer kan heffen van die raadselachtige kindschheid des menschdoms, welker kennis zoo onontbeerlijk is voor het ware verstand der wereldgeschiedenis, en die toch meerendeels een raadsel zal moeten blijven. Stelt men zich dit laatste voor, dan gaat men het volk na om zijne godsdienst te kennen; is 't het andere punt wat de aandacht trekt, dan

1

wordt onderzoek naar de godsdienst het middel tot nadere kennis van het volk. Men kan zeker beide punten te gelijk in het oog houden. Maar dan zullen uiterlijke omstandigheden, dan zal de geschiedenis en het wezen des volks en zijner godsdienst weldra uitwijzen welk punt op den voorgrond komt, en welken weg men bij zijn onderzoek moet volgen.

Dat de Grieken een groot volk waren, — groot ook en voornamelijk uit een godsdienstig en zedelijk oogpunt, — dat behoeft waarlijk geen betoog. Werd niet het Christendom, zoo als het op Joodschen grond ontsproot, op een Griekschen stam geënt? Waar vindt men in de voor-christelijke wereldgeschiedenis, — want de Israëlieten, vóór hunne verspreiding, nemen daar naauwelijks eene plaats in, — waar vindt men in die oude wereld ware zedelijke ontwikkeling, echt leven des geestes, dan juist bij de Grieken? Zelfs onder de christelijke bedeeling ziet men voorbeelden, dat zij, die door het Christendom, eenzijdig spiritualistisch opgevat, worden afgeschrikt, aan de Grieksche godsdienst eene zijde vinden die het afschijnsel eener hoogere waarheid schijnt te bieden. Schillers bekend gedicht over de goden Griekenlands is een dier voorbeelden: — dat zijne opvatting der Grieksche godenwereld in vele opzigten hoogst gebrekkig is, doet hier weinig af. Niemand die in de geschiedenis der menschheid belang stelt zal het hooge gewigt miskennen, dat de kennis der Grieksche godsdienst, als hoofddeel van die van het wezen des Griekschen volks, voor die geschiedenis bezit.

Aan kenbronnen der Grieksche godsdienst, zoo als zij in Griekenlands bloeitijd bestond en haren invloed deed gevoelen, ontbreekt het niet. Wij kunnen den Griek van dien tijd vergezellen in zijn staatkundig, maatschappelijk en huiselijk leven: wij kennen den wijsgeer en den man des volks, den dichter en den staatsman. Zijn er ook vele punten waarover men gaarne meer licht zag verspreid, men behoeft niet te wanhopen om, door zich in den geest der Grieken in te denken, tot helderder begrip van dien geest, zonder verdere hulp dan die wij

thans bezitten, te geraken. Maar wij hebben meer. Uit een tijd, veel ouder dan waartoe wij door tijdrekening kunnen opklimmen, een tijd waar wij de Grieken op een trap van ontwikkeling vinden die op zich zelven naauwelijks de hoop zou wettigen om reeds zoo vroege voortbrengselen van letterkunde te ontmoeten, bezitten wij in de Homerische gedichten een zoo volledig tafereel van den maatschappelijken toestand des Griekschen volks, als wij van vele groote en beroemde volken niet eens uit hun besten tijd hebben. En schoon er veel is verloren gegaan van de werken, waaruit ons de ontwikkeling van het Grieksche volk der Homerische tijden tot het volk van Pericles en Alcibiades, Plato en Demosthenes zou blijken, zijn wij toch niet van middelen ontbloot om die ontwikkeling eenigermate na te gaan.

Maar kunnen wij hooger opklimmen? De voorstelling der goden in de Homerische gedichten is stellig niet van dien aard dat men haar, zoo als zij bestaat, als de eerste en natuurlijke uiting der volksdenkbeelden kan beschouwen. En nu is het niet de vraag of men welligt een of ander punt in de Homerische voorstelling kan terugbrengen tot eene oudere elders bewaarde voorstelling, — dit zou ten hoogste strekken om de verwantschap der Grieksche voorstellingen met andere toe te lichten, en het toch reeds duidelijke feit vast te stellen dat die voorstellingen niet de oudste zijn, — maar of men, op eenige wijze, anders dan door in het wilde te gissen, de ontwikkeling der nieuwere voorstellingen uit eene vroegere kan volgen. Is dit niet het geval, dan is een onderzoek naar hetgeen aan de Grieksche denkbeelden ten grond ligt wel niet onvruchtbaar te achten; maar tot het groote doel, — het zelfstandig opklimmen van de Grieksche volksdenkbeelden in de Homerische tijden en later tot de oudste en oorspronkelijke denkbeelden van den Griekschen stam, — zal men zeker niet geraken.

DE VOOR-HOMERISCHE TIJDEN.

Stellen wij ons den oudsten Griekschen stam die ooit Griekenland bewoond heeft, op het oogenblik voor dat hij zijne nieuwe woonplaatsen bereikt. Dat hij te land, van het Noorden, binnentrok, is juist geene gewaagde onderstelling; alle latere volksverhuizingen naar Griekenland gaan dien weg. Welligt was het na een gerekt verblijf aan den voet van den met eeuwig ijs bedekten Caucasus, welligt na lang omzwerven in de steppen van zuidelijk Rusland, dat hij Griekenland bereikte. Dat akkerbouw zoo min als veehoederij hem vreemd was, lijdt geen twijfel; die gaan hand in hand in alle bekende oudste toestanden der Arische volkeren. Maar was hunne bezetting van Griekenland eene verovering te noemen? Vonden zij er stammen van een ander, hetzij min ontwikkeld of beschaafd maar tevens min krijgshaftig ras, die zij moesten verdrijven of ten onder brengen? Met andere woorden, zijn de Leleges met hun vieroorigen Apollo, hunne veelzins raadselachtige Dioscuren en hunne in de overlevering aangeduide verwantschap met de Cariers, zijn de Pelasgen met hun waarzeggenden Zeus te Dodona en hunne chthonische goden, zijn de stichters der cyclopische muren en gebouwen stamgenooten der volken, die later Griekenland binnentrokken, of zijn zij, schoon van vreemd ras, in den schoot der Grieksche natie opgenomen, en bestaat deze dus uit ongelijksoortige elementen? Die vraag moge men al, door scherpzinnige zamenvoeging van het weinige dat tot beantwoording kan bijdragen, eenigzins kunnen toelichten, toch bestaat er voor 's hands weinig kans om ze zoo op te lossen, dat men in die oplossing een vasten grond vindt om op voort te bouwen. Reeds dit is iets wat het vinden van een weg door de overleveringen en bijzonderheden der Grieksche godsdienst moet verzwaren, en wat wel niemand van het zoeken van dien weg, tot nader verstand van het wezen des Griekschen volks, behoort af te

schrikken, maar toch stellig de kans om langs dien weg tot resultaten omtrent aloude en oorspronkelijke godsdienstige denkbeelden te geraken, zeer doet afnemen.

In historische tijden waren er stellig nog vele godsdienstige gebruiken in zwang, die uit oudere tijden dan de ons uit gelijktijdige werken bekende dagteekenden. De kennis dier gebruiken op zich zelve kan zeker eenig uitsluitsel over den aard der Grieksche godsdienst in die oude tijden leveren. Doch hiertoe moet men ze natuurlijk in verband beschouwen met de godsdienstige overlevering, die er zich zoo dikwijls aan vastknoopt. Is er iets wat eene kenbron der oudste godsdienst van Griekenland moet zijn, zoo men die kenbron maar zelve kan peilen, dan is het de Grieksche mythologie. Maar alweder, is er door het veld dier mythologie een weg dien men kan betreden met de hoop om het gewenschte doel, de kennis van den oudsten Griekschen godsdienstvorm, te bereiken? Is het mogelijk om de eigenlijke mythen van de historische overlevering, de historische en godsdienstige allegorie af te zonderen, die men er meê vereenigd vindt? En had men ze er al van afgezonderd, zou men ze dan nog met genoegzame zekerheid kunnen verklaren?

Het ligt in den aard der zaak dat de Grieksche stammen reeds uit hunne vroegere verblijven eenige van die eenvoudig dichterlijke opvattingen en voorstellingen van het hoogere hebben meêgebragt, die, met het gewaad eener overlevering omkleed, den naam van mythen dragen. Verhalen de kenners van het Sanskrit dat men den oorsprong der voorstelling van Hermes, den herdersgod, in den hond der Veda's vindt die de hemelsche schapen — de wolken — over het luchtgewelf drijft; toonen zij den oudsten vorm der mythen van Prometheus in de dichterlijke voorstelling waardoor alle vuur door de pramantra — den oudsten vuurtoestel — wordt ontstoken, en die toestel zelf weder tot een persoon wordt; dan valt het in het oog dat die verklaringen niet alleen waar kunnen zijn, maar zelfs dat zij, zoo zij maar op zich zelve niets ongerijmds bevatten, een zeer grooten schijn van waarheid

hebben, juist omdat het al zeer vreemd zou zijn zoo men, bij den hoogen waarschijnlijken ouderdom van sommige gedeelten der Veda's en de verwantschap tusschen de Indiërs en Grieken, niet eenige Grieksche mythische voorstellingen uit de Indische kon verklaren.

Doch nu komt de vraag of de oudste Grieken, tijdens hunne komst in Griekenland, dien trap van volksontwikkeling reeds te boven waren, waarop de eigenlijke mythen ontstaan. Met regt is door velen op den eigenaardigen invloed gewezen, dien de Grieksche natuur op den geest van het Grieksche volk moest uitoefenen. Die natuur biedt schoone, afwisselende vormen, maar niets wat van zelf moet strekken om de gedachte op het oneindige te vestigen: geene hemelhooge ijsbergen, geene eindelooze vlakten, geene zee zelfs dan die weder door eilanden begrensd schijnt. Dit is het, zegt men, dat de Griek bij het door maat beperkte deed stilstaan, dat hem dien zin voor geëvenredigde vormen inboezemde, die hem juist daarin het schoone en dus, in zijn geest, het hoogste deed vinden. En tevens dwong hem de armoede van zijn veelzins door droogte lijdend en min vruchtbaar land om arbeid boven bespiegeling te stellen, en om het bestaande met een voor het praktische geopend oog gade te slaan. Is het dan niet waarschijnlijk dat de nieuwe verschijnselen, die men op Griekschen grond aantrof, ook weder hun weg in den mythenschat der Grieken gevonden hebben? Hoever men ook mistast als men b. v. met een bekend Duitsch geleerde beweert dat de dichter der Ilias willens en wetens in zijn gedicht niets anders geschetst heeft dan zekere verschijnselen, die met de overstroomingen der rivieren in Troas in verband staan, in zoo ver hebben zij, die zoo iets opperen, stellig regt van spreken, als er even groote waarschijnlijkheid bestaat van het ontspruiten van mythen op Griekschen grond en in verband met Grieksche verschijnselen, als van het overplanten der oudste mythen naar Griekenland door hen die uit andere streken daarheen overkwamen.

Had men, naast mythen waarvan men den oorsprong ontegenzeggelijk in den tijd vindt toen de groote Arische stam zich nog niet gesplitst en

over West-Azie en Europa verspreid had, een aantal andere, even ontegenzeggelijk echt Grieksche natuurmythen, dan zou men een eind gevorderd zijn op den weg tot oplossing van het vraagstuk hoe de latere Grieksche voorstellingen zich gaande weg gevormd hebben. Maar het is naauwelijks denkbaar dat men omtrent een enkele echt Grieksche mythe ooit tot ware zekerheid zal kunnen geraken.[1] Bij de Grie-

[1] Slechts eene schijnbare uitzondering vormen zulke verhalen als die bij Hesiodus over Prometheus, want deze zijn, als men ze afzondert van het feit dat Prometheus de vuuraanbrenger is, geene mythen tot verklaring van hetgeen men in de natuur ziet werken, maar met volkomen zelfbewustheid gedichte fabelen van zedekundige strekking, en naderen zeer tot den aard der Aesopische dierenfabel of wel tot dien van het verhaal van Aristophanes in Plato's Gastmaal, omtrent de oorspronkelijk vereenigde maar sedert gescheiden wederhelften waaruit thans het menschdom zou bestaan. Het alle kenmerken van hoogen ouderdom dragende verhaal omtrent Pandora behelst niets anders dan eene dichterlijke uitwerking van het ook in het boek Genesis gevonden denkbeeld, dat de vrouw de oorzaak van alle kwaad is. Zeus laat een beeld maken, ten rijkste begaafd door de andere goden; dit beeld kreeg den naam van vrouw. En toen nu Epimetheus — te laat bedacht was de beteekenis van dien naam voor den vinder van het verhaal, die blijkbaar aan den naam Prometheus den zin van vooraf bezinnend hechtte, — het hem toegezonden nieuwe wezen bij zich had genomen, toen bemerkte hij te laat zijne fout; want de vrouw nam met haar handen den deksel van het vat, en daaruit rezen alle kwalen op die sedert het menschdom geteisterd hebben. Ieder die, het verhaal van Hesiodus lezende, de twee blijkbaar later ingevoegde regels weg laat, waar de naam Pandora met zijne verklaring in voorkomt, zal inzien dat het verhaal geen anderen zin kan hebben dan den hier opgegeven, en dat het dus onnoodig is om te zoeken welke natuurkracht er met Pandora bedoeld wordt als Prometheus de persoonsverbeelding van den oorsprong des vuurs is. Nog ligter is het om den zin van het andere verhaal in te zien, omtrent de verdeeling van het offer tusschen den mensch en de goden, waarbij Zeus door Prometheus bedrogen en er toe gebragt werd om de met vet bedekte beenderen in plaats van het in het vel verstoken vleesch te nemen. Dit kan niet anders zijn dan eene schertsende verklaring van de gewoonte der Grieken om het bruikbare gedeelte des offers niet meê te verbranden; en het eenige wat er nog van op te merken valt, is dat men de woorden van den dichter verkeerd opvat, zoo men er uit afleidt dat Zeus zich niet liet bedriegen; want de zin van hetgeen men zoo verklaart is niet anders dan: Zeus zag wel dat er een list in het spel was, en had er een kwaad oog op. Van denzelf-

ken vindt men geene heilige boeken uit de grijze oudheid, zoo als bij de Indiers en Perzen. Het is zelfs merkwaardig hoe, bij een volk dat in het werk der wetgeving zoo veelzins gearbeid heeft als het Grieksche, de ongeschreven wet, het gebruik dat van de vaderen was overgekomen zonder dat men den oorsprong er van kon aanwijzen, steeds boven alle schrift gesteld werd. Bij de Grieken was er ook geen priesterkaste, die de met aloude godsdienstige gebruiken verbonden overleveringen kon bewaren. Vindt men zulk eene overlevering, dan is het geen gemakkelijke taak haren ouderdom te bepalen. Maar al kan men aannemen dat zij uit een zeer vroegen tijd dagteekent, dan zal hare verklaring, zoo men haar niet op ongriekschen bodem terug vindt, toch altijd meer een werk zijn van gissing, fantazy, intuitie, zoo men wil, — maar die gaaf is zeldzaam — dan van historische berekening. Zelfs analogie met andere godsdiensten is hier geen zekere leiddraad. Vindt men verhalen die, zonder het minst verwrongen te worden, even goed voor historische allegorie als voor natuurmythen kunnen gelden, — die b. v. over den strijd van Poseidon met Athene over het bezit der naar deze genoemde stad, met Hera over Argos, met de zon over Corinthe; want bij al die verhalen kan men zeer goed aan een strijd tusschen stammen en stamgodsdiensten denken die in genoemde steden de overhand zich betwisten; — neemt men tevens de mogelijkheid in acht dat ook vreemde, niet-Arische elementen in den Griekschen mythenschat gevonden worden; dan is het toch wat veel gewaagd om het element der historische allegorie of het Semitische element bij de verklaring der Grieksche mythologie uit te sluiten; en heeft men te kiezen tusschen verklaringswijzen, dan zijn het toch waarlijk de wil en neiging van den verklarende, niet zijne

---

den aard als de twee voornoemde verhalen is ook het Hesiodische verhaal van de gouden en zilveren eeuw; een verhaal dat ook al heel wat ouder moet zijn dan de dichter, nu hij, om het met zijne denkbeelden omtrent de door Homerus bezongen voorvaderen te rijmen, tusschen de koperen eeuw en zijn eigen tijd een afzonderlijke heldeneeuw meende te moeten inschuiven.

kritische gaven, die hem op de baan der verklaring leiden zullen.

Niet al wat er vóór Homerus bij het Grieksche volk bestond, vindt men bij hem. Zijne voorstelling van het doodenrijk b. v., sluit de mogelijkheid en waarschijnlijkheid niet uit dat de denkbeelden die aan de geheimenissen te Eleusis ten grond lagen, — die van de mogelijkheid van een gelukkigen toestand na het leven, — reeds vóór hem, slechts niet algemeen, in zwang waren. Zijn kring van opmerking, zijn dichterlijk scheppingsvermogen, beperkte zich immers binnen zekere grenzen, even als al wat menschelijk is. Maar toch zijn het zijne voorstellingen waar men nog het naast uit kan opmaken welke denkbeelden er vóór hem heerschten. En blijken die denkbeelden van dien aard te zijn, dat de kans om van hen tot de oorspronkelijke godsdienst der Grieken geleidelijk op te klimmen, al heel gering schijnt, dan heeft men toch nog minder reden tot klagen, dan tot dankbaarheid dat men in zijne werken zoo veel vindt waar men de latere vormen der Grieksche godsdienst aan kan toetsen.

DE HOMERISCHE TOESTANDEN. — HOMERUS EN DE GRIEKSCHE GODSDIENST.

De Ilias verplaatst ons op een hoogst merkwaardig keerpunt in de ontwikkelingsgeschiedenis des Griekschen volks.

In historische tijden is, in Griekenland, de stad tevens de staat. Bij al de volkseenheid die men bij het Grieksche volk in zijne verspreiding over al de kusten der Middellandsche en Zwarte zee opmerkt, is men er nooit tot die ruimere opvatting van het staatswezen gekomen, die in vele nieuwere talen aan het woord land de beteekenis van staat geeft. Er is niets in de Grieksche geschiedenis wat, sedert

het ontstaan der steden, op eene verenging van het staatswezen, op een lateren oorsprong van de zelfstandigheid der enkele steden wijst. Integendeel, juist vindt men voorbeelden van eene zamensmelting van kleinere vroeger zelfstandige steden tot één grooteren staat, die dan toch ook weder geene vereeniging van steden maar, door het opheffen der afzonderlijke besturen in alle op één na, eene enkele stad vormt. Is men dus geregtigd om aan te nemen dat de identiteit der denkbeelden staat en stad bij de Grieken van de eerste vestiging der steden dagteekent, toch spreekt het van zelf dat er eene nog oudere staatkundige eenheid dan die der stad bestaan heeft, namelijk die van den stam. Het is de stam die het land in bezit neemt, zich vaste woonplaatsen kiest, en tot zijne bescherming eerst den burg op de hoogte, daarna ook de stad in de vlakte sticht. En is zij eens gesticht, heeft de stam een vroeger zoo al niet geheel zwervend dan toch minder aan vaste plaatsen gebonden leven met het stadsleven verwisseld, dan maakt de staatseenheid van den stam van zelve voor die der stad plaats.

Had die overgang in Griekenland geheel gelijkmatig en zonder stoornis plaats gehad, dan zouden wij er waarschijnlijk naauwelijks eenig berigt van over hebben, want op zich zelven staat hij gelijk met een overgang uit een staat van woestheid tot een toestand van beschaving, die echter niet ontwikkeld genoeg is om historische gedenkteekenen van eenig belang na te laten. Maar Griekenland is niet op eens en zonder heftigen strijd bevolkt. Nieuwe stammen vielen in het land en verdreven of onderwierpen de vroegere bewoners; nergens was die zekerheid van bezit en woonplaats die voor ware staatsontwikkeling noodig is. Geruimen tijd heeft die toestand van onzekerheid en gedurige omkeering geduurd; lang genoeg om nog gelijktijdig te zijn met een vrij hoogen trap van ontwikkeling bij het Grieksche volk. Het Amphictyonen verbond, — eene instelling ter vervanging van het vuistregt door regtspraak tusschen de verbondenen, — dagteekent uit den tijd dat nog de stam de staatseenheid in Griekenland vormde; en de behoefte aan vrede en orde, die den beschaafden staat van den

woesten volkstam onderscheidt, openbaarde zich dus bij de Grieken reeds vóór dat het eigenlijke Grieksche staatswezen begonnen was zich te vestigen. Toen de verovering van Peloponnesus door de Doriers de rij der volksverhuizingen in het eigenlijk Griekenland sloot, toen waren de vroegere bewoners des lands reeds in steden gevestigd, en sommige dier steden hebben tot in betrekkelijk laten tijd de veroveraars getrotseerd en hare zelfstandigheid behouden.

Doch die laatste volksverhuizing moest des te dieper in den staat van zaken ingrijpen, naarmate zij in een tijd van hooger ontwikkeling des Griekschen volks plaats greep. Had zich welligt reeds vóór de komst der Doriers het Grieksche staatswezen, zooals het later bestond, gevestigd, stellig moest het door eene verovering waarbij een aanzienlijk deel des lands van heeren veranderde, tot in zijn grondvesten geschokt worden. Er kon geen spraak zijn dat thans, zooals later, uit een enkele stad een gedeelte der bevolking naar verre streken toog om zich nieuwe woonplaatsen te zoeken; en evenmin waren de in Griekenland woonachtige stammen nog gesloten genoeg om als zoodanig het land te verlaten, waar zij alleen als onderdanen konden blijven. Volgens Herodotus bestonden de volkeren, die na de Dorische volksverhuizing naar Klein-Azie trokken om daar de twaalf Ionische steden te stichten, uit een mengelmoes van allerlei stammen, geenszins alleen uit Ioniers; en dit zijn berigt is des te minder te wantrouwen, daar hij met de afleiding der geslachten in die steden goed bekend kan zijn geweest, en zich hier evenmin weifelend betoont als er op uit is om eenig lievelingsdenkbeeld te betoogen. Bij de Aeolische volkplantingen schijnt reeds de naam op een bonte volksmassa te doelen; want vertaalt men het woord Aeoliers, dan krijgt men "de bonten, de veelsoortigen;" en dat men met eenig regt tot zulk eene verklaring zijne toevlugt mag nemen, dat blijkt uit den iets dergelijks beteekenenden naam van een Dorischen stam, de Pamphyliers, dien men niet beter kan vertalen dan met den naam van een bekend volk van Duitschen oorsprong, de Allemannen. Het waren dus groote menschenmassa's, niet

zoo zeer door stamverwantschap als wel door den dwang der omstandigheden zaamgebragt, die na de Dorische volksverhuizing uit Griekenland naar elders trokken. Maar de maatschappelijke toestanden, door die nieuwe verhuizing in het leven geroepen, waren natuurlijk van dien aard dat zij de vroegere staatseenheid der stammen weder veelzins aanschouwelijk maakten, ook al hadden niet de veroveringen van den laatsten tijd in Griekenland zelf het wezen en de kracht van den stam weder getoond.

Uit den tijd, waarin de stichting der oudste Grieksche volkplantingen in Azie een reeds verouderden maatschappelijken toestand voor een poos weder in het leven riep, dagteekent blijkbaar de Ilias. Het latere op het bestaan der steden gegronde staatswezen moet reeds in den tijd des dichters bestaan hebben. Troje doet zich niet voor als een gewrocht zijner verbeelding, zoo als de tuinen van Alcinous of het paleis van Menelaus in de Odyssea. Den zanger van het beleg van Troje persoonlijke onbekendheid met het wezen eener stad toe te dichten, zou dwaasheid zijn. De vereering der afzonderlijke goden is reeds vastgeknoopt aan de door hen begunstigde steden. Hera is de Argeïsche godin, Athene die van Alalcomenae; — als men gene hoort verkondigen dat er drie steden zijn die zij boven alle lief heeft, Argos, Sparta en Mycene, dan is er maar één stap van die voorstelling tot die waarbij in de Odyssea Athene het huis van Erechtheus, in de naar haar genoemde stad, bewoont. Maar ziet men Ares de Phlegyers en Ephyrers te velde voeren, ziet men de Lapithen de woeste Pheren uit het Pelion-gebergte verdrijven en naar het land der Aethikers dringen, ziet men de Epeërs, na de nederlaag hunner door Hercules verslagen naburen, dezen aanvallen en hun het vee ontrooven dat hun rijkdom uitmaakte, dan blijkt het hoe helder eene voorstelling ook van het stammenleven den dichter eigen was. Thucydides, de man die zijn eigen tijd beter doorgrond heeft dan welligt eenig geschiedschrijver eenig tijdvak, wist zich met de magt van Agamemnon, den veldheer en koning van geheel Griekenland, niet te redden. Daar hem geene

mogelijkheid eener heerschappij in Griekenland voor oogen stond die niet op scheepsmagt rustte, was hij wel gedwongen om tot de zonderlinge onderstelling zijne toevlugt te nemen dat reeds Agamemnon over eene aanzienlijke vloot kon beschikken. Maar de zanger der Ilias had meer gezien dan waarvan de historische wijsbegeerte van Thucydides droomde; — de groote verhuizing der uit Griekenland verdreven volkeren naar Azie moet het hem duidelijk voor oogen gesteld hebben hoe het juist aan stammen, nog naauwelijks aan vaste woonplaatsen gebonden en steeds gereed om den landbouw voór plundertogten te verlaten, eigen is om gewillig zelfs een vreemd stamhoofd te volgen, dat om dapperheid of geluk in den krijg of om anderzins verworven aanzien gevierd is; terwijl steden steeds naijverig zijn op hare zelfstandigheid, en niet dan door dwang of door blijkbaar voordeel er toe komen om zich tot een verren krijg te vereenigen. Is al de Trojaansche krijg niet als een in allen deele bewezen historisch feit te beschouwen, zeker kan men de voorstelling van dat langdurige beleg, ter wille van een zuiver persoonlijke beleediging ondernomen, niet uit den aard der zaak onhistorisch noemen. — Had Thucydides de Homerische toestanden anders dan ter loops en met het oog op zijne beschouwing van Athene's grootheid behandeld, hij had zeker ook over die plaats uit de Ilias zijne verwondering te kennen gegeven, waar Agamemnon aan Achilles zeven steden in zijn land aanbiedt, "die hem, als een god, met geschenken zouden eeren;" want ook dit is iets wat met latere Grieksche toestanden geenszins rijmt, en een tijdgenoot der Perzische koningen veeleer aan hunne heerschappij dan aan het Homerische koningschap moet herinnerd hebben. Maar ook hier wordt alles duidelijk als men slechts in het oog houdt hoe nabij de Homerische tijden aan de laatste volksverhuizing in Griekenland zijn. De onderwerping van Peloponnesus door de Doriers moet in het eerst in vele gevallen zich tot het cijnsbaar maken der bestaande steden beperkt hebben; vele en zware oorlogen zijn er later gevoerd vóór dat de Doriers in allen deele heeren des veroverden lands waren. En van zulke

cijnsbare steden kon een vorst van den heerschenden stam de heerschappij zonder moeite aan een gunsteling opdragen. Ook die plaats is dus van belang voor de kennis van den tijd waar de Ilias in thuis hoort, en leidt hieromtrent tot een dergelijk resultaat als het verder aangehaalde.

De gunst van Hera, haar haat tegen Hercules, had Argos en Sparta niet gebaat; — de stam, wiens heerschers hun geslacht van Hercules afleidden, had ze veroverd, "want zoo wilde Zeus het, die reeds de magt van vele steden had ontbonden en nog zou ontbinden, daar zijne kracht de grootste was." [1] De vele Grieken van onderscheiden stam die door de Dorische en andere gelijktijdige volksverhuizingen hunne woonplaatsen verloren hadden, vereenigden zich om elders een verblijf te veroveren. Wat er nog van stamvooroordeelen bij hen over was moest voor den dwang der omstandigheden wijken; wie aan den grooten togt der Ioniers deel nam was een Ionier, diende de goden der Ioniers, al hield hij met zijn geslacht de stamgodsdienst aan. Door krijgen met althans gedeeltelijk verwante maar toch geenszins Grieksche volken in Klein-Azie moesten zij het land winnen, waar het twaalftal steden van het oude Ionie zou herleven. Was er ooit een tijd die de ballingen als van zelf moest in het geheugen roepen wat van de daden der vaderen, van den krijg der Achaeërs tegen de Aziatische Trojanen en hunne bondgenooten verhaald werd, het was deze. Was het ook vroeger bij hen gewoonte om, als Achilles in de Ilias, "den roem der mannen" te bezingen, thans werd de lofzang tot een heldendicht, een gedicht, — want zoo moet men de Homerische gedichten opvatten, en zoo heeft ook een man als Goethe het heldendicht opgevat — waar al het werken en lijden der bestaande maatschappij en harer leden, maar geidealizeerd en in het gewaad van eene verheerlijking der vaderen, geschilderd werd. In zulk een gedicht moest ook de onzigtbare leiding der menschelijke lotgevallen in zigtbaren vorm worden voorgesteld. Maar

[1] Il. II, 116.

hier gold het geen louter uitwerken en idealizeren der volksdenkbeelden, zoo als, wat het zuiver menschelijke betreft, de Homerische toestanden die van den tijd des dichters in idealen vorm wedergeven. Integendeel, de dichter van het oudste heldendicht der Grieken moet tevens de schepper der godenwereld zijn geweest die hij ons voortoovert. Want onder een volk dat geene priesterkaste, geene heilige boeken kent, dat, zoo als de Grieken, niets weet aan te wijzen waarop het zijne godsvereering grondt dan het aloude gebruik, bij zulk een volk, zoo men er eene uitgewerkte voorstelling der godenwereld vindt, moet die voorstelling van dichters zijn uitgegaan; en is het volkomen gemis van dichtwerken uit den voor-Homerischen tijd al geen bewijs genoeg dat de dichter van het oudste Homerische gedicht tevens de oudste Grieksche dichter, in den waren zin des woords, is, dan maken toch reeds de toestanden, die men in de Ilias geschetst vindt, het bijna ontwijfelbaar dat men daar de eerste omvattende voorstelling der Grieksche godenwereld vindt. Want in welken tijd kan die voorstelling geboren zijn, zoo niet op het oogenblik dat eene tijdelijke omverwerping van bestaande toestanden alle elementen van godsvereering in het geheele land bijeen dreef, en tevens de dichtsoort schiep die boven alle andere de volledige schildering der menschheid, in al wat zij werkt en lijdt, zich ten doel stelt?

Herodotus miskende de geschiedenis en den geest van zijn volk dus niet, toen hij Homerus en den hem volgenden en zijne voorstellingen uitwerkenden Hesiodus als de scheppers der Grieksche godsdienstleer kenmerkte. Dat blijkt ook uit hoogst afdoende bewijzen, die de geschiedenis der Grieksche dichtkunst levert.

Eeuwen lang wordt de Grieksche dichtkunst door den invloed der Homerische poëzy beheerscht. De "toorn van Achilles," het oudste gedeelte der Ilias, werd door aanvulling de Ilias in haar tegenwoordigen vorm; — de Odyssea levert, naast andere sporen van jongeren oorsprong, ook bewijzen dat het oudere gedicht bij de Grieksche natie evenzeer eene godsdienstige behoefte geschapen als vervuld had, en

voorziet dan ook in die nieuwe behoefte.[1] Nog later zijn de oudere voor ons meerendeels verlorene gedichten, die men, omdat zij de verdere verhalen omtrent den Trojaanschen krijg en andere verwante onderwerpen in Homerischen trant behandelden, in oude tijden in de wandeling aan Homerus toeschreef; — het bekende fragment waarin de Trojaansche krijg wordt voorgesteld als het gevolg van een wel doordacht plan van Zeus om de aarde van den last harer tallooze bewoners te ontheffen, kenmerkt zich door eene gekunsteldheid die van een nog veel erger verval der dichtkunst getuigt dan de hinderlijkste overdrijvingen in de latere boeken der Ilias. Maar leveren die gedichten, te zamen met de Homerische hymnen, het bewijs dat er eene Homerische school bestaan heeft, wier voortbrengselen gedeeltelijk door lange tusschenpoozen van elkander gescheiden zijn, veel duidelijker blijkt de invloed der Homerische poëzy uit eene vergelijking met die dichtsoorten die men geenszins tot de Homerische school kan rekenen, — met het leerdicht van Hesiodus en met de elegische poëzy.

Hesiodus is de oudste Grieksche dichter die zijne eigene persoonlijkheid in zijn werk ons voorstelt; — Archilochus, die tijdens het wisselen der achtste en zevende eeuw vóór Christus zijne elegiën en iamben dichtte, nagenoeg de oudste wiens leeftijd men met eenige zekerheid kan bepalen. Vergelijkt men de Homerische toestanden, ook die der Odyssea, met die in de Werken en Dagen van Hesiodus, en deze weder met die bij Archilochus, dan merkt men een verschil op dat ze als onderling door heel wat menschenlevens gescheiden doet voorkomen. Welk een afstand is er niet tusschen het vaderlijke koningschap, den vrijen en krijgshaftigen geest der helden, het in de schaduw blijven des volks bij Homerus, en de bittere klagten afpersende, hopelooze verdrukking der geringeren door hebzuchtige gewetenlooze grooten bij Hesiodus! En

[1] De hier gemaakte onderscheiding van een ouder deel der Ilias en latere toevoegsels, en die tusschen de Ilias en Odyssea als werken van meer dan eene hand, is niet nieuw, en zal dus niet nader toegelicht worden, behalve waar juist de beschouwing der Homerische godsdienst er aanleiding toe geeft.

niet minder groot is de afstand die dezen weder van Archilochus, den vrijen staatsburger, scheidt. Hesiodus vergelijkt het lot van den man des volks in de magt der grooten met dat van de nachtegaal die, door den havik gegrepen, tot niets dan klagen hare toevlugt kan nemen, want den roofvogel staat het vrij of hij haar wil dooden of loslaten. Hesiodus, terwijl hij het geslacht der Homerische helden verheerlijkt als regtvaardig en moedig in het leven, en het verplaatst naar de gelukkige eilanden na den dood, ziet voor het geslacht waar hij onder leeft niets dan nog diepere zedelijke ellende vooruit dan waar het thans reeds aan lijdt. Maar Archilochus is reeds geheel de Griek van later. Hoort men hem raden om het leed, wat dan dezen dan genen treft, te verzetten en het leven te genieten; hoort men hem smalen op eene overwinning waarbij duizend strijders slechts een zevental vijanden geveld hebben; hoort men hem den rijzigen, op lokkenpracht bogenden, trotsch daarheen schrijdenden veldheer beneden den kleinen, krombeenigen maar securen en schranderen bevelhebber stellen; dan kan men zich voorstellen dat er in de dagen van Pericles of Aristophanes op de markt te Athene al niet anders gesproken is. — Naast dit verschil in leeftijd heeft men dat in woonplaats en dichtsoort. De elegische poëzy, als geheel subjectief, heeft met het heldendicht in onderwerp en aard niets gemeen. En wat Hesiodus betreft, er is veel wat de voorstelling van een zijner uitgevers regtvaardigt, die zijne zangerschool tegenover de Homerische stelt, en die tegenstelling aanwijst in de verschillende wijze van voordragt, — die der Homerische zangers met, die der Hesiodische zonder citherspel, — in het gebruik van overdragtelijke uitdrukkingen, als “vijftak” voor “hand,” dat men wel bij Hesiodus maar niet bij Homerus vindt, en dergelijke; terwijl buitendien de overlevering Homerus meestal tot een Ionier, Hesiodus, naar aanleiding van zijne eigene gedichten, tot een Aeolier, in Boeotie woonachtig, maakt. En toch komt Hesiodus in taal en dichtmaat al zeer naauw met Homerus overeen; toch bieden de elegische dichters, al dichtte Tyrtaeus te Sparta, Mimnermus in Ionie, Theognis in het Dorische Megara, eene onder-

linge gelijkheid van taal en vorm aan, die het soms onzeker maakt wien men het een of ander fragment zal toeschrijven, en die tevens hen allen kenmerkt als zoo naauw verwant met Homerus, zoo zeer voortbouwende op den door hem gelegden grond, als de geheel afwijkende dichtsoort, de veranderde toestanden en het groote verschil in leeftijd het maar eenigzins toelaten. Vindt men al in enkele fragmenten van oude epische poëzy eenig spoor van den invloed, dien de gewone tongval des dichters op zijne dichtertaal uitoefende, toch dagteekent, — bij al dat groote onderscheid in tongval, dat zeker in oude tijden, bij mindere beschaving en slechts weinig mindere verspreiding des volks dan later, even sterk moet zijn geweest als in de dagen waar onze meeste Grieksche werken uit zijn, — de van de oude Homerische taal geheel afwijkende, naar de tongvallen zich rigtende poëzy, eerst uit de zevende en zesde eeuw, uit de dagen der oudste Aeolische lierdichters. Tot op dien tijd beweegt zich de Grieksche dichtkunst, in weerwil van eene verscheidenheid van onderwerpen en geest die alle denkbeeld aan eigenlijke navolging uitsluit, binnen de perken die haar, wat taal en vorm betrof, door den invloed der Homerische poëzy waren voorgeschreven.

Maar naast dezen invloed dien de Homerische poëzy op taal en vorm der latere Grieksche dichtkunst heeft uitgeoefend, komt, bij eene beschouwing als deze, hare blijkbare werking op godsdienstig gebied nog veel meer in aanmerking. Reeds met een woord is er gewaagd van de in dit opzigt merkwaardige betrekking tusschen de Ilias en Odyssea, en hierop zal later worden teruggekomen. Maar ook de Homerische hymnen, ook de op naam van Hesiodus staande Theogonie en genealogische gedichten zijn gevolgen der godsdienstige behoefte, die door de kennis der Homerische gedichten in den geest van het Grieksche volk ontstaan was. In de Ilias zagen de voornaamste geslachten van Griekenland hunne voorvaders ten tooneele komen, vonden vele steden hare eigene overleveringen weder, zag het nieuwe volk dat zich uit de vereeniging van zoovele Grieksche stammen gevormd had, de vele goden als in ééne maatschappij vereenigd, die vroeger

althans ten deele door slechts enkele stammen vereerd werden. [1] Voorstellingen, vroeger verspreid en onbepaald, zag men thans duidelijk en tot één harmonisch geheel vereenigd; — wat in den zin des volks lag, maar door het volk niet aan het licht kon komen, werd door den dichter als tolk en tevens als leeraar der natie, geformuleerd. En zag nu het volk het beeld zijner eigene, vroeger duistere maar thans in duidelijke vormen gehulde voorstellingen voor zich, dan werd dat beeld het voorwerp zijner beschouwing en studie; dan moest bij de natie, die later een Thucydides en een Plato voortbragt, reeds in een ouder tijdperk van ontwikkeling de behoefte ontstaan aan een met den tijd strookend geschiedkundig en wijsgeerig onderzoek tot aanvulling en uitwerking der nieuwe voorstellingen. Dan moest elke stad, elke stam in Griekenland verlangen om zijne eigene overleveringen in den kring der nationale overlevering te zien opnemen dien het Homerische heldendicht geopend had, of om op eenige wijze eene plaats in dien kring te bezetten. Dan moest elke Griek die zich thans voor het eerst van zijne eigene voorstelling der godenwereld rekenschap kon geven, nu hij ze in een aanschouwelijk beeld zag uitgedrukt, nog nadere en meer bepaalde inlichtingen verlangen omtrent het wezen van datgene wat hij thans in groòte trekken geschetst zag. Na het heldendicht, waar de historische overlevering of de in het gewaad daarvan gehulde mythe slechts in zoo ver hare plaats innam als de loop van het gedicht het meêbragt, waar men de godenwereld slechts aanschouwde

[1] Welligt zal men vragen, waarom in de Ilias, als zij toch voor Ioniers gedicht is, de Ioniers zelve slechts eenmaal, en dat wel op eene eenigzins verdachte plaats, genoemd worden. Het antwoord is: waarschijnlijk juist omdat de naam van Ioniers die der vereenigde stammen en als zoodanig nieuw was, en de dichter, als de voorvaders bezingende, met voordacht dat vermeed wat zijn naaste gehoor nieuwerwetsch moest schijnen. Welligt is het eene dergelijke reden waarom de naam Hellenen in de Homerische gedichten weinig of niet voorkomt; want het is moeijelijk zich een denkbeeld te vormen hoe hij eerst na den tijd der Homerische gedichten, algemeene volksnaam kan geworden zijn.

voor zoo ver de strijd, die door menschen gestreden werd, door haar zijne beslissing erlangde, moest de verzameling van overleveringen, de stelselmatige en opzettelijke behandeling van de geschiedenis der goden komen. De Ilias en Odyssea openden niet slechts dien kring van heldendichten, waar de geheele Trojaansche krijg en de daarmede in verband staande overleveringen werden afgehandeld, maar zij waren het tevens die het ontstaan der Homerische hymnen, der Hesiodische Theogonie en genealogische gedichten eene behoefte van den tijd maakten; want in de hymnen vond men de geschiedenis der enkele goden; in de Theogonie zag men de wording, de lotgevallen en den zamenhang der godenwereld; in de genealogische gedichten vonden stammen en staten hunne eigene overleveringen, of wel vindingen van den dichter die als zoodanig konden gelden. Na godsdienstige openbaring komt godgeleerdheid; — alleen het feit dat de Homerische gedichten, door aan de Grieksche natie een inzigt in de haar vroeger duistere wereld harer eigene godsdienstige begrippen te openen, haar de behoefte aan nadere kennis dier wereld meêdeelden, verklaart den gang der oudste Grieksche dichtkunst.

Aan elke beschouwing der Grieksche godsdienst moet die der Homerische voorstellingen ten grond liggen. Niet dat zij de brug tot de oudste godsdienstige denkbeelden vormen; — juist doordat zij een nieuw, op weinig ontwikkelde of door den tijd voor het volk van zin ontbloote sagen steunend beeld opleveren, hebben zij, bij de behoefte des volks aan iets wat zin en leven aan hunne uiterlijke godsdienst en hunne godsdienstige overlevering gaf, dien invloed uitgeoefend, dien zij tot aan het einde der Grieksche wereld behouden hebben, maar die hun vooral in tijden eigen moest zijn dat men nog weinig anders had wat tot ontwikkeling van den geest des volks kon strekken. Maar zij toonen den aard der godsdienst, die reeds bij de Grieken bestond toen hun oudste dichter optrad; en zij zijn het waar het Grieksche volk zich veelzins aan moest houden, ook toen het in beschaving en wijsgeerige ontwikkeling alle andere volken was voorbijgestreefd.

DE ELEMENTEN DER HOMERISCHE GODENWERELD.

Reeds uit het voorgaande kan men zich ligt voorstellen op welke wijze de scheppende kracht van Homerus op de godsdienstige voorstellingen van zijne en latere tijden moet gewerkt hebben. Hij stelde niet uit mythen en volksdenkbeelden een geheel zamen, maar mythen en volksdenkbeelden vormden de stof die hij ziel en leven inblies. Neemt hij allegorie ter hand, hult hij zijne eigene denkbeelden in een vorm die ze eenigermate naar godsdienstige mythen doet zweemen, dan is toch het onderscheid voor wie den geest der Homerische gedichten maar eenigzins kent, doorgaans gemakkelijk te onderkennen. Eris, de Tweedragt, wordt de zuster van Ares genoemd, en schijnt alzoo hare plaats onder de ware goden te bekomen; maar wat de dichter volgen laat: "eerst is zij klein, maar daarna verheft ze haar hoofd tot den hemel terwijl zij op aarde wandelt," wijkt te zeer van de plastische voorstelling der Homerische goden af om het niet duidelijk te maken dat men hier aan zuivere allegorie te denken heeft. En zoo is het ook met de Gebeden, — al worden zij dochters van Zeus genoemd, — de Gebeden, kreupel, rimpelig en scheel, die de sterke en vlugge, steeds vooruitsnellende en overal schade toebrengende Verblinding volgen om het gedane kwaad te verhelpen. Mismaakte en schele godinnen hooren in de Homerische godenwereld niet thuis, al heeft men er in Hephaestus een kreupelen god. [1]

[1] De kreupelheid van Hephaestus, den vuurgod en wapensmid, is mythisch, dat wil zeggen, de oorsprong der voorstelling verliest zich in den nacht der eeuwen. Dat de Grieken hun vuurgod van de Egyptenaars of Pheniciers overgenomen en hem daarom kreupel voorgesteld hebben, omdat hij het in de beelden dier volken scheen te zijn, is eene eenvoudige gissing, zonder meer. Welligt hangt de zaak zamen met de mythe van het neêrwerpen van Hephaestus door Zeus, toen hij zijne moeder tegen dezen wilde helpen, een denkbeeld dat geenszins vervalt door het feit dat, volgens

In die volksdenkbeelden nu, die de stof der Homerische voorstelling vormen, vindt men tweeërlei elementen, zoo duidelijk onderscheiden als dit bij volksdenkbeelden het geval kan zijn. Vooreerst natuurvergoding. Wat men om en naast zich zag, vooral ook wat een onbeschaafd, maar door rijke verbeeldingskracht zich kenmerkend volk van zelf moest toeschijnen een goddelijk leven in zich te bevatten, dat vereerde men. Zoo vereerde men de zon, die men een dagelijksche reis langs den hemel zag volbrengen; zoo vereerde men ook vooral de rivieren, welker wateren, soms spaarzaam maar dan ook weder in ruimen overvloed, de akkers bevochtigden en vruchtbaar maakten, of wel, door hare oevers te overstroomen, verwoestingen aanrigtten, die eerst door heel wat arbeids vergoed konden worden. Zoo was zeker ook de dienst der aarde eene zeer oude godsdienst, al vindt men er in de Homerische gedichten weinig of geen spoor van. Uit de aarde sproot het graan voort dat menschen en dieren voedde; uit de aarde zag men hier en daar in den vulkanischen grond van Griekenland de geheimzinnige dampen stijgen, die althans te Delphi de priesteres met den geest der voorzegging bezielden; en den toorn der aarde kon men duchten als de in Griekenland zoo gewone en verwoestende aardbevingen dreigden. De zigtbare zon, de zigtbare en tastbare rivieren waren goden in het oog van den Griek. Daarom wordt het zien en hooren van al wat er geschiedt in de Odyssea bepaaldelijk aan de zon toegekend, — het eenige wezen dat eene stoffelijke alomtegenwoor-

---

een ander Homerisch verhaal, Hephaestus reeds bij zijne geboorte kreupel en daarom door zijne moeder verstooten was; want in zulke verhalen is het niet zoo gemakkelijk uit te vinden wat mythe, wat persoonlijke voorstelling des verhalers is. Maar merkwaardig is het hoe goed de kreupele Hephaestus zijne plaats in de Homerische godenwereld vervult. De godenmaatschappij zou onvolledig zijn zoo men er den goedhartigen en schranderen smid miste, die zijn ligchaamsgebrek door kunstvaardigheid vergoedt, en wiens ijverige pogingen om in het huis zijns vaders de eendragt te bewaren, aan zijne medegoden dien gullen lach afpersen, dien slechts stijfheid en afgemetenheid hun ten kwade kunnen duiden.

digheid schijnt te bezitten. De zon heeft zijne runderen, die door zijne dochters geweid worden; maar toch kan men bij Homerus aan geen eigenlijken zonnegod, als bestuurder der zon, denken; want op de plaats waar die voorstelling het naast voor de hand zou liggen, — die waar de zon zich bij Zeus beklaagt over het slagten zijner runderen door de medgezellen van Ulysses, — luidt zijne bedreiging: "ik zal naar de onderwereld afdalen en voor de dooden schijnen;" zoodat er geen twijfel is of het hemelligchaam zelf wordt hier sprekend ingevoerd. Daarom was het water der rivieren heilig. Hesiodus geeft een aantal voorschriften omtrent de zorg die men dragen moet om het niet te ontreinigen, maar het door handwassching te eeren. Merkwaardig is ook de plaats in de Odyssea, waar Ulysses, door de golven der zee geslingerd, zwemmende het land poogt te bereiken, en de monding eener rivier ontwaart, die hem eene betere landingsplaats biedt dan het rotsige strand waar de baren op breken. "Hoor mij, o vorst," zoo smeekt hij de rivier, "als smeekeling nader ik u. Ook de goden immers ontzien den man die in zijne omzwervingen tot hen komt, zoo als ik nu, na veel jammer, tot uwen stroom en uwe knieën nader. Heb toch medelijden met mij; ik stel mij immers onder uwe bescherming." En nu zien wij dan ook de rivier den stroom inhouden, zoodat de held veilig de monding kan bereiken. Men heeft dus hier een goddelijk wezen, dat beden hoort en verhoort, maar toch geenszins van de werkelijke rivier schijnt te verschillen. Zelfs de voorstelling dat heldengeslachten uit de rivieren des lands ontsproten zijn waar zij heerschten, — b. v. dat van Orsilochus uit den Alpheus, — eischt op zich zelf niet dat men aan riviergoden in menschelijke gedaante denke. Maar wel wordt dit het geval wanneer men, zoo als op meer dan ééne plaats bij Homerus, de rivieren ziet voorgesteld als de vaders van helden uit sterfelijke moeders geboren. Reeds hier, al behoeft men welligt niet aan te nemen dat de dichter met volle bewustheid den god van de rivier scheidde, toont zich de eigenaardige en doorgaande neiging van den Griek om zich elken god in menschelijke gedaante te denken; en

vindt men dat alles later meer uitgewerkt, hoort men van beelden der rivieren, met stierenhoofden of bekranst met riet (schoon het niet geheel zeker is of die beelden eigenlijk wel bij de godsdienst gebezigd werden), of ziet men bij Aeschylus den riviergod Oceanus de wateren verlaten waar hij over heerscht, om Prometheus te troosten, dan is dit eigenlijk niets dan het vatten der Homerische denkbeelden in scherper en meer bepaalde vormen.

Is de natuurdienst der Grieken, zoo als zij zich in de vereering der zon en der rivieren openbaart, nog meerendeels eene vereering van voorwerpen der natuur, en dus verwant aan een fetichismus waar anders slechts weinige en twijfelachtige sporen bij het Grieksche volk van voorkomen, de dienst der nimfen, schoon uit hetzelfde beginsel gesproten, is reeds geheel eene vereering van persoonlijke godheden. De eerbied voor de natuur, die een voor indrukken zoo vatbaar volk als het Grieksche eigen moest zijn, bragt den Griek er toe om, ook waar hij geen bepaald voorwerp der natuur, geene bron of geen boom, als goddelijk vereerde, zich toch de geheele hem omringende natuur met goddelijke wezens bevolkt te wanen; en de vorm waarin hij zich die wezens voorstelde was, zoo als de naam van nimfen, — meisjes of bruiden, — reeds aantoont, weder menschelijk. Voor de bronnimfen rigtten, bij Homerus, de oude helden van Ithaca een altaar aan de bron op, die zij ten behoeve hunner medeburgers gevat en ingemetseld hadden. Was er een grot welker druipsteen-formatiën aan mengvaten en weefgetouwen deden denken, dan waren dat de weefgetouwen der nimfen, en men vermeed de grot langs min genaakbare wegen binnen te gaan, want zij was heilig, en men moest een afzonderlijken ingang aan de onsterfelijke godinnen laten die ze bezochten. Want onsterfelijk waren zij; de naam dien zij bij Homerus dragen, — dochters van Zeus, — kenmerkt ze als godinnen, en hij die ze aanbidt, verwacht dat zij hem bescherming zullen verleenen. Worden intusschen in een aan Hesiodus toegeschreven gedicht de boomnimfen voorgesteld als sterfelijk, daar haar bestaan van gelijken duur is met dat der enkele

boomen waar elk harer de nimf van is, dan mag men dit niet op rekening van de individuele fantazy des dichters stellen. Integendeel, die voorstelling nadert weder tot fetichismus, — tot boomvergoding, iets waarvan men in de heilige bosschen der Grieken, de waarzeggende eiken te Dodona, het heiligen van bepaalde boomsoorten aan de onderscheiden goden, het aanbidden van ruwe stukken hout, waar men ook later melding van vindt, sporen van heeft meenen te vinden; en eene dergelijke strekking der volksdenkbeelden vindt men ook in de voorstelling dat bronnen door slangen bewaakt werden, in plaats van onder de bescherming van nimfen te staan; eene voorstelling die zich uit het geheimzinnig te voorschijn komen en weder verdwijnen der slangen ligt laat verklaren; die eeuwen lang in zwang is gebleven, — want zelfs in den bloeitijd van Athene sprak men nog van de slang die den tempel der godin op den burg bewaarde, — en die wel geen fetichismus uitmaakt zoo lang er geene eigenlijke slangendienst meê gepaard gaat, maar er toch zeer ligt toe kon leiden. Bij Homerus blijft die strekking in de schaduw. Zijne nimfen zijn onsterfelijk als alle goden; en zelfs haar karakter als werkende in de natuur, valt weg bij eene nimf als Calypso, die eenvoudig als de onsterfelijke bewoonster van een afgelegen eiland geschetst wordt.

Die vereering der natuurvoorwerpen, dat bevolken der natuur met goddelijke wezens die er werken en er hunne vaste plaats hebben, kan men als het pantheistische, of liever, zoo als een Duitsch geleerde het noemt, het pandaemonistische element der Grieksche godenwereld beschouwen; want het woord pantheistisch doet meer aan eene algemeene natuurvergoding dan aan een bevolken der natuur met godheden denken. Uit latere toestanden zal het blijken dat datzelfde element in het volksgeloof nog iets verder ging dan in de Homerische gedichten. Thans komt het tweede element der Grieksche godenwereld in aanmerking: — het eigenlijk deistische element; het beginsel wat den mensch niet rondom zich naar de godheid doet zoeken, maar hem opwaarts doet zien om er zich buiten het zigtbare en tastbare en toegankelijke om, toe

te verheffen; het beginsel wat tot eengodendom moet leiden, en er bij Homerus, in zijne voorstelling van Zeus den oppergod, ook inderdaad in hooge mate toe geleid heeft; maar waar toch ook weder veelgodendom op gebouwd moet worden door een volk dat zich zijne goden in menschengedaante denkt, en hun wezen dus binnen te enge grenzen beperkt om niet de godheid in veelheid van personen te scheiden.

De uit dat deistische beginsel ontsproten godenwereld houdt bij Homerus haar verblijf op den Olympus, een hoogen berg in Noord-Griekenland. Het zijn hemelgoden; kinderen des hemels is de naam waar zij meermalen meê bestempeld worden. Zij houden maaltijd in het met koper bevloerde huis van Zeus, behalve wanneer zij naar het einde der aarde, naar den Oceaan gaan, om de verst wonende der menschen, de Aethiopiers, te bezoeken. Oorspronkelijk moet men zeker bij deze voorstelling aan natuurgoden denken. Zeus, de gebieder des hemels, bij wien de andere goden maaltijd houden, is een luchtgod. Hij is de wolkenverzamelaar, de donderaar, de oorzaak der luchtverschijnselen. Zag men de wolken zich om den top van den Olympus zamenpakken, dan lag het voor de hand om aan een gastmaal der luchtgoden te denken; — verspreidden zich de wolken, en zag men de bergtoppen zich sterk tegen de heldere lucht teekenen, dan waren ook, in het oog van den Griek der oudste tijden, de goden te gast bij de buiten den gezigteinder wonende volken. De mythe van den Olympus verklaart zich als van zelf; en wil men nu naast de luchtgoden, die door ieder als zoodanig erkend moeten worden, — naast Zeus, naast Eos de Dageraad, naast Iris den Regenboog, — ook andere Olympische goden als luchtgoden kenmerken, en b. v. in Athene, de blaauwoogige godin, uit het hoofd van Zeus ontsprongen, den blaauwen hemel vinden zoo als hij door de wolken heenbreekt, dan handelt men in allen geval niet tegen alle waarschijnlijkheid in. Maar men vergete niet dat bij Homerus de Olympische goden, op weinige na, zich niet als luchtgoden kenmerken; en buitendien, bij een volk als het Grieksche is er iets vreemds in de gedachte van vereering van een

aanzienlijk aantal luchtgoden. De Griek zoekt vooral godheden in dat gedeelte der natuur wat hem het naaste is: daarin heeft de pandaemonistische rigting geheel de overhand. Hij bevolkt de aarde met goden, maar, al vergoodt hij de aarde zelve, tot het denkbeeld van een aard- of landgod, die het bestuur over de geheele aarde als zoodanig voert, komt hij niet; want het deels hem bekende en eigene, deels vreemde en door vreemde stammen bevolkte land, wekt geen denkbeeld van eenheid van bestuur bij hem op. Hij kent zeenimfen; hij kent "grijsaards der zee," zoo als Proteus, den wijzen zeegod, die op een eilandje in de Middellandsche zee des avonds de zeehonden vergadert, die hij over dag als herder weidt. De zeeman die de baren ploegde, waande zich op zee evenzeer van goddelijke wezens omringd als op het land; maar toch is de zee één in zijne oogen, en dus vereert hij tevens een gebieder der geheele zee, Poseidon, die de zee evenzeer als zijn domein en zijne woonplaats ontvangen had als Zeus den hemel, Hades de onderwereld. Maar nu de hemel. Ook hij moest zijne goden hebben; maar, door geen mensch ooit betreden, wekte hij niet de gedachte aan wezens op, die, als de nimfen, uit het gevoel hun oorsprong hadden dat men overal en altijd van godheden omringd is; en men vindt dan ook geene hemelnimfen vermeld. Ook de hemelligchamen, de zon uitgezonderd, nemen naauwelijks eene plaats in de godenwereld in. Van sterrendienst vindt men ook later in Griekenland geen gewag gemaakt, op een enkel voorbeeld na van een offer dat op ééne plaats aan den Sirius gebragt werd om de zomerhitte af te keeren. [1] Zelfs de maan werd weinig vereerd en komt in slechts enkele mythen voor; want

---

[1] Het getuigenis van Plato dat de Grieken in oude tijden, even als de barbaren ook later, de sterren aanbaden, zou men in geen geval voor afdoend kunnen houden, want bespiegelende wijsgeeren geven al ligt hunne theoriën, vooral over toestanden in lang vervlogen eeuwen, als feiten op, en hiervan ontbreekt het bij Plato niet aan voorbeelden. Maar al was dit niet zoo, dan behoorde reeds de aard van de zamenspraak waar dat getuigenis in voorkomt, elk schrijver over Grieksche godsdienst op zijne hoede gesteld te hebben; want zij bevat letterlijk niets dan eene doorloopende ironie.

wil men al beweren dat Artemis oorspronkelijk de maangodin was, dan zal men toch moeten toegeven dat Homerus ze als zoodanig niet kent, en dat haar waar karakter dus een tijd lang verduisterd moet zijn geweest. De Grieken waren te praktisch om aan de hemelligchamen doorgaanden invloed op het menschelijk leven toe te kennen. Maar reeds hierdoor schijnt tevens het denkbeeld te worden uitgesloten dat hunne volksgoden meerendeels en oorspronkelijk plaatselijke hemelgoden, goden van den zigtbaren hemel, zouden zijn, al zijn zij dan ook hemelbewoners. Inderdaad, wat dat wonen der goden in den hemel betreft, — zijn er goden die oorspronkelijk niet als natuurgoden gedacht zijn, maar hun oorsprong in het zuiver deistisch beginsel hebben dat de lotgevallen der menschen onder invloed van hoogere wezens staan, — zoo als men b. v. bij onderscheidene oude volken een krijgsgod vindt; — moet aan die goden eene woonplaats in de zigtbare natuur worden toegekend, wat bij goden in menschengedaante, zoo als de Grieksche, noodzakelijker was dan bij eenige andere; dan ligt het voor de hand om den hemel zich als die plaats te denken.Er is dus volstrekt geen reden om de Homerische hemelgoden a priori allen of meerendeels voor luchtgoden te verklaren, al beschouwt men ook zijn Olympus als geheel uit het volksgeloof van zijn tijd gegrepen.

Maar de Homerische Olympus is niet onmiddellijk uit het volksgeloof uitgegaan. Het volksgeloof moge de oude voorstelling der naast aan den Olympus wonende Grieken bewaard hebben, die in de wolkenpracht om zijne toppen goden zochten; het volksgeloof der onderscheiden stammen moge de aloude stamgoden, voor zoo ver hun niet als natuurgoden van zelf eene andere plaats was aangewezen, zich als hemelbewoners gedacht hebben; tot het denkbeeld eener godenmaatschappij, in zich zelve volledig als die der menschen, doch door het licht van het ideaal omschenen, kon het volk zich niet zonder den volksdichter verheffen. En in het beeld dier godenmaatschappij — want dit is de Homerische Olympus, — vertoont zich juist die eigenaardige scheppingskracht van Homerus, die hem den naam van schepper des Griekschen volksgeloofs waardig maakt. Van vele zijner Olympische

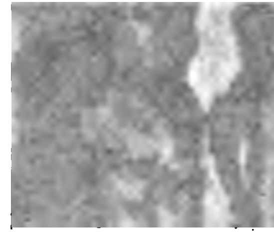
goden is de oorsprong en het wezen duidelijk. Aphrodite, de godin van Cyprus en Cythera, is blijkbaar de Phoenicische hoofdgodin, die door de Grieken reeds om hare dienst als godin der liefde moest worden opgevat. Poseidon, de zeegod, Ares, de krijgsgod, bieden evenmin iets raadselachtigs. Natuurgoden, — luchtgoden als Iris de boodschapster der goden, — zijn geenszins van den Olympus geweerd. Het is zelfs zeer mogelijk dat die godheden wier eigenlijk wezen min duidelijk is, en die zich soms bij Homerus geheel in maatschappelijke typen schijnen op te lossen, allen of meerendeels oorspronkelijk natuurgoden zijn. Maar een god die bij den volksdichter zijn karakter als natuurgod verloren heeft, kan het ook in het volksgeloof niet behouden hebben; en het feit dat zulke goden bij Homerus naast eigenlijke hemelgoden den Olympus bewonen, en dat zij te zamen eene ware maatschappij vormen, toont dat zij ook voor het volk reeds tot wezens geworden waren tot wie men opzag, die men als de bestuurders van zijn lot erkende, van wie men bescherming verwachtte, zonder dat men ze juist aan eenig voorwerp of eenig gedeelte der natuur verbonden dacht.

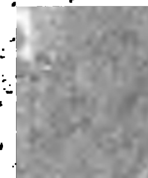
Het deistische beginsel is dus in de Olympische goden van Homerus en in het volksgeloof van zijn tijd niet te miskennen. De tegenstelling tusschen die goden en die aan het pandaemonisme ontsproten zijn, is zelfs zeer sterk geteekend. Thetis, — de godin waar de geheimzinnige mythe van den honderdhandigen reus aan geknoopt is, die op haar verzoek Zeus tegen eene zamenzwering van Poseidon, Hera en Athene verdedigde, — komt in de Ilias voor als eene nimf, en bezoekt dus den Olympus slechts om bij Zeus om regt voor haar zoon te smeeken. In de Odyssea is Calypso aan haar eiland gebonden, en verneemt zij slechts door Hermes, den bode der goden, wat er op den Olympus geschiedt. De eenige plaats in de Homerische gedichten waar men iets vindt wat met het wezen van den Olympus in dadelijken strijd schijnt, is die in het twintigste boek, waar eene algemeene vergadering der goden beschreven wordt, die zelfs door alle rivieren en alle

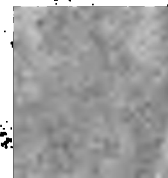
nimfen werd bijgewoond. Maar juist het vreemde en stuitende dezer voorstelling is een der bewijzen dat die boeken der Ilias, waar de strijd tusschen Achilles en de Trojanen bezongen wordt, van een andere hand en van veel minder gehalte zijn dan hetzij het vroegere gedeelte der Ilias dat men den toorn van Achilles zou kunnen noemen, hetzij ook de Odyssea, al zijn zij welligt ouder dan deze. Men lette slechts op den verregaanden wansmaak van den godenstrijd in het een-en-twintigste boek; op den naam van hemelgodin die er aan de zeenimf Thetis wordt gegeven; op de met elke andere Homerische voorstelling strijdige schildering van Ares, die zeven plethra (over de 800 voeten gronds) zal bedekt hebben toen Athene hem deed nederstorten, [1] om van andere plaatsen in dezelfde buurt te zwijgen waar, om met Horatius te spreken, Homerus stellig aan het sluimeren is. Maar vooral lette men op hetgeen gezegd wordt van de door Agamemnon belegde

[1] De plaats uit het vijfde boek der Ilias, (vs. 744) die men gewoonlijk naast de hier aangehaalde als bewijs beschouwt dat Homerus zijne goden als aan de menschen in grootte geheel onevenredig dacht, is volstrekt onverstaanbaar. Wordt Poseidon voorgesteld als in drie sprongen van Aegae, bij Euboea, naar de kust van Troje ijlende, of wordt de kreet van den gewonden Ares met het geschreeuw van tienduizend man vergeleken, dan zijn dit overdrijvingen die de ligchamelijke voorstelling der goden niet raken, en die met de rest der Homerische voorstellingen geen strijd bieden. Tityus, de zoon der aarde, die in de onderwereld straf lijdt, wordt in de Odyssea beschreven als negen plethra gronds beslaande. Op zich zelf geeft dit geen stoornis; — Tityus is geen god dien men zich in een strijd der menschen ziet mengen, en het overdreven kolossale is in zijne schildering niet misplaatst. Maar overigens wordt het gedeelte der Odyssea, waar de straffen in de onderwereld beschreven worden, met regt beschouwd als een invoegsel van later tijd; en vooral houde men in het oog het ongerijmde der geheele voorstelling dat Ulysses, die bij zijn bezoek in het schimmenrijk niet zelf rondgaat maar staan blijft en de schimmen tot zich ziet komen, ook schimmen ziet die wegens den aard zelven der straffen waar zij toe veroordeeld zijn, aan eene vaste plaats gebonden zijn, zoo als Tityus zelf, die op den grond ligt terwijl gieren op zijn lever azen. Ligt men vs. 565—627 uit het elfde boek der Odyssea waar dit alles te lezen staat, dan zal men zien dat de rest een volkomen sluitend geheel uitmaakt.

volksvergadering in het negentiende boek. Daar vindt men geheel hetzelfde als bij de vergadering der goden; — geen schipper, geen hofmeester, zegt de dichter, was afwezig. Blijkbaar heeft men bij beide vergaderingen en over het geheel in al de zangen waar Achilles ten strijde trekt, met een dichter te doen die den "toorn van Achilles" wil aanvullen, en nu, daar hem het ware dichterlijk genie ontbreekt, allerlei middelen te baat neemt om alles nog grooter en grootscher te maken dan zijn voorganger; en al vormt het werk van zulk een zanger ook een deel van de Ilias zoo als wij en ook de ouden ze kenden, al dagteekent het uit hetgeen men het Homerische tijdvak mag noemen, dan is men toch zeker niet verpligt er op te letten waar men Homerus als den schepper der Grieksche godenwereld nagaat.

DE OLYMPUS EN DE VOLKSGODEN.

Op den Olympus leven de Homerische goden zoo als de Homerische menschen zouden wenschen te leven als zij goden waren. Zij houden maaltijd in het huis van hun koning, zoo als de Phaeacische grooten, — die voorbeelden van menschelijk geluk in de Odyssea, — bij Alcinous dagelijks aanzitten. Zij genieten het gezang der Muzen, het citherspel van Apollo, zoo als de vrijers van Penelope naar Phemius, den zanger, luisteren. Zij zijn aan al de driften, al de behoeften van den mensch onderhevig; maar zij zijn schooner en sterker en gelukkiger, en bovenal, zij zijn onsterfelijk. Dat laatste maakt, in de Homerische voorstelling, het hoofdonderscheid tusschen hen en den mensch uit. Dat stelt hen boven, dat stelt hen in sommige opzigten ook beneden het menschdom.

De Olympische goden vormen een godenstaat, eene godenmaat-

schappij; zij vormen ook een godengeslacht. Aan het hoofd van beide staat Zeus. Hij is de "vader van goden en menschen." Dochters van Zeus, dat is de naam die niet slechts aan de Muzen en de Nimfen gegeven wordt, zonder dat men hier juist aan eene bepaalde theogonische overlevering behoeft te denken, maar ook aan allegorische wezens, zoo als reeds van de gebeden gezegd is. "Uit Zeus gesproten" is een gewoon epitheton van koningen en helden. — Hij is ook de "hoogste bestuurder," de "hoogste der magtigen," de Olympiër bij uitnemendheid. Al de goden eeren hem; zijne alles overtreffende kracht beschrijft hij zelf in die bekende plaats waar hij zegt dat al de goden, zoo zij aan een gouden keten, uit den hemel afhangende, met alle kracht trokken, hem, den oppergod, niet van de plaats zouden krijgen, maar dat hij zelf, als hij wilde, ze met zee en aarde zou optrekken en aan den top van den Olympus binden. En hier lette men er op dat met mythen en op mythen gegronde voorstellingen, die in de Homerische gedichten zelve voorkomen, de dichterlijke opvatting van Zeus, zoo als zij in het zoo even aangehaalde gezien wordt, niet geheel overeenkomt. Zeus staat niet, als vader, aan het hoofd van het godengeslacht. Niet alleen kent de mythe een vroeger godengeslacht, dat van Cronus, den vader van Zeus, die met zijne stamgenooten, de Titans, in den diepsten kolk onder de aarde verborgen is, maar naast Zeus vindt men zijne broeders, Poseidon en Hades, naast hem ook Oceanus met zijn geslacht, wel eene rivier maar geheel persoonlijk voorgesteld, en die zelfs eenmaal de oorsprong van alles genoemd wordt. [1] Zeus komt ook in de reeds aangehaalde mythe van de zamenzwe-

---

[1] Hooger op dan Cronus gaat de Grieksche mythe niet; — eene kosmogonie kent zij niet. De voorstelling toch van Homerus, dat de Oceaan de oorsprong van alles is, kan men, nu zij alleen bij hem voorkomt, des te eerder voor eigene vinding houden, omdat het zoo uiterst gemakkelijk te verklaren valt hoe de dichter er toe gekomen is; want de Oceaan is bij hem een rivier die de aarde omstroomt, en wat is natuurlijker en eenvoudiger dan de voorstelling dat de aarde en al wat er op en boven is, opgerezen is uit het element dat haar omringt. De Hesiodische kosmogonie

ring der andere goden tegen hem, in een geheel ander licht voor dan op de plaats van de gouden keten. Men oordeele. "Gij roemdet," zegt Achilles tot zijne moeder, "dat gij alleen van Zeus het onheil hebt afgewend toen hem de andere goden wilden vastkluisteren, Hera, en Poseidon en Pallas Athene. Maar gij, o godin, bevrijddet hem van banden, snel den honderdhand naar den Olympus roepende dien de goden Briareos maar al de menschen Aegaeon noemen, want deze toch is sterker dan zijn vader,[1] en hij ging, fier op zijne kracht, naast Zeus zitten, zoodat de goden vreesden en hem niet bonden." Dit is ongetwijfeld eene echte mythe, zoo als men er nog verscheiden andere, vooral plaatselijke uit en over Troje, bij Homerus vindt;[2] en hoe verschillend is niet de Zeus die de hulp van den honderdhand noodig heeft, van den magtigen god wiens kracht tegen het gezamenlijk geweld van alle andere goden opweegt! Maar omdat de dichterlijke voorstelling hier van de mythische verschilt, behoeft men niet aan te nemen dat zij met het volksgeloof uit den tijd des dichters in strijd was. De mythe had voor het volk haren waren zin verloren; en eenvoudig opgevat zoo als zij, als verhaal, nog in de herinnering voortleefde, had zij slechts weinig vat op het volksgemoed. Voor het volk

---

daarentegen, met hare ledige ruimte, waar de aarde en de liefde in ontstaan, en die zelf weder aan den nacht en de eeuwige duisternis het wezen geeft, is blijkbaar een vrucht van diezelfde zucht tot wijsgeerige en geleerde verklaring die men wel meer in de theogonie opmerkt, en heeft niets mythisch in zich.

[1] Dat is, dan Poseidon, zoo als ook Grote beweert, die ten onregte door anderen wordt tegengesproken. Alleen door dit in het oog te houden vat men den zin der plaats, en reeds de naam Aegaeon (Aegae, het verblijf van Poseidon, de Aegaeische zee enz.) kenmerkt den honderdhand als een zeegod.

[2] Echt mythisch is, b. v., het verhaal van Poseidon en Apollo, die den Trojaanschen koning Laomedon om loon moesten dienen; en zelfs de Herculesmythen in de Ilias, waarmede welligt die omtrent het uit den hemel werpen van Hephaestus door Zeus zamenhangt, zijn meerendeels Trojaansche mythen. Dit is dan ook een reden waarom het nog altijd als eenigzins twijfelachtig kan beschouwd worden of men zelfs in den Trojaanschen krijg een historisch feit of wel eene mythe moet zoeken.

was Zeus de vader, in weerwil van mythe en theogonie, omdat hij, als oppergod en als de eigenlijke bestuurder van het lot des menschen, dit zijn moest. En evenzoo moest de natuurlijke strekking tot het eengodendom, die in de deistische opvatting van het wereldbestuur ligt, zich bij een volk dat vele goden vereerde juist daarin openbaren, dat het den oppergod krachten toekende die hem alleen ver boven al het andere godendom verhieven. De Homerische voorstelling van Zeus is geheel en al wat het volk der Homerische tijden gevoelde en behoefde; zij doet Homerus kennen als den echten godsdienstigen volksdichter, die zijne voorstellingen niet uit zinlooze en verouderde sagen maar uit het hart des volks grijpt waar hij voor zingt.

Dat de voorstelling en dienst van Zeus in den tijd van Homerus zich reeds kenmerkte door eene monotheistische strekking, blijkt overigens niet alleen uit hetgeen er van de betrekking van Zeus tot goden en menschen veelzins gezegd wordt, maar ook nog daaruit dat in de Homerische gedichten, — met uitzondering van eene enkele twijfelachtige plaats in een boek van twijfelachtige oudheid, waar Athene bepaaldelijk in hare hoedanigheid als buitgeefster schijnt te worden aangeroepen,[1] — alleen Zeus niet alleen met gewone bijnamen aan eigenschappen, stamvereering of dergelijke ontleend, maar ook met die soort van namen aangeduid wordt, die hem uit verschillende oogpunten en als in verschillende personen voorstellen; — iets wat later met alle goden in Griekenland zeer gewoon werd, en tot voorstellingen moet geleid hebben als die welke in Sir Walter Scott's beschrijving van Lodewijk den elfden zoo juist geschilderd zijn, waar de koning Onze Lieve Vrouwe van Cléry aanbidt als ware zij de zuster van Onze Lieve Vrouwe van Embrun. Men vindt nl. niet alleen een Pelasgischen Zeus te Dodona die door Achilles, een Idaeischen, te Troje overal zigtbaar, die door Priamus wordt aangeroepen, maar ook meermalen den later zoo algemeen vereerden Zeus den beschermer der smeekelingen, en eens zelfs

---

[1] Il. X 460.

een altaar van Zeus den god der voorteekenen, waar de Grieken dagelijks op offerden, en dat aan de voorteekenen, die er plaats hadden, eene bijzondere kracht scheen bij te zetten. En het spreekt van zelf dat bij den god, wiens dienst het monotheistisch element in de Grieksche godsvereering uitmaakt, weder het eerst de scheiding der oogpunten waaruit men hem beschouwde, en de oplossing zijner persoonlijkheid plaats moest grijpen, die de steeds weder tot veelgodendom overhellende geest der Grieken op den duur in de vereering der meeste goden invoerde.

Naast Zeus staat Hera, zijne zuster en gemalin. Dat zij dit laatste is, daarmede wordt ook haar wezen gekenmerkt zoo als het zich bij Homerus voordoet. Zij is, in de godenwereld, de heerschzuchtige, ijverzuchtige, door vrouwelijke list haar doel bereikende en dan weder door vrouwelijke drift vervoerde vorstin, — een type dat bij toeval in de Homerische menschenwereld niet geschetst wordt, maar blijkens de stelling die de vrouw in het algemeen er inneemt, er allezins in te huis behoort. Haar beeld is uit het leven gegrepen; het licht het wezen der menschelijke maatschappij in de Homerische tijden evenzeer toe als die vele edele en met meesterlijke hand geschetste typen van sterfelijke vrouwen, die vooral in de Odyssea maar toch ook enkel in de Ilias ons oog treffen. En zoo is het in het algemeen met de bewoners van den Homerischen Olympus. Het is dikwijls de godenwereld die over het zamenstel der menschenwereld licht verspreidt. Zien wij Hephaestus, den wapensmid der goden, in zijne werkplaats, dan geeft dit ons eerst het regte denkbeeld van de stelling die een wapensmid in de Homerische tijden onder het volk innam. De Olympus heeft zijn heraut, zijn geneesmeester, zijn zanger. Het beeld van Ares toont ons den woesten, twistgierigen, driftigen, wispelturigen krijgsman; dat van Apollo, — zoo als een te vroeg gestorven vaderlandsch geleerde treffend heeft opgemerkt, — leert ons den wijze der Homerische tijden kennen. Dat aanwenden van alle verschijnselen der menschenwereld bij de schildering van den Olympus, is het eigenaardigste kenmerk der Homerische voorstellingen op godsdienstig gebied;

en op de Grieksche volksdenkbeelden heeft het een krachtigen invloed uitgeoefend.

Nu spreekt het van zelf dat men het wezen der goden niet in die voorstellingen moet zoeken. Integendeel, zelfs bij een volk welks aard er in allen deele toe leidt om zich zijne goden geheel in menschelijke gedaante te denken, kan het denkbeeld eener godenmaatschappij, met vertegenwoordiging van menschelijke typen, toch slechts als het gewrocht van een dichter beschouwd worden. Van Zeus kan het zeker twijfelachtig zijn of men zijn oorspronkelijk wezen daarin moet zoeken dat hij luchtgod of dat hij de koning der goden is; want het ligt evenzeer voor de hand om de luchtverschijnselen aan den uit een deistisch beginsel gesproten oppergod, als om de opperheerschappij over het godendom aan den natuurgod toe te schrijven, wiens kracht en wezen men in het onweder meent te ontwaren. Is Zeus eens als oppergod gedacht, dan is er weder geen bezwaar om zich het wezen van Hera als dat van de gemalin van den oppersten Zeus, als de gebiedster te denken, even als hij de gebieder is: en de naam Hera, als verwant met heros en met het Germaansche heer, begunstigt dit denkbeeld. Maar Hephaestus, wiens naam in de Ilias evenzeer aan het vuur wordt gegeven als die van Ares aan den krijg, [1] den god van het vulkanische Lemnos, moet men stellig als in zijn oorspronkelijk wezen een vuurgod, niet een goddelijken wapensmid, beschouwen; en ontleent men het gronddenkbeeld van Hermes aan den reeds vroeger vermelden Indischen hemelhond, die op Grieksch gebied een god der kudden, dus een god des rijkdoms, zal zijn geworden, dan is men zeker op een beteren weg dan wanneer men in het denkbeeld dat er in de godenwereld ook een bode der goden zijn moest, zijn oorsprong zoekt. Maar toch, — zonder van het wezen der Homerische

[1] Juist het gebruik van den naam van Ares, den krijgsgod, om eenvoudig het denkbeeld krijg uit te drukken, toont aan dat men uit de uitdrukking Hephaestus voor vuur niet mag afleiden dat Hephaestus oorspronkelijk geen vuurgod maar eene persoonsverbeelding van het vuur zelf was.

godenwereld tot eenig besluit omtrent dat der Grieksche volksgoden te komen, of zij, voor zoo ver er twijfel over bestaat, als natuurgoden dan wel als van het begin af persoonlijke en uit deistische beschouwingen geboren goden beschouwd moeten worden, — toch blijkt althans dit uit de Homerische voorstellingen dat die deistische beschouwingen bij het Grieksche volk reeds vóór den tijd des dichters veld hadden gewonnen; want uit natuurgoden, geheel als zoodanig gedacht, had Homerus zijn Olympus niet kunnen scheppen. En vooral is dit in het oog te houden bij de beschouwing van de twee goden die bij Homerus overal voorkomen als naast Zeus de hoogste eer genietende, die door hun ingrijpen in menschelijke zaken alle andere goden naar den achtergrond doen wijken, en die dus op den Homerischen Olympus eene geheel bijzondere plaats innemen, — Athene en Apollo.

Athene heet altijd de godin der wijsheid. Zij is trouwens, ook bij Homerus, de wijste van het godendom; — zij is het die aan het vrouwelijk geslacht de werken leert waar het zijne kunst in toont; zij is de beschermster van hen die zich door schranderheid van het gewone menschenras onderscheiden; zij wordt, als oorlogsgodin, met regt tegenover Ares gesteld als de godin eener meer schrandere wijze van krijgvoeren tegenover de dolle woede van een woesten strijder. Datzelfde karakter behoudt zij in latere voorstellingen, hetzij dat men haar als uitvindster van den toom of als godin van den arbeid ziet vereeren, hetzij dat haar de genezing van het oog van Lacedaemons wetgever wordt toegeschreven. Maar neemt men nu daarom aan dat Athene oorspronkelijk eene persoonsverbeelding der wijsheid is, dan dicht men de Grieken van den ouden tijd een vergoden van afgetrokken denkbeelden toe, dat alleen bij een kunstmatig redenerend volk te huis behoort. Themis, — het regt, of wel, de wet, — de Liefde, de Bevalligheden, dat zijn godheden waarvan het denkbeeld gelijktijdig kan zijn geweest met de eerste maatschappelijke ontwikkeling der Grieksche natie; want dit waren krachten die men zag en voelde wer-

ken, en die men dus als van zelf een persoonlijk bestaan toekende.[1] Maar de wijsheid als godin voorgesteld, die zou men alleen met de vele persoonsverbeeldingen op ééne lijn kunnen stellen, waar de door en door kunstmatig filosoferende dichter der Hesiodische theogonie zijn werk en dus ook al onze mythologische schoolboeken meê opgesierd heeft, of die men later vereerd vindt op een tijd dat de voortgang der beschaving het volk reeds bewust of onbewust tot het vergoden van het afgetrokkene gebragt had. Die voorstelling vervalt dus dadelijk. Maar is Athene, zoo als men uit hare bijnamen en de mythen omtrent haar afleidt, oorspronkelijk eene luchtgodin, haar optreden bij Homerus toont dat zij dit karakter reeds in zijn tijd verloren en met een ander verwisseld had dat haar aan de deistische wereldbeschouwing schijnt vast te knoopen.

Apollo schijnt zich door zijne bijnamen als lichtgod te kenmerken. Daaruit is het dan ook te verklaren dat men hem later met de zon verwarde; want dat hij oorspronkelijk niet de zon was, blijkt niet zoo zeer uit het onderscheid dat er bij Homerus tusschen hem en de zon gemaakt wordt, als wel uit de reeds vroeger vermelde voorstelling der zon als een vergood hemelligchaam, niet als een god van dat ligchaam, eene voorstelling die zich als ouder schijnt te kenmerken dan die van een geheel persoonlijken zonnegod. Geheel duidelijk is zijn wezen echter niet. Is het al niet geheel onverklaarbaar hoe een lichtgod tevens de god der wigchelaars, die het duister van het lot opklaren, ja, de god der zangers, wier liederen goden en menschen vervrolijken, zijn kan, — de magt die hij met Artemis, zijne zuster, deelt, die zijne pijlen doet beschouwen als de oorzaak van zachten doch plotselingen dood,

[1] Dit zal duidelijk worden als men bedenkt: 1°. Dat het woord *themis* bij Homerus ook bepaaldelijk gebezigd wordt in den zin van het woord der goden wat de wet stelt; en 2°. Dat het hier met b e v a l l i g h e i d vertaalde woord vooral ook voorkomt als dien plotselingen glans van schoonheid aanduidende, waar men, als door de gunst der goden, voor een oogenblik meê o v e r g o t e n wordt, zooals Homerus het uitdrukt, en dus insgelijks op eene zigtbaar werkende kracht slaat.

die laat zich toch niet ligt uit het wezen van een lichtgod verklaren; en zoo ergens, dan heeft men bij die voorstelling aan een volksdenkbeeld, niet aan eene dichterlijke uitdrukking, te denken. Dit alles kan men echter in het midden laten wanneer men niet den oorsprong van de vereering en van het wezen van Apollo, maar den aard zijner voorstelling bij Homerus wil doorgronden; want ook hij heeft bij den dichter een eigenaardig karakter, dat hem in de Homerische godenwereld tot het mannelijk evenbeeld van Athene maakt, en dat tevens de blijken in zich draagt dat het geenszins het oorspronkelijk wezen van den god is, daar het evenmin zijne attributen als lichtgod als zijne geheimzinnige magt over het leven der menschen omvat of verklaart.

Niet alleen, namelijk, schijnen Athene en Apollo, alleen of naast Zeus, in dikwijls voorkomende uitdrukkingen als de eigenlijke hoofdgoden voorgesteld te worden, — nl. in den gewonen vorm van den aanroep bij wenschen, en in de uitdrukking, "al werd ik ik geëerd als Athene en Apollo," — maar in de Odyssea is het van al de goden bijna alleen Athene die als werkend optreedt; en in de Ilias is het wel "de wil van Zeus" die volvoerd wordt, maar die wil wordt, waar het het voordeel der Trojanen geldt, steeds door Apollo, waar de Grieken het winnen moeten, door Athene ten uitvoer gebragt, nu eens als uit eigen beweging, dan weder op bepaalden last van Zeus. Want Zeus zelf troont op den hoogsten top van den Olympus en de Ida; hij bestuurt de vergaderingen der goden; hij laat zijne blikken over de strijdenden weiden; door de schalen die hij in zijne hand houdt wordt de krijgskans beslist; zijne bliksemschichten vervullen de helden met schrik die nog zoo straks moedig kampten, toen zij den wil van Zeus nog niet beseft hadden. Maar tot op de aarde daalt hij niet neder; in den strijd der menschen mengt hij zich niet; daar wordt zijne plaats door jongere godheden bekleed. Waaraan zal men nu die eigenaardige stelling toeschrijven, die in de Homerische godenwereld door Athene en Apollo wordt ingenomen, dan aan de behoefte van elk door deistische wereldbeschouwing tot het denkbeeld van een oppergod geraakt

volk, om zich tusschen dien god en het menschdom een middelaar te denken? — eene behoefte die bij een stipt monotheistisch volk, zoo als de Joden en Mahomedanen, geen ander middel heeft om bevredigd te worden, dan het profetisme, maar die, bij eene natie waar het veelgodendom de gemoederen beheerscht, zich juist in de voorstelling van een of meer godheden moet openbaren, die meer bepaaldelijk als de uitvoerders van den wil des opperheerschers optreden.

Waarom nu juist Apollo en Athene als zoodanig bij Homerus voorkomen, dat is eene vraag die niet gemakkelijk te beantwoorden is, en in een werk als dit ook niet behoeft beantwoord te worden. Apollo, de Ionisch-Dorische god, de stamvaderlijke god der Ioniërs, stond den dichter en het volk waarvoor hij zong, het naast; — Athene was de beschermgodin der stad die haar naam draagt, en die door de Ionische steden in Klein-Azie als moederstad beschouwd werd. Bij een volk waar de pandaemonistische naast de deistische wereldbeschouwing zich handhaafde, had deze in het volksbewustzijn zich welligt niet ten volle ontwikkeld toen de dichter der Ilias zijne Olympische schepping aan zijne landgenooten toonde; — welligt is het dus eerst door hem dat die naauwe betrekking tusschen Zeus en de twee als middelaars optredende godheden ten volle is uitgedrukt. Dat in de volkstheogonie der Grieken Apollo en Athene kinderen van Zeus zijn; dat Athene zelfs wordt voorgesteld als uit Zeus alleen geboren, iets wat reeds in eene Homerische uitdrukking schijnt opgesloten te liggen; dat doet, bij de algemeene voorstelling van Zeus als vader van menschen en goden, niet veel af. Maar van den waarzeggenden God te Delphi geldt ten allen tijde wat een later dichter van hem zegt: "Apollo is de tolk van vader Zeus;" en in het karakter van waarzeggende godheid ligt dat van middelaar reeds eenigzins opgesloten.

Tot dus ver de Olympus. Er blijft nu nog over om na te gaan, hoe de volksdenkbeelden omtrent het werken en ingrijpen der goden in de zaken der menschen zich in Homerus openbaren en door Homerus gevestigd hebben.

DE OLYMPUS EN DE MENSCH.

De Homerische helden zijn helden van een lang vervlogen tijd. Daarom stelt de dichter ze ook voor als zijne tijdgenooten verre overtreffende. Menigmaal ziet men bij hem een zijner helden een bewijs van kracht geven waar alleen in die oude tijden aan te denken viel; met een steen werpen, b. v., dien geen twee mannen zelfs zouden kunnen opligten "zoo als thans de stervelingen zijn." Juist daarom staan zij ook nader aan de goden, zoo als zij dan ook reeds in de Ilias met den naam van halfgoden, — of liever, zoo men in het Nederduitsch dit bijvoegelijk naamwoord smeden mag, halfgodische mannen — bestempeld worden. Het is bekend hoe in latere tijden vele geslachten in Griekenland een god als stamvader aannamen; met andere woorden, men rekende de geslachtlijst uit zoo hoog als men kon, en aan den top plaatste men den stamgod. Maar de Homerische helden waren voor hen die ze bezongen of hoorden bezingen, meer onmiddellijk met de goden verwant. Vele hunner waren zonen of kleinzonen van goden, ja, van den oppergod; sommige hadden nimfen of zelfs godinnen van hooger aanzien tot moeders. En het sprak dan ook van zelf dat zij een veel naderen omgang met de goden hadden dan zij die zich in den roem hunner daden verlustigden; dat de goden veel zigtbaarder ingrepen in de lotgevallen dier oude helden dan in die van de stervelingen van later tijd.

Die voorstelling heerscht in den geheelen omvang der Homerische gedichten. Niet alleen ziet men in de Ilias de goden partij kiezen tusschen de strijdenden, en zelve zich in den strijd mengen; niet alleen wordt Ulysses in de Odyssea in allen deele door Athene geleid, terwijl Poseidon hem vervolgt; maar, — en hier zien wij de regte sporen van een innig volksgeloof aan betere tijden toen er nog een naauwer band tusschen goden en menschen bestond, — bij het ontmoeten van een vreemdeling wiens uiterlijk hem boven het gewone menschenras

schijnt te stellen, rijst bij den Homerischen held al dadelijk de gedachte op, zou het niet een god zijn. Bij de Aethiopiers, de oudste der menschen, gaan de goden te gast; en is dit welligt eene mythische voorstelling, duidelijk ziet men de hier gemelde strekking van het volksgeloof in de voorstelling der Phaeaken, het Homerische ideaal van een gelukkig volk, waar de goden, die aan andere stervelingen in vreemde gedaanten zich voordoen, en een eerbiedig stilzwijgen vorderen zoo hunne helpende kracht zich zigtbaar openbaart, zonder vermomming aan verschijnen, hetzij zij aan een offermaal deel nemen, hetzij ook een enkel van het volk ze op weg ontmoet. Zoo is het verkeer met de goden bij die gelukkige Phaeaken; zoo is het niet bij de Homerische helden in het algemeen, wier toestanden, met al hunne nadere verwantschap met de goden en hunne meerdere kracht, toch in der daad uit het werkelijk leven gegrepen zijn. Maar in de persoonlijke betrekking tusschen enkele helden en de hen beschermende goden is er toch veel wat gene aan den lateren Griek als niet slechts om hunne kracht maar ook om de door hen genoten gunst der goden gelukkiger moest doen voorkomen dan het geslacht van zijn eigen tijd.

Het zijn niet slechts de Grieken en Trojanen die als volk door hunne goden in den krijg worden begunstigd; — ook enkelen helden valt eene geheel bijzondere bescherming te beurt, die tusschen hen en de hen begunstigende goden eene hoogst innige betrekking doet ontstaan. Van dien aard is, om slechts enkele voorbeelden te noemen, de betrekking tusschen Athene en Diomedes in de Ilias, tusschen dezelfde godin en Ulysses in de Odyssea. Er is iets hartverheffends in de voorstelling der zorg die de godin voor dezen haren lieveling draagt. Reeds in het begin van het gedicht ziet men haar, in het huis van Zeus, dezen op de onbillijkheid wijzen dat een man, die zoo vele offers aan de goden gewijd had, in een afgelegen eiland naar zijn vaderland moet smachten. "Het hart brandt mij," zegt zij, "om dien schranderen Ulysses, die zoo lang van zijne vrienden verwijderd smarten lijdt. Wordt dan uw gemoed niet bewogen?" zoo roept zij Zeus toe. "Heeft

dan Ulysses u niet door offeranden aan de schepen der Achaeërs toen zij voor Troje lagen, het hart verheugd?" En nu het blijkt dat ook Zeus geneigd is om de terugkomst van Ulysses te bevorderen, nu ziet men haar dan eens op Ithaca den zoon van haren gunsteling nopen om, door het zoeken naar zijn vader, roem bij het menschdom te verwerven, dan weder Ulysses zelven in zijne laatste zwerftogten geleiden en beschermen. Hij bereikt eindelijk zijn vaderland, maar hij herkent het niet. Athene treedt hem te gemoet in de gedaante van een herdersknaap, en noemt hem het land; en de schrandere Ulysses, in plaats van zijne vreugde en verbazing te verraden, heeft dadelijk een antwoord gereed dat hem als een vreemdeling schijnt te kenmerken. Nu neemt de godin eene haar meer eigene gedaante aan, — die van eene vrouw, "schoon en rijzig en bedreven in kunstige werken;" — nu zit ze naast hem neder om met hem te beraden hoe hij zich op de woestaards zal wreken die in zijn afzijn op zijn vermogen geteerd hebben; "want," zegt zij tot hem "gij overtreft alle stervelingen in raad en taal, en ik ben onder alle goden beroemd om mijne schranderheid en list; — ik sta u bij en bewaar u in al uwe rampen; — daarom toch kan ik u in uw ongeluk niet verlaten, omdat gij schrander en beraden en verstandig zijt." Het is dus niet slechts een gevoel van billijkheid dat de godin noopt zich het lot van een schrander en de goden trouw dienend man aan te trekken; hare genegenheid voor hem is een waar gevoel van vriendschap, rustende op gelijkheid van zin bij de godheid en den mensch; zij is ontleend aan eene zuivere anthropomorphische voorstelling der goden, maar nergens toont die voorstelling zich in zulk een bekoorlijk licht. En ziet nu later Ulysses zijn zoon terug; vraagt deze hem welke hulp hij tegen al die vijanden weet te vinden die hij in zijn huis zal moeten bekampen; dan is zijn antwoord: "ik zal het u zeggen; luister maar en zeg mij of Athene met vader Zeus voor ons bescherming genoeg zal zijn dan of ik naar een ander helper moet zoeken." Wie herinnert zich niet bij dit gezegde van een Homerischen held, aan hetgeen de held van Nederlands

geschiedenis ten antwoord gaf, toen men hem, in de ure des gevaars, afvroeg van wien hij hulp verwachtte?

Wil men een enkel voorbeeld nagaan van de persoonlijke betrekking tusschen goden en menschen, die men bij Homerus geschetst ziet, dan zal men voorzeker geen beter vinden dan het aangehaalde uit de Odyssea. Maar wil men de goden in het gewoel des menschelijken levens zien ingrijpen, wil men hen met elkander zien wedijveren en strijden bij hunne bemoeijingen ten behoeve van door hen begunstigde stervelingen, dan wende men zich tot het oudere gedicht, de Ilias. Als voorbeeld moge dienen de eerste veldslag tusschen de Grieken en Trojanen, die waar Diomedes de held van den dag is. De strijders worden handgemeen; — de Trojanen worden door Ares, de Grieken door Athene ten strijde aangedreven. Weldra deinzen gene voor een oogenblik terug: maar Apollo, van den burg van Troje het krijgsgewoel aanziende, roept hen op nieuw ten strijde. En nu is het dat Diomedes, door Athene met moed en kracht bezield, in het digtst van het gewoel strijdt. Reeds is de eene zoon van een priester van Hephaestus door zijne lans gevallen; — de andere zou hetzelfde lot ondergaan hebben, had niet de god zelf hem in een wolk gehuld om hem te redden, opdat toch zijn vader niet geheel in rouw zou gedompeld worden. Athene dringt nu Ares om den strijd te verlaten en niet door verdere inmenging Zeus te vertoornen; maar toen Diomedes, door een pijlschot gewond maar niet van kracht en strijdlust beroofd, haar aanroept als de godin die ook zijn vader in den strijd plagt bij te staan, en waar hij thans van verwacht dat zij hem in staat zal stellen om den boogschutter te straffen die hem gewond heeft, toen bezielt zij niet slechts zijn leden met nieuwe kracht, maar zij treedt nader; den nevel, zegt zij, die hem belette goden van menschen te onderscheiden, heeft zij van zijne oogen genomen; moet hij ook den strijd met de andere goden vermijden, als hij Aphrodite ten strijde ziet gaan moet hij haar met zijn staal verwonden. Lang duurt het niet of twee helden rijden op hem aan; — de een is Pandarus, de man die hem

gekwetst heeft, de ander Aeneas, de zoon van Aphrodite. Weldra is Pandarus gevallen; Aeneas, door een steen getroffen en half magteloos, wordt door zijn goddelijke moeder aan den strijd ontrukt. Maar Diomedes, getrouw aan het woord van Athene, springt op haar aan en wondt haar met zijne lans: — zij wijkt uit het krijgsgewoel, terwijl Apollo, schoon Diomedes zijn prooi niet varen laat en driemaal op Aeneas aandringt, den gewonden held uit den strijd voert, en zijn vervolger, die ook hem, den ver schietenden god, niet schijnt te ontzien, toch eindelijk doet terugdeinzen. Het gezigt der heldenfeiten van Diomedes doet Ares tot den strijd terugkeeren. De Trojanen, door hem opgewekt, wagen een nieuwen aanval; — de god zelf, in de gedaante van een sterveling, gaat Hector ter zijde en gansche drommen van Grieken worden door hem geveld, terwijl ook Aeneas, door Artemis en Leto van zijne wonden genezen, weder op het slagveld verschijnt. Maar Hera en Athene verlaten nu den Olympus om, met goedkeuring van Zeus, aan de krijgsbedrijven van Ares een einde te maken. Hera roept de Grieken met luider stemme te wapen; Athene treedt op Diomedes toe, die, vermoeid van den langen strijd, zijne wonde afkoelt, en verwijt hem dat hij zijn vader, den dapperen Tydeus, in den krijg niet evenaart, daar hij zelfs op haar aansporen den strijd niet voortzet. "Het is geen vrees," antwoordt de held, "die mij terug houdt; maar ik ben gedachtig aan uw bevel, om met geen der onsterfelijke goden te strijden, of het moest Aphrodite zijn; en daarom is het dat ik zelf wijk en dit ook de anderen raad, want ik zie immers Ares in de gelederen rondwaren." — "Zoon van Tydeus", is het antwoord, "gij man naar mijn hart, vrees toch niet Ares noch eenig ander god; daarvoor ben ik het immers die u help. Kom, wend uwe paarden het eerst tegen hem, en tref hem met uwe lans, zonder hem te ontzien, dien woestaard, dien wispelturigen slechtaard, die nog pas mij en Hera beloofde de Trojanen te zullen bestrijden, maar thans zijn belofte weêr vergeten heeft." Te gelijk stoot zij den voerman van Diomedes van den wagen en neemt zelve de teugels; —

"daar kraakte de eiken as," zegt de dichter, "van de zwaarte, want zij droeg een vreeselijke godin en den dappersten man." De lans, die Ares op Diomedes aanwerpt, wordt door Athene afgekeerd, en die van Diomedes dringt in het ligchaam van den god, die met een luiden angstkreet, tot schrik van Trojanen en Grieken, naar den hoogen Olympus terug ijlt.

Zoo was het, voor den tijdgenoot van Homerus, voor hem wien die wonderbare zangen het eerst werden voorgezongen, dat de vaderen door de goden ondersteund werden of met hen streden. Maar was dit alles voor hem niets dan een beeld van lang vervlogen tijden? In zekeren zin was het dit niet. Niet dat men, uit enkele latere verhalen omtrent bovennatuurlijke hulp die in den krijg zal verleend zijn, af mag leiden dat er ooit een tijd geweest is waarin de hier geschetste Homerische voorstellingen voor hen, die er in leefden, anders dan in zeer enkele gevallen in der daad realiteit hadden. Die verhalen zelve knoopen zich vast aan godsdienstige voorstellingen van geheel anderen aard dan de Homerische, want voor zoo ver zij niet geheel aan eigenlijk bijgeloof of eene door de magt der omstandigheden verhitte verbeelding hun oorsprong te danken hebben, — zoo als dat van den Athener bij Herodotus die in den slag van Marathon plotseling een meer dan aardsch strijder tegenover zich ontwaarde, — staan zij alle in verband met de plaatselijke overlevering, die eerst in den tijd toen niet meer de stam maar de staat de eenheid des volks en dus ook het middelpunt der godsdienst was, tot haar volle regt kon komen, en die dus, zoo als later duidelijker blijken zal, in de Homerische wereld niet thuis hoort. Dweepzuchtig en prikkelbaar als Oosterlingen waren de Grieken niet; zij streden ook niet voor eene godsdienst; zij hadden geene aanleiding om in hunne krijgen hemelsche heerscharen als met hunne oogen ter hunner hulp te zien oprukken, wat b. v. van de Arabieren in Mahomeds tijd zeer waar kan zijn geweest; en buitendien, alle gedachte aan godsdienstige geestdrijverij wordt door de Homerische voorstellingen geheel uitgesloten. Maar toch, het gevoel

van persoonlijke begunstiging door die bepaalde godheid waar men zijn bestaan het naast aan verbonden gevoelt, geheel verdwenen is dit gevoel ook in latere tijden niet. Men leze slechts de bekende aanroeping aan Aphrodite die ons van Sappho is overgebleven, waar de dichteres de godin smeekt om haar ook ditmaal van leed te ontheffen, en, zoo als vroeger, haar stem van verre hoorende, uit het gouden huis haars vaders tot haar af te dalen in haar wagen, dien snelle vogels, met zwarte wieken kleppende, midden door de lucht uit den hemel voerden;[1] "en gij, o zalige," zoo gaat zij voort, "met een liefelijken lach op uw onsterfelijk gelaat, vroegt mij wat ik toch weder leed en tot u riep, en wat ik voor mijn hartstogtelijk gemoed wenschte; — wie is het die ge tot u wilt lokken; wie deert u, o Sappho? — want ontwijkt ze u thans, weldra zal ze u zoeken; wil ze uwe geschenken niet, zij zal u van het hare geven; mint ze u niet, weldra zal ze u tegen wil en dank minnen." Heeft men niet regt om in die aanroeping iets meer te zien dan een dichterlijk verzinsel? is dit niet veeleer een kreet uit het hart; uit een hart dat, schoon even ver als andere Grieksche harten om dien "dorst naar God" te gevoe-

---

[1] Wat hier met "vogels" vertaald is, is een woord dat in het Grieksch eene bepaalde soort van vogel beteekent, en dat wel — want, vreemd genoeg, de naam is voor beide dezelfde, — eene musch of een struis. Nu zijn er zeker wel redenen waarom de musch aan Aphrodite kan zijn gewijd. Maar dat in eene anders zoo plastische voorstelling als deze, de dichteres den wagen der godin door musschen heeft laten trekken, dat is moeijelijk te vatten, en vooral die zwarte wieken zouden dan al weinig te pas komen. Sappho kende waarschijnlijk geene struisvogels, maar struisvederen, zwarte zoowel als witte, moet ze zeker wel gezien hebben; want in de buurt van Babylon waren struisvogels in dien tijd niet ongewoon, en wij weten althans van een harer tijd- en landgenooten, — den broeder van den dichter Alcaeus, — dat hij te Babylon in het leger des konings als huurling gediend en vandaar met Oostersche kostbaarheden zich naar zijn land terug begeven had. En waarom mag men dan niet aannemen dat het de koolzwarte golvende vederen van den struisvogel geweest zijn, waar de verbeelding der dichteres een vogel bij geschapen heeft, waardig om met den wagen der liefdesgodin nederwaarts te zweven?

len die de Hebreeuwsche poëzy bezielt, toch het bestaan van zulk eene innige verbindtenis tusschen zich en de godin, die het aanroept, gevoelt, dat de verschijning dier godin er eene realiteit door wordt? En om nu tot de Homerische toestanden terug te keeren, er is geen tijd waarin voorstellingen als die der geheel bijzondere leiding van Diomedes en Ulysses door Athene zoo zeer in het oog des volks iets wat althans naar realiteit zweemt konden bekomen, als die tijd van het opheffen der reeds gevestigde staten en het vormen van nieuwe stamvereenigingen, die op de Dorische volksverhuizing volgt, en waarvan wij zoo vele sporen in de Homerische gedichten vinden. Het was toen dat men iets anders moest zoeken dan de staatsgodsdienst welker vestiging met die der steden in Griekenland hand aan hand ging; het was toen dat men ook aan aanvoerders zich moest aansluiten die als schrander en dapper en vooral ook als door het geluk begunstigd bekend stonden; en waar was het geluk van te wachten zoo niet van de bescherming eener godheid; — niet van d e g o d e n in het algemeen, want nog onlangs had men andere stammen, door hunne goden geleid, het beste deel van Griekenland zegepralend zien bezetten; niet van staatsgoden, die de door hen beschermde staten schenen verlaten te hebben; maar van eene bepaalde godheid, wier betrekking tot den door haar begunstigden aanvoerder geheel persoonlijk moest schijnen? En is de overlevering geloofwaardig die aan de Ionische na de volksverhuizing gestichte steden in Azie Atheensche en Lycische vorsten tot koningen geeft, dan vindt men hier eene nieuwe aanwijzing ter verklaring van de geheel bijzondere plaats die Apollo, de Lycische god, en Athene in de Homerische godenwereld, vooral met het oog op hare inmenging in de zaken des menschdoms, innemen.

De innige verbindtenis tusschen de enkele goden en hunne beschermelingen, die hier geschetst is, is de lichtzijde der geheel anthropomorphische voorstelling der goden, die men in de Ilias en in die gedeelten der Odyssea aantreft, waar de betrekking tusschen Athene en Ulysses geschilderd wordt. De schaduwzijde vindt men in de meer-

malen voorkomende plaatsen, waar de goden, als het om de inmenging van enkele hunner in de zaken der menschen tot een strijd op den Olympus gekomen is, elkander vermanen om toch niet voor ellendige stervelingen de vreugde der godenmaaltijden te bederven. Naast treffende voorbeelden van gunst en bescherming, door enkele goden aan enkele menschen betoond, vindt men dus in de Ilias eene onverschilligheid van het godendom tegenover het menschdom in het algemeen, die zelfs met de voorstelling van latere tijden, dat er afgunst bij het godendom heerscht, naauw verwant is. De geheele Homerische opvatting ook van het menschdom brengt het mede dat die schaduwzijde zich moet voordoen. De dood is bij Homerus wel eene scheiding van ziel en ligchaam, waarbij gene niet vergaat maar naar het schimmenrijk vliedt, zoodra de gestorvene zijn regt, dat is eene behoorlijke bezorging van zijn lijk, bekomen heeft; maar die ziel is niets dan de adem, het levensbeginsel dat, van het ligchaam gescheiden, kracht, magt noch heerlijkheid, ja, naauwelijks bewustzijn of althans geen vermogen om iets te ontwaren bezit, tenzij de schim door het proeven van een lijkoffer weder eenige kracht bekomt. Bij den dood van Patroclus en Hector verlaat de ziel het ligchaam, "over haar lot treurende, nu zij kracht en jeugd moet verlaten." De schim van Achilles verklaart dat het beter is om daglooner te zijn bij een arm man, waar weinig voedsel te bekomen is, dan om over alle schimmen te heerschen. Van ontheffing van den "aan allen gemeenen dood" vindt men bij Homerus bijna geen voorbeeld; — in de Ilias geen enkel; in de Odyssea een of twee van overgang van den staat van mensch tot dien van god, blijkbaar op mythen of plaatselijke overleveringen gegrond; — tevens ziet men de mogelijkheid vermeld dat een mensch door de gunst eener godheid onsterfelijk en altijd jeugdig kan worden; maar dit zijn uitzonderingen, en van de andere zeker zeer oude voorstelling van de mogelijkheid om na den dood tot een staat van geluk te geraken, daarvan vindt men in de Homerische gedichten geen spoor. En staat nu tegenover den aan zulk een dood onderhevigen mensch de

onsterfelijke god, die elken hartstogt, elk levensgenot met den mensch gemeen heeft, maar die van het lot des menschen ontheven is, dan kan het niet anders of de tegenstelling tusschen beiden moet het menschdom als in het ongeluk verzonken en door de goden veronachtzaamd, het godendom als gelukkig en onbekommerd voortlevende doen voorkomen. Dat echter die voorstelling vooral in de Ilias zoozeer op den voorgrond komt, daarin is zeker ook weder het gevolg te ontwaren van den toestand waarin de Grieken van den Homerischen tijd verkeerden; want juist in een tijd moest zij als van zelve veld winnen waarin een geheele ommekeer in de zaken van Griekenland had schijnen te toonen hoe weinig ook de door de goden meest begunstigde staat op den duur op hunne bescherming kon rekenen; en zegt Hera in de Ilias dat Argos, Mycene en Lacedaemon van alle steden haar het liefst zijn, maar dat zij ze gaarne door Zeus wil laten verwoesten, mits hij slechts Troje aan hare wraak offere, dan was dit voor den Achaeër die aan de Ionische of Aeolische volksverhuizing deelnam een gezegde dat reeds in zijn tijd door de feiten bewaarheid was, nu al die steden onder de heerschappij van de Doriërs, een vreemden en Hercules, den aan Hera vijandigen god of held, vereerenden stam, geraakt waren.

Die schaduwzijde der anthropomorphische voorstelling is blijkbaar uit het leven gegrepen, en van dien aard dat het volk ze ook zonder den dichter kon en moest formuleren. Dit is met de lichtzijde niet het geval, want al dacht men aan persoonlijke inmenging der goden in de zaken der menschen ten behoeve van een begunstigd sterveling, men zag die inmenging eerst in het verhaal des dichters. En nu is het merkwaardig hoe in de Odyssea — als ware het om in eene godsdienstige behoefte des volks te voorzien, die door de voorstellingen der Ilias niet vervuld wordt, maar welligt juist levendig geworden is omdat het godsdienstig gevoel des volks in het algemeen door die voorstellingen herleefde, — nog eene andere zijde van de inwerking der goden op de zaken des menschdoms op den voorgrond komt, waardoor

het godsbestuur van het verleden in het heden verplaatst en de mensch met de goden verzoend wordt. Is het denkbeeld dat de goden de gevers van het goede zijn ook aan de Ilias niet vreemd, waar b. v. de jager van Artemis, de waarzegger van Apollo zijne kunst geleerd heeft, en waar Zeus gezegd wordt de beschikker van het krijgslot voor het menschdom te zijn, eerst in de Odyssea vindt men dit denkbeeld ten volle ontwikkeld, — eerst daar wordt het uitdrukkelijk gezegd dat alle menschen de goden noodig hebben, eerst daar ziet men, naast vele andere uitdrukkingen omtrent de gaven die den mensch van de goden toekomen, ook bepaaldelijk er op wijzen hoe juist de armen en hulpbehoevenden onder de onmiddellijke bescherming van den oppersten god staan, om wiens wille het pligt wordt hun de geringe maar gewenschte gave te schenken die zij verlangen. Bij die voorstelling raakt het anthropomorphische en zelfs het polytheïstische element op den achtergrond; want, behalve waar het gaven van geheel bijzonderen aard, zoo als de straks gemelde kunsten, zijn, is het òf aan de goden in het algemeen waar men bij de beschikking over de aan den mensch toekomende gaven aan denkt, òf aan Zeus, den oppergod, in wiens wezen zich de zin der Grieken voor het monotheïsme het meest openbaart.[1] En tevens is het als staan wij hier nader bij het latere staatsleven, dat, zoo als later blijken zal, de Grieken wat hunne

---

[1] In het laatste boek der Ilias vindt men de bekende voorstelling van de twee vaten in het huis van Zeus, het eene met kwaad, het andere met goed gevuld, en waaruit de een ongemengd kwaad, de ander kwaad met goed gemengd ontvangt Doch er is meer in dit boek wat een later oorsprong dan de rest der Ilias en zelfs eene verwantschap met de Odyssea schijnt te verraden, (b. v. de voorstelling van Hermes als geleider der menschen), schoon zeker het droefgeestige in die voorstelling van de vaten aan de Odyssea vreemd is. Overigens kan men zeker niet aannemen dat niet de voorstelling van de goden als gevers van het goede ook zonder den dichter in de volksdenkbeelden bestaan heeft. Maar dat zij in het vroegere gedicht op den achtergrond, in het latere op den voorgrond staat, dat toont dat zij sluimerde toen de Odyssea haar deed herleven.

godsdienstige denkbeelden betrof juist denzelfden weg moest voeren, en waar ook buitendien de schildering der maatschappelijke toestanden in de Odyssea reeds zeer toe nadert.

Kenmerkt zich de dubbele voorstelling der goden, — die waarbij zij als beschermers en vrienden der enkele stervelingen voorkomen, en de latere en daaruit voortvloeijende, die hen tot gevers van al het goede maakt, — als eerst door de werking des dichters in het volksbewustzijn ten volle ontwikkeld, de Homerische voorstelling van het noodlot doet zich weder voor als door den dichter onmiddellijk aan de volksdenkbeelden ontleend. Een volk dat door zijn aard er toe gedwongen werd om zich al zijne goden in menschengedaante voor te stellen, moest van zelf er toe komen om zich onder eene meer geheimzinnige, minder persoonlijke leiding te denken dan die der goden was. Het is het echte ingeboren volksgeloof, — het volksgeloof dat aan geen schijnbare tegenstrijdigheden zich stoort, mits het in eene innerlijke behoefte van rede of gemoed voorziet, — dat men reeds in de op het eerste gezigt zoo vreemd schijnende voorstelling van Zeus vindt, die, als hij de kans van den krijg naar zijn wil doet keeren, als hij besloten heeft een der strijdende helden den dood te wijden, toch naar de weegschalen grijpt en daar de loten der strijdenden afweegt. Want is ook al Zeus "de beschikker van den krijg" voor den tijdgenoot van Homerus, toch kan deze de gedachte aan de magt van kans en lot in den krijg niet van zich weren, die zich zelfs hem vaak opdringt wiens denkbeelden van het Godsbestuur zich onder den invloed des Christendoms gevormd hebben. Datzelfde volksgeloof openbaart zich nu ook in de voorstelling van een elk mensch aangeboren noodlot; van een deel wat ieder beschoren is en wat hem moet geworden. Want dit is het wezen van het Homerische noodlot. Het is geen algemeene voorbeschikking, die over goden en menschen zich uitstrekt. Het is iets zuiver menschelijks; het is voor elk, zoo als de dichter zich uitdrukt, bij zijne geboorte in zijn levensdraad ingesponnen; de eenige uitbreiding dier voorstelling bestaat daarin

dat men somtijds evenzeer het lot van volken als dat van enkele personen ziet noemen. Boven zijn lot kon men iets lijden; boven het lot was de moord, door Aegisthus op Agamemnon gepleegd, en de straf die er op volgde; boven het lot waren eens de Trojanen op punt van geslagen te worden, omdat hun gebrek aan moed hen deed wijken. En daarom is het ook een ware troost dien Hector, in het volle bewustzijn zijner kracht, aan zijne gemalin schenkt, niet maar een van een blind fatalisme getuigende uitdrukking, als hij, ten strijde trekkende, haar zegt: "maak u toch niet te ongerust; niemand zal mij boven mijn lot in den dood storten; maar zijn lot, dat is zeker niemand ontkomen, of hij een lafaard of ook een held zij; dat is hem van zijn geboorte af toegelegd." [1] De goden zijn bij den dichter in staat om zelfs het noodlot te keeren; het volksgeloof gaf zich hiervan stellig geene rekenschap. Maar zij eerbiedigen het omdat het regt is dat ieder zijn deel krijgt. Wil Zeus een hem geliefd sterveling aan zijn lot ontrukken, dan vraagt hem Hera: "hoe, wilt gij een mensch, een sterveling, lang door het noodlot gedoemd, aan den dood ontrukken? Welnu, doe het, maar wij andere goden zullen u er niet om prijzen." Meer dan eens zijn het de goden wier tusschenkomst verhoedt, dat er iets boven het lot geschiedt, en Zeus en het lot worden meer dan eens genoemd als gezamenlijk den mensch iets toedeelende. Eerst in latere tijden vindt men het denkbeeld ontwikkeld dat voor het noodlot ook de goden bukken; en schoon men te ver zou gaan met maar zoo dadelijk aan te nemen dat alle verhalen omtrent een ook den goden persoonlijk aanklevend noodlot uit het brein van latere dichters ontsproten zijn, — want die voorstelling is immers niets dan het natuurlijk uitvloeisel van het anthropomorphisme, — zoo mag men toch evenmin in die verhalen een element van het volksgeloof zien, dat zich met zulke voorstellingen zeker niet zal hebben ingelaten.

[1] Met die laatste woorden meen ik den zin der woorden van Il. VI 489 te hebben weêrgegeven, al luiden zij ook anders.

Reeds bij het Homerische noodlot heeft men dus niet meer aan de scheppingskracht des dichters, waar het volksgeloof uit voortkwam, maar aan dat volksgeloof zelf te denken, zoo als het in den tijd des dichters bestond; en dit is ook het geval met al wat verder de betrekking tusschen goden en menschen betreft; met het toezigt wat de goden in het algemeen op de zaken des menschen uitoefenen, en met de pligten van den mensch tegenover de goden. Vindt men bij Homerus het denkbeeld van goddelijke geregtigheid slechts zoo ver ontwikkeld als de anthropomorphische voorstelling der goden dit toelaat, zoodat zij eigenlijk slechts hen straffen die zich door meineed of verzuim of trots aan de goden zelve bezondigen; vindt men het als den pligt der menschen geschetst om de goden te gehoorzamen daar zij u dan verhooren, om hun te offeren daar de walm der offerdieren hun aangenaam is, om tot hen te bidden om te toonen dat men zich als van hen afhankelijk beschouwt; leest men van gebruiken bij het offeren en van al wat verder de Homerische eeredienst betreft, dan heeft men alleen te denken aan beschrijvingen van het bestaande, waar hetgeen later bestond zich uit ontwikkeld heeft voor zoo ver men in de Grieksche godsdienst ontwikkeling bespeurt, maar niet aan iets wat zijn bestaan aan den dichter te danken heeft, en waardoor hij zelf dus den grond gelegd heeft voor het latere. Daarom behoeft dit alles ook niet afzonderlijk maar juist in verband met het latere te worden nagegaan, wat trouwens, al vindt men het eerst in latere bronnen vermeld, volstrekt niet altijd inderdaad van lateren oorsprong behoeft te zijn geweest, en waarin men juist heel wat aantreft dat zich eer als ouder dan als jonger dan de Homerische voorstellingen kenmerkt. Maar om bij die beschouwing het verschil van het oudere en jongere althans eenigzins te kunnen vatten is het noodig om eerst na te gaan, welke elementen van ontwikkeling en verandering er in de Grieksche godsdienst bestonden.

Lith.v. Emrik & Binger.

DE HOOFDGODEN VAN GRIEKENLAND.

ONTWIKKELING DER GRIEKSCHE GODSDIENST. — STAM EN STAAT, HELDEN EN DEMONEN, DICHTERLIJKE EN TEMPELSAGE.

Voor den Griek waren de Homerische gedichten eene hoofdbron zijner godsdienstige denkbeelden, en het is reeds opgemerkt hoe zij het begin vormen der dichterlijke godensage die men in de Homerische hymnen en de godgeleerde en historische gedichten van Hesiodus vindt voortgezet. Maar er was nog een andere bron, min helder maar niet minder rijkelijk vloeijende: de diep in het huiselijk, maatschappelijk en staatsleven ingrijpende, door verscheidenheid en glans boeijende eeredienst met de daaraan verbonden tempel- en plaatselijke sage. Door beide gevoed bewogen zich de volksdenkbeelden op een terrein dat tusschen beide inlag, en elke wijziging van het volksgeloof moet in een dier bronnen of in beide hetzij haren oorsprong gehad hetzij haar spoor nagelaten hebben.

Nu is het vooreerst duidelijk dat de tijd waarin de Homerische gedichten hun oorsprong hadden, — die waarin de laatste groote volksverhuizingen in Griekenland plaats grepen en de staatseenheid van den stam voor altijd voor die der stad plaats maakte, — ook wat de eeredienst en de daarmeê zamenhangende volksdenkbeelden betreft een tijd van doorslaande veranderingen moet zijn geweest. Er is voor een volk geen belangrijker keerpunt in zijne ontwikkeling dan de tijd waarop het een zwervend en trekkend met een gezeten leven verwisselt; en die tijd breekt voor de Grieken eerst ten volle aan op het oogenblik dat er aan de volksverhuizingen een eind kwam. Niet op eens is de groote verandering voltooid die den Griek der historische tijden in alles het eerst aan zijne stad deed denken en hem in zijn staatsburgerschap zijn hoogste heil deed zoeken. De ontwikkeling van dien toestand moet men in dat weinig bekende maar eeuwen lange

tijdvak der geschiedenis zoeken, waarvan het begin met de laatste volksverhuizingen, het einde met den tijd zamensmelt toen er reeds waar staatsleven bestond; toen volksbewegingen tegen den druk van trotsche en slechts op eigen voordeel bedachte grooten niet langer tot het gronden van tyrannenheerschappij ten gunste van de hoofden der beweging leidden, maar het opmaken van geschreven staatsregelingen en de vestiging dier groote staatspartijen — het volk en de weinigen, — aan de orde van den dag was, waarin de geschiedenis der Grieksche staten in hun bloeitijd vervat is. Het stammenwezen was geenszins te niet gegaan; nog veelzins ziet men het op de geschiedenis zijn invloed uitoefenen. Vele vereenigingen van staten, zoo als die van Boeotie en Phocis, hingen met stamverwantschap zamen; — vindt men bij die staten een volkshaat zooals tusschen de Delphiërs en de verdere Phociërs, dan ziet men tevens de oorzaak hiervan in waar of vermeend verschil van stam zoeken. Om van de streken niet te gewagen waar eene verovering had plaats gehad en dus, zoo als in de Dorische staten van Peloponnesus, een heerschende naast een overwonnen stam stond, zelfs te Athene, waar men niet ligt eene dergelijke verovering kan aanwijzen, was de staat nog omstreeks eene eeuw na Solon's wetgeving zoo geheel op het oude Ionische stammenwezen gegrond dat Clisthenes, de bekende staatsman wien de stad al het meest hare democratische staatsinstellingen te danken had, zich genoodzaakt zag om tot verwijdering van een gevaarlijken geest van uitsluiting die onder de burgerij zijner vaderstad dreigde stand te houden, eene geheel nieuwe indeeling des volks te doen verordenen, waar niet langer afkomst en ware of kunstmatige verwantschap maar woonplaats en grondbezit de grond van was. Maar toch, de strekking der Grieksche geschiedenis was op den duur om de stamverwantschap bij den band van het gemeenschappelijke staatsburgerschap op den achtergrond te doen geraken; en de uitwerkselen van die strekking ziet men reeds veel vroeger in den vrijen zin dien men reeds bij de oudste Grieksche dichters na Hesiodus aantreft.

Wat was nu de werking van die verandering op godsdienstig gebied? Eén punt valt terstond in het oog: dat met het volk ook de goden burgers der stad worden en er zich voor goed met der woon vestigen. Hiervan zagen wij trouwens reeds sporen in de Ilias en vooral in de Odyssea. Maar toch is het eerst na de tijden van Homerus dat men eene naauwgezette vereering van de goden des lands, naast en in tegenoverstelling van de stamgoden vindt. Het onderscheid komt vooral duidelijk uit in een verhaal van Thucydides omtrent de onderhandelingen die in het begin van den Peloponnesischen krijg tusschen de Lacedaemoniërs en Plataeërs gevoerd werden, toen dezen door genen in hun land werden aangevallen. De Plataeërs verbieden namelijk hunne vijanden om hen te schaden op grond van vroeger gedane eeden, en roepen hierbij, naast de goden in wier naam die eeden gezworen waren, ook de vaderlijke goden, d. i. de stamgoden, der Lacedaemoniërs en hunne eigene landsgoden aan. Dit verbod geeft nu tot onderhandelingen aanleiding die echter later worden afgebroken; de stad moet dus belegerd worden; en nu roept op zijne beurt de koning der Lacedaemoniërs de goden en helden aan die het land der Plataeërs bezitten, als getuigen dat zijn volk een regtmatigen krijg begint en met de bede om, gelijk zij vroeger in den Perzischen krijg het land tot een gunstig tooneel van den krijg gemaakt hadden, ook nu hunne goedkeuring aan de tegen Plataeae gerigte onderneming te schenken. Het is als ziet men de stamgoden mede ten strijde trekken en het oog houden op de verpligtingen die hun volk vroeger op zich heeft genomen, terwijl de landsgoden hunne aandacht binnen de grenzen en wat daar geschied is beperken en tusschen hen die elkander het land betwisten eene onzijdige houding, als regters over elks beweren, aannemen.

Dit beginsel, dat de grond zijn eigen godheden had, was in vele opzigten van het hoogste gewigt. Verplaatsen wij ons nog eens in den tijd der groote volksverhuizingen die ons het eigenlijk historische tijdvak van Griekenland openen. Wat de verdrevenen toen jegens de goden moesten gevoelen die hen verlaten hadden, dat zagen wij uit

die herhaalde melding van de onverschilligheid der goden omtrent het lot der menschen die wij in de Ilias aantroffen. Maar de overwinnaars, fier op hun geluk, hunne dankbaarheid aan hunne goden door de heiligdommen toonende die zij in het veroverde land oprigtten, — want werkelijk ging met elke verovering de invoering van de godsdienst der veroveraars in het veroverde land gepaard, — was het van hen te verwachten dat zij de overwonnenen anders dan als verlatenen zouden behandelen wie geen god meer beschermde? Inderdaad, het lot der overwonnen volken, zooals wij het voornamelijk in de door Doriërs veroverde gewesten van Peloponnesus kennen, was niet benijdenswaardig. Werden zij al niet tot landsslaven vernederd, zoo als de Heloten in Laconica, toch was er overal een strekking om ze buiten de steden te houden en ze van het burgerregt uit te sluiten, en eerst in betrekkelijk late tijden worden zij soms als afzonderlijke volksafdeeling aan de bestaande afdeelingen van het heerschende volk toegevoegd om dus werkelijk aandeel aan den staat te bekomen, zoo als b. v. een heerscher te Sicyon, uit de overwonnen bevolking gesproten, die bevolking als vierden en dat wel voor het oogenblik als voornaamsten stam aan de drie Dorische stammen toevoegde. Doch lang vóór dat het tot burgerlijke gelijkstelling tusschen de veroveraars en overwonnenen komt, ziet men het veroverende volk de beschermgoden van den veroverden grond en dus van de oude bewoners eene vereering bewijzen, die bij die van hun stamgod volstrekt niet achter staat. De Doriërs bragten hun eigen Apollo-dienst naar Argos en Sparta; maar te Argos bleef Hera de hoofdgodin der stad, zoodat men zelfs den tijd van het bestuur der priesteressen van Hera als grondslag voor de stedelijke tijdrekening bezigde; en in Laconica genoot een inlandsche Apollo, wiens ouderwetsch beeld de aandacht trok omdat het van de gewone voorstelling van den god afweek, in den bloeitijd van Sparta eene eer waarbij de eigenlijk Dorische stamgod in de schaduw raakte. [1]

[1] Paus. III, 10. — Een geschenk in goud van koning Croesus, voor den Dorischen Apollo bestemd, werd door de Lacedaemoniërs ter eere van den Apollo van

En werkte dit al niet altijd in de praktijk mede om de overwonnenen op den duur een beter lot te bereiden nu de overwinnaars ook hunne goden vereerden, de strekking hiertoe die er in gelegen was is niet te miskennen.

Ongetwijfeld hebben wij hier te doen met een trek van het Grieksche volkskarakter, met eene ingeboren neiging van den volksgeest, die men eenigermate reeds vindt in de eer door de Grieken voor Troje aan Apollo den beschermvoogd van Chryse en van andere hun vijandige steden bewezen. Straks zullen wij zien in hoever hierbij tevens aan eene leiding en kunstmatige aanwakkering van die neiging gedacht moet worden. Vooraf dient er op gelet hoe zij in hare gevolgen het veelsoortige en verscheidene der godsvereering in elken staat in de hand moest werken. Het land had zijne goden, de stam had zijne goden; beiden moest de burgerij in eere houden. Maar nu het staatsleven voor goed de plaats van het stammenleven had ingenomen, lag het in den aard der zaak dat de burgerijen der steden op den duur niet geheel uit stamgenooten bleven bestaan, en in vele steden was van het begin af aan zulk een onderscheid tusschen de onderscheiden bestanddeelen der burgerij, omdat bij de groote volksverhuizingen van Griekenland reeds de stammen allerlei vreemde elementen in zich hadden opgenomen. En nu hield natuurlijk elk geslacht dat zich in eene stad gevestigd had naast de dienst der landsgoden en der goden die den hoofdstam des volks beschermden, ook de bijzondere dienst van zijne eigene stamgoden aan, die daardoor insgelijks eene plaats onder de goden der burgerij begonnen in te nemen, vooral daar in Griekenland de staat de geslachten wel degelijk als zoodanig plagt te erkenken en zelfs de bezorging van de dienst der landsgoden dikwijls voorkomt als aan een bepaald geslacht opgedragen.[1]

Amyclae gebezigd die stellig een oud Laconische god was; en zelfs werd het beeld van dezen Apollo, gehelmd en niet slechts met den welbekenden boog maar ook met eene lans gewapend, bij het afbeelden van den Dorischen god tot model gebruikt.

[1] Over dit punt zal nader gehandeld worden wanneer wij tot de beschouwing van het priesterschap en de betrekking tusschen staat en godsdienst bij de Grieken genaderd zijn.

Veel invloed moest die verscheidenheid in de eeredienst en over het geheel de overgang van het stammenleven tot het staatsleven ook op de gangbare voorstellingen omtrent de godenwereld uitoefenen. Niet dat juist het getal der bestaande goden in het volksgeloof er zeer door toenam. Apollo, de Dorische god, werd reeds in Laconica vereerd toen de Doriërs het veroverden; hij was tevens de stamgod der Ioniërs, zoodat zelfs in den ouden lofzang ter zijner eere dien men onder de Homerische hymnen vindt, zijne vereering te Delphi met zijn als ouder voorgestelde dienst op Delos, den hoofdzetel van de Ionische Apollo-dienst, in verband wordt gebragt;[1] hij komt in de Ilias vooral als beschermgod van Troje en Lycië voor. Men kent de geneigdheid der Grieken om hunne goden ook bij vreemde volken terug te zoeken, die hun dan eenvoudig andere namen zullen gegeven hebben; en de op zich zelf natuurlijke veronderstelling dat de onderscheiden Grieksche stammen ten opzigte van elkanders goden evenzoo gehandeld en ze dus ook wanneer zij in naam en eigenschappen eenigzins verschilden al ligt vereenzelvigd zullen hebben, kan men in sommige gevallen ook door voorbeelden staven, b. v. in dat der Cretische en Aeginetische vis-

---

[1] Die hymne op Apollo is al zeer oud. Thucydides haalt ze aan als bewijs dat er in oude tijden een dergelijk Apollo-feest op Delos gevierd werd als de Atheners tijdens den Peloponnesischen krijg er een verordenden. Hieruit blijkt het dat het gedicht ouder moet zijn dan het eind der zevende of het begin der zesde eeuw, want uit dien tijd had men reeds een rijken schat van Grieksche dichtwerken, waar Thucydides berigten over het feest in had kunnen vinden zoo het toen nog gevierd werd, vooral daar men althans van Alcaeus, die juist in dien tijd leefde, een lofzang op Apollo uit de tweede hand kent waarin het feest niet best kon zijn verzwegen zoo het niet reeds in onbruik was geraakt. In de 8ste eeuw werden er volgens een berigt bij Pausanias uit Messenië offers en reijen naar Delos gezonden, waarvoor een dichter van die dagen een lied, in den stijl der Homerische hymnen maar eenigzins meer Dorisch in tongval, zal gedicht hebben; en welligt was het die vereering van den Ionischen god door een Dorisch volk die den dichter der Homerische hymne aanleiding gaf om in zijn gedicht het verband tusschen de Dorische Apollo-dienst te Delphi en de Ionische op Delos te bezingen.

schersgodin Britomartis, die elders als Artemis werd opgevat. Maar verwarde men alzoo enkele niet algemeen vereerde goden met de algemeen bekende die in de nationale godenwereld der Grieken hunne plaats innamen, een nieuw onderscheid ontstond er daar men, even als reeds in de Ilias van een Pelasgischen en een Idaeïschen Zeus gewaagd wordt, alle goden met bijnamen naarmate van den stam of het geslacht dat hen aanbad, de plaats of den tempel waar zij vereerd werden, het licht waarin men ze in hunne verschillende betrekkingen tot het menschdom of wel om bepaalde gevallen waarin men hunne tusschenkomst had meenen te bespeuren, aanduidde en hen dus volgens de natuurlijke strekking van het veelgodendom, — die hier zoowel door de veelsoortigheid der stam- en landsdiensten als door het plaatselijk karakter dat bij het stadsleven aan de godsdienst eigen moest worden, in de hand werd gewerkt, — als in vele personen scheen te ontbinden. Zoo vereerde men te Sparta volgens Pausanias Athene als godin van de markt (Agoraea) en van het koperen huis (Chalcioecus), als werkgodin (Ergane), godin der vreemdelingen (Xenia) en oogenheelster (Ophthalmitis); Poseidon als god van Taenaron omdat hij daar een beroemden tempel had, als god der zekerheid (Asphalius), d. i. die zich onthoudt van het land met aardbevingen te teisteren, en als god der geboorte en vruchtbaarheid (Genethlius); Aphrodite als Olympische godin en die het naderen van den ouderdom vertraagt (Ambologera); en zoo ook andere goden op dezelfde wijze, want waar de bijnamen niet zoo duidelijk zijn tellen wij ze liever niet op. Op die verscheidenheid zullen wij trouwens nog dikwijls moeten wijzen waar wij over de eeredienst zelve handelen. Hier dient alleen nog opgemerkt dat het veel aan toevallige omstandigheden lag welke eeredienst in eene stad de eigenlijke staatsgodsdienst in den vollen zin des woords werd, zoo als die van Hera te Argos, die van Athene in de naar haar genoemde stad. Reeds vroeger is er op gewezen dat de overlevering omtrent den strijd tusschen Athene en Poseidon over het bezit van Attica, die overigens volstrekt niet alleen staat,

zeer wel van echt historischen aard kan zijn en op een ouden stammenstrijd kan doelen die in het zegevieren van eene bepaalde eeredienst zijne beslissing vond. Eene eeredienst die in eene streek eens wortel gevat en aan het heiligdom dier streek ook buitenaf zekeren naam verschaft had, moest er al ligt de hoofdgodsdienst blijven, al veranderde de massa der bevolking; en vooral ziet men genezende godheden, zooals Esculapius, omdat hunne tempels uit den aard der zaak vele bezoekers van buiten af moesten lokken, al zeer ligt de hoofdgoden eener stad worden, hoe weinig het anders in hunne eigenschappen ligt om als hoofdgoden vereerd te worden. Het spreekt van zelf dat hierin eene strekking lag die in de volksdenkbeelden, om het even of men er zich al of niet rekenschap van gaf, met de voorstelling van den Homerischen Olympus en zijne geregelde godenmaatschappij een kontrast opleverde, al verloren de goden in het volksgeloof evenmin het vaste type dat hun door de dichtkunst en later door de beeldende kunsten eigen was als hun bijzonderen werkkring als vertegenwoordigers en bestuurders van een gedeelte of eene kracht der natuur of wel van een maatschappelijken stand. Toen de Corinhiërs in den Perzischen krijg de in hunne stad zeer vereerde Aphrodite om afwending van het dreigende gevaar smeekten, dachten zij er zeker niet aan dat zij in de Ilias geschilderd wordt als "een zwakke godin, niet eene van haar die in den krijg de leiding nemen," maar het eenvoudige feit dat zij eene hoofdgodin van Corinthe was moest in de oogen der burgerij genoeg zijn om vooral ook van haar redding te verwachten.[1] Eindelijk, als men van de goden die men het meest vereerde vooral bescherming van zijne vaderstad verwachtte en zich zelven dus het naast als staatsburgers onder het toezigt der goden dacht, moest het denkbeeld van eene persoonlijke

[1] Theopompus en Timaeus by Athen. XIII, 32. Dat Aphrodite, de Phoenicische godin, te Corinthe zoo bijzonder geëerd werd is in eene zoo aloude handelstad ligt te verklaren.

betrekking tusschen mensch en god, wat toch buitendien meer in de schilderingen der Homerische heldenwereld thuis hoorde dan het zich door de ondervinding liet regtvaardigen, nog meer dan in den ouden tijd der stammen en verhuizingen op den achtergrond geraken, toen welligt nog een gelukkig opperhoofd door zich zelven en anderen als een bijzonder gunsteling van een bepaalden god beschouwd werd, en in der daad hoort men later van zoo iets al zeer weinig.

Met het plaatselijk karakter dat door de opkomst van het gezeten leven aan de godsdienst eigen moest worden, hing het naauw zamen dat men ook de mythische en dichterlijke volksoverlevering overal vaste plaatsen aanwees. Dit dagteekent trouwens reeds uit de tijden toen, om met Thucydides te spreken, Griekenland nog niet vast bewoond was. Niet slechts vindt men het reeds in de Ilias, b. v. waar de verschansing vermeld wordt die de Trojanen met hulp van Athene ten behoeve van Hercules opgeworpen hadden toen hij een zeemonster moest bestrijden; maar hetgeen men leest van de Delphische eeredienst, waarbij op een der achtjarige feesten ter eere van Apollo eene processie naar het dal Tempe, in het noorden van Thessalië, vertrok om van daar den heiligen lauwertak te halen die voor de met de Apollo-dienst verbonden reinigingen noodig was, en waarbij daardoor dit dal als de oudste zetel van die dienst en als het tooneel der Apollinische legende aangeduid werd die aan het feest ten grondslag werd gelegd, toont duidelijk dat de sage reeds een plaatselijk karakter bekomen had vóórdat de stam die te Delphi de Apollodienst had ingerigt zich aldaar gevestigd had. Toch ligt het in den aard der zaak dat dit karakter eerst ten volle zich kon ontwikkelen toen de Grieken reeds geheel aan vaste woonplaatsen gebonden waren; en hoe de strekking om overal aan de bestaande overleveringen eene vaste plaats aan te wijzen, bij het Grieksche volk ook in historische tijden bleef heerschen, blijkt uit den ijver waarmede men bij het kolonizeren van de kusten en eilanden der Zwarte en Middellandsche Zee aan de sagen van de Argonauten en van Ulysses hare

plaatsen in de nieuw ontdekte landen zocht aan te wijzen. Daardoor kreeg de sage een nieuw leven in het volksgemoed. Men wees te Athene nog de plaats aan waar Boreas, de Thracische windgod, eene dochter van een ouden Atheenschen koning zou geroofd hebben. Was daardoor de herinnering aan oude mythische verbindtenissen tusschen Athene en Thracië niet in het volksgemoed bewaard, dan zouden voorzeker die verbindtenissen niet in staatkundige onderhandelingen zijn aangehaald die nog in den Peloponnesischen krijg over een verbond tusschen de Atheners en een Thracischen vorst plaats hadden. En dit is geen alleenstaand voorbeeld. Overal in Griekenland vindt men aan plaatsen vastgeknoopte godensagen. Nu eens ziet men de geboorte van een god in het gebied eener stad als de oorzaak vermeld waarom juist die god er bijzonder geëerd wordt, zoo als b. v. Delos voor de geboorteplaats van Apollo en Artemis, Epidaurus voor die van Esculapius gold; dan weder wordt de oorsprong eener eerwaardige staatsinstelling aan een godenverhaal geknoopt, zoo als b. v. het geregtshof van den Areopagus te Athene het eerst over den god Ares zelven uitspraak gedaan zal hebben; en over het geheel is er welligt niets wat bij het lezen der Grieksche geschiedschrijvers zoo verrassend is als de goede trouw waarmede èn zij èn de Grieken wier geschiedenis zij schrijven, dichterlijke en volkssagen als geschiedkundige feiten aanhalen, iets wat zich wel aan den éénen kant uit de rol verklaart die de dichters in de oudste tijden als opvoeders en leermeesters des volks vervullen, maar toch zeker niet zoo ver zou zijn gegaan zoo men niet overal de plaatsen nog aanschouwd had waar al hetgeen in die sagen verhaald werd gebeurd was.

Eindelijk vindt men den invloed der inrigting die aan de Grieksche maatschappij eerst na de tijden van Homerus ten volle eigen werd, veelzins weder in de heldendienst en eene daarmede althans ten deele zamenhangende nieuwe ontwikkeling van het pandaemonisme. Heldendienst is vereering der afgestorvenen, bepaaldelijk van die afgestorvenen uit vroeger dagen, die nog nader bij de goden stonden

en door Homerus als halfgoden gekenmerkt worden. Heldenvereering vond men niet bij Homerus en kon men ook niet bij hem vinden. De begrafenis zijner helden wordt soms met groote pracht, zelfs met menschenoffers en lijkspelen, gevierd, en op eene begrafenis — op het verbranden van hun lijk en het opwerpen van een grafheuvel boven hun gebeente, — hebben de dooden regt, want zonder deze vindt hunne schim geen rust, zoodat zij ook vóór dien tijd op aarde aan hunne vroegere vrienden verschijnen, en zelfs Ulysses na eene landing aan de kust van Thracië, waarbij een aantal zijner medgezellen gesneuveld zijn, met zijne schepen niet verder kan vóórdat hij en zijn volk elk hunner gestorven vrienden driemaal met name het laatst vaarwel hebben toegeroepen. Maar eens in de onderwereld is de schim magteloos; en zoo Ulysses bij zijn raadplegen van het doodenorakel aan den oceaan tot de schimmen bidt, is dit omdat hij zich in hun midden begeeft. Anders is het reeds bij Hesiodus. Deze vermeldt in zijne Werken en Dagen andere menschengeslachten, het gouden en zilveren geslacht, die na den dood tot goede geesten en opzigters van de werken der menschen op aarde zijn geworden; en de helden van den Thebaanschen en Trojaanschen krijg wijst hij na den dood woonplaatsen in verre en gelukkige eilanden toe, die men later in de Zwarte Zee gezocht heeft, iets wat weder aanleiding heeft gegeven tot verhalen omtrent verschijningen van Achilles in die streken en tot een uitgewerkte Achilles-dienst in de Grieksche volkplantingen aldaar.

Nu schijnt het voor de hand te liggen om naar deze voorstelling het ontstaan der heldendienst aan den invloed der Homerische poëzij te wijten, welker helden als levende in de gedachtenis des volks weldra hooge eer waardig zullen zijn geacht; en die invloed is in der daad ook niet te miskennen. Maar den waren aard der heldendienst zal men toch eerder in eene behoefte van den geest des Griekschen volks moeten zoeken uit wijzigingen der maatschappelijke toestanden ontstaan. Ook in het staatsleven moest er eene pandaemonistische naast en tegenover de deïstische wereldbeschouwing staan.

Wat er van de goden was geworden die in het deïsme thuis behoo ren, hebben wij gezien: het levende en heldere beeld van den Ho merischen Olympus moest wel verduisterd worden nu er eene verwik kelde vereering van stam- en staatsgoden in het leven was geroepen; het afgetrokken denkbeeld van beschermende godheden, gepaard aan tastbaarder herinnering aan de tegenwoordigheid der goden door het aanschouwen der overal gevestigde heiligdommen, nam er de plaats van in. Maar juist daarom moest het pandaemonisme weder in velerlei gestalten op den voorgrond komen en de omgeving waar men zich thans in bevond, niet langer de vrije natuur maar de stad met hare maatschappelijke instellingen en historische herinneringen, zich op nieuw met hooger wezens bevolken. De huishaard, heilig reeds en zelfs in den eed aangeroepen in den Homerischen tijd omdat hij het middelpunt van huis en gezin was, maar nog niet als godheid voorgesteld omdat elk huis en elk gezin nog afzonderlijk werd gedacht, werd nu een der heiligste godinnen, Hestia, de ware godin van het staatsleven, die overal hare tempels had en reeds in het godenstelsel van Hesiodus naast Zeus en Hera hare plaats inneemt; en hiermede stemt overeen, al ontwikkelde het zich eerst veel later en al aden het een geest die in een later ontwikkelingstijdperk thuis behoor dat ook de Fortuin der stad als godheid vereerd, ja, de stad ze' op dergelijke wijze als godheid gedacht werd als in oudere tijden Aarde en de Rivieren. Waren bosschen en beemden de verblijven nimfen, aan den vriendschappelijken disch dacht men zich thans "goeden geest" rondwarende, wien men den eersten beker o mengden wijn plengde.[1] Eerden de stammen een god als hun vader, ook de geslachten moesten den naderen voorvader herd

[1] Dien "goeden geest" vatte men dan weder op als Dionysus, den wijngod XV, 17. Maar dit moet men eenvoudig beschouwen als een uitvloeisel v het Grieksche volk zoo eigene strekking om oorspronkelijk min bepaald lingen zich toch ook weder onder een bepaalden vorm te denken. Reeds king "goede geest" toont dat hier in het begin niet aan eene bekende godhei

waar zij hun naam aan ontleenden, ook de steden moesten haren stichter vereeren; en kende men naast en boven den stamgod aan de oude goden eer toe die reeds vroeger in het bezit des lands waren dat men bewoonde, ook de vorsten die er vroeger geheerscht, de dapperen van ouden stam die er hun naam in eere gehouden hadden, konden aanspraak op vereering, al was het dan ook geen goddelijke vereering, maken; ja, nu men voor goed de woonplaatsen had ingenomen die zij vroeger bezeten hadden en waar men hunne grafsteden vond, kon men zich niet bevrijden van eene dergelijke vrees om hen door onachtzaamheid te krenken als die welke den veroverenden stam tot het vereeren der oude landsgoden moest nopen.

Ziedaar wat men in het algemeen als de bronnen van dit nieuwe element van vereering van het hoogere bij het Grieksche volk kan beschouwen. Wat de wezens betreft die men dus vereerde, heeft men eigenlijk te onderscheiden tusschen demonen en helden. Het woord demon komt reeds bij Homerus voor en dat wel vaak gelijkluidend met het woord dat men met god pleegt te vertalen; maar toch is er ook bij hem in het gebruik der beide woorden een groot onderscheid; want bij het woord god heeft men altijd aan de bekende wezens te denken die als Homerische goden voorkomen, en het woord demon wordt dikwijls juist gebezigd waar het geheimzinnige van het hooger bestuur op den voorgrond komt. Zoo vindt men het gebruikt waar men bijna aan het lot zou denken; — tegen den demon in beteekent niet, tegen den wil der bekende godheden, maar juist, tegen dien van het onzigtbare en geheimzinnige bestuur der dingen. Zoo wordt het woord ook vooral gebezigd waar er van eene beschikking ten kwade spraak is; en terwijl de woorden die men met goddelijk kan vertalen steeds eene lofspraak behelzen beteekent demonisch dikwijls vreemd of zonderling. Ook in het latere spraakgebruik vindt men hetzelfde. Sprak men van een god dan wist men wat men wilde; het woord dat in dit werk met held vertaald wordt (heros), sloeg in meer of min ruimen zin op de afgestorvenen wien men een dooden-

aan den onverwachten "redder der stad" onder dien naam, deels te zamen met de geboorte-godin Ilithyia, deels met Tyche, de persoonsverbeelding der fortuin, eene zeer buitengewone goddelijke eer bewezen; — geen eed was heiliger dan die bij Sosipolis, en zijn beeld in den tempel dien hij met Ilithyia deelde mogt zelfs door de priesteres die hem de offers bragt niet dan met gesluijerd gelaat genaderd worden. Buitendien moesten als demonen ook de dienende wezens voorkomen die men aan onderscheiden godheden, en dat wel, wat reeds dadelijk licht over hen verspreidt, bepaaldelijk aan die godheden toevoegde wier dienst hen in onmiddellijke aanraking met den mensch scheen te stellen: aan Esculapius den genezenden god, en aan de goden in wier geheime dienst men zich liet inwijden om daardoor in dien toestand van geestverrukking te geraken, die de eigenlijke beteekenis van het woord enthousiasme uitmaakt. Van dien aard waren de Cureten die bij de geheime Zeus-dienst op Creta, de Corybanten die bij de vereering der oorspronkelijk Phrygische maar later ook in Griekenland als moeder der goden vereerde godin Cybele, de dartele, boksvoetige saters en de dikke steeds in een roes verkeerende Silenen die in het gevolg van den wijngod voorkomen; — aan Esculapius ziet men, al naar gelang der steden waar hij vereerd werd, een Telesphorus (d. i. of den voleinder, nam. der genezing, of den wijdende), een Acesius (den genezer), een Euamerion (een geest van den helderen gelukbrengenden dag), met andere vrouwelijke godheden van dezelfde soort ter zijde staan, welke laatste dan van zelf in de kategorie der nimfen vallen. Dat men zich juist naast de hier vermelde goden zulke dienende demonen dacht is weder uit die natuurlijke rigting van het gemoed te verklaren die zich altijd middelaars tusschen het goddelijke en het menschelijke schept en dit te meer moet doen naarmate de godheid den mensch in der daad nader schijnt te treden. Aan sommige dier demonen, zooals aan Euamerion, werd stellig goddelijke eer bewezen.[1] Daaren-

[1] Paus. II, 11. Het onderscheid tusschen godsdienst en heldendienst kwam hierbij goed uit; Euamerion werd als god, Alexanor, de kleinzoon van Esculapius dien men

tegen kan men uit het oude voor Homerisch doorgaande gedichtje over de demonen der pottebakkers, — dreuner en stooter en verbrijzelaar en hoe zij al meer mogen heeten, — met wier toorn de dichter dreigt als men hem voor zijn zang niet betaalt, geenszins opmaken dat het pottebakkersgild inderdaad zulke kwelgeesten vereerd heeft. Veeleer moet men ze evenzeer als voortbrengselen van de fantazy des dichters beschouwen als die spitsboeven- en fopgeesten die bij Aristophanes als de beschermgoden der gemeenheid worden aangeroepen. Wat men van vereering van gelijksoortige wezens vindt, behoort bij de heldendienst.

De eigenlijke heldendienst kenmerkte zich als doodendienst, en bij het nagaan der eeredienst zelve zal het blijken dat het onderscheid tusschen heldendienst en godsdienst veelzins in het oog werd gehouden. Maar waren de helden afgestorvenen, men kende hun toch wel degelijk eene inwerking op de zaken van het menschdom toe; en waar men in de Grieksche geschiedenis van eene bovennatuurlijke inmenging in die zaken melding vindt gemaakt ziet men in den regel die inmenging veeleer aan helden dan aan goden toeschrijven. Bij Homerus nemen de goden aan den strijd voor Troje deel; maar in historische tijden ziet men den held Cychreus in de gedaante van eene slang aan den zeeslag bij Salamis, Pyrrhus, den zoon van Achilles, en andere helden aan de verdediging van het Delphische heiligdom tegen plunderende barbaren deelnemen; — in het Italiaansche Locri liet men eene plaats in de slagorde voor den ouden Locrischen held Ajax open, die dan ook een in die plaats binnendringend burger van Croton eene

---

als den stichter van het heiligdom beschouwde, als held vereerd. Merkwaardig is het dat in eene plaats van Aristophanes (Plut. 726) waar een der personen van het stuk beschrijft hoe in den tempel van Esculapius door den god zelven, die met zijn gevolg des nachts aan de zieken verschijnt, eene genezing volbragt wordt, ook van den god het woord demon eenmaal gebezigd wordt. Juist zijn persoonlijke en zigtbare werkzaamheid geeft hem als van zelf het karakter van een demon, een wezen dat tusschen god en mensch in staat.

gevaarlijke wond zal hebben toegebragt; en toen men in den slag bij Marathon een onbekend strijder in boersche dragt, met een ploegijzer gewapend, een groote slagting onder de Perzen had zien aanrigten, zonder dat men later iets van hem vernam, beval het Delphische orakel om den onbekende voortaan als den held Echetlus — letterlijk den "ploegheld," — te vereeren. Over het geheel droeg zulk eene bescherming van de zijde der helden nog meer een zuiver plaatselijk karakter dan de dienst der goden reeds bekomen had; men verwachtte hulp van de helden wier grafsteden men in zijne woonplaats zag en men zocht dan ook het gebeente van oude landshelden zoo het elders begraven was, naar zijn eigen stad over te brengen, zooals de Spartanen dat van Orestes uit Tegea, de Atheners dat van Theseus uit Scyros naar hun land voerden; en hoe de helden in dit opzigt geheel met de eigenlijke landsgoden op ééne lijn moeten gesteld worden blijkt uit de eer die men niet slechts de stichters zijner eigene stad maar ook hun bewees die op dezelfde plaats vroeger hunne woonstede gevestigd hadden of hadden zoeken te vestigen, zooals b. v. Timesias van Clazomenae, die door de Thraciërs van den door hem bezetten grond van Abdera verdreven was, door de later aldaar gevestigde volkplanters uit Teos als held vereerd werd. Het was trouwens niet slechts om bewezen of te verwachten weldaden dat men afgestorvenen als helden vereerde. Vaak geschiedde het krachtens een godspraak die het verzoenen der schimmen van in hun leven verongelijkte dooden beval. Onesilus, die als voorvechter der Grieksche vrijheid op het eiland Cyprus in een slag tegen de Perzen en hunne bondgenooten uit de stad Amathus sneuvelde, werd later door dezen als held vereerd omdat in zijn schedel, dien men op den muur had ten toon gesteld, een zwerm bijen zich genesteld had en het orakel hierin eene reden zag om hem heldeneer toe te kennen. In eene Arcadische stad waren een aantal kinderen door de bevolking als heiligschenners omgebragt omdat zij een beeld van Artemis een strop om den hals gedaan hadden; ook hen gelastte het orakel door heldeneer te verzoe-

nen toen zich kort daarna eene gevaarlijke ziekte in de stad had voorgedaan. Hoe men ook in booze geesten helden zocht hebben wij zoo straks in het voorbeeld van den medgezel van Ulysses gezien; en het lag toch ook in den aard der zaak dat men de schimmen der afgestorvenen evenzeer als spoken kon vreezen als men ze als beschermers van het land hunner vroegere inwoning eerde, schoon men hiervan zeker weinig voorbeelden vindt.[1]

Maar nog andere verschijnselen levert de heldendienst. Vooreerst moet men letten op hetgeen reeds is opgemerkt, dat er eene strekking bestond om wezens als helden op te vatten die men eigenlijk geene aanleiding had om als afgestorvenen te vereeren. Zoo werd er bij een feest in eene Arcadische stad heldeneer bewezen aan iemand dien men den "vliegenvanger" (Myiagrus) noemde omdat hij geacht werd de vliegen van de feestvierenden af te weren die hem eer betoonden. Zoo had men te Athene een "genezenden" held, een "boonenheld" (Cyamites) waar Pausanias in twijfel over is of hij hem als den eersten boonen-

[1] De plaats in de Vogels van Aristophanes die hiervoor wel eens wordt aangehaald, (vs. 1482 enz.), doet volstrekt niets ter zake. Er staat dat er bij Athene eene plaats is waar men 's daags met helden kan omgaan maar waar het 's nachts alles behalve veilig is, want als men er den held Orestes eens aantrof dan zou men er heel gemakkelijk een pak slaag kunnen oploopen. Maar dit is eenvoudig eene aardigheid op een bekenden straatroover van dien tijd die Orestes heette; en dat de dichter hierbij eerst van helden spreekt waar men goede vrienden meê kon zijn zou juist als een bewijs kunnen gelden dat het denkbeeld van kwaaddoende helden toch zoo heel gewoon niet was. Van belang is daarentegen de getuigenis van Hippocrates dat men sommige ziekteverschijnselen aan den invloed der helden toeschreef, een gevoelen dat hij trouwens zelf afkeurt, al beveelt hij ook het vereeren der helden na kwade droomen aan zijne patiënten aan. Overigens kende men in Griekenland ook wel spoken die meer in de kinderkamer en het eigenlijke bijgeloof dan in het godsdienstig volksgeloof thuis hoorden, zoals de Empusa die elk oogenblik een anderen vorm aannam, de Lamia die onder anderen voorkomt als de kleine kinderen roovende, den kwelgeest waar Andocides van spreekt, die er voor doorging om bij den Athener Hipponicus te huizen en zijn tafel om te gooijen, en meer dergelijke.

zaaijer moet beschouwen: en kan men al de vereering van een held "heraut" (Ceryx), die trouwens een zoon van den god Hermes genoemd wordt, daaruit verklaren dat hij de mythische stamvader van het geslacht te Athene was waar de herauten bij de geheimenissen van Eleusis uit genomen werden, helden als den "deegkneder" (Matton) en den "menger" (Ceraon), die volgens een berigt bij Athenaeus door de koks en verdere bedienden aan de openbare tafels te Sparta vereerd werden, zal men even als den "boonenheld" het best kunnen vergelijken met de wiedgodin, den mestgod en de vele huwelijksgoden der Romeinen waar sommige kerkvaders zich zoo over ergeren, en hunne heldenvereering daaruit verklaren dat het volksgemoed zulke beschermers van lagere bedrijven niet alle eer maar toch de godeneer onwaardig keurde, en buiten godeneer had men slechts heldeneer. Maar goden en helden werden dikwijls verward. Reeds bij Homerus vindt men voorbeelden van menschen wien het te beurt valt om onder de goden te worden opgenomen. Ino, de dochter van Cadmus, die als zeegodin onder den naam van Leucothea vereerd werd en Ulysses bij eene schipbreuk hulp bood, is een dier voorbeelden: en ziet men later te Lacedaemon goddelijke eer bewijzen aan den wetgever Lycurgus, dus een zuiver historisch persoon,[1] dan is er zeker geen reden om a priori

[1] De godspraak die volgens Herodotus I, 65 aan Lycurgus bij zijne intrede in den Delphischen tempel zal zijn geworden, en waarin eerst een twijfel geopperd wordt of hij god of mensch is maar daarna verklaard wordt dat hij toch nog eerder als god moet worden beschouwd, kan óf eene aanleiding tot de vereering van Lycurgus als god geweest zijn, of, wat zich althans even goed hooren laat, later juist uitgedacht zijn om die vereering te regtvaardigen. — Hoe het na het einde van Griekenlands bloeitijd, zoo wel in den tijd der Macedonische rijken in Azië als in den Romeinschen keizertijd in Griekenland gewoon begon te worden om aan menschen zelfs bij hun leven goddelijke eer te bewijzen is bekend. Maar ook in andere tijden stond het voorbeeld van Lycurgus niet alleen; ook de vuistvechter Theagenes, die in de vijfde eeuw vóór Christus leefde, werd na zijn dood in zijne vaderstad Thasus als god vereerd.

vast te stellen dat ook de personen die in de oudere overlevering voorkomen als stervelingen maar later als goden vereerd worden, zoo als Hercules en Escûlapius, Castor en Polydeuces, Achilles en Helena, — want ook deze laatsten genoten te Lacedaemon goddelijke eer, — niet inderdaad als vergode menschen beschouwd kunnen worden. Intusschen heeft men juist hier een der punten die welligt slechts in enkele gevallen en zeker niet louter uit hetgeen men in Grieksche bronnen vindt maar alleen door de vergelijkende mythologie ten volle kunnen worden uitgemaakt. Bij den historischen vorm waarin de mythe zich pleegt te kleeden, bij de natuurlijke verwarring die er reeds in de oude tijden der stamverhuizingen tusschen stamgoden en oude stamvorsten moet geheerscht hebben, is het voor het minst even mogelijk dat een oorspronkelijk goddelijk wezen in oude overleveringen als mensch voorkomt, — wat b. v. in de Ilias met Castor en Polydeuces stellig het geval is, schoon hetgeen er verder van hen en hunne dienst verhaald wordt hen veeleer als oorspronkelijk godheden schijnt te kenmerken, — als dat een mensch later als god vereerd is. Dubbel bezwaarlijk worden de met deze zaken in verband staande vraagstukken zoo er bij de oude Grieken eene strekking heeft bestaan om in menschen openbaringen of typen van godheden te zoeken, iets waarvan men zou kunnen meenen een spoor in de door meer dan één schrijver vermelde vereering van een Zeus Agamemnon te Lacedaemon en welligt ook in die van Poseidon Erechtheus te Athene te vinden (schoon zeker de oude Atheensche koning Erechtheus veel gemakkelijker tot een zuiver mythisch persoon gemaakt kan worden dan de aanvoerder der Grieken voor Troje), en waarvan zelfs de dienst van den worstelaar Hipposthenes, die door Pausanias (III, 15) gezegd wordt te Lacedaemon als Poseidon vereerd te zijn, een voorbeeld uit zuiver historischen tijd schijnt te leveren. Maar wat men hiervan vindt schijnt toch te onzeker om er op door te gaan. Hier zij het genoeg op te merken dat reeds bij de Grieken zelve de verwarring tusschen goden en helden de aandacht trok, zooals onder anderen blijkt uit

de bekende plaats van Herodotus waar hij, na van een ouden Egyptischen en Tyrischen god gesproken te hebben waar hij en zijne tijdgenooten Hercules in terug vonden, met het oog op de historische overleveringen omtrent den Griekschen Hercules die Grieken als verstandig prijst die naast een Olympischen en goddelijken Hercules ook nog een jongeren, en dat wel als held, vereeren.

Hiermede zijn de wijzigingen afgehandeld die door de ontwikkeling van het staatswezen in Griekenland in de volksgodsdienst plaats hebben gegrepen en moesten grijpen. De latere vereering van godheden die zich geheel als persoonsverbeeldingen van afgetrokken denkbeelden, zonder zelfs eenige mythische omkleeding, voordoen, zoo als die van de Overwinning, behoort ook wel tot de verdere gevolgen dier ontwikkeling, maar komt in zoo ver hier minder te pas als zij zich kenmerkt als uit een tijd dagteekenende waarin het oude godsdienstige gevoel reeds voor deels zinrijke en geestige maar tevens kunstmatige, deels wijsgeerige bespiegeling omtrent het hoogere begon plaats te maken; wat er in het uiterlijk wezen der eeredienst zich wijzigde zal later behandeld worden; en hierbij zal zich tevens de gelegenheid voordoen om op nieuwe insgelijks uit het wezen der Grieksche toestanden voortvloeijende oorzaken van de verscheidenheid en gedurige uitbreiding te wijzen die zich overal in de Grieksche godsdienst voordoet. Het valt intusschen in het oog dat de hier vermelde wijzigingen alles behalve een eigenlijke ontwikkeling uitmaken; en in der daad, bij den snellen en verbazenden vooruitgang dien men in den bloeitijd van Griekenland bijna in alles opmerkt, — want hoe kort een tijd, niet veel meer en ten deele zelfs minder dan twee eeuwen, ligt er niet tusschen de eerste stijve proeven van beeldende kunst waar de latere Grieken zelve het werk van kunstenaars uit den mythischen tijd in zochten, en de meesterwerken van Phidias zoo als wij ze uit het Parthenon kennen, tusschen de denkbeelden van Thales die den oorsprong van het heelal in het water zocht en de schitterende ook thans noode geheel verouderde wijsbegeerte van Plato,

tusschen de pogingen van Solon om eene staatsregeling voor zijn vaderstad te ontwerpen waarbij het volk niet uit den band kon springen en toch ook niet verdrukt werd, en dat model van een Grieksch volksbestuur dat Athene in de dagen van Pericles ons oplevert, — bij al dien vooruitgang is stilstand het wezen der godsdienst, behalve wat hare magt over de gemoederen betreft die zij meer en meer begint te verliezen. In dit verschijnsel is trouwens niets vreemds. Om het te verklaren moeten wij nog eens het oog wenden naar de dubbele bron waar de Grieksche volksdenkbeelden in het godsdienstige uit voortvloeiden: de dichterlijke overlevering en die welke met de eeredienst verbonden was.

In zekeren zin leveren die bronnen eene tegenstelling op. De met de eeredienst verbonden sage knoopt zich aan den stam of het heiligdom; zij is dus van beperkten en plaatselijken aard. De dichterlijke overlevering daarentegen, zoo als zij in de Homerische gedichten in het leven trad en in de theogonie en de genealogische gedichten van Hesiodus zich tot een stelselmatig geheel vormde, is nationaal Grieksch; niet tot een stam of een staat maar tot het Grieksche volk spreekt de dichter. Zeer dikwijls gebeurt het dat de stam- of tempelsage omtrent deze of gene godheid van de dichterlijke overlevering afwijkt. Maar toch is het een eigenaardige en tevens ligt verklaarbare trek der Grieksche godsdienst dat men hare beide bronnen gedurig ziet zamenvloeijen, zoodat zij ook in het volksbewustzijn zich als tot één geheel vereenigden.

De volksoverlevering, de mythe en dus de stamsage, is natuurlijk ouder dan de dichterlijke. Zij is het die in de Homerische gedichten op nieuw bezield en alzoo aan het volk wedergegeven, die in de Theogonie stelselmatig bearbeid werd; want al ging de dichter hierin met zijne fantazy te rade, de godsdienstige volksdichter der Grieken kon hij niet worden zonder de bestaande denkbeelden in zijn gedicht op te nemen en aan te vullen. Maar eensdeels was de dichterlijke overlevering toch weder ouder dan de tijd waarin die wijziging in den

maatschappelijken en staatstoestand van Griekenland die ook op de godsdienstige denkbeelden zulk een doorslaanden invloed uitoefende geheel voltooid werd; en anderdeels hield de volksoverlevering, zoo als reeds vroeger gezegd is, niet stand in heilige boeken en werd zij ook niet door het gezag eener priesterkaste voortgeplant. Werd zij al door navertellen bewaard, — schoon ook hierin de invloed der wijzigingen moet gevoeld zijn die met de eigenlijke vestiging des Griekschen volks gepaard gingen, — kon al de vreemdeling haar van den uitlegger hooren die hem een tempel of andere merkwaardigheden zien liet, toch ligt het in den aard der zaak dat als zij eens in een gedicht was opgenomen men hierin al zeer spoedig het oudste bewijs voor haar bestaan zocht. En ziet men nu Herodotus (VI, 52) als met bevreemding melden dat de Lacedaemoniërs het in een hunner volksoverleveringen met geen enkel dichter eens waren, dan aanschouwt men de ware verhouding die er in de oogen des volks tusschen dichterlijke en volksoverlevering bestond. Men toetste de volkssage aan hetgeen men bij de dichters vond omdat de voortbrengselen der poëzij het eigendom der Grieksche natie waren en door den persoon des dichters zich aan de geschiedenis vastknoopten, terwijl de volkssage uit haren aard in enkele streken thuis hoorde en steeds van de naastvoorgaande geslachten was overgenomen.

Van zelf doet zich nu de vraag voor of niet de aard der volksoverlevering zich hierdoor wijzigde: of niet de volkssage zoo als wij ze kennen, dat is uit berigten die eeuwen later zijn dan de theogonische en genealogische poëzij, evenzeer beschouwd moet worden als uit die poëzij ontleend als deze zelve meerendeels op de volksoverlevering steunde. En schoon het er ver van af is dat men die vraag met het oog op elke enkele overlevering kan beantwoorden, zoo ontbreekt het toch niet aan met de eeredienst verbonden sagen die blijkbaar uit de dichterlijke overlevering ontsproten zijn. Zoo vereerde men ergens in Laconica eene elders onbekende godin, Alexandra, de "helpster der mannen" zoo als haar naam in de vertaling luiden

zou. Bij de bevolking der streek waar die godin vereerd werd ging zij in den tijd van Pausanias voor Cassandra door, de bekende zieneres uit den Trojaanschen krijg. Was nu die voorstelling de ware dan zou men moeten aannemen dat het mythische element der overleveringen omtrent den Trojaanschen krijg vooral ook in Laconica thuis hoorde; en ten deele kan men dit, b. v. wegens de aldaar heerschende dienst van Helena en Achilles. Maar behalve dat zooveel in die overlevering zich als plaatselijk Trojaansche mythe kenmerkt, ontbreekt het aan andere voorbeelden dat Trojaansche helden in Laconica vereerd werden; en wordt het reeds hierdoor min waarschijnlijk dat Cassandra werkelijk de bedoelde godin was, het vermoeden dat men om het verloren gaan van de oorspronkelijke beteekenis der Alexandradienst de godin met de uit de dichterlijke overlevering wel bekende Cassandra zal vereenzelvigd hebben, wordt bijna tot zekerheid zoo men let op de aanleiding hiertoe gegeven door de sage van het ombrengen van Cassandra in Peloponnesus toen zij als slavin van Agamemnon daarheen gevoerd was, en door de overeenkomst tusschen den naam Alexandra en dien van Cassandra's broeder Paris die in de Ilias ook Alexander heet. Zoo werd er te Chaeronea in Boeotië aan een hout goddelijke eer bewezen dat men beweerde den schepter te zijn die volgens de Ilias door Zeus en Hermes aan Pelops als het zinnebeeld zijner heerschappij geschonken was en later op Agamemnon, den aanvoerder van het Grieksche leger voor Troje, was overgeërfd. Maar reeds de naam aan dit hout gegeven — die van lans of spar, — toont dat deze verklaring der bedoelde dienst niet de regte kan zijn geweest en dat de tempelsage ook hier aan de Ilias haar bestaan te danken heeft. De oorsprong van menig heiligdom in Griekenland werd aan Homerische helden toegeschreven en met gebeurtenissen uit de Homerische gedichten in verband gebragt. Maar is dit op zich zelf geen bewijs dat de sage uit die gedichten geput is, — want er zijn toch ook echte volksoverleveringen in de gedichten zelve opgenomen, — als men leest hoe de wijding van een tempel aan de "scherpziende" Athene

aan Diomedes werd toegeschreven die daardoor zijn dank zal betoond hebben voor het scherpen van zijn blik in den grooten strijd bij Homerus die reeds vroeger als een voorbeeld van de inmenging der Homerische goden in de zaken der Grieken voor Troje in dit werk vermeld is, dan zal men toch moeten toegeven dat eenvoudige dichterlijke episoden — want iets anders kan dat verhaal van Athene en Diomedes niet zijn, — als waren het echte sagen in de plaatselijke overlevering zijn opgenomen.

Er is dus niets vreemds in zoo den Grieken in het godsdienstige het onderscheid tusschen dichterlijke en volksoverlevering duister was, en zoo deze zich zoo geheel in gene scheen op te lossen dat een beschaafd Griek uit den bloeitijd van zijn volk al de kennis die hij en zijne landgenooten van de godenwereld hadden van dichters kon afleiden. Bij voorkeur noemde men dan Homerus en Hesiodus als de dichters waar men die kennis aan ontleende. Dat lag ook in den aard der zaak. De Homerische gedichten waren de oudste die men kende. Van de Theogonie van Hesiodus en de zich hieraan vastknoopende genealogische gedichten is het reeds opgemerkt dat zij het natuurlijk uitvloeisel waren van de godsdienstige beweging die aan de Homerische gedichten haar bestaan te danken had. Er was eene behoefte ontstaan aan godsdienstige en historische kennis. Die behoefte werd vervuld door gedichten waar men den zamenhang en het wezen der godenwereld, den oorsprong der stammen en steden vermeld zag. Dat zij ten volle vervuld werd, dat blijkt reeds daaruit dat men van geene latere theogonische gedichten meer hoort; want de Orphische Theogonie staat met godsdienstige bewegingen van zoo bijzonderen aard in verband dat zij hier niet in aanmerking komt. In zoo ver wordt dan ook met de Theogonie van Hesiodus de eigenlijke godsdienstige poëzij der Grieken, die welke als bron van het volksgeloof beschouwd moet worden, gesloten. Maar toch werd aan de poëzij van Homerus en Hesiodus geen gezag in het godsdienstige toegekend waardoor men haar ook maar eenigzins als gewijde poëzij, als de heilige

schrift der Grieken, zou kunnen beschouwen, schoon het zeker hare voorstellingen der godenwereld waren waar die der Grieksche natie in het algemeen op rustten. Al bleek het niet uit de wijze waarop latere Grieksche dichters over godsdienstige zaken handelen dat zij zich volkomen geregtigd achten om even goed hunne eigene denkbeelden hieromtrent te verkondigen als hunne voorgangers, aan wier voorstellingen zij zich alleen houden, zoo zij er zich aan houden, omdat deze in het volksgeloof waren overgegaan, dan zou toch reeds de onderlinge verhouding tusschen de verhalen van Homerus en Hesiodus en het nieuwe en willekeurige dat laatstgenoemde te berde brengt ten volle toonen dat men bij hem geenszins de elementen eener gewijde overlevering kan zoeken.

Van Homerus kan men het zich niet denken dat de waarheid zijner voorstellingen ooit aan het bestaande volksgeloof getoetst is. Geeft hij aan eene zijner Bevalligheden een naam die in de latere eeredienst als zoodanig nergens voorkomt, of noemt hij Dione, de godin die men later in het Pelasgische Dodona naast Zeus ziet vereeren, als de moeder van Aphrodite, wier dienst hij toch zelf kende als in Griekenland het eerst op veraf gelegen oorspronkelijk door Phoeniciërs bewoonde eilanden gevestigd, dan is het wel waarschijnlijk dat hij eigen vinding bezigt omdat de volksoverlevering hem begeeft, maar men kan zich niet voorstellen dat hij, als schepper van den Olympus, een eigenlijk kritisch gehoor heeft gevonden, wat wel het geval kan en moet geweest zijn bij eene optelling van volken en volkshelden zoo als die van het Grieksche leger voor Troje. Met den dichter der Theogonie is de zaak anders. Hij kan zijn werk niet gedicht hebben dan voor een publiek dat het verwachtte en er op was voorbereid; zijn gedicht is niet het werk van een scheppenden geest maar het noodzakelijk gevolg eener bij het volk bestaande behoefte. Dit is evenzeer met de genealogische gedichten het geval. En toch ziet men in beide den dichter zijne fantazy dikwijls onverholen volgen.

Op den aard zijner kosmogonie is reeds vroeger met een woord

gewezen. Met hare ledige ruimte (den Chaos) die het eerst van allen bestaan heeft, hare Liefde (natuurlijk als physische kracht op te vatten) die te zamen met de Aarde en den Tartarus er het eerst in ontstaat, haren Nacht en Erebus (de eeuwige duisternis van de onderwereld) die uit den Chaos zelven voortkomen, hare Bovenlucht, den zetel des lichts, en haren Dag, het licht dat met de duisternis afwisselt, die weder kinderen van den Erebus en den Nacht zijn, is zij een gewrocht van den geest des dichters, dat wel getuigt van zijn wijsgeerigen en in zoo ver met den aanleg zijns volks overeenstemmenden zin, maar dat in geene volksdenkbeelden zijn oorsprong kan gehad hebben. Reeds het feit dat Uranus, de hemel, schoon door den dichter geheel persoonlijk voorgesteld en bij hem bijna aan het hoofd der geheele godenwereld staande, geen Grieksche volksgod geweest is, toont dit ten duidelijkste. Over het geheel is al wat dat oudste godengeslacht en zijn aanhang betreft zoo zeer met allegorie vermengd, dat men er voor de kennis der oude Grieksche volksdenkbeelden al zeer weinig aan kan hechten. Naast de avondnimfen (Hesperiden) die aan de overzijde van den oceaan hare gouden appelen kweeken, — een liefelijk en echt dichterlijk volksbegrip waarvan de aard bij het aanschouwen van een zonsondergang aan het strand der westelijke zee ieder duidelijk zal zijn, — vindt men onder de kinderen van den Nacht eene geheele reeks van louter allegorische wezens, vermengd met andere die reeds bij Homerus voorkomen en welligt reeds vroeger in het volksgeloof eene persoonlijkheid bekomen hebben, zoo als de Schikgodinnen, maar welker afkomst in de Theogonie blijkbaar alleen daaraan is toe te schrijven dat zij de gedachte aan iets sombers opwekken. Vreemd kan men dit trouwens niet vinden als men bedenkt hoe ook Homerus zich allegorische voorstellingen veroorlooft; waarom zou de dichter der Theogonie dit voorbeeld niet navolgen? Maar komt men nu tot het tweede godengeslacht der Theogonie, dat der Titanen, — de goden die bij Homerus in de onderwereld huizen en door de hemelgoden in den eed worden aangeroepen; wezens die althans in hun gezamenlijk bestaan ook

vóór Homerus in de volksdenkbeelden eene plaats besloegen, — dan vindt men ook hier het een en ander wat blijkbaar geheel uit het brein des dichters geput is. Ik wil er hier niet op wijzen dat het getal der Titanen juist twaalf is, zes mannelijke en zes vrouwelijke, even als dat der Grieksche hoofdgoden die in later tijd in Attica en elders met hun twaalven vereerd werden; want schoon men in der daad eenig regt heeft om reeds hierin een bewijs te vinden dat het den dichter om eene soort van gelijkmatigheid in de godenwereld te doen is die men welligt in de volksdenkbeelden niet moet verwachten, zijn er toch standpunten vanwaar men juist het wedervinden van het heilige twaalftal bij de Titanen als een bewijs kan beschouwen dat de voorstelling aan volksdenkbeelden ontleend is.[1] Maar stellig vindt men onder die twaalf Titanen meer dan één die bij de Homerische Titanen niet te huis behoort. Hyperion — "die uit den hoogen," — is bij Hesiodus een Titan en de vader der zon, die daarentegen bij Homerus zelf dien naam als bijnaam draagt. Oceanus en Tethys komen ook bij Homerus als een godenpaar voor, maar als een godenpaar dat Hera in hun huis opnam en opvoedde toen Cronus door Zeus naar de plaatsen beneden de aarde en de zee verwezen werd waar

[1] De heiligheid van het twaalftal laat zich gemakkelijk uit het getal der maanden verklaren, want reeds het oudste jaar der Grieken was het natuurlijke jaar, in maanden verdeeld maar door de jaargetijden geregeld (Od. II, 107, enz.). Maar dit bewijst nog volstrekt niet dat het getal der goden oorspronkelijk met dat der maanden in verband staat. Door het getal der maanden werd twaalf een heilig getal; omdat het heilig was werd het later het getal der hoofdgoden. Daarom behoort ook Hestia, de persoonsverbeelding van den huishaard, onder de twaalf hoofdgoden, schoon zij bij Homerus nog niet als persoonlijke godin voorkomt en dit, zoo als reeds is opgemerkt, ook niet kan zijn geworden vóórdat het stadswezen in Griekenland zich voor goed gevestigd had. Maar dat Hesiodus van zijne Titanen een twaalftal maakt schijnt wel te bewijzen dat dit getal reeds in zijn tijd als het eigenlijke godengetal beschouwd werd, wat dus in allen geval al van veel vroeger moet dagteekenen dan de tijden van Solon, die de dienst der twaalf goden als zoodanig te Athene schijnt te hebben ingevoerd.

bij met de andere Titanen zich ophoudt. Themis, het Regt, wordt in de Ilias voorgesteld als de vergadering der goden bijeenroepende. Dit zijn toch geen Homerische Titanen, geen in den diepsten afgrond nedergestort godengeslacht. Maar nog verder van hetgeen men met eenig regt als een uit het volksgemoed voortgesproten denkbeeld mag beschouwen, — want dat er anders ook ware mythen in hetgeen Hesiodus van de Titanen en hunne kinderen verhaalt zijn ingeweven meen ik volstrekt niet te ontkennen, — is wat men bij hem vindt van de vrouwelijke Titan die aan Zeus de Muzen zal gebaard hebben. Zij heet het Geheugen. Met de aanroeping bij Homerus, waar de Muzen voorkomen als den dichter in staat stellende om zijne heldenzangen voor te dragen daar zij alles weten, komt dit zeker zeer goed overeen. Maar het Grieksche woord dat bij Hesiodus voor "geheugen" gebezigd wordt duidt niet de daad of kracht der herinnering aan, — Mneme, de naam van eene der drie te Lacedaemon vereerde Muzen — maar de eigenschap van een goed geheugen te bezitten, Mnemosyne; het is afgeleid van een bijvoegelijk naamwoord dat men met "gedachtig, goed van geheugen," kan vertalen. En nu behoort stellig elke vereering eener eigenschap in een laat ontwikkelingstijdperk eener godsdienst te huis, een tijdperk waarin het bewustzijn van het bestaan van persoonlijke goden reeds voor de vergoding van afgetrokken denkbeelden heeft plaats gemaakt. Dat tijdperk moest wel bij een wijsgeerig volk als het Grieksche reeds tijdens of zelfs vóór den bloeitijd van Griekenland aanbreken, maar dat een wezen welks vereering alleen in zulk een tijdperk gezocht kan worden, tot een godengeslacht kan behoord hebben dat reeds in het oudste volksbewustzijn beschouwd werd als door een nieuw vervangen, dat is eene voorstelling die zich door niets laat regtvaardigen.

De lijst der wezens die in de Theogonie als kinderen der Titanen genoemd worden levert andere dergelijke bewijzen van de vrijheid die de dichter neemt om buiten de volksdenkbeelden om namen en voorstellingen van goden in omloop te brengen. Onder de Bevallig-

heden, godinnen wier vereering stellig vóór-Homerisch is, noemt Hesiodus er eene wier naam weder even als die van het Geheugen van een bijvoegelijk naamwoord komt en de door dat naamwoord toegekende eigenschap aanduidt: Euphrosyne, het welgemoed zijn. De Horen zijn blijkens haren naam niets dan de jaargetijden, en in de Ilias waar zij den toegang tot den Olympus met eene wolk sluiten en openen, verloochenen zij ook als persoonlijke godinnen dit karakter niet. Maar in de Theogonie zijn zij dochters van Themis en heeten zij zelve de Vrede, het Regt (Dice) en de Wettigheid of liever, het heerschen van goede wetten, want dit is de regte beteekenis van het woord. Maar genoeg hiervan. Liever nog een woord over de hoofdgoden des volks, waar men meer gevestigde volksdenkbeelden kan verwachten en meerendeels ook aantreft. Reeds merkten wij op dat bij Homerus de geboorte van Aphrodite uit Zeus en Dione zich eerder als eene voorstelling van den dichter dan van het volk voordoet. Hesiodus stelt de godin voor als geboren uit het bloed van Uranus dat in zee was gevallen. Met de volksdenkbeelden is dit zeker niet onvereenigbaar. Aphrodite komt in der daad voor als zeegodin; als de overzeesche, op eilanden en door een zeevarend volk het eerst vereerde godin moest zij dit zijn. Dat zij ook bepaaldelijk als de hemelsche (Urania) vereerd werd is bekend, en daar zij in Phoenicië zich juist als hemelgodin voordoet ligt de reden hiervan voor de hand. Maar aan den anderen kant kenmerkt zich de voorstelling van Hesiodus dat Aphrodite uit het schuim der zee geboren is zoo zeer als eene etymologische aardigheid, — want het Grieksche woord voor schuim is gelijkluidend met de eerste lettergrepen van den naam der godin, en de dichter vergeet ook niet op deze afleiding de aandacht te vestigen, — dat men reeds daarom mag aannemen dat er hier met geen mogelijkheid aan volksdenkbeelden te denken valt.[1]

---

[1] Was er verder in het verhaal van den dichter omtrent de wezens die uit het bloed van Uranus geboren werden — buiten Aphrodite de Wraakgodinnen (Erinyen), de Reuzen en de Melische of Esschennimfen — iets wat zich als mythisch kenmerkte,

Hiermede is ook de heerschappij niet in strijd die de door Hesiodus geleverde voorstelling van de geboorte van Aphrodite in de dichterlijke en kunstmythologie ten allen tijde gevoerd heeft; want zijn al de voorstellingen der Theogonie dikwijls niet aan het volksgeloof ontleend, stellig werden zij er vrij algemeen in opgenomen. Niet dat men aan een belangrijken invloed behoeft te denken dien zij op de eigenlijke godsvereering hebben uitgeoefend, schoon men ook hier, als men de toenemende verscheidenheid in de eeredienst in het oog houdt die men overal opmerkt, niet elke gedachte aan zulk een invloed a priori behoort uit te sluiten. Maar kende men al in het algemeen geene goddelijke eer aan eenig wezen toe omdat het in de Theogonie

---

dan zou zeker de stelling dat men hier aan dichterlijke fantazy te denken heeft aan het wankelen geraken, en op het eerste gezigt zal het welligt schijnen als werd het mythische daarin door een gebrek in zamenhang buiten twijfel gesteld, want van dichterlijke allegorie moet eenheid het kenmerk zijn en de mythe mist dit kenmerk omdat wij haar niet uit de eerste hand hebben. Maar in der daad vindt men hier die eenheid. De reuzen die in de volkssage evenzeer als aardsche en sterfelijke bestrijders der goden voorkomen als de mythe der Titanen op een strijd in den boezem der godenwereld duidt, de Erinyen, de wraakoefening die aan het kwade zich hecht en den boosdoener nergens rust laat, de esschennimfen die den mensch tot onderlingen strijd met de lans wapenen, — want waar men van esschen hoort heeft men aan lansen te denken die juist uit esschenhout gemaakt werden, en dat dit geene gezochte verklaring is blijkt daaruit dat in de Werken en Dagen het koperen geslacht, dat na het verdwijnen van het gouden en zilveren in eeuwigen krijg de aarde bewoonde, uit esschen geboren is, — wat zijn dit alles dan verschillende persoonsverbeeldingen van den strijd die er op aarde heerscht? En wordt nu naast dezen de godin der liefde uit het bloed van Uranus geboren, ziet men terstond na hare geboorte de Liefde en het Verlangen zich aan haar aansluiten, dan is hier eene voorstelling niet te miskennen die bij Hesiodus zelven hare analogie vindt in de plaats die bij de wording der wereld aan den liefdegod wordt toegewezen, maar die nog nader herinnert aan het denkbeeld dat later de oude Sicilische wijsgeer Empedocles ontwikkelde toen hij in "vriendschap en strijd" de krachten zocht die in de natuur de scheiding en verbinding der elementen bewerken. — Hiermede wil ik echter niet beweren dat het verhaal der verminking van Uranus door zijn zoon Cronus, op zich zelf beschouwd, niet mythisch kan zijn.

als godheid genoemd werd, wel degelijk dacht men zich de goden die men vereerde in den regel zoo als men ze in de Theogonie vond. Vereerde men hier en daar Muzen, Horen, Bevalligheden in andere getallen en onder andere namen dan zij in de Theogonie hebben, werd bij de eeredienst van een stam of staat eene andere onderlinge verwantschap van enkele goden aangenomen dan men bij Hesiodus aantrof, dan waren dit uitzonderingen. Bij Pindarus, den echten volksdichter en wien het tevens al het meest te pas kwam om plaatselijke overleveringen in zijne poëzij op te nemen, — want in zijne zegezangen op de overwinnaars in de openbare kampspelen wordt de verheerlijking der mythische stadgenooten van hen die hij bezingt gedurig ingevlochten, — vindt men, om bij die bijzonderheden van de Theogonie te blijven waar wij reeds de aandacht op gevestigd hebben, de Horen en Bevalligheden even zoo en met dezelfde namen vermeld als bij Hesiodus, en Mnemosyne is ook bij hem de moeder der Muzen. Aphrodite was, zoo als straks werd opgemerkt, ook voor het volk en de naar het volk zich rigtende kunstenaars de in zee geborene. En let men op de analogie tusschen de godsdienstige overlevering der Theogonie en de quasi-historische der genealogische gedichten, — eene analogie die veel naauwer is dan men welligt op het eerste gezigt zou denken, want voor den Griek was er niets vreemds in om de wereldgeschiedenis met de geschiedenis der goden te beginnen, — dan ziet men dat de meest kritische geschiedschrijver der oudheid, Thucydides, aan de waarheid eener in die gedichten vermelde geslachtsrekening die zich ten volle als historische bespiegeling van den dichter kenmerkt, die van Hellen die Dorus en Aeolus tot zonen heeft terwijl uit een derden zoon Ion en Achaeus geboren worden, — want wat beteekent dit anders dan dat de hoofdvolken van Griekenland, de Doriërs en Aeoliërs, de Ioniërs en Achaeërs allen van één stam, den Helleenschen, zijn maar dat er toch tusschen de Ioniërs en Achaeërs meer verwantschap heerscht dan tusschen de andere, — evenmin twijfel koestert als aan de hoofdfeiten van den Trojaanschen

krijg. Men had niet anders om te gelooven dan wat de Theogonie opleverde; daarom geloofde men het. Maar rekenschap van hetgeen men geloofde gaf men zich niet, en zoo men het al deed dan kwam men er toch niet toe om aan de bron waar men zijne denkbeelden omtrent de godenwereld uit putte meerder gezag toe te kennen dan aan andere dichtwerken of verhalen, en dus afwijkende voorstellingen als nieuwigheden of ketterij op grond dier afwijking te beschouwen.

Zulke afwijkende voorstellingen vond men, zoo als gezegd is, in een aantal plaatselijke overleveringen. Die overleveringen liet men in hare waarde; men zeide, de Atheners of Lacedaemoniërs of wie het dan ook waren gelooven hieraan maar de meeste Grieken aan iets anders, en daarmede was de zaak afgedaan. Een enkel voorbeeld vindt men dat een verschil tusschen de overlevering van twee staten tot het uitlokken eener goddelijke uitspraak, die van het Delphische orakel, leidde. Het gold namelijk de vraag wie de moeder en wat de geboorteplaats van Esculapius was, eene vraag die inderdaad van meer praktisch belang was dan eenige andere over dergelijke punten zijn kon; want aan de beroemdste tempels van den god waren geneeskundige inrigtingen verbonden die even druk bezocht werden als in onzen tijd de voornaamste badplaatsen, en werd de waarheid der plaatselijke tempelsage omtrent de geschiedenis van den god door het Delphische orakel bekrachtigd, dan moest de inrigting in het vertrouwen des publieks veel winnen. Maar schoon het antwoord van het orakel volstrekt niets onduidelijks inhield[1] bleef men toch in die steden welker overleveringen er door in het ongelijk gesteld waren zich aan die overleveringen houden.

Nu spreekt het van zelf dat men ook bij latere dichters op tijden

[1] "O Esculapius," zoo luidt het antwoord van Apollo bij Pausanias II, 26, "tot groote vreugde voor alle stervelingen geboren, dien mij Corone, de lieftalige dochter van Phlegyas, in het dorre Epidaurus gebaard heeft." — De vraag was overigens niet van staatswege maar door zekeren Apollophanes — waarschijnlijk een zieke die weten wilde waar hij het best genezing kon zoeken — aan het orakel gesteld.

dat de algemeen Grieksche overlevering reeds gevestigd was, de afwijkende overlevering van hun eigen land mogt terug verwachten, zoo als b. v. de te Lacedaemon woonachtige lierdichter Alcman de twee aldaar vereerde Bevalligheden in plaats van de drie van Hesiodus in zijne gedichten roemde. Maar buitendien veroorloofden de latere dichters zich ook allerlei afwijkingen die aan geen verschil van overlevering maar aan hunne eigene fantazy ontleend waren. Aan voorbeelden ontbreekt het niet, maar het zij hier genoeg er twee aan te halen die bijzonder afdoend schijnen, vooreerst omdat men de vrijheid die de dichters zich veroorloofden er ten volle uit leert kennen, en ten tweede omdat zij uit dichters genomen zijn wier gedichten eenigzins van godsdienstigen aard zijn en tevens in der daad in vele opzigten een godsdienstigen geest ademen; — het eene is uit Pindarus, den zanger der goden en der overwinnaars in de aan de goden gewijde spelen, te Delphi vereerd als gastvriend van Apollo en wiens liederen zelfs de herdersgod Pan gezegd werd te zingen; het andere uit Aeschylus, wiens treurspelen op de feesten van Bacchus te Athene ten tooneele werden gevoerd, en die door Aristophanes als het model van den oud Attischen tooneeldichter tegenover Euripides, in het treurspel den vertegenwoordiger der nieuwerwetsche wijsheid die het oude geloof en de oude zeden ondermijnde, geroemd wordt. Pindarus vermeldt in een zijner zangen eene overlevering van stellig mythischen aard, waarschijnlijk uit den vreemde: die van Pelops wiens ligchaam op een gastmaal den goden als spijs zou zijn voorgezet en door hen gegeten; maar, zegt de dichter, zulke vraatzucht schrijf ik de goden niet toe; in strijd met mijne voorgangers zal ik verhalen hoe Poseidon den jongeling naar het huis van Zeus ontvoerd heeft; en toen men hem nergens vond en niemand der zoekenden hem aan zijne moeder kon terugbrengen, toen ging er van nijdige buren het praatje uit dat men hem als spijs had toebereid. Aeschylus in zijn Prometheus noemt Themis als moeder van zijn held, in tegenspraak met de gewone voorstelling; maar terwijl hij er tevens bijvoegt dat Themis

eigenlijk dezelfde godin is als de Aarde, ziet men hem in een ander stuk de beide godinnen ten duidelijkste onderscheiden, want daar verhaalt hij hoe het orakel van Delphi eerst onder toezigt der Aarde, later onder dat van Themis gestaan heeft. — De Grieksche dichter, zelfs de meest godsdienstige, beschouwde het als zijn regt om de godsdienstige overlevering in zijne gedichten zoo te wijzigen als zijn onderwerp dit eischte, mits hij maar niets verkondigde wat het volk waar hij voor dichtte hinderen moest. En wat het volk hinderde was niet dat de dichter zich niet aan de gangbare overlevering hield, maar zoo hij maar geen twijfel aan het bestaan der goden uitte, — zoo als Euripides toen hij een stuk begon met: "Zeus, wie hij dan ook zijn moge, want ik ken hem alleen van hooren zeggen," — en ook niet, zoo als eenmaal Aeschylus, eene voorstelling omtrent de goden aan het licht bragt die alleen ingewijden in geheime godsdiensten kenden of geacht werden te kennen, kon hij over de goden vrij wel alles verhalen wat hem goeddacht.

Eene eigenlijke heilige overlevering kende men dus in Griekenland niet. Wat de overlevering gaf bood zooveel verschil en onzekerheid en kenmerkte zich zoozeer als alleen of meerendeels bekend uit bronnen waar men volstrekt niets heiligs in zoeken kon, dat een niet ongodsdienstig en zelfs in zijne uitdrukkingen omtrent de goden vrij schroomvallig schrijver als Herodotus verklaart overtuigd te zijn dat van de goden alle menschen al even veel of even weinig weten (II, 3). Niet als moet men zich voorstellen dat zulk een gevoel van onzekerheid in het volksgemoed leefde en stoornis gaf. De Grieken waren goedgeloofsch in al wat de gangbare voorstellingen omtrent de goden betrof omdat zij eene levendige verbeelding hadden en dus elke voorstelling der goden, vooral eene dichterlijke, al zeer ligt in hun geest opnamen. Als men leest hoe Pisistratus, op een tijd dat Athene nog wel niet het toppunt van bloei en beschaving bereikt had maar waarin het toch in Griekenland geenszins aan volksontwikkeling ontbrak, zich uit de verbanning door eene als de godin Athene verkleede vrouw

liet terugvoeren, en dat dit middel — dat trouwens Herodotus, die het verhaal doet en een groote eeuw later leefde, al heel dwaas noemt, — bij de Atheners ten volle gelukte, dan mag men de Grieken toch waarlijk niet beschouwen als een dier volken die door een aangeboren nuchteren en kritischen zin het vreemde en ongeloofelijke terstond verwerpen. Maar vindt men nu dat in de Grieksche godsdienst eigenlijk geene elementen van ontwikkeling zich voordoen, dat, zoo als gezegd is in een tijd van waren en snellen vooruitgang in kunst, in wetenschap, in maatschappij en staatswezen, de godsdienst blijft stilstaan en zelfs haren invloed op de gemoederen begint te verliezen, dan kan dit bij een zoo onzeker, zoo bodemloos, zoo tegen geen kritiek bestand karakter als aan de godsdienstige overlevering in Griekenland eigen was geenszins vreemd schijnen. Dit karakter der overlevering moest een volk als de Grieken, in wier leven de godsdienst eene zoo groote rol vervulde, zich des te vaster doen klemmen aan de zigtbare en buiten kijf van de vaderen overgeërfde gebruiken der eeredienst. En dat ziet men dan ook inderdaad. Werden er al in de Grieksche staten veelzins nieuwe en vreemde godsdienstige verrigtingen ingevoerd, had men ook in het godsdienstige tusschen ouderwetsch en nieuwerwetsch te onderscheiden, — zoo als b. v. Aristophanes sommige feesten als regt uit de oude doos en andere weder als bij die zijner vrouwelijke tijdgenooten in trek voorstelt die het meest naar de mode leefden, — toch geraakte het oude niet in onbruik, al was men ook volstrekt niet op de hoogte van de ware beteekenis der heilige gebruiken; en uit de beschrijving van Griekenland door Pausanias, een schrijver uit de tweede eeuw na Christus, leert men al even goed de eeredienst van den bloeitijd van Griekenland als die van zijn eigen tijd kennen omdat er in dien tusschentijd aan het oude al zeer weinig veranderd was. Van wijsgeerige ontwikkeling der Grieksche godsdienst kon er geen spraak zijn omdat eene godsdienst die op eene geheel onhoudbare overlevering steunde zich tot geen wijsgeerige behandeling leende; en terwijl men dan ook de beroemdste wijsgeeren van Grie-

kenlands bloeitijd zich van bespiegelingen omtrent de eigenlijke voorwerpen van het godsdienstig volksgeloof ziet onthouden, kan men de pogingen van hen die de godsdienstige volksdenkbeelden wijsgeerig zochten te verklaren zonder onderscheid als voorboden van het verval beschouwen dat bij de Grieksche natie het eerst in het godsdienstige maar weldra in elk ander opzigt nog vóór den tijd begon te heerschen die de ruimste verbreiding der Grieksche beschaving zou gadeslaan.

Maar hierover nader wanneer wij tot dien tijd van verval zullen genaderd zijn. Dat er zulk een tijd aanbrak zal welligt na hetgeen thans gezegd is veel minder vreemd schijnen dan dat eene godsdienst als de Grieksche zoo lang en met zulk eene doorgaande inwerking op het maatschappelijk en staatsleven heeft stand gehouden. Maar hierbij heeft men te letten op hetgeen tot dus ver in deze beschouwing der Grieksche godsdienst op den achtergrond is gebleven: dat het niet ontbrak aan hetgeen voor onmiddellijke openbaring gold. Wat men hiertoe kan rekenen was van tweeërlei aard. Er waren geheime vereenigingen met het doel om hen die er deel aan namen in nadere aanraking met of onder nadere bescherming van godheden te stellen. Die vereenigingen maken een hoofdtrek der godsdienstige instellingen van Griekenland uit en zullen ook als zoodanig afzonderlijk behandeld worden; maar met al den invloed die sommige er van op de volksdenkbeelden hebben uitgeoefend, juist omdat het geheime vereenigingen waren komen zij minder in aanmerking waar het de vraag geldt hoe de eigenlijke volksgodsdienst in stand is gebleven. Van het hoogste gewigt daarentegen is hierbij die openbaring die men in de godspraken vond. Velerlei is hetgeen onder dit hoofd kan gerangschikt worden; ook hierover zal het nadere bij de behandeling der eeredienst zijne plaats vinden. Maar reeds waar het de ontwikkelingsgeschiedenis der Grieksche godsdienst in het algemeen geldt dient er op den invloed gelet dien de geachtste godspraken, bepaaldelijk die van Delphi, op de zaken van Griekenland hebben uitgeoefend. Die invloed was het waar straks bij de vermelding eener leiding op

gedoeld werd die zich in de geschiedenis der Grieksche godsdienst openbaarde; en in de leiding der Grieksche wereld door het Delphische orakel vindt men den sleutel tot veel wat zonder dat raadselachtig en duister zou moeten blijven.

Dat eene godspraak als de Delphische, onder toezigt staande van die welligt oudste en zeker in haren tijd aanzienlijkste stamvereeniging tot het handhaven van volkenregt en landsvrede die men in het bijzonder met den oorspronkelijk meer algemeenen naam van Amphictyonen-verbond bestempelt, en door elken Griekschen staat en stam over al zijne belangen geraadpleegd, eene hoogst belangrijke instelling voor Griekenland kon worden, dat zij het in der daad geworden en tot in later tijd gebleven is, is buiten kijf. Hoe zij het geworden en gebleven is hebben wij voor 's hands nog niet te onderzoeken. Zeker is het dat zij althans in sommige opzigten in hare antwoorden eene vaste politiek volgde. Dat de Grieken, na reeds ten volle een gezeten volk te zijn geworden, door het uitzenden van koloniën zich overal aan de kusten der Middellandsche en Zwarte Zee vestigden, was iets wat door de omstandigheden geëischt werd; want had men ergens in een staat met overbevolking of burgertwist te kampen, wat was dan beter voor dien staat zelven en voor geheel Griekenland dan dat men een deel der burgerij naar elders zond? Maar dat men aan die eischen zoo gereedelijk gehoor gaf, dat was vooral ook het werk van het orakel. De Theraeërs, zoo verhaalt Herodotus, hadden reeds vroeger van het orakel last ontvangen om eene kolonie in Afrika te stichten; maar men wist niet regt waar Afrika lag, en eerst nadat men op nieuw naar Delphi gezonden had om over het verhelpen eener op Thera heerschende droogte raad te vragen, en het vroegere bevel hernieuwd was, vond men een schipper die het vreemde land zeide te kennen en de volkplanters tot gids diende, die zich nu op een eilandje aan de Afrikaansche kust vestigden. Toen nu de nieuwe kolonie al zeer weinig voorspoed bleek te genieten en de god dus op nieuw geraadpleegd werd, was zijn antwoord een scherp verwijt dat

men zich verbeeldde eene kolonie in Afrika gesticht te hebben terwijl het inderdaad niet zoo was. Ten slotte werd het bevel van het orakel volvoerd; met de stichting van Cyrene begon de Grieksche kolonizatie van Noord-Afrika; en toen er later nieuwe landverdeelingen verordend werden omdat men een grooter aantal landverhuizers wenschte te lokken, toen toonde de god hoe hij ook nu voor de op zijn last gestichte kolonie zorgde door te verklaren dat wie nu niet naar Afrika ging er later nog eens berouw van zou hebben. Dit verhaal, dat trouwens slechts een uit vele is, — want gedurig vindt men, hetzij in bepaalde overleveringen omtrent enkele steden, hetzij in algemeene uitspraken der oude schrijvers den Delphischen Apollo als den waren stichter der Grieksche koloniën vermeld, — toont ten duidelijkste, om het even of men het in allen deele als gewaarborgd kan beschouwen, hoe het Grieksche volk het aandeel erkende dat de Delphische godspraak aan de Grieksche kolonizatie had; en inderdaad laat het zich veel ligter verklaren hoe die kolonizatie op zoo groote schaal heeft plaats gehad als men hier in het algemeen aan eene stelselmatige inwerking van eene instelling als het Delphische orakel denkt, dan als men alles aan den louteren drang der omstandigheden toeschrijft waar al die vele Grieksche staten als vereend van zin, zonder eenige aanleiding van buiten, naar zullen geluisterd hebben. Buitendien, hing het niet ten naauwste zamen met het doel der vereeniging onder wier toezigt het orakel bestond, dat het door het bevorderen van kolonizatie in het buitenland op groote schaal aan de onlusten perk stelde die anders de rust en den bloei van Griekenland voor goed zouden verstoord hebben?[1] En dit is het nu juist wat ook

[1] Reeds hier wil ik opmerken dat ik daarom het orakel volstrekt niet beschouw als eene staatkundige machine die naar den wil der Amphictyonen werkte; veeleer is het waarschijnlijk dat het verbond reeds in zeer oude tijden allen staatkundigen invloed op de Grieksche zaken verloren heeft om eenvoudig een eerwaardige reliek te worden. Maar dit neemt niet weg dat men alle regt heeft om bij het verbond en de godsdienstige instelling, waar het een toezigt over voerde, gelijkheid van strekking te zoeken.

in het oog moet gehouden worden bij de beschouwing van het punt waar het bij ons onderwerp het naast op aankomt: wat de politiek was die het Delphische orakel met betrekking tot de godsdienstige vraagstukken volgde die het moest uitmaken.

Die vraagstukken maakten niet alleen daarom een onderwerp uit waar de Delphische god zich het meest meê moest bezig houden omdat men hetgeen de godsdienst betrof al het eerst aan hem voorlegde, maar ook omdat het in den aard der zaak lag dat godsdienstige verrigtingen dikwijls door den god werden aanbevolen waar hij over gevaren die een staat dreigden en dergelijke zaken meer geraadpleegd werd. Zoo talrijk zijn de voorbeelden van antwoorden der Delphische godspraak die tot het instellen eener eeredienst voor bepaalde godheden en vooral voor helden geleid zullen hebben, dat de bekende verklaring in de Republiek van Plato, waar Socrates bij de inrigting van zijn staat alle bepalingen omtrent het stichten van tempels, de verdere vereering van godheden en helden, de begrafenisplegtigheden der dooden en wat men doen moet om dezen te vriend te houden aan den Delphischen Apollo voorbehoudt, zich voordoet als geheel in overeenstemming met hetgeen in Griekenland werkelijk plaats greep. Heeft men nu geen regt om aan te nemen dat ook hierin het orakel veelzins eene bepaalde politiek zal gevolgd hebben, in overeenstemming met hetgeen het in de zaak der volkplantingen voorstond? Zien wij door die volkplantingen het Grieksche volk zich verder dan eenig ander verspreiden, toch zien wij het tevens één blijven; en was hiertoe eene natuurlijke strekking in het wezen der natie zelve, die in vele opzigten te zeer boven de andere volken der oude wereld stond om niet, waar zij met hen in aanraking kwam, hare nationaliteit te doen zegevieren, toch is het eene bekende zaak hoe kampspelen als de Olympische, waar op gezette tijden ook uit de verste door Grieken bewoonde streken deelnemers en toeschouwers naar toe stroomden, tot het behoud dier eenheid hebben bijgedragen. En wordt nu het Delphische orakel genoemd als ook tot het hernieuwen van

deze spelen door zijne antwoorden aanleiding gegeven hebbende (Paus. V, 4 en bij anderen), komt het in de Eleïsche overlevering voor als reeds in mythische tijden Olympia tegen aanvallen gewaarborgd te hebben (Paus. V. 3), ziet men het bij meer dan eene gelegenheid er op aandringen dat aan de overwinnaars in de Olympische spelen in hunne vaderstad de verdiende eer bewezen worde (Paus. VI, 11, VII, 17), dan laat het zich toch hooren dat de invloed der Olympische spelen niet maar een bloot gevolg van de instelling dier spelen zal geweest zijn waaraan welligt de instellers niet eens gedacht zullen hebben, maar dat ook hier aan een overlegd plan te denken valt waarvan hetzij de eerste vermelding, hetzij de billijking zal zijn uitgegaan van het orakel. Maar erkent men nu zulk eene leiding der Grieksche zaken tot heil des Griekschen volks en in het belang van welvaart en nationaliteit in hetgeen wij tot dus ver van de werking van het orakel hebben nagegaan, dan is het geen gewaagde en uit de lucht gegrepen stelling zoo men bij hetgeen wij als den gang der wijzigingen in het godsdienstige in dien tijd van spanning hebben leeren kennen die op de laatste volksverhuizingen van Griekenland volgde — dat naast de stamgoden ook vooral de landsgoden door de nieuwe bewoners des lands vereerd werden, dat men zich bij die vereering aan de oude inlandsche gebruiken hield, dat men zelfs door de vereering van de schimmen der oude landshelden nog een stap verder op den weg der verzoening met de onderworpen bevolking ging voor zoo ver die verzoening door godsdienstige instellingen mogelijk was, — insgelijks eene beradene politiek van het orakel aanneemt. In bijzonderheden is dit zeker moeijelijk ten volle aan te wijzen, want men weet te weinig van de oude stamgodsdiensten der Grieken om te kunnen beslissen wat bij elk godsdienstig bevel van het orakel de ware strekking is geweest. Ziet men b. v. de Epidauriërs, die bij het orakel over een in hun land heerschend misgewas komen klagen, ten antwoord bekomen dat zij de godinnen Damia en Auxesia moeten vereeren, dan ligt het aan den éénen kant wel voor de hand om aan te

nemen dat hier aan de hernieuwing eener oude eeredienst gedacht moet worden die bij de verovering des lands door de Doriërs in verval zal zijn geraakt, — want dat de godspraak ook in andere gevallen op de hernieuwing van oude eerediensten aandrong is uitgemaakt,[1] en het bevel aan de Epidauriërs om de beelden der godinnen van het toen zeldzame olijvenhout te maken, gepaard aan hetgeen men leest van de eigenaardige plegtigheden waarmede zij vereerd werden, schijnt eerder op hernieuwing van iets ouds, dan op verordening van iets nieuws te doelen, — maar aan den anderen kant kenmerken zich de namen der godinnen, die alleen in die buurt schijnen vereerd te zijn, als voor de gelegenheid uitgedacht; want Damia kan men het naast als den grond opvatten die het zaad in zich opneemt en schijnt te doen afsterven, en Auxesia is blijkbaar eene persoonsverbeelding van de groeikracht der natuur. Maar aan de heldenvereering, om het even wat in bijzondere gevallen de reden geweest is waarom de godspraak ze aanbeval, is in het algemeen de strekking stellig eigen om hen te eeren die aandeel aan den grond gehad hebben; en nog nader ligt die strekking voor de hand, zoowel waar men de godspraak ziet gelasten om het gebeente van oude vorsten van een verdreven of onderworpen stam naar hun vaderland terug te voeren, — zoo als dat van Orestes en dat van zijn zoon Tisamenus, die tijdens de Dorische volksverhuizing leefde en voor de veroveraars zijns lands had moeten wijken, naar Sparta, — als in het verhaal van Herodotus omtrent den tyran van Sicyon die, zelf uit een onderworpen stam gesproten en

[1] Zie b. v. Paus. VIII, 42, over de Demeter-dienst in de Arcadische stad Phigalia. — Ter loops zij het aangemerkt dat de dikwijls aangehaalde plaats van Herodotus (II, 171) waar de Thesmophoriën vermeld worden als eene dienst die in Peloponnesus door de dochters van Danaus, dus Egyptische prinsessen, ingevoerd maar later bij de Dorische volksverhuizing, behalve in het steeds vrij gebleven Arcadië, in onbruik geraakt zal zijn, al zeer weinig gezag heeft, daar hier blijkbaar de twee lievelingsdenkbeelden van den schrijver, de Egyptische oorsprong der Grieksche godsdienst en de tegenstelling tusschen Pelasgen en Hellenen, in het spel zijn.

naijverig op het zedelijk overwigt dat in zijn tijd aan het Dorische Argos in de streek waar hij heerschte eigen was, de dienst van den ouden Argeïschen held Adrastus in zijne stad wilde afschaffen, maar hierin door een scherp antwoord van den Delphischen god gestuit werd.[1]

Maar hoe dit zij, zeker is het dat het orakel in het godsdienstige althans in één opzigt onveranderlijk dezelfde politiek volgde: in overeenstemming met den zin die het Grieksche volk in het godsdienstige moest eigen zijn en die ook reeds in een ouden aan Hesiodus toegeschreven dichtregel zijne uitdrukking vond, beval het steeds om de voorvaderlijke goden op voorvaderlijke wijs en naar het gebruik van den staat te eeren. En dit is het eigenlijk waar het op aankomt bij de vraag, hoe eene op zoo lossen grond rustende godsdienst als de Grieksche zoo lang heeft kunnen stand houden. Men gevoelde hoe staat en maatschappij te gronde moesten gaan zoo eene godsdienst haren invloed verloor die er in alles ingreep; men werd door de losheid zelve der overlevering tot het hechten van dubbele waarde aan de aloude gebruiken gedreven. En die natuurlijke strekking van het Grieksche volksgemoed vond nu een betrekkelijk hechten steun bij hetgeen men als eene onmiddellijke openbaring van godswege beschouwde. Wat dit zeide blijkt welligt het best uit hetgeen ons van Socrates is overgeleverd, den man die, al werd hij ook als nieuwigheidszoeker in het godsdienstige en bederver der zeden door Aristophanes aangevallen[2] en door de Atheners ter dood veroordeeld,

---

[1] Van verwanten aard zijn ook de voorbeelden waar het orakel aan hen die zich van een land wenschen meester te maken den raad geeft om vooraf de helden van dit land door vereering voor zich te winnen, zoo als aan de Atheners toen zij in Solon's tijd Salamis en een groote eeuw later Aegina aan hun gebied wilden trekken. Plut. Sol. 9, Herod. V, 89.

[2] Merkwaardig is het hoe hetgeen ons van Socrates door zijne vrienden verhaald wordt hem als een schrander handhaver van godsdienst en zedelijkheid tegen die zelfde rigting kenmerkt waarvan hij in de Wolken van Aristophanes het beeld is.

toch meer dan iemand zijner landgenooten de wijsbegeerte aan de zedelijkheid heeft zoeken dienstbaar te maken en de godsdienst heeft zoeken te redden voor zoo ver zij te redden was. Zijn tijd was die van Athene's hoogsten bloei, maar reeds toonden zich de gevaren die bloei en beschaving en snelle ontwikkeling vooral dan vergezellen wanneer de godsdienst verondert. Hij kende zijn tijd, en blijkens zijn afkeer van kunstmatige verklaring der godsdienstige en mythi-

---

Het zedelijk begrip wat aan de Wolken ten grondslag ligt — want in dit stuk van den blijspeldichter is zulk een grondslag niet te miskennen, — is de geheele omkeering van al het bestaande die met de zegepraal van het ongeloof gepaard gaat. Die zoon die, na zijn vader een pak slaag toegediend te hebben, hem betoogt dat hij daartoe het volste regt had, want de hoenders bijten immers ook hunne ouders, en de aloude wet om zijn ouders te eeren is niets dan eene instelling van een vroeger menschengeslacht die door het nieuwe zeer gevoegelijk kan veranderd worden; die den ouden man op zijne vraag of hij dan Zeus den vader niet vreest, als antwoord toeduwt dat Zeus al lang is afgeschaft en door de bewegende kracht der natuur vervangen; wat is dit anders dan het beeld, en waarlijk een goed geschetst beeld, van dat materialisme dat steeds veld wint waar de stellige godsdienst het onderspit delft? En denzelfden Socrates die als de leermeester van dit jonge mensch wordt voorgesteld ziet men bij Xenophon juist op de noodzakelijkheid der godsvereering aandringen, en dat wel niet louter op aan de natuur en de rede ontleende gronden, maar vooral ook met verwijzing naar de onmiddellijke openbaring die men in het orakel vond. Maar wat is het onderscheid tusschen Socrates en Aristophanes? Socrates geloofde aan de menschheid en duchtte dus de groote vragen van zijn tijd niet; — Aristophanes daarentegen, een man van echt sceptischen zin, begreep ten volle hoe wrak alles stond, en zag daarom — en op zijn standpunt, als Griek, waarlijk niet ten onregte, — gevaar in alles wat die vragen gaande hield. Uit dit verschil van zin en wezen, gepaard aan de algemeene bekendheid en den omgang met allerlei soort van menschen die Socrates boven de voor geld onderrigtende en dus meer uitsluitend met rijken en voornamen verkeerende sofisten vooruit had, en tevens aan zekere eigenaardigheden die hem een beter persoon voor het blijspel schenen te maken, laat het zich ligt verklaren waarom juist Socrates door Aristophanes als het beeld der nieuwe rigting die bij zijne tijdgenooten heerschte, ten tooneele is gevoerd.

sche overlevering[1] ontging hem de zwakke zijde der Grieksche godsdienst niet. Maar het bestaan van een godsbestuur had hij steeds voor oogen; zijne godsdienstige pligten vervulde hij naauwgezet; en wat was het nu waar hij steeds op wees als hij zijne vrienden aan hun pligt jegens de goden herinnerde? Juist de verklaring van het orakel, dat men de goden naar staatsgebruik moest eeren; juist de openbaring die men in de godspraken vond.

Eene hoogst losse overlevering, maar waar het dichterlijk element en het anthropomorphisme der Homerische voorstellingen op den voorgrond stond; eene eeredienst vol verscheidenheid, diep in het leven ingrijpende en waar men zich om het voor het verstand onhoudbare der overlevering des te meer aan hechtte; eene godspraak die het ware behoudende element in het godsdienstige krachtigen steun bood; zie daar dus het wezen der Grieksche godsdienst in den tijd waarin wij Griekenland het best kennen en waarin het ook het waardigst is om gekend te worden. Wat de invloed dier godsdienst op het volk was, dat zal men het best door een onderzoek naar het wezen der Grieksche eeredienst leeren kennen.

DE GRIEKSCHE EEREDIENST. — DE GODSDIENST EN DE STAAT.

Was het "gebruik van den staat" in den historischen tijd van Griekenland de maatstaf voor de godsvereering die door goddelijke openbaring gesteld, door staatswijsheid en wijsgeerig overleg en den zin des volks gebillijkt werd, dan ligt het voor de hand om bij eene

[1] Plato Phaedr. p. 229., eene plaats die welligt meer dan eenige andere van Plato als echt Socratisch beschouwd kan worden.

DE BURG VAN ATHENE IN ZIJN TEGENWOORDIGEN TOESTAN

(De wachttoren in het midden is er in de middeneeuwen bijgevoegd.)

DE BURG VAN ATHENE IN ZIJN TEGENWOORDIGEN TOESTAND.

(De wachttoren in het midden is er in de middeneeuwen bijgevoegd.)

beschouwing der Grieksche eeredienst het eerst op de verhouding tusschen godsdienst en staat het oog te vestigen. Staat en godsdienst waren voor den Griek onafscheidbaar, niet slechts omdat de godsdienst haren regel in den staat, maar nog veel meer omdat de staat zijn wezen en behoud in de godsdienst vond. Reeds bij Homerus heet het van het stamhoofd dat zijn volk in nieuwe woonsteden vestigt: hij trok muren op en bouwde huizen, hij maakte tempels voor de goden en verdeelde de landerijen. En komt men nu van deze oudste gronding eener stad tot de modelstaten die Plato, op den tijd der hoogste ontwikkeling van het Grieksche staatswezen, in zijne werken inrigt, dan ziet men ook hier de vestiging der staatsgodsdienst bij de stichting van den staat de eerste plaats innemen: — zich houdende aan hetgeen door de godspraken of anderzins in het volksgemoed heeft wortel gevat, moet de wetgever aan elke afdeeling des volks haren god of demon of held toewijzen en bij de verdeeling des lands het eerst er voor zorgen dat dezen hun tempelgrond en hun verder regt bekomen, opdat het volk tot hunne eer en tot eigen uitspanning en vriendschappelijk verkeer godsdienstige zamenkomsten moge houden. [1]

De Homerische maatschappij, al is het staatswezen er nog niet op vasten voet, biedt dan ook reeds al de elementen eener staatsgodsdienst: — het volk der Pyliërs brengt Poseidon een gezamenlijk offer; te Troje heeft men eene priesteres van Athene, door de Trojanen aangesteld en die uit hun naam de godin in haren tempel de gaven brengt die haar gunstig voor den staat moeten stemmen; elders wordt er van een priester van Apollo gesproken die in het heilig bosch van den god zijn verblijf houdt; op Ithaca hoort men van een feestdag aan Apollo gewijd. Wat men hier in de werkelijkheid aanschouwt, de hand aan hand gaande ontwikkeling van staatswezen en staatsgodsdienst, had voor Plato's wijsgeerigen zin zijn grond in de onmogelijkheid om zich een op regt en wet gegronden en tegen de heer-

[1] Legg. V, p. 738.

schappij en het streven van het geweld beschutten staat te denken, zoo er geen godenwereld was waar regt en wet hun oorsprong en hunne bescherming in vonden, en zoo er aan zulk eene godenwereld geen levendig geloof heerschte.[1] En dit denkbeeld — dat in een minder op het ideale gerigten geest dan die van Plato en in een tijd van ongeloof er toe leiden moest om de godsvereering geheel als eene uitvinding van wijze wetgevers tot heil van den staat te beschouwen, iets wat wel eigenlijk nog meer in Rome dan in Griekenland thuis hoorde, maar toch ook daar niet geheel vreemd was,[2] — was inderdaad evenzeer met het volksgeloof in overeenstemming als de Homerische voorstellingen der godenwereld in haren tijd dit waren. Regt en wet hadden ook voor het volk hun oorsprong in de goden. Te Sparta, op Creta was dit denkbeeld uitgedrukt in de overlevering die Lycurgus zijne wetten van den Delphischen Apollo, Minos — "den vertrouweling van den grooten Zeus" zooals de Odyssea hem noemt, — de zijne van den oppergod liet ontvangen; en elders, zooals te Athene, vond men hetzelfde weder in den eerbied dien men, meer nog dan aan de geschreven wet, aan het ongeschreven gebruik betoonde, dat door de Attische redenaars zelfs bepaaldelijk eene door goden of helden gegeven wet genoemd wordt.[3] Heiligschennis, goddeloosheid waren dan ook in het oog van den staat de zwaarste misdaden waar men zich aan kon schuldig maken; maar tevens werd landverraad ook vooral in het licht van verraad tegen de staatsgoden en dus van goddeloosheid gesteld zoo men het schandelijke er regt van wilde laten uitkomen.[4] Burgerpligt, godsdienstpligt en die zedelijke pligt waarvan het gevoel

[1] Zie de geheele redenering in het begin van Legg. X.

[2] Zie b. v. Polyb. VI, 56. Overigens vindt men eigenlijk reeds iets gelijksoortigs in Plato zelf waar hij van een bedrog spreekt dat voor het bestaan van zijn staat noodig zal zijn; Rep. III, p. 414.

[3] Thuc. II, 37, en, wat de redenaars betreft, de plaatsen aangehaald bij Schoemann, Griechische Alterthümer I. p. 95.

[4] Vooral in de rede van Lycurgus tegen Leocrates komt dit overal zeer duidelijk uit.

met burger- en godsdienstzin steeds gepaard moet gaan, waren dus één voor den Griek; en hierin vindt men den sleutel tot veel wat tot verstand van het Grieksche staatswezen kan dienen. Hoe te Sparta het gezin door den staat werd opgeheven voor zoo ver het kon opgeheven worden, hoe knellende banden er den burger klemden om den staat behoud en grootheid te verschaffen, is bekend; maar zelfs te Athene, dat met het oog op hare mededingster door Thucydides in de rede die hij Pericles in den mond legt te regt als het land geschilderd wordt waar vrijheid van leefwijze en van eigen vooruitgang aan den burger en juist daardoor tevens heil en glans aan den staat gewaarborgd werd, was men aan strenger toezigt onderworpen, tot grooter verloochening van eigen zin gehouden dan men thans in eenig beschaafd land is. Dat dit bij het lezen der ouden geen onaangenamen indruk maakt, maar dat juist de Attische wereld zooals wij haar uit de schrijvers der vijfde en vierde eeuw vóór Christus kennen ook nu nog voor elk die er maar eenigzins in thuis is zoo veel aanlokkelijks heeft, waar zal men dit anders aan toeschrijven dan daaraan, dat men tevens ongemerkt zich van dat echt Grieksche gevoel laat doordringen waarvoor het hooger leven dat de godsdienst biedt met het staatsleven één was?

Een man als Plato die, van de denkbeelden zijns volks doordrongen, een idealen staat zocht te scheppen, moest het natuurlijk raadzaam voorkomen om staatswezen en godsdienst zoo naauw te verbinden dat er in den staat geen andere godsdienst dan de staatsgodsdienst heerschte;[1] en in hetgeen men van de werkelijke wetgeving der Grieksche staten weet is eene dergelijke strekking niet te miskennen. Maar het bleef meerendeels bij eene strekking: de wijze waarop de Grieksche staatsgodsdiensten zich gevestigd hadden en de invloed hiervan op het volksgeloof waren van dien aard, dat bij al de gehechtheid aan het oude die er heerschte, bij al het gezag dat men aan het voorvaderlijk gebruik toekende, uitsluiting van het nieuwe en vreemde

---

[1] Legg. X. p. 910.

op den duur ondenkbaar was. Wat in het vorige hoofdstuk in de hoofdtrekken geschetst is, de gang der wijzigingen waardoor de godsdienst der Grieksche staten zich zoo gevormd heeft als wij haar uit den bloeitijd van Griekenland kennen, is in bijzonderheden niet regt na te wijzen. Uit den tijd der laatste volksverhuizingen zelve zijn er natuurlijk geene berigten over, maar dat men bij veroveringen zoo als er toen plaats hadden, wat de godsdienst der veroverde landen betrof niet altijd naar een vast stelsel handelde, dat kan men uit het latere gedrag der Argeërs afleiden, die men de dienst van Hera in het door hen veroverde land zorgvuldig ziet aanhouden, zoodat zij zelfs na de verwoesting van Tiryns, kort na den Perzischen krijg, een oud Herabeeld van daar naar hun grooten Hera-tempel, tusschen Argos en Mycene, brengen, terwijl zij daarentegen bij het verwoesten van Asine, eene andere stad in Argolis, wel den Dorischen Apollo-tempel in stand houden die er waarschijnlijk door hun toedoen, als bewijs hunner opperheerschappij en in verband met de Apollo-dienst te Argos zelf, gesticht was, maar op de oude eeredienst der Asinaeërs geen acht slaan.[1] De vroeger aangehaalde voorstelling van Plato, als ware het een werk des wetgevers om te bepalen aan welke goden of helden er door de onderscheiden afdeelingen des volks bijzondere eer zou bewezen worden, vindt men in de werkelijkheid terug waar men Clisthenes, bij zijne verdeeling van het Atheensche volk in tien in plaats van in de oude vier stammen, aan elken stam, waarschijnlijk in overleg met het Delphische orakel, een held uit de oud-Attische volkssage ziet toewijden dien de stamgenooten vereeren en waar de stam zelf zijn naam aan ontleent. Maar niet overal zien wij de staatsmagt met diezelfde vrijheid in het godsdienstige handelen. Toen de Gephyraeërs, een vroeger in Boeotië woonachtige stam, zich naar Attica begaven om als burgers onder het Atheensche volk te worden opgenomen, gelukte hun dit wel door eene schikking die zij troffen,

[1] Paus. II. 17 en 36; vgl. IV. 34.

maar volgens Herodotus die dit verhaal meêdeelt bleven zij toch van vele zaken, d. i. blijkbaar van vele godsdienstige verrigtingen, uitgesloten, terwijl zij daarentegen eigen heiligdommen, zoo als dat van Demeter Achaeïa, bezaten waar de overige Atheners geen deel aan hadden. Hier ziet men dus eene eeredienst in den staat, door een staatsverdrag gebillijkt, maar die toch in zoover geen staatsgodsdienst was als slechts een gedeelte der bevolking, op grond van een oud onderscheid in stam, er deel aan had. En in zekeren zin, al schijnt men wat die uitsluiting der Gephyraeërs betreft niets gelijksoortigs te vinden, staat hun voorbeeld niet alleen. Dat Attica in ouden tijd een aantal kleine steden telde totdat de bevolking dier steden zich als burgers van Athene vereenigde en de steden zelve door het verliezen van haar eigen staatsbestuur tot vlekken werden, is eene uitgemaakte zaak; een feest der "zamenwoning" riep dit jaarlijks in het geheugen. Maar elk vlek behield zijn oude eeredienst; en komen al sommige dier eerediensten, zoo als die van Demeter te Eleusis, geheel in het licht van staatsgodsdiensten voor die slechts niet in de stad Athene zelf haren zetel hadden, dat er andere waren waar dit niet het geval meê was en waar de staat ten hoogste bij enkele hooge feesten door offers aan deel nam, is onbetwistbaar. Daarbij had elke eigenlijke volksafdeeling, zoo als er naast de door Clisthenes ingestelde stammen nog "broederschappen" (phratriën), als onderdeelen der oude vier stammen, en verder die vereenigingen bestonden die den naam van geslachten droegen en welker leden, om het even of men ze inderdaad als onderling verwant kon beschouwen, een gemeenschappelijken stamvader erkenden, insgelijks eene eigene eeredienst. Aan sommige dier geslachten was de bezorging van een gedeelte der staatsgodsdienst toevertrouwd. Hiervan kenmerkten zich sommige blijkbaar als priesterschappen die aan hunne verrigtingen bij de eeredienst hun naam ontleenden; want men zal het toch geen toeval noemen als men een geslacht dat bij zeker offer een prikkel voerde het prikkelgeslacht (Centriadae), of het geslacht dat de stille eeredienst der Eumeniden

bezorgde het stille geslacht (Hesychidae) ziet noemen, al diende dit laatste geslacht ook een "stille" (Hesychus) als stamvader met heldeneer; [1] — terwijl andere de oude priestergeslachten van staten moeten zijn geweest die bij Athene ingelijfd en welker godsdienstige instellingen in de Atheensche staatsgodsdienst opgenomen waren, zooals men in de Eumolpiden het priestergeslacht van het welligt eerst laat bij Athene ingelijfde Eleusis ziet. [2] Maar onderscheiden Atheensche geslachten waren uit het buitenland en vereerden buitenlandsche helden als stamvaders; en men heeft alle regt om aan te nemen dat deze naast de dienst der Ionische stam- en beschermgoden die aan alle Atheensche geslachten gemeen en die der stamvaders die aan elk hunner eigen was, ook die hunner oude lands- of stamgoden zullen hebben aangehouden; zoo als men b. v. van een aanzienlijk Atheensch geslacht bij Herodotus leest dat het den Carischen Zeus, dus niet eens een Griekschen god en die ook nergens in de Atheensche staatsgodsdienst genoemd wordt, vereerde. [3]

---

[1] Zie over de Hesychidae fragment 49 van Polemo bij Muller, fragmm. histt. Graecc., II, p. 131. Dat zulke priesterschappen evenzeer ware geslachten kunnen of zelfs zullen geweest zijn als die welke in onze dagen aan hofdiensten ontleende namen dragen, — Droste, Truchsess, van de Spiegel en dergelijke, — ontken ik niet, maar wel is het uit die namen duidelijk dat zij als geslacht niet bestaan kunnen hebben vóór de inrigting der staatsgodsdienst waar zij naar heeten.

[2] Dat Eleusis in betrekkelijk later tijd bij Athene is ingelijfd, leid ik af uit de Homerische hymne aan Demeter, waar Eleusis nog in geen verband met Athene voorkomt, en niet uit de plaats van Herodotus, waar een Athener gezegd wordt in een gevecht tegen de buren der stad te Eleusis gesneuveld te zijn; want als Grote deze plaats hiervoor aanhaalt is het omdat hij "te Eleusis" verkeerdelijk met "naburen" verbindt.

[3] Herod. V. 66. Er wordt hier trouwens niet gezegd dat de geslachtsgenooten, maar dat de verwanten van Isagoras, den tegenstander van Clisthenes, aan den Carischen Zeus offeren. Maar die twee uitdrukkingen vindt men ook elders verward (b. v. Isaeus VII, 26 en 27), en dat hier geslachtsgenooten gemeend zijn leid ik daaruit af, dat als er hier geen geslachts-eeredienst bedoeld wordt, men Isagoras moet houden voor iemand die tot geen Attisch geslacht en dus tot eene klasse van

Komt nu aan den eenen kant de naam van staatsgodsdienst bepaaldelijk aan die godsdienst toe waar de burgerij als zoodanig deel aan heeft en die van staatswege bestuurd en bekostigd wordt, zoo kan men toch aan den anderen kant niet ontkennen dat elke eeredienst die, zoo als in het geval der Gephyraeërs, door een staatsverdrag is toegelaten, elke godsdienst van een volk of geslacht dat als zoodanig in den staat zijne plaats vindt, in zeker opzigt en als een deel uitmakende van de voorvaderlijke gebruiken der bevolking, ook weder als staatsgodsdienst beschouwd mag worden. Als vereeniging van alle burgers had de staat er belang bij dat door elk burger in zijn huis, door elke bestaande godsdienstige vereeniging van burgers in haar heiligdom de goden naar eisch geëerd werden. Men ziet dan ook Plato in zijn modelstaat, waar alle aan den staat vreemde eerediensten worden buitengesloten, toch een onderscheid tusschen staats- en eigen heiligdommen maken, die beide, schoon niet in denzelfden graad, op bescherming van staatswege aanspraak hebben. Athene, de stad die in den bloeitijd van Griekenland de meeste vreemdelingen lokte, stond buitendien bekend als zeer geneigd om vreemde godsdiensten van staatswege toe te laten; en het was trouwens in Griekenland geen ongewone zaak dat men ergens een nieuwe eeredienst invoerde. Soms was eene godspraak de oorzaak van zulk een besluit, zoo als, buiten andere reeds vroeger gemelde voorbeelden, ook vooral het orakel bekend is waarbij de Atheners tijdens den Perzischen krijg den raad bekwamen om den Noordenwind als een nuttigen bondgenoot voor een zeeoorlog te vereeren; soms lag de aanleiding in eene andere goddelijke openbaring, zoo als toen de boodschapper dien de Atheners kort vóór den slag bij Marathon naar Sparta gezonden hadden, met het berigt terugkwam dat op zijne reis de herdersgod Pan hem verschenen

burgers behoorde die vóór de door Clisthenes ingevoerde wijziging, waarbij de bevolkingen der vlekken in plaats van de geslachten de eenheden werden waaruit de burgerij van Athene was zamengesteld, niet ligt eenig aandeel in het staatbestuur kan gehad hebben.

was en hem gevraagd had waarom de Atheners een hun zoo toegenegen god als hij was geenerlei eer bewezen; dan weder waren het staatkundige redenen die tot de invoering van een nieuwe godsdienst leidden, zoo als in het geval van dien voorvader van den Sicilischen tyran Gelo, die eene verzoening tusschen twee staatspartijen in de stad Gela tot stand bragt, maar zich daarvoor bedong dat een eeredienst van de goden der onderwereld waar hij de geheimen van kende in de stad ingevoerd en hem met zijne nakomelingen het priesterschap zou opgedragen worden, of wel in dat van den reeds vroeger vermelden tyran van Sicyon, die, toen de god van Delphi hem niet wilde toelaten om de dienst van Adrastus in zijne stad af te schaffen, de Thebanen verzocht om de dienst van een Adrastus zeer vijandigen Thebaanschen held naar Sicyon te mogen overbrengen, in de hoop dat Adrastus dan wel van zelf de stad zou verlaten.[1] Werden er nu

[1] Van de vier voorbeelden die hier aangehaald zijn en die alle uit Herodotus genomen zijn, vereischen de twee laatste eenige opheldering. In het verhaal van den priester te Gela (VII, 153), staat eigenlijk dat hij "heiligdommen" der vermelde goden "van elders bekomen of zelf verworven" had. Die uitdrukking is eenigzins duister, en uit andere dergelijke plaatsen (b. v. IV, 33) en de geheele manier waarop Herodotus zich pleegt uit te drukken als het heilige en goddelijke zaken geldt, mag men afleiden dat het duistere der uitdrukking in zijn plan heeft gelegen. Hier moet zij beteekenen, heilige voorwerpen die bij de dienst van de goden der onderwereld te pas kwamen, en voorschriften omtrent die dienst; zulke voorschriften omtrent een geheime dienst maakten althans de heiligdommen uit die door de Messeniërs in den tweeden Messenischen krijg begraven en later in den tijd van Epaminondas teruggevonden zullen zijn (Paus. IV, 20, 26). — Wat Adrastus en den Thebaanschen held betreft, blijkt het uit de woorden van Herodotus V, 67, niet duidelijk of de Thebanen het gebeente of het beeld van hun held naar Sicyon hebben gezonden, of dat er eenvoudig, naar eene gewone wijze van handelen waar het gold een eeredienst naar elders voort te planten, een beeld naar het oorspronkelijk beeld van den held gemaakt en onder bepaalde plegtigheden te Sicyon gewijd is. Het laatste is waarschijnlijker, omdat men in den tijd van Pausanias het graf van den held te Thebe zag, en het ook niet vermoed kan worden dat de Thebanen een stamheld zoo ligt hebben zullen afgestaan. Overigens ademt dit verhaal dien geest van eenvoud die

in een staat gedurig nieuwe eerediensten ingevoerd, dan sprak het van zelf dat er in het volksgemoed onzekerheid moest gaan heerschen omtrent hetgeen voor de ware vaderlandsche godsdienst gelden moest; en van zulk eene onzekerheid ziet men een duidelijk voorbeeld in eene rede van Lysias, waar de vraag behandeld wordt of iemand die in een tijd van groot geldgebrek bewerkt dat men de later ingestelde offers maar achterwege laat om daardoor te verhoeden dat de oudere offers om de kosten verwaarloosd worden, zich aan goddeloosheid schuldig maakt of juist toont dat hij boven anderen het regte gevoel van den pligt des volks jegens de goden heeft.

Die onzekerheid moest nu dat ter sluik invoeren van geheel vreemde godsdienstige gebruiken in de hand werken waar Plato het oog op moet gehad hebben toen hij in zijn staat alleen de staatsgodsdiensten wilde dulden. De burgers der stad die tot geen der oude geslachten behoorden kon men het naauwelijks ten kwade duiden zoo zij onder elkander vereenigingen tot het verrigten van godsdienstige plegtigheden sloten; want wat was dit anders dan eene uitbreiding der huisgodsdienst die elken huisvader evenzeer ter harte moest gaan als de staatsgodsdienst den staat, of dan eene onderlinge aansluiting voor een godsdienstig doel waar men overal, in stammen en broederschappen, in geslachten en vlekken voorbeelden van vond? De vreemdelingen kon men onmogelijk beletten hunne eeredienst in de stad aan te houden; en lokte zulk een vreemde eeredienst een gedeelte der burgerij aan, dan kon men ze niet ligt weerhouden om er aan deel te nemen. Wat van dit alles, stipt genomen, als staatsmisdaad kon gelden is eenig-

---

den lezer van Herodotus gedurig als in een veel vroeger tijd schijnt te verplaatsen dan waarin de schrijver werkelijk leefde. Het is als is de tyran overtuigd dat Adrastus, als hij zijn vijand te Sicyon ingekwartierd ziet, hierin het sein zal ontwaren dat de tijd voor zijn vertrek gekomen is; en in weerwil van het verbod van het orakel om hem uit de stad te jagen, ontneemt hij hem terstond, als ware hij van zelf vertrokken, al de eer die hem vroeger bewezen was, om ze deels aan zijn Thebaan, deels aan den wijngod te schenken.

zins twijfelachtig. Dat Socrates ter dood werd veroordeeld wegens het minachten der staatsgoden en het invoeren van nieuwe godheden is bekend. De eerste dier beschuldigingen was, voor zoo ver wij Socrates kennen, stellig valsch; de tweede zag op de geheimzinnige waarschuwingen die hij van eene door hem niet nader gekenmerkte godheid — eene goddelijke stem in zijn binnenste, zoo als wij het welligt zouden uitdrukken, — zeide te ontvangen, en dus, zoo als Xenophon teregt betoogt, op een dergelijk geloof aan goddelijke openbaringen, als ieder Griek koesterde die uit voorteekenen de toekomst zocht op te maken. Welligt had hij den dood ontgaan, zoo hij niet in een tijd was aangeklaagd dat het volk, door de onheilen die den staat getroffen hadden verbitterd, met graagte de gelegenheid moest aangrijpen om ieder te straffen dien men met eenigen schijn de goddeloosheid en het zedebederf kon ten laste leggen waarvan men thans de wrange vruchten scheen te plukken, en zoo hij niet zelf een vrij wat hooger toon tegen zijne regters had aangeslagen dan waar men te Athene aan gewend was. Maar dit is zeker, dat hetgeen waar hij van beticht werd, minachting der landsgoden en invoering van nieuwe, in der daad staatsmisdaden waren. Aan den anderen kant waren vrije vereenigingen tot het vereeren van een door den staat erkenden god ten volle geoorloofd, zoo als het ook regt in het Grieksche volkskarakter lag om elke vereeniging, elke bijeenkomst onder bescherming van een god te stellen. Sommige dier vereenigingen stonden trouwens met door den staat verordende of erkende eerediensten in verband, zoo als men er b. v. een ter eere van Hercules had, die juist bij de feesten van den god hare bijeenkomsten schijnt gehouden te hebben en dus eigenlijk het vieren dier feesten op eene den god waardige wijze — d. i. in het geval van Hercules, dien men in het Atheensche blijspel gedurig als een regten lekkerbek en veelvraat op het tooneel zag komen, met vrolijke maaltijden en een welvoorziene tafel, — zich ten doel stelde; maar met andere was dit niet het geval; en dat ook deze geenszins voor onwettig golden blijkt daaruit,

dat men Demosthenes een gezelschap van jongelieden, die allerlei straatschenderij en dergelijke schandalen pleegden en die door quasi-godsdienstige plegtigheden van hoogst onkieschen aard in dit gezelschap werden ingewijd, wel als schandelijk en strafwaardig omdat fatsoenlijke lieden er beleedigingen van ondervonden, maar volstrekt niet als schuldig aan goddeloosheid of heiligschennis ziet brandmerken. Evenmin kan het strafbaar zijn geweest als iemand op eigen kosten eene eeredienst voor een bekenden god inrigtte waar dan ook anderen aan deel namen, al is juist dit een punt waar Plato over klaagt. Xenophon, die op zijn landgoed te Scillus in Peloponnesus een tempel van Artemis stichtte en zich hierbij zooveel mogelijk aan het model der van de Grieksche Artemis zeer afwijkende godin van Ephesus hield, maakt in het verdedigingsschrift van zijn gedrag, waarin hij den togt van Cyrus beschrijft, hiervan melding als van iets wat volkomen regtmatig is en hem zelfs tot eer strekt. Tusschen het stellig wettige en stellig onwettige in ligt nu het invoeren van eerediensten waar wel bekende godheden het voorwerp van waren, maar die zich door de plegtigheden waar zij meê plaats hadden als vreemd en ongrieksch kenmerkten. Van dien aard waren de Thracische en Phrygische eerediensten, waar men tijdens en na den Peloponnesischen krijg zooveel van hoort. De dienst van Bendis, de Thracische Artemis, werd in den lateren tijd van den krijg te Athene in de staatsgodsdienst opgenomen, na waarschijnlijk reeds lang te voren zoowel door de in Attica gevestigde Thraciërs als door godsdienstige vereenigingen van Atheensche burgers te zijn waargenomen; want zoo men dit niet aanneemt is het moeijelijk om te verklaren, hoe men er toe gekomen is om de Bendis-dienst te Athene voor goed inheemsch te maken. Reeds vroeger was de dienst der in Phrygië vereerde moeder der goden te Athene tot staatsgodsdienst verheven, en wel, naar er berigt wordt, nadat men eerst een razend schijnenden priester der godin — want de Phrygische eeredienst kenmerkte zich door de woeste geestverrukkingen harer dienaars en belijders, — had omgebragt en

hierover later berouw voelde. De Phrygische diensten in het algemeen, waar later meer van vermeld zal worden, benevens oudere plegtigheden van dergelijken aard, bleven nu wel een middel voor in den regel verachte en alleen door oude vrouwen en bijgeloovige zwakhoofden gevierde gelukzoekers om te Athene een bestaan te winnen, maar schoon Demosthenes, die zijn vijand Aeschines beticht van vroeger op zulk een wijze zijn kost verdiend te hebben, tevens te kennen geeft dat vroeger eene priesteres om dergelijke praktijken ter dood veroordeeld was, blijkt het toch uit de wijze waarop hij de zaak vermeldt dat men de rondreizende priesters der Phrygische goden in den regel ongemoeid liet, en het schijnt dat de tooverkunsten en giftmengingen waar zulke lieden zich soms aan schuldig maakten, de ware redenen waren zoo men ze veroordeelde.

Het ontbrak intusschen niet aan andere vergrijpen in het godsdienstige die voor de wet strafbaar waren. Wat men Socrates in verband met zijn invoeren van vreemde godheden ten laste legde, het minachten der staatsgoden, was eene misdaad waar ook anderen voor geboet hebben; en merkwaardig is het hoe te Athene — den eenigen staat van Griekenland over welks inrigting wij een waarlijk rijken schat van berigten over hebben, — het instinct van het volk, dat men bij eene regtspleging zoo als zij te Athene was, met volksregtbanken en zonder wetenschappelijke beoefening van het regt, steeds veel meer in aanmerking moet nemen dan de geschreven wet, in dit opzigt bepaaldelijk de wijsgeeren gevaarlijk schijnt geacht te hebben. Anaxagoras, de tijdgenoot van Pericles, kreeg het met de Atheensche regtbanken te kwaad, omdat hij de zon een gloeijende massa had genoemd. Stilpo moest een groote eeuw later Athene verlaten, omdat hij door eene dialektische aardigheid de godheid van de beschermgodin der stad in twijfel had schijnen te trekken.[1] Wat daarentegen in de blij-

[1] De aardigheid van Stilpo (Diog. Laërt. II, 12) is wegens het verschil van het spraakgebruik in het Hollandsch eigenlijk niet regt uit te drukken, maar zij verdient

spelen al niet ongestraft van de goden gezegd werd zullen wij later zien, en daar juist dit vraagpunt — waar het aan lag dat men de blijspeldichters zooveel toeliet wat men, zich niet in den Griekschen geest indenkende, als hoogst ligtzinnig en zelfs goddeloos zal beschouwen, terwijl daarentegen elke wijsgeerige bespiegeling die de godsdienst raakte al ligt verdacht werd, — alleen na eene veelzijdige beschouwing van het wezen der Grieksche godsdienst kan worden opgelost, zullen wij er aan het einde van dit werk op terug moeten komen. Dit zij intusschen reeds nu opgemerkt, dat in Griekenland wel die gevoelens als ongeloof konden gelden waardoor de godheid van de erkende goden des lands scheen betwijfeld of ontkend te worden en die dus, zoo zij veld wonnen, de staatsgodsdienst in hare grondslagen moesten schokken, maar dat er aan den anderen kant bij een op losse en grootendeels dichterlijke overleveringen rustend volksgeloof geen spraak van een door den staat aangenomen godsdienstleer kon zijn. Men vindt dan ook onder de beambten die in de Grieksche staten voor de godsdienst aangesteld werden wel "uitleggers" (exegeten) vermeld, zoo als er onder anderen te Athene waren die aldaar ten deele in verstandhouding met het Delphische orakel schijnen te zijn aangesteld, maar uit hetgeen men van deze verneemt blijkt het, dat zij er alleen voor waren om den staat en de burgers uitsluitsel over het uiterlijke der godsdienst — over de waarneming van met de godsdienst verbonden pligten, over de beteekenis van voorteekenen en

---

toch nader vermeld te worden omdat men er uit zien kan hoe iets wat inderdaad al heel onschuldig was in de oogen der Atheners voor goddeloos en gevaarlijk kon gelden, omdat het uit een verdachte bron, wijsgeerige dialektiek, geput was. De wijsgeer vroeg nl. of niet Athene [de dochter] van Zeus de ware godin was. Toen dit met ja beantwoord was, vroeg hij verder of niet de op den burg vereerde Athene (nl. haar beeld) die van Phidias was, en toen ook hierop een bevestigend antwoord volgde, zeide hij: dan is dat immers geen godheid. Voor den Areopagus gedaagd wilde hij zich door eene andere aardigheid van de zaak afmaken, maar dit lukte niet; hij moest terstond de stad uit.

hetgeen men er tegen doen moest en dergelijke, — te geven, en dat zij dus volstrekt niet het karakter droegen van eigenlijke leeraars der godsdienst, zoo als wij dit opvatten. Zoo als reeds meermalen hier aangeduid is, de ware volksleeraars in al wat de godenwereld betrof waren de dichters, en Plato zelf, die in zijne Republiek zeer tegen de verkeerde denkbeelden omtrent de goden ijvert die door hen gangbaar werden, geeft wel te kennen dat men in een welingerigten staat de dichters in het verkondigen hiervan moet beteugelen, maar stelt toch geen ander onderwijs voor het hunne in de plaats.

Tempelroof en beschadiging of onteering van heilige voorwerpen werd natuurlijk overal streng gestraft. Reeds zagen wij hoe in Arcadië eenige kinderen omgebragt werden omdat zij een beeld van Artemis een strop om den hals gedaan hadden; en er bestaat een verhaal van een kind te Athene dat een blaadje van een gouden krans derzelfde godin had opgeraapt en dat daarom, toen het scheen te blijken dat het met oordeel des onderscheids gehandeld had, ter dood werd veroordeeld. De staat kon zich met den toorn der goden bedreigd achten zoo het dergelijke misdaden niet strafte. Het is bekend hoe algemeen eene ontsteltenis er te Athene heerschte, toen juist op een tijd dat er een hoogst belangrijke krijgstogt stond ondernomen te worden, de Hermesbeelden die men overal in de straten vond, verminkt werden gevonden. Bij die gelegenheid werd er van volkswege een onderzoek naar deze en dergelijke goddeloosheid aan den raad der stad opgedragen; en dit onderzoek bragt toen een andere heiligschennis aan den dag, die insgelijks als hoogst strafwaardig en als het sein van groote ongelukken voor den staat beschouwd werd: het ontheiligen der geheime plegtigheden van Eleusis door een gezelschap dat ze onder de leiding van Alcibiades in een woonhuis verrigt zou hebben. Leest men het verhaal van deze zaak bij Thucydides, dan is het niet moeijelijk om den indruk te vatten dien de gepleegde heiligschennis op het Atheensche volk maakte. Men dacht zich het gebeurde in verband met allerlei plannen tot omverwerping der bestaande staatsregeling en het vestigen

eener tyrannie zoo als er in den laatsten tijd der zonen van Pisistratus geheerscht had, en men meende, schoon stellig zeer ten onregte, van zulke plannen andere sporen te vinden in enkele bewegingen die in het buitenland plaats grepen. Nu schijnt het zeker voor de hand te liggen om aan te nemen dat het verband daarin gezocht werd, dat Alcibiades, om de deelgenooten zijner plannen door het zamen plegen van een onvergeeflijke misdaad naauwer aan zich te verbinden, ze tot het bedrijven van heiligschennis genoopt had, even als er later te Rome van Catilina verhaald werd, dat hij tusschen zijne verbondenen door hunne onwillekeurige deelname aan een menschenoffer onschendbare trouw had willen stichten. Maar veeleer blijkt het dat men in de heiligschennis van Alcibiades eene daad van verguizing van het door den staat als heilig beschouwde zag, die hem en de zijnen als geweldenaars, als strevende naar het voor goden en menschen onwettige kenmerkte; men vindt hier een nieuw en treffend voorbeeld hoe naauw staat en godsdienst, burger- en godsdienstpligt voor het Grieksche volksgemoed vereenigd waren. De heiligschennis van Alcibiades was overigens niet zoo zeer in het ligtzinnig en spottend verrigten eener godsdienstige handeling als zoodanig — men denke slechts aan het straks aangehaalde voorbeeld van het feestgezelschap waar Demosthenes in zijn pleitrede melding van maakt, — als wel daarin gelegen dat het hier de geheime dienst gold, die boven alle als heilig beschouwd werd en waaromtrent het reeds een onvergeeflijke misdaad was zoo men het geheim er van aan oningewijden verried.

Hoe ver zich in Griekenland het begrip van tempelroof en dergelijke uitstrekte, blijkt onder anderen daaruit, dat in Attica het omhouwen van een der aan de beschermgodin der stad gewijde olijfboomen, die overal, ook op de landerijen der burgers, gevonden werden en waarvan de olijven namens de godin verpacht werden, eene misdaad was waarop verbanning stond; er bestaat nog eene rede van Lysias waarin een hiervan bij den Areopagus aangeklaagde zich verdedigt. Andere vergrijpen van godsdienstigen aard waar te Athene en waarschijnlijk

ook elders straffen op stonden waren, in priesters, het overtreden van de bepalingen der eeredienst waar zij voor te zorgen hadden, — zoo als men in eene Attische redevoering van een priester te Eleusis leest, die voor het offeren op een verboden dag ten behoeve eener door hem begunstigde vreemdelinge gestraft werd; — in burgers, die zich aan zekere grove misdaden hadden schuldig gemaakt, het bezoeken der heilige plaatsen en het deelnemen aan godsdienstige en staatshandelingen; in vreemdelingen, het deelnemen aan feesten en plegtigheden waar bij de landswetten alleen burgers den toegang toe hadden en juist daarom ook het aannemen van den schijn alsof zij het burgerregt bezaten; in allen, het beleedigen van die personen die geacht werden onder de bijzondere bescherming van een god te staan, zoo als van hen die met verrigtingen in dienst van een god bezig waren. Maar terwijl in zaken van doodslag krachtens godsdienstige begrippen, waar later over zal gehandeld worden, de vervolging van den dader voor de aanverwanten van den vermoorde een bepaalde pligt was dien men niet ongestraft kon verzuimen, is er geen bewijs dat er iets dergelijks omtrent heiligschennis bepaald was, hoe voor de hand het ook schijnt te liggen om aan te nemen dat de priesters der beleedigde godheden voor de vervolging der schuldigen aansprakelijk zullen zijn geweest; en niet alleen ziet men dat de vervolging van heiligschenners even als die van andere misdadigers aan elk Atheensch burger vrijstond, wat het denkbeeld van eene bepaaldelijk daarmeê belaste soort van lieden schijnt uit te sluiten, maar ook blijkt het uit eene plaats bij Demosthenes [1], dat men ook in zulke zaken even groote vrijheid genoot hoe men ze in behandeling wilde brengen, als in de meeste andere gevallen. Dit is echter zeker, dat de regtsmiddelen tot het vervolgen van een heiligschenner ten deele zeer gemakkelijk waren, en dat in sommige gevallen aan slaven die hunne heeren wegens heiligschennis bij de overheid aangaven, de vrijheid was toegezegd

[1] Dem. c. Androt. 27.

zoo hunne aangifte gegrond bleek te zijn. Ook schijnt het dat tot het toezigt over staatszaken, dat althans in sommige tijden der Atheensche geschiedenis aan den Areopagus toekwam, ook de magt behoorde om bepaalde soorten van heiligschenners te dagvaarden en te straffen, zonder dat hunne zaak door een aanklager was voorgebragt.[1]

Hoe ver de zorg van den staat voor de eeredienst strekte, hoe aan de hoogste overheidsambten priesterlijke verrigtingen en een godsdienstig karakter verbonden waren, hoe er naast de eigenlijke priesters vele staatsbeambten bepaaldelijk met de bezorging der godsdienstige belangen van den staat belast waren, en hoe aan den anderen kant de godsdienst diep in alle verrigtingen van den staat ingreep, daarvan zal bij de beschouwing van het personeel en de plegtigheden der eeredienst gedurig gewaagd worden. Hier zij het genoeg om in het algemeen op te merken, dat elke staatshandeling met godsdienstige plegtigheden gepaard ging, dat in alles wat den staat gebeurde de goden gekend werden, dat de tempels vaak de bewaarplaatsen van staatsschat en staatsarchief waren, en dat men overal in eeden bij de goden gezworen, en dus in de erkentenis van het toezigt dat van godswege over de aardsche zaken gevoerd werd, het ware middel zag om overheid, regter en staatsburger bij zijn pligt te houden.

Geheel binnen den staat beperkte zich overigens de Grieksche godsdienst niet; integendeel, hare instellingen werkten krachtig mede om de nationaliteit des Griekschen volks buiten de staten om te handhaven. Een voorbeeld hiervan zagen wij in de veelomvattende werking van het Delphische orakel, en zelfs dit was niet het eenige in zijne soort. Vormde zich eene vereeniging van stammen of staten in Griekenland, dan geschiedde dit steeds onder de bescherming eener godheid, waar men dan een gemeenschappelijk heiligdom aan wijdde en waar men bij de zamenkomsten der vereeniging offers aan bragt. Zoo hield het Amphictyonen-verbond zijne vergaderingen in de lente in

[1] Dem. c. Neaer. 80.

een tempel van Demeter aan de Thermopylae, in den herfst in het onder zijn toezigt staande Delphische heiligdom, en daar verschenen dan ook de afgevaardigden der staten die den stam waar zij toe behoorden bij de vergadering moesten vertegenwoordigen; een ander dergelijk verbond, maar waarvan staten, niet stammen, de leden waren, hield zijne bijeenkomsten in een tempel van Poseidon op het eiland Calauria, aan de oostkust van Peloponnesus; de twaalf Ionische staten aan de westkust van Klein-Azie hadden een gemeenschappelijk aan Poseidon gewijd heiligdom aan het voorgebergte Mycale, waar zij het feest der Panioniën (het alle-Ioniërs feest) vierden; de Dorische steden aan den Z. W. hoek van Klein-Azie vierden een dergelijk feest in een tempel van Apollo; over een zeer eigenaardig feest in Boeotië, dat door al de staten van dit landschap om de zestig jaar gevierd werd terwijl de Plataeërs het op zich zelve met korter tusschenpoozen vierden, zal later gehandeld worden. Naar de openbare kampspelen die te Olympia en elders op vaste tijden gehouden werden, zonden alle Grieksche staten offers en deputatiën, en zij die zich aan die deputatiën aangesloten waren ook in oorlogstijd tegen alle vijandelijkheden gewaarborgd. Tusschen de Grieksche koloniën en hare moedersteden bleef er slechts in zeer enkele gevallen een staatkundige band bestaan; maar wel vond men een godsdienstigen band in de eer die de koloniën aan de moederstad door het zenden van offers naar hare hoofdfeesten en het toekennen van voorregten bij eigen staatsfeesten en offers aan hare juist aanwezige burgers bewezen. Er bestond dan ook een godsdienstig volkenregt in Griekenland waar men ongaarne tegen zondigde. Tijdens den Peloponnesischen krijg, een krijg waarin het platte land van Attica jaarlijks door de Lacedaemoniërs en hunne bondgenooten verwoest werd, en die met zoo veel woede werd gevoerd dat men wederzijds zelfs de reizigers en handelaars ombragt die men in handen kreeg, spaarde men toch de heiligdommen van het land dat men verwoestte; toen de Atheners in den loop van den krijg Boeotië binnengerukt waren en zich in een tempel verschanst had-

BOUWVALLEN VAN EEN APOLLO-TEMPEL IN ARCADIË.

den, moesten zij van hunne vijanden bittere verwijten hooren dat zij, tegen het volkenregt in, in een heiligdom gehuisd en het water der heilige bron aldaar voor ongewijde doeleinden gebezigd hadden; en het gebruik dat na een slag de overwinnaars aan de overwonnenen de lijken der gesneuvelden uitleverden, werd insgelijks beschouwd als door godsdienstigen pligt geboden.

ALTAREN, TEMPELS EN BEELDEN.

De Griek van den ouden tijd dacht zich zijne goden hetzij als werkende en levende in de zigtbare natuur, hetzij als hemelgoden, op den Olympus en in den aether — de heldere van eeuwig licht glanzende bovenlucht, — wonende. Maar is het voor elk godsdienstig volk eene behoefte om zich de godheid op bepaalde plaatsen en tijden nader bij te denken, bij een volk als het Grieksche, met zijne vele en geheel in menschelijken en ligchamelijken vorm gedachte goden, moest die behoefte nader liggen dan bij eenig ander. Niet dat de geloovige Griek niet meende dat hij altijd en overal zich tot de goden kon wenden. Als Chryses, de priester van Apollo in de Ilias, door Agamemnon beleedigd de wraak van zijn god inroept, dan zoekt hij eenvoudig een eenzame plaats aan het strand der zee, om daar zijne handen tot den god te verheffen. Maar toch is Apollo hem de god van Chryse en Cilla en Tenedos, de steden in den omtrek waar men hem bij voorkeur diende; toch roept Achilles als hij Zeus in het leger voor Troje om het behoud van zijn vriend Patroclus smeekt, den god als den verafwonende, den beheerscher van Dodona aan; en als Glaucus, de vorst der Lyciërs, in het gewoel van den slag waar zijn wapenbroeder gevallen is Apollo smeekt om hem kracht te geven dat

hij althans het lijk van zijn vriend moge redden. Maar zijne aanroeping: "hoor mij, o vorst, hetzij gij in het rijke Lycië of te Troje zijt, gij kunt mijne stem overal hooren." Het land waar een god bijzondere eer genoot en dat geacht werd onder zijne bijzondere bescherming te staan, dat was evenzeer zijne woonplaats als de hemel of de Olympus. — Omdat de goden in den hooge woonden eerde men hen bij voorkeur op de toppen der bergen. Riepen Grieken en Trojanen Zeus als den god aan die van de Ida — het hooge gebergte aan welks voet Troje lag, — op hen nederzag en hun lot bestuurde, dan lag het in den aard der zaak dat Hector hem ook vooral op den top der Ida offerde. Dat vereeren der goden op bergtoppen bleef ook later in gebruik. Pausanias vermeldt een dienst van Athene op den Pentelicus, den berg waar de beroemde marmergroeven van Attica waren, van Zeus op bijna eiken anderen bekenden Attischen berg: op den Lycaeus in Arcadië had Zeus een der oudste en eerwaardigste heiligdommen van Griekenland: op de Cyllene in hetzelfde landschap vereerde men Hermes: op den Cithaeron in Boeotië was een altaar van Hera waar men op het beroemdste feest des lands een offer bragt: de Parnassus als berg van Apollo, de Helicon als die der Muzen zijn zelfs in onze volkstaal bekend: en onder de bijnamen der goden is er al geen gewoner dan die hen kenmerkt als vereerd op de hoogte (Acraea). Maar bergtoppen waren niet de eenige plaatsen die men voor de godsvereering bijzonder geschikt achtte. Het sprak van zelf dat men Poseidon den zeegod bij voorkeur aan het strand der zee offerde, zoo als in de Odyssea door de Pyliërs geschiedde: maar, wat ook zeer goed rijmt met het karakter van den god der rollende en loeijende baren, men beschouwde hem ook als de oorzaak der aardbevingen, en men ziet hem dan ook vooral op plaatsen vereeren waar deze gewoed hadden.[1] Waar spleten in den grond, waar onpeilbaar

[1] Zie een voorbeeld bij Strabo I p. 57, en van hetgeen volgt bij Pausanias II, 36 en 37.

diepe meeren een toegang tot de onderwereld schenen te openen, lag het voor de hand om de goden dier onbekende wereld te vereeren. Rivieren offerde men aan hare bronnen of hare oevers; in de Ilias komen de Trojanen voor als den Scamander eerende door paarden in zijn stroom te werpen, en in de Werken en Dagen wordt geraden om de rivieren steeds te aanbidden als men ze doorwaadt. De druipsteengrot der nimfen op Ithaca en hare vereering aan de bron aldaar is reeds vroeger vermeld; maar op die Homerische nimfendienst komen wij hier nog eenmaal terug om de schildering der plaats waar men ze vereerde, in een boschje van populieren, bevochtigd door het koele water dat van de rots neerzijpelde. Welig groenend geboomte, dat was het, wat niet slechts voor de dienst der nimfen maar voor die van elken god de regte plaatsen scheen te kenmerken. Nabij het huis van Alcinous in de Odyssea had Athene een heilig bosch van populieren; een heilig bosch van Apollo haalden wij reeds vroeger uit Homerus aan. Men behoeft naauwelijks eene beschrijving van Griekenland zoo als die van Pausanias ter hand te nemen om te zien hoe men ook later overal de goden in heilige bosschen vereerde; geen Griekschen schrijver kan men bijna opslaan of men vindt er die vereering vermeld. Welligt droeg het onwillekeurig gevoel van eerbied hiertoe bij, wat menigeen bij het intreden van een schaduwrijk bosch zal ondervonden hebben, en wat een Latijnsch dichter bij de beschrijving van een duister steeneikenbosch doet zeggen: zag men het, dan moest men wel gevoelen dat iets goddelijks er in schuilde. Zoo ziet men dan ook te Sicyon juist in zulk een bosch de eerwaardige godinnen vereeren die niemand zonder vrees naderde. Maar dat het frissche en aangename van groen geboomte toch vooral op het Grieksche gemoed zal gewerkt hebben als het daarin het kenmerk eener den goden aangename plaats zag, dat ziet men reeds uit de "op waterrijken grond tierende" populieren, waar de bosschen der goden bij Homerus uit bestaan, want onder populieren wordt men door geen heilige ril-

ding bevangen: dat ziet men verder uit die bekende plaats in den Phaedrus van Plato, waar Socrates, met een vriend onder een plataanboom aan een frissche beek gezeten, juist door het aangename der plek er toe komt om te zien of het niet eene heilige plaats is, en tevens uit de soort van boomen waaruit men ook in latere beschrijvingen de heilige bosschen ziet bestaan, zoo als een heilig bosch van Demeter in Argolis uit plataanboomen, het boschje wat den door Xenophon gestichten tempel omgaf uit allerlei vruchtboomen bestond. Ja, zelfs het heilige bosch der Eumeniden bij Athene verliest bij Sophocles het sombere wat men er al ligt in zoeken zou, en wordt een welig bosschaadje van laurieren, olijfboomen en wijnranken, waar de nachtegalen uit volle keel zingen.

Wat nu eene plaats kenmerkt als een zetel der eeredienst, is het altaar, de verhevenheid waar men den god op offerde. Zulke alleenstaande in boschjes of op bergen opgerigte altaren vindt men zoowel in de Homerische gedichten als ook uit latere tijden dikwijls vermeld. Maar om een god zijn vaste woonplaats in het land en bij het volk aan te wijzen dat hij beschermen zou, was het toch noodig dat men hem een huis bouwde: daardoor ontstond de tempel. De behoefte eindelijk om in de aan een god gewijde plaats ook een teeken van de aanwezigheid des gods te aanschouwen leidde tot de oprigting van godenbeelden.

Dat reeds Homerus tempels kent, dat zij een noodzakelijk gedeelte

---

[1] De bosschen van Persephone, de godin der onderwereld, aan het vlakke strand waar Ulysses moest aanlanden om de schim van den ziener Tiresias te raadplegen, bestaan trouwens ook uit "hooge populieren en vruchtverliezende wilgen;" maar aan zulk een strand en met wilgen afwisselende zijn populieren de regte boomen voor een schimmenland, terwijl zij als zij een frissche bron omzoomen een geheel anderen indruk maken. Overigens schijnt ook het epitheton wat in de Ilias (II 506) van een heilig bosch van Poseidon gebezigd wordt veeleer het denkbeeld van iets aanlokkends en opwekkends dan van iets wat indruk maakt en tot eerbied stemt te bevatten.

van zijne steden uitmaken, hebben wij gezien. Chryses herinnert Apollo aan den aangenamen tempel dien hij hem gebouwd heeft; Aeneas, door Diomedes gekwetst, wordt door Apollo naar zijn heiligdom te Troje gebragt, waar Leto en Artemis zelve den gewonden held verplegen; voor Athene is te Troje een tempel op den burg gesticht, de plaats waar men ook later in de Grieksche steden steeds de oudste en heiligste tempels der landsgoden vindt, en waar ook Hector evenzeer als op den top der Ida zijne offers aan Zeus bragt. Maar terwijl in de Homerische gedichten wel nu en dan tempels genoemd maar, waar het geldt om iets regt prachtigs te schilderen, niet zij maar de huizen der koningen hiertoe gekozen worden, stond in den bloeitijd van Griekenland elke soort van gebouw bij den tempel achter, was het de tempelbouw waar de Grieksche bouwkunst zich bijna uitsluitend aan wijdde. En vindt men ook onder de overblijfsels der Grieksche oudheid een enkel gebouw dat men voor een tempel uit een tijd meent te mogen houden toen de kunstzin der Grieken zich nog niet bij het bouwen van de woningen der goden openbaarde, was al het begrip van een tempel van dien aard dat men er juist geen groote of prachtige gebouwen van behoefde te maken, toch zijn het vooral de nog overige bouwvallen der Grieksche tempels waar men ook nu dé ware Grieksche kunst in ziet, en zonder eenig begrip van hun bouw zal ook het wezen der Grieksche godsdienst niet ligt iemand duidelijk worden.

Wat de beeldendienst betreft, bij Homerus is de eenige plaats waar een godenbeeld vermeld wordt die van de Ilias, waar de Trojaansche vrouwen aan Athene in haren tempel eene gelofte doen en een haar als wijgeschenk aangeboden kleed op haren schoot leggen. Dat er hier aan een beeld gedacht moet worden is duidelijk, en dat er verder van geene beelden in de Homerische gedichten gewaagd wordt is op zich zelf verklaarbaar genoeg, al waren zij ook in den tijd der dichters algemeen in gebruik, want waar men de goden zelve ziet optreden behoeft er van hunne beelden geene melding gemaakt te

worden. Maar in de Odyssea, waar men van de gouden en zilveren honden hoort, door Hephaestus gemaakt en die het huis van den Phaeaken-koning bewaken, waar men ziet hoe bij den maaltijd in dit huis de fakkels die het vertrek verlichten door gouden jongelingen, op altaren of voetstukken staande, gehouden worden, dringt zich den lezer van zelf de gedachte op dat de dichter geene beelden uit eigen aanschouwing kan gekend hebben. Nu is het duidelijk dat die dichter niet slechts om zijn onderwerp, maar ook anderzins zich in een veel westelijker wereld beweegt dan die der Ilias. In de Odyssea wordt van de Siculers, — waar later Sicilië zijn naam aan ontleende, maar die toen zeker nog in Italië woonden, – van Thesprotië, van het orakel van Dodona met kennis van zaken gewag gemaakt, terwijl daarentegen de vermelding van Euboea als het verste punt, waar de Phaeacische zeevaarders het ooit gebragt hadden, van vreemde en onheldere voorstellingen omtrent de ligging der eilanden beoosten het Grieksche schiereiland schijnt te getuigen; maar in de Ilias is Dodona blijkbaar aan de uiterste westergrens van den kring gelegen waar des dichters oog toe reikt, want de plaats die het in zijne optelling der Grieksche strijdkrachten voor Troje inneemt, toont dat hij van de ligging volstrekt geen helder denkbeeld had. En bedenkt men nu verder dat de onbedrevenheid der Homerische Grieken in de beeldende kunsten ook uit de Ilias in zoo ver blijkt, als men de door menschenhanden vervaardigde kunstwerken van dien aard die er vermeld worden, zoo als het met beelden versierde harnas van Agamemnon, uit oostersche landen, b. v. uit Cyprus, ziet komen, dan wordt het zeer waarschijnlijk dat in de Homerische tijden de beeldende kunsten nog alleen door het verkeer met Azië bekend waren, en dat dus wel een Aziatische Griek met het gezigt van godenbeelden kan vertrouwd zijn geweest, maar een bewoner van het Grieksche schiereiland, die zijn land nooit verlaten had, er zich geen ander denkbeeld dan van hooren zeggen en door zijne fantazy van kan gevormd hebben. Ook de gebruikelijkste naam dien de latere Grieken aan

hunne godenbeelden geven en die eigenlijk "sieraad, iets om meê te pronken" beteekent, duidt aan dat de oudste godenbeelden in Griekenland veeleer wijgeschenken waren die men in de tempels stelde om de goden te eeren, dan teekenen van den god waar deze zelf zich in scheen te openbaren; en dit laatste zou toch het geval moeten zijn geweest, als godenbeelden reeds in den eenvoudigen heldentijd in gebruik waren geweest dien men in de Homerische gedichten geschilderd ziet. Dit blijkt reeds uit hetgeen er in de straks aangehaalde plaats omtrent de Athene in den tempel te Troje gezegd wordt. "Zij smeekte haar," zoo heet het van de priesteres die de godin het prachtgewaad op den schoot legde, "maar Athene weigerde," of liever nog, "schudde het hoofd." Naauwer kunnen de denkbeelden van god en godenbeeld al niet zamensmelten, en die zamensmelting ligt geheel in den geest dien de Homerische gedichten ook verder ademen.

Toch was ook aan de oudste Grieken, al hadden zij ook geen beelden, het gevoel niet vreemd waarvoor god en godenbeeld één worden. Nog in den tijd toen reeds elke tempel met godenbeelden prijkte, zag men in enkele heiligdommen ruwe steenen de plaats dier beelden innemen. Te Thespiae b. v. was in den tijd van Pausanias een ruwe steen het beeld van den aldaar bovenal vereerden liefdegod; te Orchomenus in Boeotië vereerde men drie dergelijke steenen, die er voor doorgingen om uit den hemel te zijn gevallen, als de drie Bevalligheden. Ook van stukken hout die als beelden van bepaalde godheden hooge eer genoten zijn er berigten over, en hiertoe moet ook die reeds vroeger vermelde schepter van Agamemnon behoord hebben, dien men te Chaeronea met dagelijksche offers en met het voorzetten eener rijk voorziene tafel eerde. Hier heeft men het echte oude volksgeloof, dat uit veel oudere tijden dan eenig Grieksch dichtwerk moet dagteekenen en zijn oorsprong vindt in de behoefte van het volksgemoed om zijn god in een zigtbaar voorwerp terug te vinden. Het bestond naast de anthropomorphische voorstellingen, die wel eerst door de Homerische gedichten tot haar volle regt kwamen,

maar die men daarom toch volstrekt niet voor jonger behoeft te houden; en moesten al die voorstellingen het in de poëzij en de daaraan ontleende volksdenkbeelden winnen, de andere strekking ging geenszins te niet, en openbaarde zich ook niet louter in de eer die nog aan ruwe steenen betoond werd toen het anhtropomorphisme in de beeldende kunst reeds lang een nieuwen bondgenoot had gevonden, maar vooral ook in haren invloed op de vereering der door die kunst overal oprijzende godenbeelden. [1]

---

[1] Van beide rigtingen van het godsdienstig volksgemoed, die naar anthropomorphisme streeft en die tot het aanschouwen der godheid in een zigtbaar voorwerp en dus eigenlijk tot fetichisme leidt, onderscheidt zich het symbolisme, de voorstelling der goden door zinnebeeldige teekenen; een onderscheid dat b. v. door Schömann niet in het oog is gehouden. Het symbolisme vindt men het meest ontwikkeld waar men eene priesterkaste en eene geheime godenwijsheid aantreft, want daar het zijn oorsprong heeft in de bewustheid dat het wezen der godheid niet ten volle kan worden uitgedrukt, zoekt het zich hierin met teekenen te behelpen die op eene eigenschap der godheid doelen, en die des te eer tot aanduiding der godheid kunnen gebezigd worden als de kennis en beschouwing van het goddelijke zich tot een getal ingewijden beperkt. Het is natuurlijk iets geheel anders of men een god ziet vereeren in den vorm van een ruwen steen, van een beeld in menschengedaante, of van een dier teekenen die in de Indische godsdienst zoo gewoon zijn en waarvan men in Griekenland een voorbeeld vindt in het Hermesbeeld te Sicyon dat by Pausanias II, 9 vermeld wordt. In het eerste geval zoekt men de godheid zelve in en bij den steen dien men vereert; in het tweede is het beeld oorspronkelijk een middel om zich den god zoo als men hem zich denkt voor oogen te stellen; in het derde heeft men op het begrip der godheid te letten waarvoor men in het afbeeldsel van eenig voorwerp een althans voor sommigen verstaanbaar teeken gevonden heeft. Men vindt dan ook juist bij de dienst van die goden in Griekenland het symbolisme het sterkst ontwikkeld op wier vereering gesloten godsdienstige vereenigingen invloed hebben uitgeoefend, zoo als het met Bacchus en Hermes het geval is; reeds Herodotus brengt het symbolische in de gewone voorstelling van Hermes met de geheimenissen in verband die men op Samothrace vierde. Intusschen is het niet altijd duidelijk of men al of niet met eene symbolische voorstelling te doen heeft; ziet men b. v. te Sparta de Dioscuren — de innig verbonden tweelingen van Leda, — in den vorm van twee balken vereeren die door dwarsbalken verbonden zijn, dan kan men hier

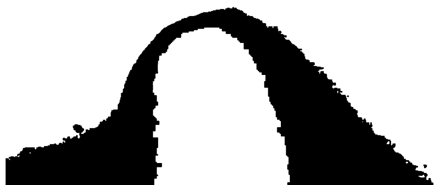
Toen het in gebruik kwam om godenbeelden ter eere van den god dien zij voorstelden in de tempels te plaatsen, waren die eerste beelden natuurlijk nog stijf en vormeloos en zonder veel kunstvaardigheid bewerkt; maar de beeldhouwkunst, toen men ze eens beoefende, ging met snelle schreden voorwaarts, en in de beelden van een Phidias, wiens Olympische Zeus in waarheid de regte god scheen om, zoo als de Homerische, met zijn wenk den Olympus te doen daveren, paarden zich pracht en grootschheid, verhevenheid van opvatting en keurigheid van bewerking. Maar ziet men nu reeds hen, die een kunstwerk met het oog eens kenners gade konden slaan, ook bij het aanschouwen dier heerlijkste werken der Grieksche kunst toch opmerken dat de oude aan Daedalus, den kunstenaar der mythische oudheid, toegeschreven beelden met al het onnatuurlijke in hunne houding toch iets goddelijks boden, — eene opmerking in denzelfden geest als

---

al evenzeer aan een symbool als aan een voortbrengsel van den natuurlijken zin denken om de godheid in een zigtbaar voorwerp te zoeken. Hier komt ook de zeer juiste aanmerking van Stark te pas, dat men een onderscheid moet maken tusschen de vereering van ruwe en van bewerkte steenen, want het is althans mogelijk dat er bij die laatste symbolisme in het spel kwam. Zelfs waar het godenbeelden in menschengedaante geldt kunnen er dergelijke zwarigheden ontstaan; want terwijl het zeker is dat de "ongevleugelde Overwinning", die te Athene een tempel had, een zinnebeeld was van den duur der Atheensche zegepralen, kan men de geketende godenbeelden, zoo als men er een van Aphrodite en een van den krijgsgod te Sparta had, welligt beter nog als overblijfsels uit een tijd dat men de goden door zulk een binden hunner beelden in der daad meende te dwingen om de stad niet te verlaten, dan als symbolische voorstellingen beschouwen. — Al ontwikkelt zich voorts het symbolisme niet overal even sterk, stellig is het ook al weder eene natuurlijke en noodzakelijke strekking van den menschelijken geest; en zijn invloed op de voorstelling der Grieksche goden in het algemeen vindt men in de vaste attributen weder die aan elken god eigen zijn en hunne beelden hun onderscheidend kenmerk bijzetten, zoo als de wapenrusting en de uil van Athene, den adelaar van Zeus, en dergelijke. Tot een vast type eener godheid kan men zonder symbolisme niet geraken, en daarom werd het dan ook in de voorstellingen der goden door de beeldende kunst in zoo ruime mate aangewend.

waarin door eene bekende school van kunstkenners de moedermaagden der schilders vóór Raphaël om een dergelijke reden boven al de voortbrengselen der latere kunst verheerlijkt worden, ¹ — nog verder ging het volk in zijne vereering van die eenvoudige overblijfselen der oudste kunst; want niet slechts werd aan zulke beelden steeds grooter eer betoond dan aan de schoonste werken van nieuwer tijd, maar in allerlei sagen werd hun goddelijke kracht en oorsprong toegekend; hetzij dat zij er voor doorgingen om uit den hemel te zijn gevallen, zoo als het oudste beeld van Athene op den Atheenschen burg en onderscheiden andere, hetzij dat men wonderverhalen uit oudere tijden van hen deed, zoo als het geval was met de beelden van Damia en Auxesia op Aegina, die volgens de sage toen de Atheners ze van hunne voetstukken wilden rukken, op de knieën waren gevallen en onder den vijand een schrik en zinsverbijstering verwekt hadden die in zijn verderf eindigde, hetzij dat men ze ook voor den tijd waarin men zelf leefde buitengewone krachten ten goede of ten kwade toekende, zoo als een beeld van Apollo, waar Pausanias melding van maakt en dat aan hen die het droegen bovennatuurlijke kracht en vaardigheid verleende, en een Artemis-beeld bij Plutarchus, dat steeds in een afgelegen vertrek bewaard werd maar, zoo het in de vrije lucht kwam, overal het loof deed verdorren en hen die het aanschouwden van hun zinnen beroofde. En die zelfde strekking ziet men in meerdere of mindere mate ook in andere punten die de beelden betroffen: in de hulp die men van hunne aanwezigheid scheen te verwachten, zoo als b. v. de Spartaansche koningen nooit uittrokken zonder een der bel-

¹ Dit is de zin der plaats bij Pausanias II, 4, die soms verkeerdelijk zoo verklaard is, als wilde de schrijver te kennen geven dat men in de beelden van Daedalus om hunne oudheid iets meer goddelijks zocht. Dat overigens zelfs die Daedalische beelden in vergelijking met de andere kunstwerken der Grieken uit een betrekkelijk nieuwen tijd waren, blijkt daaruit, dat de andere met naam bekende beeldhouwers uit denzelfden tijd, die dan [illegible] voor leerlingen van Daedalus doorgingen, al niet ouder waren dan de zesde eeuw voor Chr.

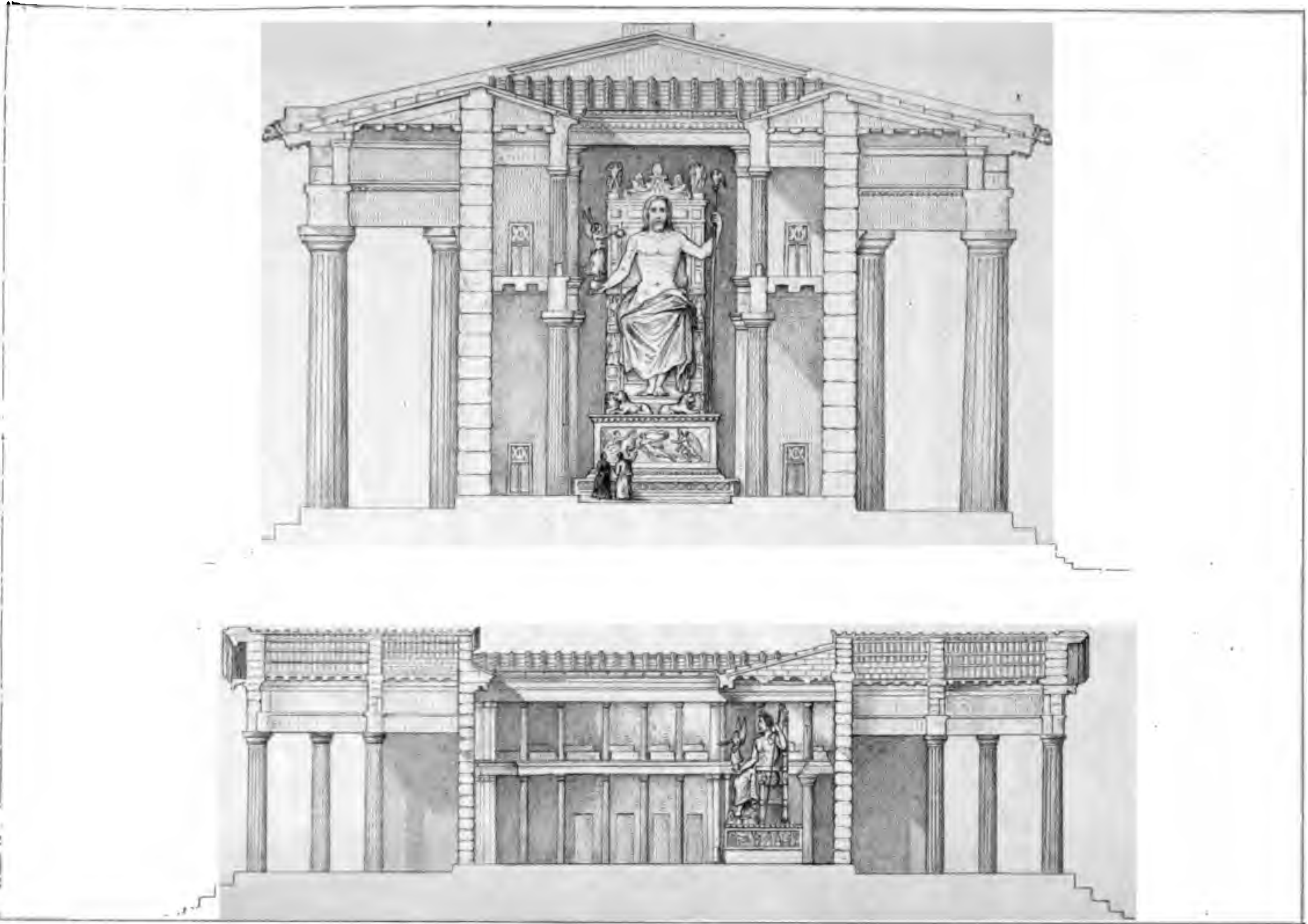
ken meê te nemen die de Dioscuren voorstelden, en de Thebanen, toen zij de hulp van Aegina tegen de Atheners inriepen, in het begin geen anderen bijstand dan de beelden van de helden des eilands, de Aeaciden, als bondgenooten ontvingen; in de eerediensten, die somtijds alleen ingesteld werden omdat men op min of meer vreemde wijze een beeld had gevonden, zoo als b. v. de dienst van Dionysus Phalen op Lesbos haren oorsprong aan het ophalen van een uit olijvenhout gesneden vreemd uitziend masker in een visschersnet te danken had; in de plegtigheden, waarmede soms het reinigen der godenbeelden gepaard ging, zoo dat zelfs te Athene de reiniging van het beeld der beschermgodin een gedeelte van een der heiligste feesten was, en niemand, zoolang de reiniging niet voltooid en het beeld dus ook niet zigtbaar was, iets van belang ondernam, omdat er op hetgeen men beschouwen kon als in de afwezigheid der godin ondernomen, toch geen zegen kon rusten; in de zorg, die men aan het optooijen der beelden besteedde, want vele beelden waren in kleederen gehuld en met versiersels omhangen als waren het levende wezens die men eerde door ze te versieren; in hetgeen men van het zweeten der beelden en dergelijke verhaalde, waar men dan voorteekenen in zag. Ja, in de vele bijnamen der goden en het hiermede in verband staande onderscheid dat men tusschen de vereering van denzelfden god onder verschillende bijnamen maakte, komt zeker ook de verwarring der individualiteit van den god met die van het beeld in aanmerking. Reeds de benamingen der goden naar de stad of zelfs de plaats of den tempel waar zij vereerd werden duiden dit aan; en slaat al het verhaal van Xenophon waarin hij Zeus in der daad in onderscheiden personen schijnt te splitsen — want als men hem vraagt of hij gedurende zijn togt door het Perzische rijk wel aan Zeus Milichius (den milde) geofferd heeft, ontkent hij dat hij dien god een offer heeft gebragt, schoon men hem op zijn togt meermalen aan Zeus onder andere bijnamen ziet offeren, — op een ander onderscheid dan wat door beelden in het leven kan zijn geroepen, toch is het niet waar-

schijnlijk dat zulke opvattingen in Griekenland ooit hadden kunnen heerschen, zoo niet de beeldendienst ze in de hand had gewerkt. Maar aan den anderen kant won toch de ware beeldendienst in Griekenland niet zoo zeer veld of er bleven toch nog vele godenbeelden die geheel als eenvoudige wijgeschenken beschouwd werden; en zelfs bij die beelden die door een wijding tot voorwerpen eener dienst geworden waren — want zulke wijdingen waren gebruikelijk en er bestonden zelfs werken waarin zij naauwkeurig beschreven werden, — ziet men somtijds hun geheiligd karakter eenigzins op den achtergrond raken, zoo als in de plaats van Thucydides, waar Pericles, bij zijne optelling van de middelen waarover Athene bij den Peloponnesischen krijg te beschikken had, ook het goud noemt dat er aan het beeld der godin, of, zoo als de schrijver het uitdrukt, aan de godin zat, maar dat men, zoo het heil der stad dit vorderde, er zeer gevoegelijk af kon nemen mits men het slechts later terug gaf. [1]

De tempel was niet zoo als onze kerken eene plaats binnen welke men tot godsdienstige handelingen bijeenkwam, maar bepaaldelijk het huis van den god waar hij aan gewijd was. Reeds in de Ilias, waar anders dierenoffers op vrij groote schaal binnen den tempel van Athene vermeld worden, vindt men toch reeds dien van Apollo met een naam aangeduid die het onbetreedbare er van te kennen geeft. Een eenvoudig vierkant of langwerpig met een geveldak voorzien gebouw,

[1] Het goud maakte trouwens het kleed der godin uit, en de uitdrukkingen die Thucydides bezigt, hebben eene dubbelzinnigheid die wellicht door Pericles zelf zal zijn aangewend, want hij laat het voorkomen als was er eigenlijk alleen van gouden versierselen der godin sprake. Maar dat Pericles, al was het dan ook in hoogst voorzigtige bewoordingen, zulk een plan omtrent het beroemde beeld van Phidias heeft durven opperen, is reeds een bewijs dat hij het anders zoo uiterst godsdienstige Atheensche volk — want [illegible] bij de Atheners om hunne godsvereering roemde [illegible] — het denkbeeld van de heiligheid der godenbeelden toch geen [illegible] en door zulks opgewogen heerschappij over de gemoederen [illegible]

Lith. v Emrik & Binger

DOORSNEDE VAN DEN TEMPEL VAN ZEUS TE OLYMPIA.

waar de god of het beeld van den god — want tempels zonder beelden waren althans in den bloeitijd van Griekenland eene uitzondering die men dan met eene meer of min geheim gehouden tempelsage regtvaardigde, — zijne plaats had, met de deur gewoonlijk naar zonsopgang gekeerd en regt tegenover de plek waar het beeld zich bevond, zie daar den Griekschen tempel zoo als men hem in zijn eenvoudigsten vorm kan denken. Maar men bouwde den tempel op een opgehoogden grond, aan alle zijden met steenen trappen oploopende; en om het verblijf van den god niet al te open te laten voegde men er een voorhuis aan toe door de zijmuren naar voren te verlengen. En aan dien voortempel zoo als men het noemde wendde men nu het eerst het eigenaardige sieraad der Grieksche tempels, de zuilen aan, hetzij Dorische, dik in vergelijking der lengte, naar boven enger wordende en met een zeer eenvoudig kapiteel, hetzij Ionische, slanker en hooger, minder eng toeloopende, op een voetstuk rustende en met een rijk versierd kapiteel waarvan de eigenaardige vorm ook thans elkeen bekend is, hetzij eindelijk, doch eerst in lateren tijd, Corinthische, met een kelkvormig met bladerwerk versierd kapiteel, maar die alle dit gemeen hadden dat hare oppervlakte door vertikale en evenwijdige groeven versierd was. Want in plaats van een met een deur voorzienen muur bragt men voor aan den voortempel, tusschen de uiteinden der zijmuren, twee zuilen aan, en op die uiteinden en zuilen rustte dan de steenen lijst die het insgelijks met een lijst omvatte driekante gevelveld droeg. En reeds nu bleef het niet bij het sieraad dat de zuilen op zich zelf uitmaakten. De fries, het middelste der in drie lagen verdeelde op de zuilen rustende lijst, was door uitspringende vertikale strepen in vakken verdeeld die men gewoonlijk met afbeeldingen in relief versierde; en het gevelveld bood gelegenheid tot eene dergelijke versiering, maar met grooter en uitstaande beelden en uitgewerkter groepen.

Uit die beginselen ontwikkelde zich nu de Grieksche tempelbouw in al zijne verscheidenheid. De aangeboren zin der Grieken voor het

gelijkmatige moest er hen toe brengen om den tempel van een achterhuis, in dergelijken vorm als den voortempel en op dergelijke wijze versierd, te voorzien. Een stouter wijziging was het dat men de zuilen die den gevel droegen niet meer tusschen de uiteinden der zijmuren, maar, vier in getal, geheel los voor den voortempel stelde, iets wat dus natuurlijk even zoo aan het achterhuis geschiedde zoo er een was; en nu men dus eens het dak van voren geheel op zuilen liet rusten, was er nog maar een stap over tot eene verdere zijdelingsche uitbouwing van het dak, waarbij het, op eene horizontale zoldering rustende, door eene zuilenrij aan elken kant des tempels gesteund werd. Natuurlijk liep in zulke tempels de sierlijke met beeldhouwwerk prijkende lijst die op de zuilen rustte om het geheele gebouw heen. Waren de tempels der vroeger gemelde soorten dikwijls zeer klein, zoodat het eigenlijke huis van den god, waar het beeld stond, in ruimte met eene matige huiskamer weinig verschilde, de met zuilengangen omringde tempels konden het in grootte met vele onzer kerken, zoo al niet met de reusachtige Gothische godsgebouwen der middeneeuwen, opnemen. De tempel van Athene die in den tijd van Pericles op den Atheenschen burg gebouwd werd en onder den naam van maagdentempel (Parthenon) bekend staat, was omstreeks 100 voet breed en 225 lang; van voren en van achteren telde hij acht, aan de zijden zeventien zuilen; die van Zeus te Olympia was omstreeks even groot; en dit zijn nog lang niet de grootste tempels waar overblijfselen van bestaan. Onder de grootere tempels der Grieken waren er, vooral in Klein-Azië, zoo als die der Artemis van Ephesus, waar de zuilenrij die den tempel omgaf dubbel was, en waar dus de eigenlijke tempel als door een geheel woud van zuilen omringd scheen. Vensters had men in de tempels niet, en daar dus het licht door de deur moest komen werd het natuurlijk minder naarmate de tempel grooter en meer van alle zijden door zuilengangen omringd was. Maar in grootere tempels schijnt men in het eigenlijke tempelhuis eene opening in het dak gelaten te hebben, waardoor dan

de ruimte vóór het beeld — want het beeld zelf moest natuurlijk overdekt blijven, — eene dergelijke open binnenplaats werd als men in de woonhuizen der Grieken had; en langs die binnenplaats liepen dan weder zuilengangen tot het dragen van bovengaanderijen, van waar men in die tempels die beroemde en kolossale beelden bevatten het beeld beter dan van den vlakken grond kon gadeslaan. Andere wijzigingen van den tempelbouw vloeiden daaruit voort dat sommige tempels twee goden tot woonplaats dienden. Gewoonlijk werd dan de eigenlijke tempel door een met den voor- en achtermuur evenwijdig loopenden tusschenmuur in tweeën gedeeld en aan elk der goden een helft toegewezen; maar er zijn toch ook voorbeelden van eenigzins andere schikkingen, en zelfs één van een tempel in twee verdiepingen, elk voor een eigen godheid. Ook het gebruik van het achterhuis kon verschil geven, daar het minder toegankelijk moest zijn wanneer het, zoo als b. v. te Athene dat van het Parthenon, den schat of het archief der stad bevatte, dan wanneer het even als de voortempel tot bewaring der kunstwerken diende die als wijgeschenken in den tempel waren tentoongesteld. Eene afwijkende soort van tempels waren die welke in zoo ver aan onze kerken herinneren als zij bij enkele gelegenheden eene aanzienlijke volksmenigte bevatten moesten, zoo als de tempel van Demeter te Eleusis bij de viering der geheimenissen. Zulke tempels waren ruim en hadden zuilenrijen van binnen die het dak steunden en bovengalerijen droegen.

Wat de plaatsen betreft waar men de tempels bouwde, nu eens vond men ze in de steden zelve, dan weder op eenigen afstand er van, zoo als wij reeds van den Zeus-tempel op den berg Lycaeus en den Hera-tempel bij Argos zagen, en zoo als ook met een der best bewaarde tempelgebouwen van Griekenland, den tempel van Apollo Epicurius (den helper) in Z. W. Arcadië, het geval is; en in dit geval werden zij al ligt de kern van een gehucht, omdat de toeloop van hen die ze bezochten het verkeer bevorderde. Het beroemde Olympia was eigenlijk niets dan zulk een tempelgehucht. In de steden

was, zoo als insgelijks reeds is opgemerkt, de burg steeds de plaats der oudste heiligdommen, maar vele tempels lagen toch ook elders, en blijkt al het voorbeeld van Tanagra in Boeotië, dat door Pausanias geroemd wordt omdat de tempels er bij elkander en van de huizen afgescheiden lagen, reeds door dien lof eene uitzondering te zijn, toch vond men ze dikwijls in groepen, zoo als b. v. te Athene de streek ten zuiden van den burg de plaats der voornaamste tempels was. De grond waar de tempel op lag was aan den god geheiligd en door een lagen muur omringd; en zulke ommuurde heilige plaatsen bevatten niet zelden naast den hoofdtempel nog een aantal andere heiligdommen, zoo als b. v. op den Atheenschen burg, die in zijn geheel een heilige plaats was, buiten het Parthenon en den tempel dien de eigenlijke stadsgodin met den mythischen koningsheld Erechtheus gemeenschappelijk bezat nog onderscheiden heiligdommen van andere blijkbaar mythische en met de oude stadsgodsdienst naauw verbonden wezens en tevens een tempel der Brauronische Artemis en vóór den ingang die der ongevleugelde Overwinning stonden. Ja, het heilig bosch van Zeus te Olympia bevatte naast den Zeus-tempel en andere heiligdommen zelfs een afzonderlijk ommuurden grond met het heiligdom van den held Pelops. Aan den ingang van zulke ommuurde tempelgronden werd dan somtijds opgerigt wat men Propyleën (voorportalen) noemde: gebouwen die in zoo ver naar een van voren met een zuilenrij prijkenden tempel geleken als ook zij van zijmuren, zonder zuilenrijen aan de zijden, en van een op los staande zuilen rustenden gevel voorzien waren, maar die van binnen geen door twee dwarsmuren afgesloten ruimte maar daarentegen met de zijmuren evenwijdig loopende zuilengangen en aan het einde hiervan één dwarsmuur met poorten hadden, zoodat zij een prachtingang voor de heilige plaats uitmaakten. Vooral de marmeren propyleën van den Atheenschen burg konden voor het toonbeeld van zulk een prachtingang gelden.

Verplaatsen wij ons nu voor een oogenblik naar een der beroem-

dere en door beschrijvingen en overblijfsels althans gedeeltelijk bekende heilige plaatsen van Griekenland, naar het heilig bosch van den Olympischen Zeus, naar de hooge maar op zijn top een vrij aanzienlijke ruimte biedende rots waar de Atheensche burg gebouwd was, naar de helling van den Parnassus die met de Delphische heiligdommen prijkte. Aan den ingang der heilige plaats vond men sprengvaten, met water, en dat wel dikwijls uit eene naburige heilige bron, gevuld, waarmede de binnentredenden zich tot reiniging besprengden. Want rein moest men wezen zoo men de heilige plaats betreden wilde. Niet slechts, zoo als vroeger reeds gezegd is, waren zij er buiten gesloten wier ergerlijk levensgedrag hen als onrein scheen te brandmerken, maar het gold voor een kenmerkend onderscheid tusschen Grieken en barbaren dat dezen binnen hunne heiligdommen zich handelingen veroorloofden die bij de Grieken als ontheiligend beschouwd werden; en zelfs in de heiligdommen van Esculapius, waar natuurlijk steeds vele zieken bijeen waren, zorgde men er zeer voor dat het huis des gods door geen sterfgeval verontreinigd werd. Te Athene moest na het doorgaan der Propyleën het oog welligt het eerst op het kolossale bronzen standbeeld der krijgsgodin vallen dat, door Phidias tot aandenken aan de eerste zegepralen der Atheners over de Perzen gewrocht, tusschen de beide hoofdtempels van den burg was opgerigt, en waarvan de vederbosch die den helm versierde en de top der lans zelfs voor hen zigtbaar was die te scheep van Attica's zuidpunt de haven van Athene naderden; te Olympia trok onder al de tempels en beelden en altaren waar het heilig woud meê prijkte zeker vooral de aandacht de reusachtige altaarbouw, die ter eere van Zeus vóór de heiligdommen van het oord was opgerigt. De altaren toch waar dierenoffers op geschiedden stonden niet in maar vóór de tempels, omdat de walm der verbrande dieren het offeren in een besloten plaats ondoenlijk maakte; zoo men binnen de tempels altaren vond dienden zij voor reukoffers, plengingen en dergelijke. Zulk een altaar was dan gewoonlijk van steen, en het spreekt van zelf dat het

naar mate van de plaats waar het stond en het gebruik wat er van gemaakt werd in vorm veelzins moest verschillen; nu eens waren zij vierkant, dan weder rond; de kleinere waren soms met beeldhouwwerk versierd, van de grootere was in enkele gevallen het bovenvlak in vakken verdeeld, omdat men er aan meer dan één god op offerde en elken god een afzonderlijk vak wilde aanwijzen; enkele waren bekend om de vreemde stof waar zij van gemaakt waren, zoo als men ergens in Klein-Azië een altaar had dat gezegd werd uit geronnen bloed te bestaan, terwijl te Delos een uit hoornen zamengevlochten altaar voor zoo kunstig doorging dat men het maken er van aan Apollo zelven toeschreef. Dat van Zeus te Olympia was eene ophooping van de asch der verbrande offerdieren, waarvan men zeide dat zij door het water der rivier Alpheüs bijzondere vastheid verkreeg. Het bestond uit eene onderlaag, waarvan de omvang 125 voet bedroeg en waarboven zich het eigenlijke altaar, 32 voet in omvang, verhief; trappen, deels van steen deels insgelijks van versteende asch, leidden tot aan den top, die 22 voet boven den grond was verheven.

De eigenlijke offerplegtigheden hadden natuurlijk bij het altaar plaats, maar zag men daarbij rondom zich dan moest de indruk der plegtigheid verdubbelen door het aanschouwen der heiligdommen in welker nabijheid men zich bevond. Om van dien indruk zich eenig denkbeeld te maken bedenke men, dat niet slechts het gevoel van rust en harmonie dat de horizontale liniën van den Griekschen tempelbouw in tegenstelling met de ernstiger en als naar boven wijzende Gothische bouworde ook in ons opwekken, niet slechts de indruk van het onovertroffen kunstschoon dat ons ook nu uit de overblijfsels van beeldwerken als die van Parthenon tegenstraalt, den Griek dubbel moest bevangen die dat alles in den glans der nieuwheid en volkomenheid aanschouwde; dat niet slechts de aanblik der godengroepen in de gevelvelden van het Parthenon, waar men de geboorte der godin Athene en haren strijd met Poseidon over het bezit harer stad zag, of wel

van den veelbezongen krijg tusschen de Centauren en Lapithen waar de buitenfries, van den optogt bij het groote feest der stadsgodin waar de binnenfries, langs den eigenlijken tempelmuur, mede prijkte, voor den Athener nog iets geheel anders moest zijn dan voor ons wien dat alles toch eigenlijk vreemd is; maar dat tevens die rust en harmonie waar wij op wezen door de kleurenpracht waarmede de glans van het schitterend witte Pentelische marmer der tempelgebouwen getemperd werd, en door de gulden versierselen waar nu eens de architraaf (de onderste laag der lijst die op de zuilen van den tempel rustte), dan weder de hoeken of de top van den grooten gevel meê getooid waren, — zoo als b. v. vergulde drievoeten en een verguld beeld der Overwinning den gevel van den Zeus-tempel te Olympia sierden, — met een warmte en een leven doordrongen werden, die vooral aan de dikwijls koude navolgingen van den Griekschen bouwstijl in onze dagen geheel vreemd zijn, maar die wij ons welligt het best kunnen voorstellen, zoo wij bedenken in welk een omgeving die vele kleurenrijke en van levenswarmte gloeijende tafereelen ons verplaatsen, die Athene's groote blijspeldichter ons biedt, zoo als dat, waar, onder de gespannen verwachting der volksmenigte, de propyleën zich openen, als het sein dat de oude Demos — de persoonsverbeelding van het Atheensche volk, — maar verjongd en glanzend in den gulden tooi der oude dagen van Miltiades en Aristides, uit den burg te voorschijn treedt, terwijl het koor zijne komst met een "o glansrijk en met violen bekranst en benijdenswaardig Athene, toon ons den heerscher van Griekenland en van dezen grond" te gemoet juicht.

Trad men nu het tempelgebouw binnen, dan vond men in den voortempel de wanden somtijds met schilderwerk versierd, en een ander sieraad maakten de wijgeschenken uit, die men zoowel hier als ook in het achterhuis van den tempel ten toon stelde wanneer dit van buiten toegankelijk was, en waarvoor zelfs in rijkere heiligdommen zoo als die te Delphi en te Olympia, waar geschenken uit alle door Grieken bewoonde oorden naar toevloeiden, afzonderlijke schatkamers door en-

kele staten op den tempelgrond gewoonlijk dan werden opgerigt, als zij bijzondere aanleiding hadden om den god door geschenken te eeren. Dat wijden van geschenken aan de goden was een zeer algemeen gebruik. Reeds uit de Ilias vermeldden wij een voorbeeld hoe er te Troje een prachtgewaad aan Athene werd gewijd; en verschilde de wijding van zulk een geschenk eigenlijk alleen in zoo ver van een offer als het iets blijvends was, iets anders ligt er in hetgeen insgelijks in de Ilias over den haarlok van Achilles verhaald wordt, dien hij op zijn togt naar Troje, naar aanleiding eener gelofte van zijn vader, ter eere van den Sperchetis, de hoofdrivier zijns lands, liet groeijen om hem, zoo hij behouden terugkeerde, af te scheren en met een plegtig offer van vijftig rammen aan den riviergod te wijden; want hier komt vooral de naauwe betrekking op den voorgrond, waarin men zich door de wijding van een deel van zich zelven met de godheid stelde. En met zulk eene wijding van haarlokken, die wij ook later nog zullen aantreffen, is naauw verwant wat er van de zeer gebruikelijke wijding van die voorwerpen vermeld wordt waarvan men in zijn leven en dagelijksch bedrijf dienst had gehad en waar men dus aan gehecht was geworden, zoo als b. v. de visscher zijn net, de jager zijn jagtgereedschap aan een godheid wijdde, en onder anderen ook de wijding der kleederen gewoon was die men bij zijne inwijding in de geheimenissen van Eleusis had gedragen en waaraan men daarom eene bijzondere heiligheid en reinheid toeschreef. Zoo was het ook vooral zeer gewoon om aan genezende goden, zoo men door hunne hulp zich van eene kwaal genezen achtte, hetzij een eenvoudig teeken zijner dankbaarheid, zoo als een haarlok, hetzij een gedenksteen met de beschrijving der ziekte-geschiedenis te wijden. Maar het sprak anders van zelf dat men aan de goden toch bij voorkeur datgene wijdde wat ook op zich zelf eenige waarde had en het godenbeeld tot tooi, den tempel tot sieraad kon strekken, zoo als b. v. Herodotus verhaalt dat de vrouwen van Aegina aan de godinnen Damia en Auxesia voornamelijk de gespen wijdden die haar gewaad sierden; de belagchelijke zijde van

het wijden van oude en gebruikte zaken, — zoo als men ze vindt in het voorbeeld van den braven man bij Aristophanes die, nu de vroeger blinde god des rijkdoms zijn gezigt heeft terug bekomen en alleen de brave lieden bevoordeelt, de oude kleederen waar hij al dertien jaar koude in had geleden aan den god wijdt, — kon een volk als de Grieken niet ontgaan. De proeven zijner bedrevenheid die de echte kunstenaar, de behaalde eereprijzen die de overwinnaar in de kampspelen, de tiende van een buitengewoon winstgevenden handelstogt dien de rijke handelaar, de prachtige geschenken vooral die een vorst of volk tot dank voor eene behaalde overwinning of voor andere zegeningen, aan de goden wijdde, — soms een gedeelte van den buit, zoo als wapenrustingen of zelfs oorlogsschepen, soms een beeld, een groep of een ander sieraad met een aan de aanleiding van het geschenk herinnerend opschrift, — dat waren de wijgeschenken die om de rijke stof waar zij uit waren of de kunst die zij ten toon spreidden het meest de aandacht trokken. Naast de blokken of tegels van goud die het rijkste deel der wijgeschenken van den Lydischen koning Croesus uitmaakten zag men te Delphi de meer zinrijke gouden koornaren, die de bewoners eener Grieksche stad in Italië wegens een gelukkigen oogst, de gouden sterren die de Aegineten als een aandeel in het loon hunner dapperheid in den zeeslag bij Salamis, [1] den gouden

[1] Van het verhaal omtrent het wijgeschenk der Aegineten (Herod. VIII, 122) schijnt mij de regte zin niet gevat te zijn. De Grieken verdeelen den bij Salamis gemaakten buit, maar zonderen eerst een gedeelte af voor den Delphischen Apollo, en bij het wijden van een bronzen standbeeld dat uit het aandeel van den god bekostigd is, vragen zij hem of hij met zijn deel in den buit tevreden is. Neen, antwoordt de god, ik heb van de Aegineten nog mijn deel in den prijs der dapperheid niet bekomen; en nu wijden de Aegineten hem de reeds vermelde gouden sterren. Bevatte nu dit antwoord van Apollo een verwijt aan de Aegineten, een bewijs dat hij hun zelfs het loon hunner dappere daden niet in zijn geheel wilde laten houden, zoo als Grote het opvat? Het antwoord zal niet moeijelijk zijn, zoo men maar bedenkt dat zij inderdaad nooit eenigen prijs der dapperheid bekomen hebben; er wordt wel vroeger door Herodotus gezegd dat zij er voor doorgingen om zich het dapperst ge-

drievoet dien de Grieken uit den buit bij Plataeae aan den god gewijd hadden; naast het gouden met den hamer bewerkte Zeus-beeld dat door den Corinthischen tyran Cypselus aan het heiligdom te Olympia zal zijn geschonken, bewonderde men er ook de kunstig met ivoren en gouden beeldwerk ingelegde cederhouten kist, die door het geslacht van dienzelfden Cypselus ter gedachtenis aan eene wonderbare redding van hun stamvader in zulk een kist aan den tempel vereerd was, en waar men allerlei groepen uit de godsdienstige en heldensage van Griekenland op zag afgebeeld; en niet minder dan godenbeelden die men als het werk van een Phidias of Polycletus kende of andere wijgeschenken die een groot feit uit Griekenlands historischen tijd in het geheugen riepen, moesten die voorwerpen de aandacht trekken die beschouwd werden als nog uit die oude tijden dagteekenende waar de poëzy zich meê bezig hield: het te Delphi vertoonde halssieraad van Eriphyle, reeds in de Odyssea als het noodlottig geschenk vermeld waarvoor zij haar gemaal den dood had prijs gegeven, de drievoeten die in het heiligdom van Apollo te Thebe bewaard werden als nog vóór den Trojaanschen krijg door Amphitryon en andere bekende helden

---

houden te hebben, maar uit Her. VIII 123 blijkt het duidelijk dat er geene prijzen voor dapperheid gegeven zijn, omdat men het er niet over eens kon worden wien ze toekwamen; en het verhaal van Diodorus omtrent deze zaak heeft tegenover dat van Herodotus geen het minste gezag en steunt welligt eenvoudig op een verkeerde opvatting van het verhaalde bij dezen. Het antwoord van Apollo is niets anders dan eene hoogst vleijende betuiging van den god, dat de Aegineten inderdaad den prijs der dapperheid waardig waren; die gouden sterren die zij op dien grond hem wijdden waren hun een eervoller gedenkteeken van hun moed dan eenig hun toegewezen eergeschenk der verbonden Grieken hun had kunnen zijn. En bedenkt men dan tevens dat er reeds vóór het einde van den Perzischen krijg naijver tusschen de Atheners, die insgelijks aanspraak op den prijs der dapperheid in den slag bij Salamis konden maken, en het Lacedaemonische verbond, waartoe de Aegineten behoorden, begon te heerschen, en dat de Delphische Apollo in den strijd die hiervan later het gevolg was eene besliste voorliefde voor de Lacedaemoniërs aan den dag legde, dan is ook de staatkundige strekking van dit zijn antwoord niet te miskennen.

aan den god gewijd, of eindelijk de in een tempel te Tegea bewaarde huid en slagtanden van het wilde zwijn van Calydon, welks jagt een hoofdonderwerp der dichtersage uitmaakte. Ten slotte, naast voorwerpen door rijkdom of kunst of historische herinneringen merkwaardig, bood althans de voortempel van het Delphische heiligdom een wijgeschenk van geheel bijzonderen aard, maar dat in Griekenland welligt meer dan eenig ander beroemd was: de bekende spreuken "ken u zelven" en "niets boven mate," die er als de tempelgave der zeven wijzen van Griekenland aan den wand prijkten.

Reeds in den voortempel had men het gezigt op het eigenlijke huis des gods waar zijn beeld troonde; dit huis binnengetreden was men in zijne onmiddellijke tegenwoordigheid. Daar zag men ook dikwijls de beelden en altaren van die goden die in gemeenschap met den eigenlijken tempelgod in het heiligdom vereerd werden, zoo als het b. v. voor de hand lag om in tempels van Demeter ook hare dochter Persephone, in die van Esculapius zijne dienende godheden, zoo als Euamerion, te vereeren. Maar toch moest de tempelgod zelf, die hetzij staande zoo als de Athene van het Parthenon en zoo als wij den Apollo van Belvedere kennen, hetzij op een kunstig bewerkten troon gezeten zoo als de Zeus van Olympia, reeds door zijne plaats tegenover den ingang van het tempelhuis zich als den waren heerscher van het heiligdom kenmerkte, den blik van den binnentredende het eerst en het meest tot zich trekken. Hetzij van hout en dan somtijds klein en onaanzienlijk maar door eerwaardige oudheid den aanschouwer heilig, hetzij van marmer of erts en den kunstzin ten toon spreidende die den Grieken zoo boven alle volken eigen was, hetzij eindelijk van goud en ivoor, dat is van hout maar met goud bekleed waar het gewaad, met ivoor waar het onsterfelijk ligchaam der godheid gezien werd, en dus rijkdom van stof aan schoonheid van vorm parende, was het beeld van den tempelgod het zigtbare teeken zijner aanwezigheid in het voor hem opgerigte huis; en werd men bij het aanschouwen van een beeld als dat van Zeus te Olympia, — kolossaal

zoodat de ruime tempel er te eng voor scheen, in stille waardigheid met de kenteekenen van zijn koningschap, den schepter en den adelaar, op zijn gulden troon gezeten, — van het gevoel doordrongen dat men in de onmiddellijke tegenwoordigheid van den god was, de kleurenpracht en zinrijke bewerking van elk afzonderlijk gedeelte van beeld en troon — want bloemen en andere figuren zag men in het gouden kleed gewerkt, met ebbenhout en gesteenten, schilderwerk en beeldengroepen prijkte de troon, — toonden dat meer dan een plotselinge indruk op den toeschouwer beoogd was, dat niet slechts de god in zijn beeld vertegenwoordigd en als met een zigtbaar ligchaam bekleed, maar dat hij er ook door al wat menschelijke kunst kon voortbrengen in vereerd werd. Want dit is het wat in de werken van een Phidias die zeldzame vereeniging van grootsche opvatting van het geheel en kunstige bewerking en versiering der kleinste bijzonderheden en tevens dien rijkdom en die verscheidenheid van stof en kleuren verklaart, die wij in de ons overgebleven beschrijvingen zijner godenbeelden opmerken: dat hij niet slechts de godheid schiep die hem voor den geest zweefde, maar die zelfde godheid door de veelzijdigste aanwending van zijn talent zocht te dienen en te eeren. Vindt men het eerste in het verhaal terug, waarin Phidias voorkomt als in de verhevenste schildering van Homerus het model van zijn Zeus gezocht te hebben, het tweede is zinrijk uitgedrukt in de Olympische tempelsage, die nog de plaats in den tempel aanwees waar Zeus, toen Phidias hem bad om een teeken dat zijn werk hem welgevallig was, door het slaan van zijn onweerstraal in den grond zulk een teeken gegeven had. En vond men nu in de tempels de goden ligchamelijk weder zoo als zij ieder voor den geest zweefden, zag men overal, op fries en gevelveld van den tempel, op troon en voetstuk van het godenbeeld, de dichterlijke en volkssage in beeld weêrgegeven waar het godsdienstig volksgeloof zich meerendeels in bewoog, nog nader scheen de godheid den tempelbezoeker te treden, als deze in den tempel zelven de zorg en het werk des gods meende te ontwaren; als hij

op den Atheenschen burg van die geheimzinnige slang vernam die er de wacht hield en elken nacht de voor haar in den tempel der stadsgodin geplaatste spijs kwam weghalen, of als hij door het gezigt der van golfgeklots ruischende zoutwaterbron van Poseidon en van den heiligen olijfboom van Athene in dienzelfden tempel in de tijden verplaatst werd, toen beide goden door het scheppen van diezelfde bron en dienzelfden boom hunne aanspraken op de stad en het land wilden staven waar thans Athene, juist omdat hare schepping haar had doen zegepralen, als heerscheres en beschermgodin vereerd werd.

Zoo veel schoons en aanlokkends en ontzagwekkends boden de alom beroemde heilige plaatsen van het oude Griekenland. Is het dan wonder dat de burger, de staatsman van een stad als Athene vooral ook op het versieren zijner vaderstad met tempels en godenbeelden roem draagt? dat de Atheensche volksdichter, bij al den luister dien zijne stad door schitterende overwinningen en het vestigen eener duurzame heerschappij zich verworven heeft, toch bij voorkeur en als met de meeste liefde de verheerlijking van Athene uit het oogpunt der godsdienst ter hand neemt? Geen schooner reizang, geen waar elke lofspraak op Athene beter kon worden ingevlochten vindt men bij den Attischen blijspeldichter dan die, waarmeê de Wolken door Socrates aangeroepen, na zich vochtig en zwevend uit de verblijven van vader Oceaan naar de boschrijke toppen der bergen verheven te hebben, het "rijke land van Pallas" naderen. En hoe schilderen zij nu dat "veelgewenschte land der mannen?" Het land, zeggen zij, "waar de tempel der geheimenissen onder heilige plegtigheden zich den ingewijden opent, waar de hemelgoden de hun toekomende geschenken, hoog oprijzende tempels en beelden, plegtige optogten, met kransen getooide offeranden en feestelijkheden ten allen tijde vinden, terwijl de lente het Bacchusfeest met bevallig koorgezang en welluidend fluitspel biedt." [1] — Veel bezwaren moesten zich de Atheners getroosten toen

[1] Voor juist geef ik deze vertaling natuurlijk evenmin als eenige andere der reizangen van Aristophanes die in dit werk voor zal komen; maar het gronddenkbeeld van

zij onder de leiding van Pericles zich aan den Peloponnesischen krijg waagden en met prijsgeven van den welbebouwden grond van Attica aan de plunderingen des vijands zich tot de verdediging hunner stad beperkten. Maar dubbel dierbaar was hun die stad geworden sedert diezelfde Pericles haar met de prachtigste tempels en de meesterwerken van Phidias versierd had; en met dubbelen moed moesten zij bezwaren en gevaren trotseren, nu zij het gevoelden hoe hunne stad thans meer dan ooit het waardig verblijf der godin was geworden onder wier schild zij zich veilig achtten.

Het was intusschen niet alleen in en bij de tempels dat men in Griekenland aan de goden werd herinnerd. Integendeel, waar men zich ook bevond, te huis of op weg, in de stad of buiten, overal vond men de goden en hun dienst terug. Van huisaltaren maakt reeds Homerus melding, en het altaar van Zeus den god van het erf (Hercetis), dat bij hem in het voorhof van het huis van Ulysses staat, nam later bij de Atheensche burgers dezelfde plaats in hunne huizen in. Een andere Zeus, de god des bezits (Ctesius), werd in de voorraadkamers te Athene vereerd; een beeld had hij niet, maar een vaas of pot, met zekere plegtigheden gewijd, was het teeken waar men hem onder diende. Dat de huishaard heilig was is reeds vroeger opgemerkt; soms vond men er hetzij Hestia de haardgodin, hetzij een Zeus den haardgod (Ephestius) aan den wand geschilderd. Aan de deur had men somtijds een beeld van Hermes den wendende (Strophaeus), welligt den god van wien men verwachtte dat hij hen die met booze oogmerken kwamen tot inkeer zou brengen; ook een heiligdom der geheimzinnige godin Hecate was te Athene voor aan de deur zeer gewoon en maakte tevens een soort van huisorakel uit; en vóór het huis eindelijk had men den "straatgod" (Agyieus), een in een geknotte punt uitloopende zuil, die, vooral naar de laurier te oordeelen

---

den dichter is er, meen ik, in weêrgegeven, en meer is bij de vertaling van dergelijke zangen doorgaans niet te bereiken.

waar zij door beschaduwd werd, voor een beeld of liever teeken van Apollo moest gelden. En even als men nu in de huizen der burgers voor de huisgoden altaren vond, zoo had men in die gebouwen waar men de zetels van het staatsgezag in aanschouwde, altaren der staatsgoden, vooral van Hestia, die hier de persoonsverbeelding van datzelfde eenheidsbeginsel in den staat was als de huishaard in het huis. — Bekend zijn de Hermesbeelden die overal in de Atheensche straten stonden. Het waren vierkante steenen, van boven in het welbekende hoofd van den god uitloopende, en welker verdere bearbeiding het symbolisme toonde, waarvan reeds vroeger is opgemerkt dat men het bij de Grieken vooral in de vereering van Hermes en Dionysus aantrof. [1] Hermesbeelden dienden ook aan den weg als wegwijzers, en aan de driesprongen vond men de bekende drievoudige en dus naar elken weg uitziende beelden van Hecate, waar de gegoeden spijsoffers aan bragten die gewoonlijk door bedelaars en dergelijk gespuis genuttigd werden. Over de altaren op bergtoppen is reeds vroeger gehandeld. Boomen eindelijk dienden niet zelden tot zetels van godenbeelden. In Arcadië vond men een bekend beeld van Artemis dat in den hollen stam van een grooten ceder was opgerigt en dan ook onder den naam van Artemis van den ceder (Cedreatis) aangebeden werd; en kan men dit in zoo ver als eene uitzondering beschouwen, als

[1] Symbolisme kan men welligt ook aannemen in het beeld van Demeter met een paardenhoofd, dat te Phigalia in Arcadië, en zeker in den drieoogigen Zeus die te Argos vereerd werd. Maar dit zijn uitzonderingen, en het bekende insgelijks van symbolisme getuigende beeld der Ephesische Artemis komt hier volstrekt niet in aanmerking, omdat de dienst dier Artemis stellig van vreemden oorsprong was. In den regel bieden de beelden der Grieksche goden geen ander symbolisme dan hetgeen men in hunne attributen vindt, b. v. in de dieren waar zij meê worden afgebeeld, het gewaad wat zij dragen of de voorwerpen die zij in de hand houden. En zelfs wat die attributen betreft moet men er nog zeer op letten of men er werkelijk eene beteekenis in moet zoeken, dan of zij alleen daarom aan de goden worden toegekend omdat men er naar streefde om dezen onder vaste typen voor te stellen en ze dus terstond kenbaar te maken.

het zeker niet gewoon was om een boom als den zetel van een godenbeeld te bezigen dat men eerder in een tempel gewacht zou hebben, de beelden en leemen poppen waaraan Socrates in den Phaedrus van Plato bemerkt dat zijne aangename zitplaats onder den plataanboom in der daad, zoo als hij reeds vermoed had, een geheiligde plaats is, toonen duidelijk dat het plaatsen van kleinere godenbeelden in en onder boomen in Griekenland eene zeer gewone zaak was.

In een geheel ander licht dan waarin hier tot dus ver de heiligdommen van Griekenland beschouwd zijn, doen zij zich voor waar zij niet met feestvreugde genaderd maar ontweken worden, waar men van tempels hoort die niemand binnentrad of van beelden die niemand mogt aanschouwen. In den regel stonden de tempels open, of zoo men ze al sloot omdat hunne schatten anders niet veilig waren, dan waren de deuren toch dikwijls van traliewerk, zoodat men er van buiten in kon zien. Daarvan zag men dan ook het gevolg te Athene toen de Peloponnesische krijg de geheele bevolking van Attica binnen de muren der stad dreef; want wegens de moeite om huisvesting te bekomen werden de heiligdommen algemeen als woningen gebezigd, buiten die voor welker sluiting goed gezorgd was. Ook lette men in het algemeen er niet op wie de heiligdommen binnentrad, vrijen of slaven, burgers of vreemden: maar in dit opzigt schijnt er al ligt eene uitzondering, en dat wel eene zeer natuurlijke, met die heiligdommen gemaakt te zijn die men de eigenlijke verblijven van den beschermgod der stad achtte, zoo als b. v. den Spartaanschen koning Cleomenes de toegang tot den tempel der stadsgodin op den Atheenschen burg door de priesteres ontzegd werd, op grond dat geen Doriër er mogt binnentreden. Evenmin is het vreemd dat die heiligdommen waar de dienst door vrouwen bezorgd werd, hetzij bij bepaalde feesten, hetzij ook wel voor altijd voor de mans gesloten waren. Zeldzamer zijn de voorbeelden eener dergelijke uitsluiting der vrouwen; en vindt men bij de vermelding van een heldentempel te Tanagra waar geen vrouw, op Rhodus waar geen heraut, op Tenedos waar

geen fluitspeler werd toegelaten tevens eene tempelsage te boek gesteld waar die uitsluiting door een historisch feit verklaard wordt, — zoo als op Rhodus door een bedrog wat een heraut tegen den held zou gepleegd hebben, — dan is het niet onwaarschijnlijk dat er inderdaad aan zulk eene verklaring moet gedacht worden, al behoeft men juist niet aan te nemen dat het feit in de tempelsage juist wordt meêgedeeld; want bij het beschouwen der Grieksche feesten zal het blijken dat ook sommige plegtigheden zeer wel beschouwd kunnen worden als ingesteld om gebeurtenissen in het geheugen te roepen. Maar er waren ook heiligdommen die slechts één of tweemaal 's jaars voor de geloovige menigte geopend werden; er waren er waar nooit iemand verscheen buiten den priester en de weinigen wier hulp hij bij zijne verrigtingen noodig had; en tot enkele had volstrekt niemand den toegang. Tot het binnenste vertrek van den Apollo-tempel te Delphi en het gouden beeld van den god dat aldaar geplaatst was werden slechts weinigen toegelaten. Onder den tempel van den zeegod Palaemon te Corinthe was een onderaardsch vertrek dat insgelijks door weinigen en dat wel door hen werd binnengetreden die de gewigtigste en heiligste verbindtenissen wenschten aan te gaan, want wie zijn daar gegeven woord verbrak was zijne straf zeker. De oudste Dionysus-tempel te Athene werd slechts eenmaal 's jaars geopend, en zelfs dan ging alleen de koningin, d. i. de vrouw van dien der overheden die meer bepaaldelijk met de zaken der eeredienst belast was, met enkele andere burgeressen er binnen, om er van staatswege zekere geheime plegtigheden te verrigten. Reeds vroeger zagen wij dat de tempel van Sosipolis te Elis alleen door de priesteres werd binnengetreden, en dat zelfs deze het beeld van den god met haren blik niet mogt ontheiligen. Te Sicyon daarentegen was een tempel van Aphrodite waar wel alleen eene priesteres den toegang toe had, maar waar het gezigt van beeld en heiligdom toch ook hun te beurt viel die aan den ingang hunne gebeden tot de godin rigtten; en even zoo leest men van eene aan Zeus gewijde plaats op den berg Lycaeus, die

niet mogt betreden worden maar toch voor den blik open lag; — wie er binnen trad zou, zoo luidde de sage, moest binnen een jaar sterven, maar menig een jager had met verbazing opgemerkt dat het wild wat er in vlugtte geen schaduw van zich wierp. Het beginsel wat bij dit alles ten grond lag, eerbiedige vrees voor het heilige, is niet te miskennen, en deze zijde der Grieksche godsdienstige volksdenkbeelden, die tot dus ver in dit onderzoek minder in het licht is gekomen, zullen wij er ook later terugvinden. Maar wat de reden is dat juist bepaalde heiligdommen die vrees schenen te wekken, dat is eene vraag waar men niet ligt een voldoend antwoord op zal vinden. Aan de verschillendste godheden waren zij gewijd: en schijnen al de voorbeelden van den Atheenschen Dionysus-tempel, van het heiligdom op den Lycaeus waar de dienst van Zeus zeker zeer oud was, en enkele andere het vermoeden te wettigen dat vooral door ouderdom eerwaardige heiligdommen dien bijzonderen eerbied inboezemden, de dienst van Despoina was betrekkelijk jong en bood toch dezelfde verschijnselen. Iets gelijksoortigs zal men trouwens in de geheime plegtigheden vinden waar vele Grieksche godheden, naast hun openlijke dienst, meê vereerd werden.

De eerbied dien men de heiligdommen der goden toedroeg openbaarde zich ook daarin, dat men hen die voor hunne vervolgers naar een tempel of een altaar geweken waren onder de bescherming der godheid achtte, die zij dus als smeekelingen schenen te naderen. Niet alle heiligdommen stonden in dit opzigt gelijk: men had er die meer bepaaldelijk als toevlugtsoorden bekend stonden, zoo als de tempel van Poseidon op het eiland Calauria, waar Demosthenes naar toe vlugtte toen de Macedoniërs hem hadden opgeëischt om hem ter dood te brengen, en die van Artemis te Ephesus, waar het toevlugtsoord eene vrij uitgestrekte ruimte rondom den tempel besloeg en althans in later tijden groot bezwaar gaf door de straffeloosheid die het elke soort van misdadigers bood. Andere heiligdommen werden door een bepaalde klasse van menschen als toevlugtsoord gebezigd, zoo als de tempel van The-

seus te Athene, waar de slaven heen vlugtten die door hunne meesters mishandeld werden en aan een ander verkocht wilden worden. In zekeren zin echter waren alle heiligdommen toevlugtsoorden, en niet slechts ziet men hen die zich belaagd achtten naar den naasten tempel de wijk nemen, maar het nederzitten op of aan een altaar of in een tempel komt insgelijks voor als eene symbolische handeling, waardoor men toonen wil dat men een beroep doet op het aan allen gemeene gevoel van billijkheid, dat zich natuurlijk het meest laat gelden waar het aan de goden verschuldigde ontzag de hartstogten bedwingt. Zoo verlangen b. v. bij Thucydides een aantal rijke burgers van Corcyra dat men hun toesta om voor een zware boete waar zij in vervallen zijn eene dading aan te gaan, en om dit verlangen op geschikte wijze voor te dragen stellen zij zich onder de bescherming van een heiligdom. De Atheensche redenaar Callistratus, door zijne landgenooten ter dood veroordeeld, zwerft als balling in vreemde landen rond; maar de godspraak belooft hem dat hij, zoo hij het waagt naar zijne vaderstad terug te keeren, aldaar verkrijgen zal wat hem toekomt, en ook voor hem is een bekend altaar te Athene de plaats waar hij zich het eerst aan zijne medeburgers vertoont. Terwijl te Athene de reeds vroeger vermelde zaak van het verminken der Hermesbeelden hangende is en de gemoederen in voortdurende spanning houdt, komt er bij den raad eene aanklagt hieromtrent tegen enkele burgers, waaronder ook raadsleden, in. Het voorstel wordt nu gedaan om de beschuldigden terstond door pijniging tot bekentenis te brengen, in tegenspraak met het Atheensche gebruik; en nu ijlen de aanwezige beschuldigden naar het altaar van het raadhuis om vandaar tegen zulk eene handelwijze te protesteren.[1] Door zich in een vreemden staat onder de bescherming van een heiligdom te stellen riep men tevens de bescherming der bevolking tegen vreemden in. Toen Periander, tyran van Corinthe, een aantal knapen uit Corcyra

[1] Andoc de myst. 44.

naar Azië had gezonden om ze aldaar te laten verminken, raden hun de Samiërs, wier land zij op hunne reis aandoen, om naar een heiligdom te vlugten, omdat deze hunne handelwijze de burgerij eerst regt geeft ze tegen hunne bewakers te beschermen. In de verhalen der burgertwisten, waar de Grieksche staten zoo vaak door geteisterd werden, ziet men gedurig de verliezende partij hare toevlugt tot tempels en altaren nemen; en ontbreekt het al niet aan voorbeelden dat men in zijne wraakneming op zijn vijanden ook de heiligheid der plaatsen niet ontzag waarheen zij gevlugt waren, toch was dit in de openbare meening blijkbaar misdadig. In Laconica waren eenige Heloten aan de bescherming van een tempel van Poseidon onttrokken en omgebragt; — de hevige aardbeving die iets later de stad Sparta verwoestte werd als een straf van den god beschouwd, en zelfs hierdoor achtten de vijanden van Sparta de schuld nog niet geboet. Op Aegina vlugt een man, die wegens zijn deel aan een volksopstand ter dood zou gebragt worden, naar een tempel van Demeter waar hij de ringen der deur grijpt. Men kan hem niet losrukken en houwt hem dus de handen af die aan de ringen geklemd blijven; maar, zegt Herodotus, die schuld hebben de Aegineten door geene offers kunnen uitwisschen; de toorn der godin is op hen gebleven en ten slotte hebben zij hun land moeten ruimen. Zelfs werkelijk schuldigen ontrukte men niet ligt aan de bescherming van een heiligdom. Bekend is de geschiedenis van den Spartaanschen koning Pausanias, die, toen men hem als van landverraad overtuigd in hechtenis wilde nemen, naar den tempel van Athene Chalcioecus vlugtte en daar, omdat men hem er niet met geweld uit wilde wegvoeren, ingemetseld en van leeftogt verstoken werd, totdat men hem eindelijk, toen hij reeds op het punt was om den geest te geven, uit den tempel haalde dien men door zijn dood niet wilde ontreinigen. Een Attisch redenaar, in de bitterste pleitrede die ons uit de oudheid over is, haalt dit als een voorbeeld aan, hoe in een welbestuurde stad als Sparta aan landverraders zelfs de bescherming der door hen verongelijkte landsgoden niet gegund wordt; maar

in de oogen van hen die nader bij het gebeurde stonden was het gedrag der Spartanen tegenover Pausanias even misdadig als hun bedrijf tegen de zoo even vermelde Heloten; en dat juist dit voorbeeld door den redenaar voor zijn beweren wordt aangehaald kan des noods als bewijs gelden dat hij geen keus van voorbeelden had en uit de geschiedenis van Athene niets dergelijks kon aanvoeren.[1] In een stuk van Euripides ziet men eene wegens giftmenging ter dood veroordeelde vrouw hare toevlugt tot een altaar nemen. De jongeling wiens dood zij beoogd had komt zelf om haar te grijpen en verklaart dat geen altaar haar zal redden; maar ten slotte is hij toch huiverig om zijn opzet te volvoeren, en barst bij uit in de klagt dat de wetten die de godheid voor het menschdom gesteld heeft verkeerd zijn, want boosdoeners moesten eigenlijk tot geen altaar hunne toevlugt kunnen nemen.

Reeds in de Odyssea vindt men een voorbeeld van het hier vermelde gebruik; — toen Ulysses bij zijne terugkomst te Ithaca op de edelen des lands wraak neemt die naar de hand zijner vrouw gedongen en op zijn vermogen geteerd hadden, staat de zanger Phemius, die in de algemeene slagting ook zijn dood te gemoet ziet, in twijfel of hij zich tot het altaar van Zeus in den voorhof zal wenden of voor Ulysses zelf als smeekeling nederknielen. Maar hij houdt toch het laatste voor veiliger, en inderdaad is die beschermende kracht der heiligdommen weder iets dat wel reeds aan de Homerische wereld niet vreemd is maar zich toch eerst regt kon ontwikkelen toen het staatswezen in Griekenland zich nader gevestigd had. Reeds zagen wij hoe bij Ho-

[1] Lycurg. c. Leocr. 129. Het straks uit dezelfde rede (93) aangehaalde voorbeeld van Callistratus doet hier niets af; er wordt wel gezegd dat hij op last van het volk ter dood is gebragt nadat hij op grond van het antwoord van Apollo zich naar Athene terug begeven en zijne toevlugt tot het altaar der twaalf goden genomen had, maar het is den redenaar hier alleen te doen om aan te toonen hoe de boozen door de goden zelve, d. i. hierdoor het antwoord van den god, tot hun verderf geleid worden, en er is geen bewijs dat de Atheners den smeekeling met geweld of door bedrog van het altaar verwijderd hebben, vooral daar een altaar in de open lucht geen plaats was waar men op den duur kon blijven.

merus de goden met betrekking tot het menschelijk noodlot voorkomen als bewerkende dat ieder krijgt wat hem toekomt; en die in hun wezen liggende voorliefde voor hetgeen behoort, die hen booze daden haten en den dader met hun toorn vervolgen doet, komt nog meer op den voorgrond wanneer men hen als de bron van het ongeschreven regt ziet voorstellen dat de grondslag van den staat is. Onregt doet zich in het oog van den Griek het meest voor als hetgeen zich niet houdt aan eenige wet, als overmoed, als willekeur; hoe naauw de verwantschap tusschen heiligschennis en zulke willekeur voor de Grieken was hebben wij uit het voorbeeld van Alcibiades gezien.[1] Maar dikwijls, vooral in een land waar in elken staat partijschappen heerschten, moest het twijfelachtig zijn wat regt, wat geweld was; en wie de bescherming der goden durfde inroepen, wie vooral, zoo als het in Atheensche verhalen voorkomt, zich tot de eerwaardige godinnen wendde die men meer bepaaldelijk als de wreeksters van elk onregt eerde, scheen reeds daardoor te toonen dat hij zijns inziens niet als verkrachter der door de goden gegeven wet opgetreden was, maar hetzij het regt op zijne zijde, hetzij alleen eene voor goden en menschen verschoonlijke overtreding ten zijnen laste had. In zulk een geval moest zelfs de overheid schromen om maatregelen tegen den smeekeling te nemen die den blaam van geweld en willekeur op haar moesten werpen, en in elk geval was eene woestheid, zoo als die in de straks vermelde zaak op Aegina, een onuitwischbare smet voor hen die er aan schuldig waren. Wat de wettige handelwijze der overheid was zoo iemand dien zij vervolgde bij een heiligdom bescherming zocht, dat is eene vraag die men reeds om het gebrek aan berigten niet ten volle kan beantwoorden; maar dat al wat hiermede in verband stond het onderwerp uitmaakte eener door de eigenlijke vromen

[1] Zie boven, p. 115. Voor de kennis der Grieksche opvatting van onregt als geweld en willekeur is vooral dat gedeelte der Werken en Dagen van Hesiodus merkwaardig dat op het verhaal der eeuwen of geslachten volgt en de voorschriften over landbouw en dergelijke voorafgaat.

beoefende wetenschap, eener casuistiek zoo als wij zeggen zouden, dat blijkt uit de analogie van hetgeen men vindt in een der zamenspraken van Plato over eene dergelijke casuistiek omtrent den pligt om een gepleegden moord te vervolgen; en die wetenschap had eensdeels hare officieële vertegenwoordigers in die van staatswege aangestelde uitleggers van heilige zaken, waar reeds vroeger over gehandeld is, anderdeels kon men ook een orakel raadplegen, even als b. v. de Cymaeërs bij Herodotus het orakel vragen wat zij met een uitgeweken Lydiër doen moeten die zich tot hen als smeekeling begeven had maar door de Perzen werd opgeëischt. Reeds daaruit dat men door het bedrijven van sommige misdaden als onrein buiten de heiligdommen gesloten werd, is het duidelijk dat er gevallen moeten geweest zijn waarin het geoorloofd was een smeekeling aan de bescherming van een heiligdom te onttrekken; en als men b. v. Theramenes in den tijd der dertigmannen te Athene, toen deze hem eigenmagtig den dood wijdden, naar het altaar van het raadhuis ziet vlugten, niet, zoo als hij bij Xenophon zegt, omdat hij er zich voor zijne vijanden veilig waant maar omdat hij wil toonen hoe zij aan hun onregt ook goddeloosheid paren, dan ligt hierin geenszins opgesloten dat het altijd goddeloosheid was zoo men iemand aan de bescherming van een altaar ontrukte, maar alleen dat het dit werd zoo hetgeen men met hem voorhad reeds op zich zelf als onregt kon gelden. Doch over elke dergelijke daad der overheid kon de openbare meening verdeeld blijven, en geschiedde er dan later iets waar de verstoordheid der goden uit scheen te blijken, zoo als de straks vermelde aardbeving te Sparta, dan sprak het van zelf dat ook handelingen die anders welligt slechts door weinigen zouden zijn afgekeurd algemeen als heiligschennis beschouwd moesten worden.

Bij die heiligdommen intusschen die meer bepaaldelijk voor onschendbare toevlugtsoorden golden, moet men nog iets anders in acht nemen. Toen in den tijd van keizer Tiberius de klagten over het misbruik dat men er in de Grieksche steden van Azië van maakte zoo erg

werden dat de Romeinsche senaat er zich meê bemoeijen moest, werd er een onderzoek gedaan naar den grond waarop het regt der heiligdommen rustte om als toevlugtsoorden te gelden; en nu zag men, naast sommige staten die het regt hunner tempels van schenkingen van vroegere vreemde heerschers of eenvoudig van het aloude gebruik afleidden, de Samiërs zich op een besluit der Amphictyonen beroepen, waarbij tijdens de stichting hunner stad het heiligdom van Hera tot een toevlugtsoord verklaard was. Neemt men nu hierbij in aanmerking dat de straks vermelde tempel van Poseidon op Calauria vroeger zelf het gemeenschappelijk heiligdom eener dergelijke vereeniging als het Amphictyonen-verbond geweest was, dan ligt het voor de hand om ook bij de stichting der oudste toevlugtsoorden, even als in zoo vele andere zaken waar wij de leiding van het Delphische orakel in zagen, aan de werking eener bepaalde en over geheel Griekenland zich uitstrekkende staatkunde te denken, die in de oude dagen waarin het Grieksche staatswezen zich eerst regt vestigde, voor regt en orde zorgde. Nooit was het noodiger dat er schuilplaatsen waren waar elkeen zijn belagers kon ontwijken dan in een tijd als die op de laatste groote volksverhuizing van Griekenland volgde, toen overal heerschende en onderworpen stammen naast elkander woonden en het regt van den sterkste geheel scheen te zegevieren; en hadden wij uit dien tijd even volledige berigten over als die ons uit latere tijden waarin er dergelijke toestanden heerschten zijn toegekomen, dan zouden wij welligt vinden dat die toevlugtsoorden in hun tijd een even heilzamen invloed op den staat van zaken in Griekenland hebben uitgeoefend als b. v. het insgelijks als toevlugtsoord beroemde heiligdom van St. Martinus van Tours op dien van het Frankische rijk in den tijd der Merovingers. Later bleven dan die aloude toevlugtsoorden natuurlijk in eere, en zelfs moest hun getal toenemen, hetzij door de oprigting van nieuwe in die staten waar men ze noodig oordeelde, hetzij door de kracht der openbare meening zoo er bewijzen schenen te zijn dat eenig heiligdom onder de bijzondere bescherming der goden stond, hetzij ein-

delijk, en dat wel vooral in tijden van verval, door het voordeel dat eene stad er van trok zoo er een beroemd toevlugtsoord binnen hare muren bestond, waar lieden van aanzien die in moeijelijkheden geraakt waren, zich bergen konden. Hoe ver de bescherming ging die zulke heiligdommen verstrekten, blijkt niet slechts uit het bezwaar dat die in Azië gaven, maar ook uit het voorbeeld van den door Pausanias vermelden tempel te Phlius, waar het schijnt dat alle gevangenen die er heen wisten te vlugten, reeds daardoor van hunne boeijen ontslagen werden.

Ontzien moest men overigens niet slechts de eigenlijke heiligdommen der goden en hen die er bescherming zochten, maar al wat de goden toekwam, en dit was niet gering. Bij hetgeen hier tot dusver over de wijgeschenken gezegd is, is er meerendeels op datgene gelet wat de tempels tot sieraad strekte, maar ook andere bezittingen plagt men de goden te wijden: land en inkomsten, vee en slaven. Werd er land aan den god gewijd dan liet men het soms braak liggen, zoo als het heilige land van Demeter aan de grenzen van Attica en Megaris en dat van den Delphischen Apollo dat vroeger aan de nabij gelegen stad Crisa behoord had maar in den "heiligen krijg," in het begin der zesde eeuw wegens gepleegde heiligschennis tegen de Crisaeërs door de Amphictyonen ondernomen, aan den god gewijd was, met vervloekingen over hem die het bebouwen zou. Andere gewijde landerijen daarentegen werden bebouwd en de inkomsten ten behoeve van het heiligdom gebezigd, zoo als b. v. Xenophon, toen hij een tempel met landerijen aan Artemis wijdde, een tiende der opbrengst van het land voor offers bestemde en tevens bepaalde dat hij die het land namens de goden bebouwde uit de overige opbrengst den tempel moest onderhouden. Ook aan andere inkomsten ontbrak het de goden niet. Reeds is het opgemerkt dat de godin Athene in Attica een aantal hier en daar verspreide heilige olijfboomen bezat waarvan de olijvenpluk verpacht werd; van de olie werd dan aan de godin weder zooveel tegen een vasten prijs verkocht als er voor het vullen

der heilige lamp die in haren oudsten tempel op den Atheenschen burg steeds brandde en voor de prijzen noodig was die aan de overwinnaars in de ter harer eere gegeven spelen uitgereikt werden, want die prijzen bestonden in Attisch aardewerk met olie gevuld. Maar dit maakte slechts een gering gedeelte van de inkomsten der godin uit; van de boeten, die aan den staat betaald werden, zelfs van de schatting die de bondgenooten opbrengen kreeg zij haar tiende; en werden al de aan haar gewijde gelden en die der andere goden dikwijls voor andere doeleinden tijdelijk in beslag genomen, voor de eeredienst werd stellig jaarlijks een zeer aanzienlijk gedeelte der gelden gebezigd waar men te Athene hetzij als heilige, hetzij als ongewijde schatten over te beschikken had. Van kudden der goden vindt men meermalen gewag gemaakt. Onder anderen verhaalt Herodotus van heilige schapen der zon te Apollonia aan de Ionische zee, welker hoede steeds aan een der voornaamste burgers werd toevertrouwd; eens toen er eenige door wolven geroofd waren moest de hoeder zijne achteloosheid met het verlies zijner oogen boeten. Intusschen heeft men, waar men van die aan de goden gewijde dieren leest, te onderscheiden tusschen die welke voor hunne dienst of tot vergrooting van hunne inkomsten gebezigd werden, — zoo als men b. v. van heilige runderen leest die tot offers gebezigd werden, of van visschen in een aan Demeter gewijd water in Attica die alleen door de priesters der godin mogten gevangen worden, — en die welke als heilige dieren in het domein van den god leefden zonder dat men ze eenig kwaad mogt doen. Tot de laatste soort behoorden sommige die men inderdaad met den god nader verwant achtte, b. v. de paauwen die men te Samos in den tempel van Hera hield omdat de paauw als heilige vogel van Hera beschouwd werd, en de slangen die te Epidaurus aan Esculapius geheiligd waren en waar men des te eerder iets goddelijks in moest zoeken omdat zij niet alleen als bewakers van boomen en heiligdommen in de volkssage eene belangrijke rol vervulden, maar ook helden, ja de god der geneeskunst zelf, soms geacht werden in de gedaante van slan-

gen zich aan den mensch te vertoonen.[1] Overigens weerde men wel lastige en schadelijke dieren, nu eens honden, dan weder kraaijen en dergelijke vogels uit de heiligdommen, maar die men er toeliet te nestelen werden beschouwd als evenzeer onder de bescherming van den god te staan als de smeekelingen die aan zijn altaar nederzaten.

Wat eindelijk de wijding van menschen aan den god betreft, buiten een enkel geval dat later bij de offers vermeld zal worden was zij van tweeërlei aard. Vooreerst leest men van "eerstelingen van menschen," aanzienlijke gedeelten, b. v. tienden, eener bevolking die in oude tijden aan een god, bepaaldelijk aan den Delphischen Apollo, gewijd werden, hetzij door een veroveraar als een gedeelte van den buit, hetzij door de bevolking zelve waar zij een deel van uitmaakten zoo deze door eenige openbare ramp, zoo als een hongersnood, geteisterd werd. In de verhalen die hierover bestaan ziet men dan gewoonlijk de dus gewijde menschen eerst naar Delphi trekken en daarna ergens in verre landen eene volkplanting stichten: de Bottiaeërs die aan de kust van Macedonië, de Magneten die in Azië woonden waren er op die wijze gekomen. Aan welke verpligtin-

---

[1] Dieren als dienaren der goden komen ook buiten de slangen voor, zelfs al laat men de wigchelarij er buiten. Van een oud dichter, Aristeas van Proconnesus, die reeds in zijn eigen gedichten zich zelven voorstelde als in innige betrekking met Apollo, verhaalde men b. v. te Metapontum in Italië dat hij aldaar eenmaal verschenen was en beweerd had den god in de gedaante van een raaf op zijne reizen te vergezellen. Men heeft geen regt om bij de voorstelling eener nadere verwantschap tusschen bepaalde goden en dieren die aan zulke verhalen ten grond ligt symbolisme aan te nemen; veeleer zijn ze uit het levend volksgeloof gegrepen. Maar in dit volksgeloof kan men zich daarom niet ligt verplaatsen omdat het uit een zeer ouden en eenvoudigen tijd moet dagteekenen en omdat er tevens eene meer innige en levende kennis der Grieksche natuur toe behoort dan men uit boeken kan opdoen. Wat Preller zegt, dat men de uilen te Athene moet gezien hebben om regt te vatten waarom zij aan de godin der stad gewijd waren, mag men gerust voor waar houden, en het ligt in den aard der zaak dat voorstellingen als de hier vermelde minder dan eenige andere te vatten zijn, zoo men niet in aanschouwing van en leven met de natuur waarin zij zich gevormd hebben, het middel gevonden heeft om er zich in te denken.

gen zij dan jegens den god gehouden waren, is niet regt bekend; alleen van de Magneten in Azië wordt er berigt dat zij de Delphiërs die zich naar hun land begaven van het een en ander tot onderhoud voorzien moesten. Andere aan een god gewijde menschen komen geheel als slaven van den god voor en werden tot geringe tempeldiensten gebezigd, zoo als b. v. te Olympia de man die voor het offerhout zorgen moest een slaaf van Zeus was. Dat intusschen zulke "heilige slaven" (hierodulen) er beter aan toe waren dan andere slaven, blijkt onder anderen daaruit, dat het wijden van een slaaf aan Apollo eene niet ongebruikelijke wijze van vrijlating was, waarbij dan de heer gemakkelijker ten opzigte van den slaaf eenige regten kon afstaan of zich voorbehouden, dan wanneer de vrijlating op andere wijze geschiedde. Aan Oostersche gebruiken, door Herodotus vermeld, herinnert de te Corinthe heerschende gewoonte om jeugdige slavinnen aan Aphrodite te wijden, die dan inderdaad in hare dienst haar leven doorbragten, haar een bepaald aandeel in hare winsten moesten geven, en de stad een dergelijken naam bezorgden als Otaheite had vóórdat de zendelingen hierin eene verandering bragten. De voorbede dezer hierodulen werd geacht veel bijgedragen te hebben tot de bescherming die Aphrodite tijdens den Perzischen krijg aan hare stad verleend had; en Pindarus, bevriend met een Corinthiër die in de Olympische spelen eene dubbele overwinning behaald en ter eere hiervan aan de godin zijner stad een aantal meisjes gewijd had, achtte het niet beneden zich een lied op haar te dichten waarvan de aanhef nog behouden is. "Gastvrije meisjes," zoo zingt hij, "dienaressen der Overreding in het rijke Corinthe, die de lichte druppels van den wierook offert terwijl gij staag uw gedachten hemelwaarts naar Aphrodite, de moeder der liefde, verheft.[1] U heeft zij, o kinderen, gegeven om zon-

---

[1] Het woord "liefde" is in het Grieksch meervoudig. In het Fransch gaat de vertaling dus beter: mère des amours zou zij daar luiden. — In de vertaling heb ik mij aan de lezing van Bergk gehouden.

der opspraak in liefelijk gekoos de vrucht uwer teedere jeugd te plukken; want wat de nood gebiedt is alles goed." Welligt is er niets uit de oudheid over wat beter toont hoe zelfs vreemde en met de Grieksche zeden geenzins strookende eigenaardigheden van buitenlandsche eerediensten zich als van zelf schijnen te veredelen, zoo men ze maar in het licht ziet waarin zij den Griek voorkomen, dan dit korte fragment van Griekenlands grootsten lierdichter.

DE PRIESTERSCHAP.

Voor het bezorgen der eeredienst in een land welks inrigtingen voor de dienst der goden op eene zoo groote schaal waren als voor Griekenland uit de voorgaande beschouwing der Grieksche heiligdommen gebleken is, was er natuurlijk een talrijk personeel noodig. Ook hier vindt men weder in de Homerische gedichten de beginselen van al wat men later in de Grieksche staten aantreft. Priesters worden zoo wel in de Ilias als in de Odyssea vermeld. Zij staan in hooge achting; "hij werd als een god door het volk vereerd" is iets wat van meer dan één priester te Troje gezegd wordt. Chryses, de priester van Apollo, draagt een gouden schepter zoo als anders de koningen; zonen van priesters worden onder de edelste helden van Troje genoemd; Theano, de priesteres van Athene, is de vrouw van een der voornaamste Trojaansche grooten. Reeds de benamingen waarmeê hun ambt wordt aangeduid kenmerken hen als de offers en andere heilige zaken bezorgende, als voorbidders voor hen die zich tot de goden wenden. Aan de dienst van een bepaalden god zijn zij gebonden, en waar men hen werkend ziet optreden is dit steeds in verband met eenig heiligdom van dien god: Chryses heeft zelf den tempel voor zijn god gebouwd, Theano opent den tempel van Athene

voor de jammerende vrouwen die de godin een prachtkleed komen bieden, Maron, de Apollo-priester in de Odyssea, houdt zijn verblijf in het domein van den god. En dit moet men wel in het oog houden om hun waar karakter te vatten, want als noodzakelijke bezorgers der eeredienst komen zij geenszins voor. Veeleer ziet men de koningen en hunne zonen op zich zelve, zonder eenige priesterlijke hulp, ook de plegtigste offers verrigten, zoo als Nestor in de Odyssea het offer aan Athene toen deze in de gedaante van Mentor zijn disch met hare tegenwoordigheid vereerd had, en Agamemnon in de Ilias de offers waarmede een verdrag tusschen hem en den Trojaanschen koning en zijne verzoening met Achilles gepaard gaan. Maar voor het offeren was er toch eenige kennis noodig, en wie die kennis bezat was aangewezen als de regte "offeraar" voor hen die door een gemeenschappelijk leven ook tot het doen van gemeenschappelijke offers geleid werden. Zulk een offeraar wordt genoemd onder hen die op Ithaca naar de hand van Penelope stonden, een man wien de ruwheid zijner makkers tegen de borst stuitte, maar die niettemin met hen door Ulysses na zijne terugkomst werd omgebragt.

De plaats van den offeraar ziet men in latere tijden meerendeels door den wigchelaar innemen, wiens ambt in de Homerische gedichten wel genoemd wordt, maar niet in verbindtenis met offers, omdat het zoeken naar voorteekenen in de ingewanden der geslachte dieren toen nog niet gebruikelijk schijnt te zijn geweest. Over hem en andere dergelijke tolken van den geopenbaarden wil der goden zal later afzonderlijk gehandeld worden. De bezorging van het heilige door het staatsgezag waarvan men de beginselen in het aandeel vindt dat de Homerische koningen aan de eeredienst nemen, wordt zoo wel als het eigenlijke priesterschap in latere tijden terug gevonden. Voor hen die de Grieksche toestanden kenden en doorzagen bood de werkkring van staatsgezag en priesterschap op het gebied der eeredienst een onderscheid in beginsel. Aristoteles b. v. onderscheidt priesterlijke offers van die welke in den ouden tijd door de koningen verrigt wer-

den.[1] Het beginsel trouwens waar dit onderscheid op rust is ligt te vatten. Bij een offer door de overheid van een Griekschen staat als zoodanig aan de godheid gebragt, wordt de staat tegenover de godheid door den offerende vertegenwoordigd; maar de priester is een middelaar tusschen den staat en de godheid, en kan zelfs als vertegenwoordiger der godheid tegenover den staat beschouwd worden. Waar het staatsgezag bij een priesterkoning berust valt dit onderscheid weg; waar alle godsdienstige verrigtingen aan een priesterkaste of zelfs een priesterstand zijn opgedragen wordt het wezen van het priesterschap in het helderst licht gesteld. Maar in Griekenland ziet men naast elkander eene priesterschap en eene namens den staat voor de eeredienst zorgende overheid, zonder dat men de lijn die beide van elkander scheidt altijd juist kan trekken. Door een blik op de ontwikkeling van het Grieksche staatswezen te slaan zal men het best in staat worden gesteld om zich van dezen staat van zaken een denkbeeld te vormen.

Priesterkoningen zijn de Homerische koningen niet. Zij verrigten offers voor het gansche volk omdat zij de hoofden van het volk zijn; maar reeds uit de beschrijving van het stierenoffer door de Pyliërs aan Poseidon gebragt, waar het volk in afdeelingen van vijfhonderd man aan het strand der zee bijeenzit en elke afdeeling voor zijn eigen offers zorgt zonder dat hetzij den koning, hetzij een priester een bijzonder aandeel in de heilige verrigting wordt aangewezen, blijkt het duidelijk dat de koning niet als middelaar tusschen zijn volk en de godheid optreedt. Maar zij zijn toch ook geen door het volk gekozen overheden. Hun schepter, hunne magt hebben zij van Zeus; als erfgoed gaat de schepter van den koning op zijn opvolger over. Kenmerkend voor den aard van het Homerische koningschap is hetgeen men op Ithaca ziet gebeuren als door de afwezigheid van Ulysses het koningschap tijdelijk is opgeheven. Wien de huisvrouw van Ulysses hare hand schenkt, die schijnt zich reeds daardoor de koninklijke waar-

[1] Pol. III, 14.

digheid gewis te achten; [1] het is als kan het volk geen ander als zijn gebieder erkennen dan hem wien het ook anderzins de plaats van zijn vorigen koning ziet bekleeden. Die erfelijkheid die dus in het wezen van het Homerische koningschap lag, strookte niet met de toestanden en begrippen van latere tijden. Het is hier niet de plaats om te onderzoeken hoe het latere Grieksche staatswezen zich uit de Homerische toestanden ontwikkeld heeft; genoeg zij het op te merken dat de koningen op den duur óf door tijdelijk aangestelde overheden vervangen worden zoo als te Athene, óf hunne magt meer en meer zien beperken zoo als te Sparta. Bij den nieuwen staat van zaken gaat alles meer en meer van het volk uit dat thans zelf zijne overheden kiest, in plaats van zich te buigen voor hem dien Zeus den schepter geeft; en niet slechts de gekozen overheden maar zelfs raadsleden, zoo als te Athene de prytanen, ziet men thans evenzeer als vertegenwoordigers van den staat den goden offeren als een huisvader insgelijks zonder priester zijne huisgoden door offers eert. Maar toch, juist wat de dienst der goden betrof moest men geneigd zijn zich te houden aan hetgeen van ouds als door de goden zelve scheen geregeld te zijn; en daardoor ziet men in het koningschap, voor zoo ver het later nog blijft bestaan, een priesterlijk karakter op den voorgrond komen dat er oorspronkelijk niet aan eigen was, en alleen daarom er aan eigen scheen te zijn omdat de koning, in de afwezigheid van een eigenlijken priesterstand, zijn volk evenzeer bij het offeren aan de goden als bij elke andere gelegenheid moest voorgaan en vertegenwoordigen. Tot voorbeelden kunnen strekken de twee koningen van Sparta die elk een aan hun rang verbonden priesterschap voerden, en de jaarlijksche overheid te Athene die den naam van koning bleef dragen, en wiens werkkring hem in meer dan één opzigt als priester kenmerkte, [2] want niet alleen was hem een toezigt over de staatsoffers

[1] Od. XV, 522.

[2] Zulk een "koning" moet er in Attica steeds geweest zijn, ook in den tijd dat volgens de gewone overlevering het bestuur van den staat door een enkelen "archon"

in het algemeen en de bezorging van alle met de eeredienst zamenhangende regtszaken opgedragen, maar zijne vrouw had als "koningin" zekere geheime plegtigheden ter eere van Dionysus te verrigten, en het haar in zoo ver toekomende karakter van priesteres kan zij nergens aan ontleend hebben dan aan de priesterlijke waardigheid van haren echtgenoot. Intusschen lag het niet in den aard van het koningschap om, zoo als het te Athene door eene ons in aard en omstandigheden onbekende omwenteling geschied was, van erfelijk een voor een tijd door keuze of door het lot bezet ambt te worden. Veeleer moest erfelijkheid er het kenmerk van blijven, en ziet men in een land zoo als Attica, dat, na oorspronkelijk in vele kleine staten verdeeld te zijn geweest, later het gebied eener enkele stad wordt, een aantal in geslachten erfelijke priesterschappen, dan ligt het voor de hand om aan te nemen dat de geslachten waar die priesterschappen aan behoorden

---

gevoerd werd; want men kan zich moeijelijk voorstellen dat priesterlijke verrigtingen zoo als die der koningen ooit gestaakt of aan iemand die dien titel niet droeg opgedragen zullen zijn. Dat de hoogste overheid te Athene, vóór de instelling der negen jaarlijksche archonten in het begin der zevende eeuw, inderdaad den titel van archon en niet dien van koning voerde, al wordt hij soms zoo genoemd, dat blijkt reeds daaruit dat de eerste en voornaamste der negen archonten, naar wien het jaar genoemd werd, meer bepaaldelijk den titel van archon voerde, terwijl die van koning aan den tweeden werd gegeven. Van veel belang is hier het oude verhaal van Medon die zijn vader, den bekenden Atheenschen koning Codrus, moest opvolgen maar hiertoe door zijne broeders onwaardig werd geacht omdat hij kreupel was, en die tevens genoemd wordt als de eerste die te Athene als archon geregeerd zal hebben. Die kreupelheid van Medon — want als een verzinsel doet het verhaal zich niet voor, — zal juist daarom in de volkssage zijn blijven voortleven, omdat zij de aanleiding geweest is tot het scheiden der priesterlijke werkzaamheden die den koning eigen waren en die juist met den koningstitel aan een anderen tak van het koninklijk huis zullen gekomen zijn, van de verdere koninklijke magt die aan den archon bleef; en met de verandering in het archontschap, waardoor het een voor één jaar gegeven ambt werd, zal het vroeger erfelijke naast het archontschap bestaande koningschap eene dergelijke wijziging ondergaan hebben. Dat een ligchaamsgebrek bij de Grieken onbevoegdheid tot het bekleeden van een priesterambt meebragt zullen wij straks zien.

ten deele de regerende geslachten der kleinere steden waren die zich later in Athene hebben opgelost.

Het Homerische priesterschap kan men zich denken als tweeërlei oorsprong hebbende. Een volk bouwt een tempel voor een zijner goden; er moet iemand zijn om over dien tempel te waken en er de dienst waar te nemen; er moet dus een priester of priesteres gekozen. Van dien aard was de priesterlijke waardigheid van Theano. Maar buitendien kan iemand uit eigen middelen een tempel bouwen en er dan zelf als priester de bezorging van op zich nemen. Dit kan met Chryses het geval zijn geweest, schoon zijne uitdrukking dat hij een tempel voor zijn god gebouwd heeft het niet ten volle bewijst; maar in allen geval kan men zeer wel aannemen dat zoo iets somtijds moet geschied zijn. In zulk een geval moet het priesterschap erfelijk zijn geworden; in het eerste kan het dit geworden zijn om de natuurlijke strekking tot het erfelijk maken van elk gezag en elk beroep die aan eene met de Homerische in ontwikkeling gelijk staande maatschappij eigen is, maar als iets noodzakelijks kan men die erfelijkheid niet beschouwen, en het is zeer mogelijk dat men sommige priesterambten steeds bij keus is blijven bezetten, want in latere tijden zijn de voorbeelden van door keus en doorgaans voor een bepaalden tijd bezette priesterschappen zeer talrijk, en het is niet waarschijnlijk dat dit alle zonder uitzondering nieuwere zullen geweest zijn. Naast de regerende geslachten die men welligt onder de priestergeslachten van Attica aantreft, zijn er dus zeker ook wel geweest die oorspronkelijk reeds priestergeslachten waren, en stellig moet dit het geval zijn geweest met die geslachten die, zoo als reeds vroeger is opgemerkt, aan den aard hunner heilige verrigtingen hun naam ontleenden.

Men vindt hier dus reeds dadelijk een dubbel onderscheid: priesterschappen die dit karakter van het begin af droegen en andere die hun oorsprong in de bevoegdheid der oude Grieksche koningen tot het verrigten van heilige handelingen hadden; priesterschappen die ook in latere tijden een louter aanhangsel zijn van de magt die de

houder krachtens zijne waardigheid bezit, zoo als dat van de Spartaansche koningen, en weder andere die met geen andere bevoegdheid in verband staan. Het wezen van het Grieksche priesterschap doet zich natuurlijk het meest voor in die priesterambten die een zuiver priesterlijk karakter dragen, en blijft het soms onzeker in hoe ver de houder van een hoog priesterlijk ambt tevens als overheid van den staat beschouwd moet worden waar hij zijn ambt waarneemt,[1] het ontbreekt niet aan berigten omtrent priesterschappen die stellig aan geen overheidsambt verbonden waren. Doch het valt in het oog dat door die dikwijls voorkomende zamensmelting van priester- en overheidsambten en door de veelsoortigheid die men in het wezen van het Grieksche priesterschap opmerkt, de vestiging van een eigenlijken priesterstand niet in de hand werd gewerkt, al bood ook de erfelijkheid van vele priesterschappen iets wat zelfs tot de vestiging eener priesterkaste had kunnen leiden; en in der daad komt dan ook de priesterschap in Griekenland naauwelijks als afzonderlijke stand voor, en heeft zij als zoodanig ook geen invloed van belang op het Grieksche staatswezen uitgeoefend.

[1] Die onzekerheid vloeit onder anderen ook daaruit voort dat in sommige Grieksche steden het jaar evenzoo naar den houder eener zuiver priesterlijke waardigheid als in andere naar de hoogste overheid genoemd wordt; het reeds vroeger aangehaalde voorbeeld der priesteressen van Hera te Argos is hiervan een bewijs. Ziet men nu het jaar noemen naar iemand wiens waardigheid onmiskenbaar een priesterlijk karakter draagt, zoo als die van den kransdrager te Tarsus, maar die toch aan den anderen kant ook overheid kan zijn geweest, zoo is het, vooral wegens het gebrek aan berigten dat ons over zooveel punten der Grieksche eerdienst in het duister laat, doorgaans onmogelijk om den waren aard van het ambt te benaderen. De "dienaren van den Olympischen Zeus", waar volgens Diodorus (XVI, 70) sedert Timoleon het jaar te Syracuse naar heette, was blijkbaar met een belangrijk overheidsambt belast; maar uit dit voorbeeld kan men daarom minder tot gevolgtrekkingen omtrent dergelijke waardigheden in andere staten komen, omdat het zeer wel in het plan van Timoleon kan gelegen hebben om bij het inrigten van een staat waar de vrijheid jaren lang door tyrannie vervangen was geweest, een bijzonder heilig karakter aan het hoogste overheidsambt toe te voegen.

De overheden die van staatswege voor de eeredienst moesten zorgen zonder eenig priesterlijk karakter te bezitten, waren talrijk en moesten dit ook in een land zijn waar de staat zooveel voor de eeredienst bijdroeg. De priester die als middelaar tusschen zijn god en zijn volk in stond en genen het naast vertegenwoordigde, kon met even weinig regt met de bezorging der staatsoffers belast worden als met die der offers die door enkele burgers aan den god gebragt werden; het eenige wat binnen zijn werkkring lag was te zorgen dat men ze aan den god op behoorlijke en hem welgevallige wijze wijdde. Die bezorging der staatsoffers en der daarmede verbonden offermaaltijden was te Athene dan ook aan beambten opgedragen wier naam men welligt het best met "offermeesters" kan vertalen, en die onderscheiden collegiën uitmaakten, al naar den aard der offers waar zij voor te zorgen hadden. Andere overheden hadden de bezorging van zekere feesten hetzij als hun bepaalden werkkring, hetzij als een toevoegsel aan hunne andere ambtsbezigheden, zoo als b. v. de eerste archon te Athene voor een reinigingsfeest ter eere van Apollo, de Thargeliën genaamd, zorgen moest; en veel werd er in dit opzigt ook verrigt door burgers die eigenlijk niet als overheden konden gelden, maar verpligt waren om op hunne beurt de zorg voor feestelijke plegtigheden als staatslast op zich te nemen, zoo als onder anderen de koorvoerders bij de feesten van Dionysus, die b. v. voor het opvoeren van treur- en blijspelen moesten zorgen, zeer bekend zijn. Met die koorvoerders zijn ook te vergelijken de burgers die ter bezorging van bepaalde eerediensten aan de priesters van staatswege als helpers werden toegevoegd, en die dan dikwijls den later iets minder eervols uitdrukkenden naam van parasiten, d. i. medespijzenden, droegen, omdat hun met den priester van staatswege maaltijden verschaft werden. Als werkelijke overheden kunnen daarentegen de schatmeesters gelden dien het beheer der tempelschatten werd opgedragen, en eenigermate ook de opzigters die met het onderhoud der tempelgebouwen belast waren. Volgens het zeer afdoende getuigenis van Aris-

toteles (Pol. VI, 8) hadden alleen in kleine steden de priesters voor al zulke zaken te zorgen, en men heeft dan ook regt om niet alleen in die gevallen waar het duidelijk blijkt dat er spraak is van overheden zonder priesterlijk karakter maar belast met de zorg voor de eeredienst, maar ook in vele gevallen waar dit twijfelachtig blijft — want er zijn voorbeelden dat namen die in den eenen staat aan eenvoudige staatsbeambten gegeven worden in een anderen aan priesters eigen zijn, [1] — aan zulke overheden te denken. Ook de burgers die met het vertegenwoordigen van een staat bij godsdienstige plegtigheden in andere streken, zoo als bij de Olympische spelen en de vergaderingen van het Amphictyonen-verbond, belast werden, kunnen niet als priesters gelden maar moeten of met de koorvoerders gelijk gesteld of, als zij tevens staatkundige bezigheden hadden zoo als de afgevaardigden bij de Amphictyonen, als overheden beschouwd worden.

Waren er nu naast de priesters zoovele beambten voor de bezorging der eeredienst, dan spreekt het van zelf dat de werkkring der priesters zelve zeer beperkt moest worden. Godsdienstig onderwijs, zielenzorg kende men in Griekenland niet; wie eenig punt van godsdienstig regt wilde laten uitmaken wendde zich tot de uitleggers; van het beheer der eeredienst waren de priesters door de aanstelling der vele straks vermelde staatsbeambten ontheven; en wat hun te doen overbleef bepaalde zich tot het verrigten en besturen der met de offers verbonden plegtigheden, iets waar al zeer weinig kennis of verstand voor noodig was, zoodat men zich ook niet moet verwonderen als men op meer dan ééne plaats der oude schrijvers het priesterschap als eene waardigheid ziet voorgesteld die iedereen wel kan bekleeden. Een gesloten ligchaam vormde de priesterschap eener

---

[1] Zoo werd b. v. de naam van hieromnemon — "gedachtig aan het heilige" zou men kunnen vertalen, — te Athene aan een der afgevaardigden bij het Amphictyonen-verbond maar te Megara (Plut. qu. Symp. VIII, 4) aan een priester van Poseidon gegeven.

stad geenszins. Ieder god had zijn eigen priester; ziet men al voorbeelden dat iemand hetzij achtereenvolgens, hetzij ook terzelfder tijd van meer dan één god priester is geweest, dan heeft men dit toch alleen als eene vereeniging van onderscheiden zelfstandige ambten in één persoon te beschouwen, en wat men op eene enkele plaats van priesters leest die eene meer algemeene zorg voor de geheele staatsgodsdienst zullen gedragen hebben, is te onduidelijk en te onzeker om er op door te gaan.[1] Als aan de dienst van een bepaalden god gebonden draagt de priester nu eens den naam van diens dienaar, dan weder een titel die op eene bepaalde priesterlijke verrigting slaat, zoo als b. v. eene priesteres van Aphrodite te Sicyon haren naam aan het dragen van het badwater der godin ontleende. Nog naauwer werd de vereeniging tusschen god en priester zoo men, wat hier en daar voorkwam, het beeld of teeken van den god niet in een tempel maar in de woning van den priester zag huizen, en vooral zoo de priester door zijn naam of anderzins met den god vereenzelvigd scheen te worden, zoo als b. v. de priesteressen van zekere godinnen te Lacedaemon die onder den naam van "dochters van Leucippus" vereerd werden, insgelijks dien naam droegen, en zoo als men in het geval der priesteres van Artemis te Patrae die op een wagen met herten, in dat der Hera-priesteres te Argos die op een ossenwagen bij feestelijke gelegenheden werd rondgevoerd, naauwe-

---

[1] De bedoelde plaats is die van Plutarchus qu. Graec. 6, waar gezegd wordt dat er bij de Opuntische Locriërs twee priesters waren, waarvan de een de zaken der goden, de ander die der demonen bezorgen moest. Daarentegen is het verkeerd om met Maury de straks aangehaalde plaats van Aristoteles Pol. VI, 8 zoo te verklaren als werd er van één priester gesproken die in kleine steden de dienst voor alle goden waarnam; veeleer slaat die plaats alleen op het zamenvloeijen van het priesterschap en de bezorging der staatsgodsdienst in kleine steden. De vermelding van "hoogepriesters", die natuurlijk op het bestaan eener corporatie van priesters doelt, beperkt zich tot tijden en staten waar Oostersche invloed zich reeds sterk deed gevoelen.

lijks kan twijfelen of het was de godin die men in de priesteres vereerde. Maar veel invloed op de volksdenkbeelden heeft dit vereenzelvigen der priesters met de goden toch niet uitgeoefend, en te minder is hieraan te denken omdat het niet alleen de priesters waren die nu eens de namen der goden droegen, dan weder bij plegtige gelegenheden de goden moesten voorstellen; want op een bekend Apollo-feest waarbij er een optogt van Delphi naar het dal Tempe in Thessalië plaats had, werd de god zelf voorgesteld door een knaap die volstrekt niet voorkomt als met eene priesterlijke waardigheid bekleed, en bij zekere godsdienstige verrigtingen in Boeotië werd de naam van Hermen aan twee knapen gegeven die er wel dienst bij deden maar er niet eens een hoofdrol bij vervulden.

Wat er dus in een priester vereischt werd was niet dat hij eene hooge mate van schranderheid bezat of pligten kon vervullen voor welker waarneming buitengewone gaven noodig waren, maar wel dat hij den god welgevallig kon geacht worden wiens dienst hem werd toevertrouwd. En wel vooreerst schijnt men in het algemeen van oordeel te zijn geweest dat goden het liefst door priesters, godinnen door priesteressen gediend werden, schoon men op dien regel talrijke uitzonderingen vindt, zoo als b. v. te Eleusis en op vele andere plaatsen de dienst van Demeter, in meer dan eene stad die van Athene door een priester werd waargenomen, terwijl daarentegen de tempel van Poseidon op Calauria en die van Hercules te Thespiae door priesteressen bediend werd, en in een Arcadischen Artemis-tempel de dienst aan een priester en priesteres gezamenlijk was toevertrouwd. Het lijdt geen twijfel of een veel-vaster regel was die waarbij niemand in eenige stad tot een priesterschap werd toegelaten zoo hij niet het wettig kroost van ouders was die het volle burgerregt bezaten; want zoo men vermeld vindt dat de parasiten of helpers van een Hercules-tempel in Attica juist onechte kinderen moesten zijn, dan laat zich dit uit eene bijzondere verwantschap verklaren waarin men den aldaar vereerden god — die trouwens zelf geen echte zoon

van den oppergod was, — met onwettig geborenen dacht, want ook een oefenschool (gymnasium) die aan den tempel schijnt verbonden te zijn geweest, stond bepaaldelijk voor zulke kinderen open. Hetzij nu de priester tot een bepaald geslacht moest behooren, hetzij hij door het volk moest gekozen worden, dikwijls liet men zijne verkiezing in zoo ver aan den god zelven over als men uit de geslachtsgenooten of uit een door de stemgeregtigden opgemaakt gros van bevoegde lieden het lot liet beslissen. Dat "welgeborene" dat men in den priester verlangde was trouwens slechts een der vereischten die in het hoofdvereischte van hem die den goden een welgevallig dienaar zijn kon — reinheid, ongeschondenheid, onbesprokenheid of hoe men het noemen wil, — zich oplosten. Zijn goede naam moest even ongekrenkt zijn als die der overheden, die althans te Athene aan een onderzoek in dit opzigt onderworpen werden. Maar bovendien moest hij onverzeerd van lijf en leden zijn; zelfs vindt men voorbeelden dat men in jeugdige priesters vooral op schoonheid zag; en zoo men het priesterschap van Artemis te Ephesus door gesnedenen ziet bekleeden, dan is dit eenvoudig een der vele bijzonderheden waardoor die bepaalde Artemis-dienst zich als ongrieksch kenmerkt. Wien de goden met welgevallen aanschouwden, dien verbitterden geene rampen het leven; het woord "bij de goden gehaat" werd veeleer van hem gebezigd die in minachting was omdat hij nergens in slaagde en in alles schade en schande inoogstte, dan van den zedelijk verdorvene. Uit die ontreiniging in het oog der goden die men dus in het ongeluk zocht, verklaart het zich waarom men kinderen die een hunner ouders door den dood verloren hadden, de priesterschappen onwaardig keurde die aan hun leeftijd waren toegewezen, en waarom men zelfs een voorbeeld vermeld ziet van priesters die van hunne waardigheid afstand moesten doen zoo hun een kind door den dood ontviel. De reinheid en onverdorvenheid van jeugdige knapen en meisjes deden hen vooral als dienaars voorkomen waarin de goden hun welbehagen hadden; en zeer talrijk zijn dan ook de voorbeelden

van kinderen die men in de tempels van onderscheiden goden het priesterschap ziet bekleeden, totdat zij, tot jaren van onderscheid gekomen, voor anderen plaats maken. Die den goden welgevallige reinheid die men in het wezen van den priester zocht, is de ideale en poëtische zijde van het Grieksche priesterschap. Zij is het die naast de heilige geestverrukking waar de ingewijde in de geheimzinnige dienst der goden van Creta in verplaatst werd, in een fragment van een priesterkoor bij Euripides op den voorgrond komt, waar het koor beschrijft hoe het, in hagelwitte kleederen gehuld, van al wat onrein is, van het kraamvertrek en het sterfhuis, ver blijft en zelfs van dierlijk voedsel zich onthoudt; zij is het die in bevalliger trekken in het beeld geschetst wordt wat diezelfde dichter in zijn Ion van het leven van zijn jeugdigen held geeft, die in den tempel van den Delphischen Apollo opgevoed en door de Delphiërs met het bewaken en reinigen van dat heiligdom belast, het lot roemt waardoor het hem is toegelegd om zijn door geen zingenot ontheiligd maar in voortdurende zorg voor de reinheid en veiligheid van den tempel gesleten leven, geheel aan de dienst van zijn god te mogen wijden.

Reeds de kleeding en het uiterlijk van den priester strekte om de waardigheid en heiligheid van zijn ambt te kenmerken. Wit, de kleur der reinheid, was in der daad de gewone dragt van den priester, schoon enkele hunner saffraangele of purperen kleederen droegen. Even als de helden van het Attische tooneel, die door Aeschylus juist daarom met deftige kleederen uitgedoscht waren opdat men zien zou dat zij tot een nader aan de goden verwant geslacht behoorden, droegen ook de priesters zoo al geen hun eigen en van de gewone kleeding hunner medeburgers in allen deele afwijkend dan toch hunne waardigheid passend gewaad; het lange door een band zamengehouden haar dat zij droegen, — want lokkenpracht was voor de Grieken steeds het kenmerk van een streven naar eene magt en waardigheid die slechts weinigen gegeven was, — de krans die hun hoofd sierde en

waar zij dikwijls hun naam, zoo als dien van "bekranste" (stephanephoros) of "gelauwerde" (daphnephoros), aan ontleenden, strekte insgelijks om hun het voorkomen te geven van geheiligde personen, in waardigheid boven hunne medeburgers verheven; en kenschetsend is in dit opzigt een verhaal dat wel eenigzins het voorkomen van een sprookje heeft maar toch in allen geval den indruk leert kennen dien in het oog van een Griek de aanblik van een zijner priesters moest maken: dat tijdens den slag van Marathon een der vlugtende Perzen de genade van een Attischen priester had ingeroepen en hem een verborgen schat ontdekt had omdat hij hem wegens zijn gewaad voor een koning hield. Aan de straks vermelde strekking om priester en god zich als vereenzelvigd te denken, herinnert het verhaal van eene priesteres van Athene, die bij plegtige gelegenheden in den krijgsdosch harer godin zich kleedde en eenmaal een vijandelijk leger hevigen schrik had ingeboezemd omdat het Athene zelve meende te zien verschijnen; maar afwijkend en welligt van vreemden oorsprong was het op Cos heerschende gebruik dat de priester van Hercules zeker offer in vrouwenkleederen moest verrigten, iets wat zoo als alle dergelijke vreemde zaken door eene tempelsage verklaard werd.

Het blijkt uit geen stellig berigt dat de priesters in het algemeen bij het aanvaarden van hun ambt eene wijding moesten ondergaan, al wordt er ook melding gemaakt van een offer waarmede te Delphi de aanstelling van een der vijf edelen gepaard ging die door de Delphiërs tot het bestuur der eeredienst werden afgevaardigd; maar onwaarschijnlijk is het niet, en in allen geval waren de priesters tijdens den duur van hun ambt aan regelen van reinheid en dergelijke gebonden, die ook hunne leefwijze van die hunner medeburgers deden verschillen, en die in sommige opzigten hunne vrijheid beperkten. Het is eenigzins gewaagd om op het gezag van Euripides aan te nemen dat de priesters van Zeus op Creta in der daad van alle dierlijk voedsel zich moesten onthouden; maar er zijn wel enkele voorbeelden van priesters wien het genot van bepaalde spijzen ontzegd was, zoo

als b. v. de priester van Poseidon te Megara geen visch, de priesteres van Athene in de stad van dien naam geen inlandsche kaas mogt eten, een verbod dat men door eene niet onaardige gissing tot geitenkaas beperkt en met een afkeer van geiten in verband gebragt heeft, dien de godin zelf zal gekoesterd hebben omdat hare olijfboomen door de geiten beschadigd werden. Somtijds, doch zeker niet altijd en welligt niet in den regel, woonde de priester in een met den tempel verbonden gebouw, en in dit geval verschilde zijne leefwijze al ligt van die van anderen, zoo als er b. v. van den priester en de priesteres van Artemis Hymnia in Arcadië verhaald wordt dat hun leefregel zeer afwijkend was, en een jeugdig priester van Athene in Phocis, die in den tempel der godin woonde, onder anderen nog dergelijke ouderwetsche badkuipen in gebruik had als waarvan men in de Homerische gedichten las. Maar vooral komt bij het karakter van reinheid dat den priester eigen was, de kuischheid in aanmerking die in vele gevallen van priesters en priesteressen gevergd werd. Niet slechts Athene en Artemis, de maagdelijke godinnen, werden in onderscheiden heiligdommen door maagdelijke priesteressen gediend, maar te Sicyon was dit zelfs met Aphrodite het geval, in Phocis bestond er een tempel van Hercules den Vrouwenhater (Misogynes) wiens priester zich van allen omgang met vrouwen moest onthouden, en te Thespiae was de priesteres van Hercules eene maagd en tot eeuwige kuischheid verpligt. Dit laatste was trouwens eene uitzondering die men dan weder volgens gewoonte door eene legende verklaarde. In den regel was de onthouding tot den dikwijls vrij korten duur van het priesterschap beperkt, of wel werden hetzij kinderen, zoo als reeds gemeld is, hetzij lieden van betrekkelijk hoogen ouderdom tot priesters gekozen; en de strekking die hierin ligt laat zich ook gemakkelijk verklaren, zoo men slechts bedenkt dat men in de gevorderde kuischheid geene innerlijke reiniging en heiliging door onthouding van zingenot, zoo als het Christelijk ascetisme, maar alleen het middel zocht om de dienst der goden op eene hun welgevallige wijze te verrigten.

Even als bijslaap in het heiligdom voor den Griek, in tegenstelling met de meeste barbaarsche volken, ongeoorloofd was en voor ontheiliging des tempels gold, evenzoo mogt ook de priester zijn god niet naderen met een door zingenot ontreinigd ligchaam; — hoe kwetsend zoo iets voor het gevoel van den Griek zijn moest zal men welligt het best vatten, zoo men bedenkt hoe Aristophanes het geheel uit hetzelfde beginsel als het toppunt van gemeenheid voorstelt dat iemand zoo maar van tafel opstaande, ongewasschen en met de brokken in de keel, voor de volksvergadering optreedt om de overheden eens teregt te zetten. Daarom werd ook van die priesters die tot geene doorgaande onthouding gedurende hun priesterschap verpligt waren, toch tijdelijke onthouding gevorderd vóórdat zij hunne ambtsbezigheden waarnamen. Hoe men trouwens bij de in priesters vereischte reinheid vooral op het feit der onthouding plagt te zien, blijkt uit hetgeen van de reeds vermelde dienst van Artemis Hymnia verhaalt wordt: vroeger, zoo heet het bij Pausanias, werd die dienst door eene jeugdige en maagdelijke priesteres waargenomen, maar hare verkrachting door een Arcadisch vorst, die trouwens zijne misdaad terstond door de wraak zijns volks boette, gaf tot een besluit aanleiding om het ambt van priesteres voortaan aan eene oude vrouw op te dragen die van het huwelijksleven haar genoegen gehad had. Intusschen ziet men toch zedelijke reinheid naast feitelijke onthouding voor de dienst der goden vorderen in hetgeen er vermeld wordt van de eischen die men de aanstaande priesteressen der Aarde in eene Achaeïsche stad deed: niet slechts waren zij tot kuischheid verpligt nadat zij haar ambt aanvaard hadden, maar tevens moesten zij zweren dat zij in haar vroeger leven slechts één man gekend hadden, en dien eed moesten zij door een godsoordeel — het drinken van stierenbloed, dat bij de Grieken voor een zwaar vergif doorging, — staven. En staat al dit voorbeeld eenigzins op zich zelf, dezelfde strekking vindt men toch in de algemeene onbesprokenheid terug die in aanstaande priesters gevorderd werd.

De eigenaardigheden van het uiterlijk voorkomen der priesters, de leefregels waar zij althans gedeeltelijk aan gebonden waren, strekten wel om hen als afzonderlijken stand te kenmerken, maar uit hetgeen er van die regels gezegd is blijkt het toch ook weder dat zij minder dienden om den persoon des priesters eene bijzondere heiligheid bij te zetten dan wel om in de dienst niets onheiligs te brengen die hij moest waarnemen. Zoo ligt het ook in den aard der zaak dat die priesters wier ambtsbezigheden hen voortdurend in beslag namen feitelijk van krijgsdienst waren vrijgesteld, even als men te Athene de raadsleden en zelfs de reidansers er van vrij ziet die tijdens een krijgstogt hunne dansen en zangen voor de godsdienstige feesten moesten instuderen; maar dat zij als stand dien vrijdom bezaten, daar is in Griekenland geen bewijs van te vinden, en het tegendeel kan men reeds daaruit afleiden dat men priesterschappen aan waardigheden verbonden ziet die, zoo als het Lacedaemonische koningschap, voornamelijk het bevel in den krijg inhielden, en dat men Atheners die als levenslange priesterambten bekleedende vermeld worden, toch aan den krijg ziet deelnemen.[1] Zoo de priesters te Athene eene eereplaats bij de feesten in den schouwburg innamen hadden zij dit met andere soorten van burgers, b. v. de raadsleden, gemeen.

In hunne heilige handelingen werden de priesters door velerlei dienaars ondersteund. Aan een tempelveger (neocoros) of koster, zoo als wij zouden zeggen, was de zorg voor reinheid en orde van het heiligdom opgedragen, en dikwijls had hij een aantal onderkosters onder zich; een heraut was noodig om bij de offerplegtigheden stilte te gebieden en afkondigingen omtrent de dienst te doen; het slagten der offerdieren kon evenmin zonder hulp verrigt worden; fluitspelers moesten er zijn om de offers met hun spel te begeleiden; en bovenal bij feesten en optogten zullen wij dikwijls allerlei soort van personen te

---

[1] B. v. Callias den priester van Demeter die bij Xenophon Hell. VI, 3 er bepaaldelijk op wijst dat hij veldheersambten plagt te bekleeden.

vermelden hebben die bij de heilige verrigtingen in onderscheiden betrekkingen werkzaam waren. Ten deele waren het tempelslaven die tot zulke diensten gebezigd werden, zoo als wij te Olympia een voorbeeld in den man zagen die er het offerhout bezorgde, ten deele welligt vrije lieden van geringen stand die door tempeldiensten aan den kost zochten te komen, ten deele was het verrigten dier diensten een pligt die enkele standen was opgelegd, zoo als b. v. de te Athene gevestigde vreemdelingen bij den grooten optogt der Panathenaeën de draagsters der zonneschermen en dergelijke moesten leveren. Maar vele dier diensten werden door vrije burgers en burgeressen verrigt en golden veeleer voor eervol dan voor lastig. Even als men bij de Attische redenaars de Atheensche burgers er zich op ziet beroemen dat zij als koorvoerders, als scheepskapiteins, als bestuurders van oefenscholen den staat gediend en heel wat uit eigen middelen er voor bijgedragen hebben, even zoo beroemt zich bij Aristophanes eene Atheensche vrouw dat zij als een meisje van den besten stand al de tempeldiensten achtereen heeft waargenomen die aan kinderen werden opgedragen: "op mijn zevende jaar," zegt zij, "werd ik al dadelijk daauwdraagster; daarna diende ik op mijn tiende de stichteres [1] als maalster; toen moest ik het saffraangeel kleed der dienaressen van Artemis aandoen; en toen ik al een mooi jong meisje was nam ik als korfdraagster met een ris vijgen aan een optogt deel." En niet alleen kinderen of jonge meisjes hadden zulke diensten te verrigten: voor Atheensche burgeressen op meer gevorderden leeftijd werd het blijkbaar als eene eer beschouwd om als "matrone" (gerara) de "koningin" bij die geheimzinnige plegtigheden ter eere van Dionysus behulpzaam te zijn waar deze zelve — in verband met welke sage weet men niet, — aan den god ter vrouw werd gegeven.

Reeds hieruit kan men tevens afleiden wat zich ook in al wat men

[1] Wie de godin was die hier met den naam van "stichteres" bestempeld wordt, is niet regt bekend. De daauw- en korfdraagsters zullen wij bij de feesten weërvinden.

van de Grieken weet bevestigt: dat het priesterschap, al ontveinsde men zich het niet dat er bitter weinig verstand voor noodig was, in allen geval steeds door en door fatsoenlijk bleef. Er waren trouwens ook aanzienlijke voordeelen aan verbonden: van alle of de meeste offers kregen de priesters een deel, en reeds dit beliep heel wat; het gebruik van het een en ander wat het domein van den god leverde was hun voorbehouden; en ook zijn er voorbeelden dat zij uit de staatskas en door inzamelingen een inkomen hadden. Het is dan ook niet vreemd zoo men althans één voorbeeld vindt van eene priesteres die haar ambt door koop heeft bekomen. Maar aan winstbejag moet men toch niet het naast denken, als men het wil verklaren hoe de priesterschappen in Griekenland zoo bijzonder in trek waren. Zelfs in democratische staten zoo als te Athene zag men zeer op geboorte en fatsoen. Voor de blijspeldichters was het vermoeden dat de een of ander barbaren of slaven onder zijne voorvaders telde, een rijke bron van hatelijkheden; en niet alleen waren handwerkslieden en kleinhandelaars vrij algemeen in minachting, maar schoon het zeer gebruikelijk voor vermogende en aanzienlijke burgers was om hun geld in een messenfabriek, een leerlooijerij of een bakkerij te beleggen, die men dan door slaven drijven liet, zoo hoorden ook dezen zich gedurig een "messenmaker" of "leerlooijer" als schimpnaam toevoegen, en vooral is het bekend hoe rijk een schat van aardigheden over stinkende ossenhuiden en schoenen van slecht leer de leerlooijerij van den Atheenschen volksleider Cleon aan zijn vijand Aristophanes leverde. Maar binnen den werkkring van het priesterschap, waar het gold om namens den staat en zijne medeburgers de dienst der goden op eene hun welgevallige wijze waar te nemen, lag niets wat onrein of gemeen was; in de edelste geslachten waren priesterschappen erfelijk; en niet slechts ziet men bij Xenophon den hoogmoedigen Callias zelfs als gezant te Sparta met welgevallen op zijne afkomst van het aloude priestergeslacht van Triptolemus wijzen, maar ook Aeschines is er niet weinig trotsch op dat hij tot dezelfde "broederschap" behoort als

het geslacht waarin de waardigheid van priesteres der stadsgodin erfelijk is. En juist hierom stelde men er zijn eer in om ook die priesterschappen te bekomen, waar men door de keus zijner stads- of dorpsgenooten toe benoemd kon worden. Leest men hier en daar bij Pausanias dat een priester of priesteres uit de edelsten der stad door het lot gekozen werd, dan behoeft men niet aan een eigenlijken adelstand te denken, maar veeleer ligt hierin eenvoudig opgesloten dat alleen zij die wat hunne geboorte betrof voor fatsoenlijk golden kans hadden om op de lijst geplaatst te worden waar het lot uit kiezen moest. Dat deze stelling der priesterschap kenschetsend is voor een volk waar al wat het leven schoons bood in verband met de eeredienst gedacht werd, dat zij aan den anderen kant ook het hare moest bijdragen om de godsdienst in Griekenland in eere te doen blijven, dat behoeft waarlijk niet verder betoogd te worden.

OFFERS, GEBEDEN EN REINIGINGEN.

De mensch die zijne afhankelijkheid van de godheid gevoelt maar zich zijne goden in menschengedaante denkt, wendt zich tot hen zoo als hij zich tot menschen, maar tot boven hem in rang en magt verheven menschen, wenden zou. In het gebed smeekt hij hun om hulp, en om zijn gebed kracht bij te zetten, om hen tot wie hij bidt zich genegen te maken, biedt hij hun van het zijne wat hij oordeelt hun een welgevallige hulde te zijn, brengt hij hun dus een offer. "Geschenken bewegen de goden, geschenken ook de eerbiedwaardige koningen," heette het in een aan Hesiodus toegeschreven dichtregel; en die gelijkstelling van goden en koningen had voor den Griek niets vreemds. Waar het den koning bij het ontvangen van een geschenk het meest op aankomt is de eer. Men leze slechts het verhaal van den strijd tusschen Agamemnon en Achilles waar de Ilias meê begint. Agamem

OFFERS.

non moet het geschenk afstaan dat hem bij de verdeeling van den buit van Chryse is toegewezen, en neemt nu ter vergoeding eene slavin van Achilles; maar wat is het wat hem noopt om op die vergoeding te staan en daarbij juist den dappersten der Grieken door het ontrooven van het zijne te beleedigen? Niets anders dan de diep gevoelde krenking die er voor hem in lag dat het tijdelijk gemis van het hem, den koning, toegewezen eergeschenk door Achilles als eene onverschillige zaak was voorgesteld. Even zoo zag zeker ook hij die in de Homerische tijden aan de goden een offer bragt er het naast een eerbewijs in dat zij van hem ontvingen. "Offerande en plenging, dat is ons eergeschenk," zegt Zeus in de Ilias. Als Nestor in de Odyssea de hoornen van het rund laat vergulden dat hij aan Athene wil offeren, dan is het "opdat de godin zich moge verheugen als zij zulk een pronkgeschenk ziet." Iets vroeger, als Athene zelve in de gedaante van Mentor met Telemachus aan den offermaaltijd der Pyliërs deelneemt, doet het haar zoo regt goed dat Nestors zoon, al kent hij haar niet als godin, haar toch, als door een instinctmatig gevoel harer waardigheid, het eerst den beker reikt. Maar de offers zijn de goden tot vreugd; voor Apollo is het een vermaak om naar het gezang te luisteren dat aan een offermaaltijd ter zijner eere wordt aangeheven; en hoe na ligt het niet bij zulk eene voorstelling om ook in den opstijgenden offerwalm iets te zoeken wat de goden een werkelijk zingenot verschaft. En hieraan moet dan ook in de daad in de Homerische voorstellingen gedacht worden. Het offer wordt niet slechts het eergeschenk, maar ook de maaltijd der goden genoemd: "de andere goden vierden maaltijd van de offers, maar aan Artemis had hij geen offer gebragt," heet het van een ouden vorst in de Ilias. Men ziet dan ook Athene zelve uit den hemel nederdalen om het offer te genieten dat Nestor haar brengt; en Hermes, als hij in de Odyssea bij Calypso verschijnt, beklaagt zich dat Zeus hem een langen weg over het zilte nat heeft doen afleggen waar geene stad nabij is om hem offers te brengen.

Hulde en genot, aan de goden door hen geboden die hunne gunst zoeken, ziedaar dus het wezen der Homerische offers. En dat dit geen louter dichterlijke voorstelling is, waardoor het vriendelijke beeld van een door den mensch aangerigten godenmaaltijd een ouder en ernstiger gronddenkbeeld van het offer — dat van een zoenoffer voor de schuld die den mensch als zondaar aankleeft, — zal verdrongen hebben, dat blijkt reeds dadelijk daaruit, dat de offers zich ook in de gebruiken die er meê gepaard gaan en die de dichter stellig aan zijn tijd ontleend heeft, als maaltijden kenmerken; "maaltijden der onsterfelijken," zoo als Hesiodus het uitdrukt, want hun is het offer gewijd, en wie er aan deelneemt is hun gast, maar tevens maaltijden waar de mensch in der daad als gast aan deelneemt. Het ontbreekt in de Homerische gedichten niet aan voorbeelden van offers die den goden gebragt worden om hun toorn af te wenden. "Met reukwerk en gebeden, met plengingen en offerwalm vermurwt men ook de goden als men tegen hen misdreven heeft;" dit zijn de woorden waarmede de oude Phoenix den wrok van den diep beleedigden Achilles zoekt te stillen. Maar zelfs hier is het geen boeten van schuld door berouw en kastijding of wat er de plaats van inneemt, waardoor men de goden met zich verzoent; men brengt hun de offergave zoo als men doen zou als men zonder overtreden te hebben om hunne gunst bad. Wordt in den nacht die de eerste nederlaag der Grieken voor Troje voorafging de onheilspellende donder van Zeus gehoord, dan drinkt geen hunner vóórdat hij, bleek van schrik, den toornigen god uit zijn beker geplengd heeft; maar na de plenging zet men dien beker toch ook zelf aan de lippen. Voeren de Grieken een offer naar Chryse om Apollo te verzoenen, wiens toorn velen in het leger had doen omkomen, dan strekt hun gezang om den god te bevredigen; maar bij dit gezang nemen zij ook zelve aan den offermaaltijd deel; zij gevoelen zich niet als zondaren die hunne schuld boeten, want hoe zouden zij dan aan den maaltijd van den god durven nederzitten. En zelfs dit is niet het eenige bewijs dat men bij de Grieksche offers niet aan een gevoel van zonde te denken

heeft, dat den Griek er toe bragt om den verdienden toorn der goden door offers te boeten, maar veeleer aan een gevoel van afhankelijkheid dat hem in alles naar de gunst der goden deed trachten en hem, in zijne kinderlijke voorstelling der godenwereld, het middel om die gunst te erlangen daarin deed zoeken, dat hij hetgeen hem zelven tot voeding en genot strekte aan de goden wijdde om hun een aandeel er in te geven en als hun gast datgene te gebruiken wat hem zelven overbleef.

In het denkbeeld van een schuldoffer ligt het, om het levende den goden ter dood te wijden en de schuld die den offerende aankleeft in bloed te boeten. Nu zijn zeker de Homerische offers dierenoffers. Maar dat zij dit zijn, dat zelfs in de plaats der Ilias waar het offeren van eerstelingen van den landbouw vermeld wordt het offer toch een dierenoffer is,[1] dat verklaart zich ligt uit de gewone dieet der Homerische helden, die in tegenstelling met de Grieken der latere Attische wereld meerendeels van dierlijk voedsel leven; en waren al dierenoffers in Griekenland de gewoonte zoo ver onze kennis der Grieksche geschiedenis reikt, is er al geen dadelijk bewijs dat zij niet in der daad de oudste geweest zijn, in de volksoverlevering vindt men wel degelijk een tijd vermeld dat zij nog niet in gebruik waren, maar dat men, warsch van het denkbeeld om zelfs een dier te dooden, slechts de eerstelingen der veldvruchten aan de goden bood. Zulk eene overlevering bieden vooral de gebruiken van een Attisch feest, het "ossendooden" (buphonia) genaamd, waar men in de dagen van Aristophanes meê spotte, omdat het zoo regt ouderwetsch was. Het offerdier, een rund, werd naar het altaar gevoerd waar gerst en tarwe aan Zeus gewijd lagen. Vrat nu het dier van het offerkoorn, dan bragt de priester, die den naam van "ossendooder" droeg en uit een bepaald Attisch geslacht gekozen werd, het een slag met een bijl toe waardoor het nederstortte, en nam dan de vlugt; en nu werd er een onderzoek

[1] IX 534.

naar den gepleegden moord gedaan, waarvan het einde was dat men de bijl voor een geregtshof bragt waar te Athene over levenlooze voorwerpen regt werd gesproken die een mensch den dood berokkend hadden. Het slagten van een offerdier komt dus voor als iets wat regtvaardiging behoeft, al schijnt het ook door de heiligschennis geregtvaardigd te zijn waar het dier door het vreten van het offerkoorn zich aan schuldig had gemaakt; en hiermede komt het overeen dat een altaar van Apollo op Delos, waar geen dierenoffers plaats hadden, met den naam van het "altaar der vromen" bestempeld werd. Zou het welligt gewaagd zijn om in deze voorstelling iets meer dan eene plaatselijke, schoon zeker zeer oude, opvatting van het dierenoffer te zoeken, het offeren van veldvruchten en dergelijke, waar geen bloed bij vergoten werd, was later overal in Griekenland zeer gewoon. Ja, het gebruik van gerst en koorn bij het wijden der offerdieren, waarvan straks nader, duidt ook bij Homerus op een offer van veldvruchten, en schijnt de stelling te begunstigen dat zulke offers eigenlijk de oudste geweest zijn; want hoe zal men het verklaren dat men ook bij dierenoffers koorn aanwendde, zoo men niet aanneemt dat koorn juist als het oudste offer het karakter van een onmisbaar vereischte bij elk offer bekomen heeft.

Zoo men later zulke offers vindt waar geen bloed werd vergoten, zijn het òf voortbrengselen van den landbouw in hun natuurlijken vorm, of wel worden zij in den vorm van allerlei soort van offerkoeken of andere toebereide spijs aan de goden voorgezet; en nu eens ziet men ze verbranden, even als de dierenoffers, dan weder worden zij voor den god op een offertafel gereed gelegd om later meer of min openlijk door de priesters genaast te worden. Hieraan zal men welligt moeten denken bij de bittere schimpscheuten van Demosthenes op Aeschines, over het loon dat deze als priester der Phrygische goden in den vorm van allerlei gebak van de oude vrouwtjes van Athene voor zijne diensten bij de wijdingen en zuiveringen ontving, die de dienst dier goden bij het bijgeloovigste deel van het Atheensche publiek in trek bragten;

en in een stuk van Aristophanes komt een niet onaardig verhaal voor van een slaaf die, terwijl hij den nacht in een tempel van Esculapius doorbragt en bemerkte hoe de priester van den god overal de koeken en vijgen van de offertafels weghaalde, door dit voorbeeld aangemoedigd met een gesis, als ware hij een den god geheiligde slang, naar een pot brei toeschoot waarvan de reuk hem al lang gelokt had en die hij nu ledigde eer de priester hem voorkwam. Van de vele soorten van offergebak die door de oude schrijvers vermeld worden, herinnerden sommige door hun vorm aan de attributen van den god wien zij gewijd werden. Zoo leest men van lier-, boog- en pijlvormige koekjes die men aan Apollo, den god der zangers en boogschutters, offerde, en op de avonden dat zon en maan te gelijk aan den hemel stonden wijdde men aan Artemis, die althans later als maangodin vereerd werd, ronde koeken die in het midden met waslichtjes prijkten. Als voorbeeld van het wijden van voortbrengselen van den landbouw kan het berigt van Pausanias dienen, dat op een altaar van Demeter in Arcadië geen brandoffers geschiedden, maar allerlei vruchten, onder anderen druiven, met honigraten en ongewasschen wol voor de godin werden neêrgelegd en met olie begoten; en ergens in Boeotië werd eene dergelijke wijding van vruchten gezegd dit wonder te bieden, dat die vruchten steeds een geheel jaar goed bleven. Van het wijden van gekookte peulvruchten aan Apollo ontleende zelfs een der Attische maanden (pyanepsion) haren naam. Somtijds ziet men gebak en dergelijke door armere lieden in plaats van de te kostbare dierenoffers aan de goden wijden, hetzij koeken die den vorm der dieren hadden die door anderen geofferd werden, hetzij komkommers of appelen met stokjes als pootjes er aan gestoken in plaats van runderen of schapen, iets wat des te beter ging omdat het woord voor appel met dat voor schaap in het Grieksch gelijkluidend is. Een der eigenaardigste vruchtenoffers was eindelijk de "woltak" (eiresione), een met wol omkleede en met allerlei vruchten en gebak omhangen olijftak, die op zeker Apollo-feest te Athene en ook elders in den vruchtentijd door knapen

onder het zingen van liederen werd rondgedragen om dan als wijgeschenk in die huizen gelaten te worden welker bewoners den zangers er iets voor geven wilden. Homerus zelf ging voor den dichter van een woltak-liedje door. "Wij komen hier tot het huis van een voornaam man," zoo luidt het, "die heel wat beteekent en heel wat te zeggen heeft. Opent u van zelf, o deuren, want er komt rijkdom binnen en met rijkdom ook vrolijkheid en vrede. Mogen alle vaten hier steeds vol zijn; de baktrog moge het nooit aan deeg ontbreken; de zoon des huizes zal hier nog eens een vrouw krijgen die hem met een wagen met fraaije muilezels aan huis wordt gebragt, en op een gouden vloer zal zij hier staan weven. Alle jaar kom ik terug als de zwaluw; ik sta hier in het voorhuis bij u — als gij wat geeft, want anders gaan wij weg; dan zult gij dit alles missen."

De dieren die men offerde waren meerendeels dezelfde als die men tot spijs gebruikte, runderen en schapen, geiten en vooral ook varkens, die men zelfs, als alleen na hun dood nuttig, als de oudste en eigenlijke offerdieren vindt aangeduid; de goden hadden volgens een Grieksch schrijver het varken alleen daarom een ziel gegeven omdat het dan, zoo die er in was, niets aan inzouten kostte. Runderen echter golden natuurlijk voor de voornaamste offers; het woord waarmede men een zeer prachtig offer plagt aan te duiden, hecatombe, verklaarde men als een offer van honderd runderen. Zeldzamer, maar toch niet ongewoon, vooral voor lieden die geen kostbare offers konden bieden, waren offers van vogels. Vooral hoenders werden vaak geofferd; bekend is het dat het laatste woord dat de stervende Socrates tot zijne vrienden sprak, eene herinnering inhield om aan Esculapius een haan te offeren. Visch, die in de Homerische tijden bijna alleen in dagen van hongersnood schijnt genuttigd te zijn, maar die voor den Athener uit de dagen van Pericles evenzeer de gewone toespijs bij zijn brood was als thans voor den Javaan bij zijn rijst, werd zoo goed als nooit geofferd; — slechts aan Hecate offerde men knorhanen, naar men meende om de overeenkomst in klank

tusschen den bijnaam der godin, die haar als aan de driesprongen en dus in drievoudige gedaante vereerd kenmerkten, en den Griekschen naam van den knorhaan; en andere berigten vermelden tonijnvisschers die na een goede vangst den eerst gevangen tonijn aan Poseidon offerden, en een palingoffer in Boeotië, waar trouwens de palingen van het meer Copaïs voor zoo uitstekend golden dat Aristophanes het gemis van dit "lekkerste hapje wat een mensch ten deel valt," voor een der ergste nadeelen van den Peloponnesischen krijg voor de Atheners schijnt te houden. Dat aan Artemis, de jagtgodin, hier en daar herten en ander wild geofferd werden, schoon zulke offers anders niet gewoon waren, is niet vreemd. Van dieren die niet tot spijs dienden ziet men in de Ilias paarden aan den Scamander offeren, in wiens wateren men ze levend neerstortte, en geheel op dezelfde wijze offerde men ze aan de kust van Argolis, op eene plek in zee waar men zeide dat het water zoet was, aan Poseidon. Op de hier vermelde wijze van offeren zullen wij later terug komen, maar reeds hier zij het opgemerkt dat het paard reeds daarom als een den zeegod gewenscht offer kon voorkomen, omdat deze insgelijks de paardengod was, en er ook in het geheel iets in het brieschend ros is wat eene verwantschap met de schuimende golven schijnt te bieden; want het is waarlijk niet in Griekenland alleen dat men hiervan in volksdenkbeelden en volkssagen sporen vindt.[1] Worden er paardenoffers aan de Zon op het gebergte Taygetus in Laconica en op Rhodus, het aan de zon geheiligde eiland, vermeld, dan ligt het voor de hand om of aan de paarden te denken die den zonnewagen trokken, of wel aan den invloed van vreemde godsdiensten, zoo als de Perzische zonnedienst die insgelijks paardenoffers kende. Wie den tuingod Priapus en de eigenschappen van den ezel kent, zal ligt inzien dat zoo er ezels aan dezen god geofferd

[1] Men denke slechts aan de zeepaarden in de Arabische nachtvertellingen en het zeepaard waar, in eene Frankische volkssage, het geslacht der Merovingers van afstamde.

werden, de reden in eene dergelijke verwantschap kan gezocht worden als die tusschen het paard en den zeegod. De dichtersage meldde trouwens dat de Hyperboreërs, het fabelachtige volk in het hooge Noorden waar men vooral op Delos de Apollo-dienst aan zeide ontleend te hebben, aan hun god ezels offerden, maar dit bewijst volstrekt niet dat ezelsoffers ooit bij de Grieksche Apollo-dienst in gebruik zijn geweest. [1] Honden offerde men in Laconica aan Ares, te Argos aan Ilithyia, elders aan Hecate; — aan Ares, zeide men, omdat het moedigste dier een geschikt offer voor den krijgsgod was; aan Hecate omdat zij ook als maangodin voorkomt en de honden de maan aanblaffen, schoon het heel wat nader voor de hand schijnt te liggen om aan te nemen, dat het dier wat men overal aan de wegen vindt ook een geschikt offer voor de godin moest schijnen die aan de wegen vereerd werd; het hondenoffer aan Ilithyia laat zich des noods door de bekende verwantschap en verwarring tusschen deze godin en Hecate verklaren. Al die afwijkende offers kunnen dus uit hetzelfde beginsel, verwantschap tusschen het geofferde dier en den god wien het geofferd wordt, verklaard worden, doch het blijft natuurlijk zeer mogelijk dat men in enkele der opgetelde gevallen aan andere redenen zal moeten denken.

Ook wat de gewone offerdieren betreft vindt men allerlei bijzonderheden vermeld, die zich ligter laten optellen dan verklaren: aan dezen god mogten zekere soorten van dieren niet geofferd worden,

---

[1] Dit laatste wordt anders vooral daarom aangenomen, omdat men geen reden ziet waarom Pindarus en anderen de ezelsoffers ter eere van Apollo aan de Hyperboreërs zouden hebben toegeschreven zoo zij in de Grieksche Apollo-dienst hiervan geen spoor gevonden hadden. Maar Pindarus kan zijne voorstelling aan een ouden dichter ontleend hebben, en was die dichter Aristeas van Proconnesus, in wiens gedicht volgens Herodotus ook de Hyperboreërs vermeld werden, dan verklaren de ezelsoffers zich zonder moeite, want bij hem woonden de Hyperboreërs ten Noorden der volkeren van Midden-Azië, en Midden-Azië is juist het land waar ezels ook in wilden staat zeer algemeen zijn.

bij de dienst van genen verlangde men offerdieren met bepaalde kenmerken, en dergelijke meer. Als algemeene regel schijnt gegolden te hebben dat aan goden mannetjes, aan godinnen wijfjes geofferd werden; dat men te Aulis aan de kust van Boeotië, vanwaar de Grieken naar Troje zullen vertrokken zijn, aan Artemis mannetjes en wijfjes dooreen offerde, werd als iets zeer vreemds beschouwd, en om het te verklaren zócht men er eene herinnering in aan het overhaast vertrek der Grieken, die toen zij den lang wegblijvenden en vurig verlangden gunstigen wind bekwamen zich geen tijd gegund hadden om de dieren die zij vóór hun scheepgaan aan de godin offerden behoorlijk uit te zoeken. Nu eens kwam de ouderdom, dan weder de kleur van het offerdier in aanmerking, zoo als b. v. een zwart lam te Athene het vereischte offer bij het uitbarsten van een orkaan was. Vaarzen werden dikwijls boven koeijen verkozen die reeds gekalfd hadden, en dit gebruik schijnt eenige overeenkomst te bieden met de reinheid die men in offeraar en priester eischte; maar hier en daar werden juist dragtige dieren, zoo als b. v. te Sicyon bij de dienst der Eumeniden dragtige schapen, voor het offer gevorderd. Van de redenen die aan al die verscheidenheid ten grond lagen, vindt men nu eens niets, dan weder louter gissingen vermeld. Voor de hand ligt het zeker waarom men aan Aphrodite in den regel — want er waren enkele uitzonderingen, — geen varkens offerde: de dienst der godin was van Oosterschen oorsprong, en in het Oosten golden varkens voor onreine dieren. Maar ziet men beweren dat Athene geitenoffers haat omdat hare gave — de olijfboom, — door geiten geschaad wordt, terwijl daarentegen varkens juist daarom een aangenaam offer voor Demeter en Dionysus zijn omdat zij aan koornvelden en wijngaarden kwaad doen, dan gevoelt men natuurlijk dat men zich op het gebied der uit de lucht gegrepen gissingen bevindt, en tevens zal men ligt inzien dat het moeijelijk gaat om voor die gissingen iets zekerders in de plaats te stellen. Het eenvoudige feit intusschen dat er in al wat de offerdieren betrof zulke bepaalde en onderscheiden

regelen in het oog werden gehouden, is op zich zelf reeds kenschetsend voor eene godsdienst die, zoo als de Grieksche, juist daarom naauwkeurigheid in het aanhouden van oude gebruiken moest vorderen omdat zij buiten die gebruiken niets bood waar men aan hechten kon; en geheel hetzelfde vindt men ook in de regelen waar men zich dikwijls met betrekking tot de houtsoorten aan hield die voor het verbranden der offers gebezigd werden, zoo als b. v. voor de offers te Olympia alleen het hout van den witten populier werd gebruikt, en bij de dienst van Aphrodite te Sicyon de jeneverboom het offerhout leverde, terwijl een kruid dat alleen op den heiligen grond der godin gezegd werd te groeijen, bij het offeren in het vuur werd geworpen.

Éène strekking intusschen der Grieksche offergebruiken heeft niets raadselachtigs en laat zich overal nawijzen: dat niets wat onrein of gebrekkig of stoornis mogt heeten bij het offer werd toegelaten. Het offerdier mogt door geen gebrek ontsierd zijn. Verminkte dieren te offeren was wel hier en daar niet ongewoon, zoo als het onder anderen aan de Lacedaemoniërs verweten werd, maar het gold toch voor onbehoorlijk; zelfs naar de gezondheid der offerdieren werd hier en daar door het voorwerpen van voeder en dergelijke proeven onderzoek gedaan; en de priester wees het offer af dat hij zijn god onwaardig keurde. Even zoo vindt men voorzorgen voor de reinheid van het vuur vermeld waar het offer meê ontstoken werd. Als de Lacedaemoniërs te velde trokken, werd er steeds tot gebruik bij de offers gedurende den veldtogt vuur van de altaren meêgevoerd waar de koning te Sparta aan de grenzen des lands aan Zeus en Athene op geofferd had; en aan een afzonderlijk beambte of bediende, vuurdrager genoemd, was de zorg hiervoor opgedragen. Toen er na den slag bij Plataeae op het pas opgerigte altaar van Zeus den Vrijheidsgod zou geofferd worden, werd al het vuur in het land, als door de Perzen verontreinigd, op last van het Delphische orakel uitgedoofd en nieuw vuur voor het offer van den heiligen haard te Delphi ge-

haald; en toen ook daar het vuur eens was uitgedoofd, wat er anders steeds brandde, — want zulke heilige en nooit gedoofde vuren, zoo als er te Rome een in den tempel van Vesta brandde, had men ook in Griekenland op de heilige haarden der steden, — toen schroomde men het nieuwe vuur aan eene vlam te ontleenen die door menschengebruik welligt ontreinigd was, maar men ontstak het aan het zonnelicht zelf. Het gebruik der Argeërs om bij een sterfgeval het vuur aan huis uit te dooven en van de buren nieuw vuur te halen, is eenvoudig eene toepassing van hetzelfde beginsel op het huiselijk leven. Als een voorbeeld van de zorg die men voor de reinheid van het offergereedschap en dergelijke droeg, kan de plaats uit de Ilias dienen waar Achilles den beker, dien hij alleen en dat wel uitsluitend tot plengingen voor Zeus bezigt, vóór het gebruik eerst zorgvuldig met zwavel reinigt. Dat zij die het offer bragten zich moesten gereinigd hebben, spreekt van zelf. Als Hector, een oogenblik het krijgsgewoel ontweken om te Troje zijne bevelen omtrent een offer te geven, door zijne moeder gevraagd wordt of hij niet zelf een beker wijns aan Zeus wil wijden, antwoordt hij dat hij met ongewasschen handen en bezoedeld met bloed en slijk geen plenging durft verrigten; en Penelope wascht zich en doet schoone kleederen aan eer zij een plegtig gebed tot Athene opzendt. Dat er sprengvaten tot reiniging aan den ingang der heiligdommen stonden is reeds opgemerkt; eene handwassching had bij het offer zelf plaats; en in naauw verband met de reinheid die van den offerende gevorderd wordt staat het bij Homerus nog niet voorkomende maar later algemeene gebruik, om zich bij offers te bekransen, want daardoor bekwam men eerst het feestelijk aanzien dat hem voegt die eene godsdienstige plegtigheid gaat verrigten, en wie voor een offerplegtigheid bekranst was, werd beschouwd als onder de bescherming van den god te staan: "nu ik een krans draag durft gij mij toch niet slaan," zegt bij Aristophanes een slaaf tot zijn heer met wien hij juist het Delphische heiligdom verlaten heeft. Ook het offerdier werd bekranst en versierd,

zoo als wij reeds uit de Odyssea zagen dat men de hoornen der offerdieren somtijds verguldde; en opdat het door geen weêrspannigheid de plegtigheid zou storen, droeg men bijzondere zorg dat het door knikken met den kop zijne toestemming tot het offer scheen te geven; het gieten van water in het oor van het dier achtte men hiertoe een geschikt middel. Eindelijk werd eerbiedige stilte en onthouding van alle uitdrukkingen die bij de plegtigheid niet voegden, vóór het offer door een heraut geboden; en hoeveel men hieraan hechtte blijkt onder anderen uit een antwoord dat, volgens Plato, door de godspraak van Ammon aan de Atheners op hunne vraag zal gegeven zijn, waarom zij, de meest godsdienstige en in het offeren overvloedigste der Grieken, in hun krijg met de Lacedaemoniërs, een volk dat verminkte dieren plagt te offeren, de gunst der goden zoo weinig ondervonden. "Beter dan alle offers is de bescheiden taal der Lacedaemoniërs," antwoordde de godspraak. Die bescheidenheid vindt men trouwens ook in de aanroepingen terug die bij het offeren plaats hadden. Na het noemen der goden die men aanriep werd er als vast formulier bijgevoegd: "of hoe gij dan ook het liefst door ons genoemd wilt zijn;" men verontschuldigde zich van te voren zoo men welligt den god dien men eerde met een naam had toegesproken die hem minder aangenaam was.

Van de Grieksche offerplegtigheden komt meer dan ééne beschrijving in de Homerische gedichten voor, en veel verandering vindt men er ook later niet in. Het offerdier wordt naar het altaar geleid waar de priester met zijne medehelpers gereed staat om het te ontvangen en het vuur reeds ontstoken is. De een draagt een korf met gerst en het offermes, een ander het bekken met water voor de handwassching, wat door het indoopen van een brandend hout van het altaar gewijd wordt. Na de handwassching wordt door den priester het offer begonnen met eene wijding van het offerdier, waarbij hij het eenige haren van het voorhoofd snijdt om ze in de vlam te werpen en tevens een begin maakt met het werpen der gerstkorrels dat bij geen offer gemist

wordt en waaraan de anderen die hem bij het offer helpen insgelijks deelnemen. En hierbij rigt hij tevens met luider stem zijn gebed tot den god of de goden, — want dikwijls werd er meer dan één god aangeroepen, — waar het offer aan gewijd wordt. In de Homerische gedichten zijn die offergebeden blijkbaar van denzelfden aard als elk ander gebed wat men tot de goden opzendt: staande, met de handen opwaarts geheven zoo men althans zijn gebed tot de hemelgoden rigtte, — want bij een gebed aan de zeegoden werden de handen der biddenden naar de zee uitgestrekt, en als men de goden der onderwereld aanriep sloeg of stampte men op den grond, — smeekte men den god in eerbiedige maar ongedwongen bewoordingen om hetgeen men van hem wilde. Maar bij de Grieksche staatsoffers was het priestergebed een formulier, waarin de goden en godinnen genoemd werden tot wie men bad, te beginnen met Hestia die men steeds het eerst noemde, en waar verder verklaard werd wat men van hen smeekte, gezondheid en redding en dergelijke; en anders dan een formulier kon het ook moeijelijk zijn, omdat men zoo bijzonder er aan hechtte dat er niets gezegd werd wat ongepast of van slechte voorbeteekenis kon schijnen. Na het gebed werd het offerdier door den priester met een bijlslag geveld, en hierbij hoort men in de Odyssea een offergejuich der aanwezige vrouwen weêrklinken. Nu wordt het dier geslagt door het de keel af te snijden; het begieten van het altaar met het bloed was althans later gewoon. Het ontweiden van het dier wordt door het uitsnijden der dijstukken gevolgd; in een dubbele laag vet gewikkeld maken deze, althans bij Homerus, bij de gewone offers het aandeel uit wat ter eere van den god verbrand wordt, maar van elk ander deel van het dier worden toch stukken vleesch er opgelegd opdat de god van alles de eerstelingen moge genieten. Reukwerk — hetzij eene soort van welriekend cederhout, hetzij later wierook en andere uitheemsche waren, die trouwens ook op zich zelf als reukoffers den goden dikwijls geboden werden, — voegde men des te eerder bij het brandoffer om den sterken reuk van het brandend vet weg te nemen;

en tevens werd er rijkelijk wijn op het altaar geplengd, schoon bij de dienst van sommige godheden, zoo als de Eumeniden en de nimfen, in plaats van wijn zoogenoemde nuchtere plengingen van water of wel van honig met melk of water gemengd, gebruikelijk waren. Van het op het altaar geofferde vleesch werden in den Homerischen tijd enkele stukken met vorken er afgehaald om door de afwezigen als gasten van den god geproefd te worden; en het overige van het offerdier werd afgehakt om voor den offermaaltijd gebezigd te worden, schoon ook hiervan een gedeelte als godsaandeel, zoo als men het heette, aan den priester werd gelaten. Bij den offermaaltijd wordt in de reeds vroeger vermelde plaats der Ilias omtrent het offer der Grieken aan Apollo te Chryse een lofzang ter eere van den god aangeheven, en met zulk een lofzang, den "paean" zoo als men hem noemde, opende men later het feestgelag waar de maaltijd, na het verwijderen der spijzen, meê eindigde. Plengingen aan de goden gingen ook hier met het drinken van den wijn gepaard, en in de Odyssea worden aan het slot van een offermaal de tongen der offerdieren in stukken gesneden en met eene wijnplenging in het vuur geworpen.

Fluitspel begeleidde in latere tijden elk offer, naar men zeide om ook daardoor te beletten dat er iets min feestelijks gehoord werd. Maar naast al die voorzorgen om alle stoornis der feestelijke stemming te weren die den offerende paste, ontbrak het de offerplegtigheden van Griekenlands bloeitijd niet aan hetgeen die stemming ook moest opwekken; — was al het gebed dat de priester opzond een louter formulier, het godsdienstig gezang dat bij de offers weêrklonk werkte met kracht tot het voltooijen van den indruk mede, die reeds het gevoel dat men eene heilige handeling verrigtte en het gezigt van het heiligdom waar men zich bevond op het gemoed der offerenden maken moest. Aan offerliederen wijdden Griekenlands grootste lierdichters hun talent. Had men ook hier vaste zangen die van ouder tot ouder gezongen waren en dan ook dikwijls voor het werk van mythische zangers doorgingen, zoo als de liederen bij de Delische Apollo-dienst

voor dat van Olen den Lycischen dichter, toch vloeide ook de levende bron der gelijktijdige dichtkunst op godsdienstig gebied; en gaf de gunstbetooning van den oppergod, bij den indruk dien het aanschouwen van den Zeus van Phidias op elkeen moest maken die het heiligdom te Olympia binnentrad, aan het werk van dien grooten beeldhouwer eene heiliging die ouder en kunsteloozer godenbeelden juist aan hunne oudheid ontleenden, voor de godsdienstige liederen van Pindarus was de eer die de Delphische Apollo en de Arcadische herdersgod, zoo als wij reeds vroeger zagen, den dichter bewezen, geen geringer wijding. Ja, nog kenschetsender welligt voor het geheiligd karakter dat zijne zangen in het oog zijner tijdgenooten eigen was, is het verhaal van de oude Thebaansche vrouw, die kort na den dood des met haar bevrienden dichters in haren slaap hem zag verschijnen om haar een lofzang op Persephone, de godin der onderwereld, voor te zingen, dien zij dan ook bij haar ontwaken neêrschreef en die aan de andere lofzangen van Pindarus werd toegevoegd: de godin had zich aan hem beklaagd dat hij haar bij zijn leven niet bezongen had, en dat verzuim maakte hij thans goed door zijne verschijning na zijn dood. — De onderscheiden soorten van Griekenlands godsdienstige liederen ontleenden ten deele haar karakter aan de dienst waar zij thuis behoorden. Zoo was de paean oorspronkelijk aan de Apollo-dienst, de levendige en door losse maat gekenmerkte dithyrambe aan die van Dionysus eigen; en ook Artemis en Demeter hadden eigen soorten van lofzangen. Daarentegen duiden de namen van andere dier zangen op de plegtigheden waar zij meê gepaard gingen. De naderingsliederen (prosodia) moeten òf bij den plegtigen optogt gezongen zijn waarmede men het offer naar het altaar geleidde, òf bij een latere nadering tot het beeld van den god, waar echter geen nader berigt in de ons nog overige beschrijvingen der Grieksche offers van bestaat; de dansliederen (hyporchemata) kenmerken zich door hun naam als door reijen gezongen die tevens door dans de goden eerden, — want reidansen en reizangen gingen bij de Grieken doorgaans

de levendige beschrijving der lente, dat de godensage in de godsdienstige liederen van Pindarus een hoofdrol vervulde blijkt uit meer dan één der weinige overblijfsels die wij er van bezitten. De bouw van den oudsten Delphischen tempel, waar de tooverstem van gouden zangsters weêrgalmde en welks bouwmeesters, toen zij den god om hun loon vroegen, een ontslapen te midden hunner feestvreugde in den tempel als het beste loon ten deel viel, maakte het onderwerp van een zijner liederen op Apollo uit; en de sage van Delos als de geboorteplaats van Apollo vindt men in een fragment van een lied weder dat bij een optogt naar het heiligdom van dit eiland gezongen werd: "vroeger werd het door golfslag en de kracht aller winden rondgedreven," zoo heet het aldaar, "maar toen Leto het in barensnood betrad, toen rezen er vier regtstandige op ijzervaste voetstukken rustende zuilen uit den grond der zee om het met hare kapiteelen te steunen; daar schonk toen de godin het leven aan haar kroost, daar zag zij het in al zijn bloei." Het hart moest den Griek zwellen als hij den roem zijner vaderstad naast den lof zijner goden in het offerlied hoorde weerklinken: om een kort Dionysuslied, waar Pindarus van "den steun van Griekenland, het glansrijke en violenbekranste en veelbezongen Athene, de goddelijke stad" gewaagde, kenden de Atheners hem van staatswege rijke geschenken en eerbewijzen toe. Maar ook de godensage moest verjongd schijnen nu zij in verband met al wat den ingeboren zin van den Griek voor het schoone der natuur en voor den roem zijner stad kon streelen, en in eene omgeving waar alles de goden als levend voor oogen scheen te stellen, het oor des volks trof. Er was harmonie tusschen hetgeen men zag en hetgeen men hoorde; er was harmonie tusschen de zuilenpracht en beeldengroepen van het Parthenon en de godensage zooals Pindarus ze in zijne feestliederen zong. Maar de Zeus van den monotheïstischen en in zijn soort zeker echt dichterlijken lofzang van Cleanthes den Stoïcynschen wijsgeer, — de Zeus zonder wien niets op aarde en in den hemel geschiedt behalve het kwaad dat men in dwaasheid pleegt,

Alcaeus, dat wel verloren maar waarvan toch een verslag over is, in onderwerp eene merkbare overeenkomst met deze Homerische lofzangen. Zeus had Apollo, voorzien van zijn lier en van een met zwanen bespannen wagen, naar Delphi en de Castalische bron gezonden om aldaar den Grieken als waarzeggende godheid te troonen. Maar in plaats daarvan laat hij zijn zwanen den teugel naar het verre land der Hyperboreërs, en nu roepen de Delphiërs hem een jaar lang met reizangen aan totdat hij eindelijk terugkomt, in den zoelen zomertijd, onder het gezang van nachtegaal en krekel; met zilveren golven vloeit de Castalische bron nu haar god nadert, en met zwellende wateren stroomt de Cephisus. — Ook hier is het dus de verschijning van den god, zoo als de sage haar kende, die door den dichter bezongen wordt, maar nieuw leven bekomt de sage nu men de natuur zelve de komst van haren god hoort verwelkomen; en komt men nu tot Pindarus, dan vindt men naast de godensage en de levende natuur die Alcaeus ons biedt, als derde element zijner godsdienstige poëzy de verheerlijking van den staat welks goden hij bezingt. "Komt ter rei, o goden," zoo luidt de aanhef van een zijner aan Dionysus gewijde liederen. "Komt en schenkt ons uwe gunst, gij die het veelbetreden en van reukwerk dampend midden der stad, de rijkversierde en welvermaarde markt in het heilig Athene bezoekt. Violenkransen en de eerstelingen der lente wachten u; ziet mij van Zeus met bevalligen zang tot den met klimop bekransten god mij wenden, dien wij stervelingen als den Ruischende, den Luidruchtige verheerlijken. Het kroost van den hoogsten god en van Cadmus dochter te bezingen, daartoe ben ik hier. Bij het vroege feest van Nemea ontgaat mij toch het ontspruiten der palmscheut niet, als de honigrijke bloemen bij het openen van het slaapvertrek der Horen de geurige lente gewaar worden. Dan wordt de grond bezaaid met liefelijke digt groeijende viooltjes, dan kroonen rozen het haar, dan weerklinkt gezang en fluitspel, dan zingt de rei den lof van Semele." Blijft in dit schoone fragment de sage van den god op den achtergrond bij de vermelding van Athene en

HET PARTHENON.

maar die het oneffene effen weet te maken en het wanordelijke te ordenen en al het goede met het kwade in een harmonisch geheel te vereenigen, — dat is geen god die in de omgeving van het heilig bosch te Olympia of den Atheenschen burg voegt; en nog veel minder vindt men in de opeenstapeling van dikwijls geheimzinnige godennamen, waar de stellig uit zeer laten tijd dagteekenende maar op naam van Orpheus staande lofzangen uit bestaan, eene godsdienstige poëzy waardig om in de heiligdommen van Griekenlands bloeitijd gehoord te worden.

Loste het offergebed, althans bij door priesters bestuurde offers, zich in het formuliergebed van den priester en den godsdienstigen lofzang op, aan gebeden die men zonder offer en zonder tusschenkomst van priesters aan de goden rigtte kon het in Griekenland niet ontbreken zoolang er geloof aan goden en godsbestuur bestond; en ziet men een wijsgeer als Socrates er op aandringen dat men bij zulke gebeden de goden alleen om het goede moest smeeken, het hun overlatende om te geven wat zij zelve voor goed hielden, dan blijkt hieruit, wat zich bij eene godsdienst als de Grieksche toch ligt zou laten gissen, dat de menigte vooral om bepaalde tijdelijke voordeelen plagt te bidden. Wat de gebruiken betreft die men bij het gebed in acht nam, naast de opheffing der handen die men bij Homerus vindt treft men later den plegtigen groet aan dien men het beeld van den god toebragt als men het naderde of zelfs voorbijkwam, en die ook gebruikelijk was wanneer men een teeken van de bijzondere gunst der goden meende te ontwaren. De naam van dien groet duidt aan dat hij eigenlijk uit een kushand bestond, en hier en daar was het zelfs de gewoonte om den mond der godenbeelden te kussen wanneer men een gebed tot de goden rigtte; maar dat er dikwijls een voetval meê gepaard ging blijkt onder anderen daaruit dat hetzelfde woord ook van den voetval gebezigd werd waar men den Perzischen koning meê naderde. Elken aan den weg opgerigten steen die welligt het teeken van een god kon zijn zulk een groet toe te brengen, of wel

hem door de zalving met olie te eeren, die bij beelden aan den weg, zonder altaren, de plaats der plenging innam, gold voor bijgeloovig, en evenzoo werd het al ligt voor slaafsch en ongrieksch verklaard zoo men in zijne vereering der goden zich door zijne houding al te diep scheen te vernederen. Dat men, wanneer men zich als smeekeling onder de bijzondere bescherming der goden stelde, hun altaar aangreep of er op nederzat, is reeds vroeger opgemerkt; en zeer gewoon was het dan tevens om zich van een met wol omwonden tak als het eigenlijke kenmerk van den smeekeling te voorzien.

Bijzondere vormen van het gebed waren eed en vloek. Bij zijn verdrag met Priamus roept Agamemnon de goden aan om getuigen te zijn van hetgeen er bepaald wordt en voor het verdrag te waken; bij zijne verzoening met Achilles, waar hij plegtig verklaart dat de door hem geroofde slavin in zijne tent aan geene beleediging heeft blootgestaan, wil hij dat Zeus het wete en met hem zon en aarde en de Erinyen die ook in de onderwereld de meineedigen straffen: "is iets hiervan valsch," zoo eindigt hij, "dan mogen de goden mij allerlei kwaad zenden, zoo als zij hem doen die tegen den hun gezworen eed zondigt." Dat Zeus, "de hoogste en beste der goden," dat de zon "die alles ziet en hoort," dat de aarde in deze eeden wordt aangeroepen, is kenschetsend voor het wezen van den Homerischen eed: het is op al wat hem omringt, op al wat hem juist daarom kan logenstraffen, dat hij zich beroept die den eed aflegt, en daarom zweert ook de als bedelaar verkleede Ulysses terwijl hij bij Eumaeus aanzit, bij de tafel van zijn gastheer en den huishaard waar hij toe genaderd is. Merkwaardig is de vermelding der Erinyen; dat denkbeeld van een straf die den meineedige ook in de duistere en geheimzinnige onderwereld volgt is des te treffender, omdat het door de Homerische voorspelling van het doodenrijk schijnt te worden uitgesloten en het dus des te eer beschouwd moet worden als uit het levend volksbewustzijn gegrepen. Maar de straf der goden treft den meineedige toch ook in dit leven, en dit is het wat in later tijden op den voorgrond komt, in weerwil van

de ontwikkeling der denkbeelden omtrent een volgend leven die wij er aantreffen zullen. Zeus, reeds bij Homerus de god die bij voorkeur in den eed wordt aangeroepen, wordt meer en meer de eigenlijke god van den eed wiens onweersstraal den meineedige treft; de Eed zelf, persoonlijk voorgesteld, begint de plaats der Erinyen in te nemen. "De eed heeft een zoon," zegt het orakel bij Herodotus tot den Spartaan die het gevraagd had of het voor hem geraden was om een hem toevertrouwd goed door een meineed zich toe te eigenen; "de eed heeft een zoon, nameloos, zonder handen of voeten, maar toch ijlt hij snel zijn offer na tot hij het geheele huis van den meineedige verdelgd heeft." Verderf voor zich en zijn kinderen, dat was het wat men bij plegtige eeden zich toewenschte zoo men zijn woord niet gestand bleef. En naast deze zelfverwenschingen werd een dergelijke vloek ook over anderen uitgesproken wier handelingen vloekwaardig waren. In de Ilias is het ook hier de Erinys die tegen den misdadiger wordt ingeroepen. De man die zijn vader grievend beleedigd heeft blijft kinderloos omdat de diep gekrenkte grijsaard de Erinyen aanroept en de goden — de Zeus der onderwereld [1] en Persephone, — zijne verwensching vervullen; en als de moeder van Meleager, verbitterd tegen haar zoon omdat hij haar broeder heeft omgebragt, met tranen de goden der onderwereld smeekt om hem den dood te geven, dan hoort ook haar de "in het duister wandelende

[1] Die Zeus der onderwereld (Il. IX, 457) schijnt mij een eenvoudig euphemisme, even als de meer gewone naam Hades, de onzienlijke, die iets verder aan denzelfden god gegeven wordt, eigenlijk ook niets anders is. Het stemt geheel met den geest der Grieken overeen om den waren naam van een god der onderwereld niet te kennen of niet te bezigen; ook Persephone noemde men later liever Core, het meisje, en hoe de Arcadische godin der benedenwereld heette die men gewoonlijk Despoina, gebiedster, noemde, is niet eens bekend omdat haar regte naam geheim werd gehouden. Aan een Zeus der onderwereld die met den Olympischen Zeus evenzeer één zal zijn geweest als b. v. de Zeus der vreemdelingen of der smeekelingen, kan bij Homerus volstrekt niet gedacht worden.

Erinys." Zulke verwenschingen werden later somtijds in het algemeen tegen hen gerigt die zich aan bepaalde misdaden schuldig maakten: bij het openen der volksvergaderingen te Athene werd er een vloek uitgesproken tegen hen die met de Perzen heulden, en een dergelijke verwensching, die insgelijks van staatswege en door een bepaald priestergeslacht geschiedde, trof hem die de kleine pligten van het gemeene leven schond door b. v. een weg verkeerd te wijzen of zijn buurman vuur te weigeren. Ook ontbreekt het niet aan voorbeelden van die met name vervloekt werden. Toen Alcibiades wegens de hem ten laste gelegde heiligschennis bij verstek veroordeeld was, werd er een vloek tegen hem uitgesproken waar alle priesters en priesteressen des lands aan deel moesten nemen; het wuiven van purperen kleederen naar het westen toe, waar zulk eene plegtige vervloeking meê gepaard ging, kenmerkte haar als den vervloekte tot in het doodenrijk vervolgende, want waar het de afgestorvenen gold wendde men zich steeds naar het westen. In verwenschingen zocht men het middel om de wraak der goden tegen hen te rigten die de staatsmagt niet bereiken kon; door verwenschingen aan den eed te paren gaf men hem dat ernstig karakter wat hem eigen moest zijn zoo hij in waarheid de band zou blijven die den staat bijeenhield, want dat het Grieksche staatswezen vooral ook op de eeden van burgers en overheden rustte, dat is reeds vroeger in het algemeen opgemerkt en het is hier niet de plaats om het in bijzonderheden na te wijzen. Maar toch was de eed ook evenzeer de vorm waarin men in gewone gesprekken de waarheid van hetgeen men zeide scheen te staven. De landaard, de sekse der sprekenden toonde zich het naast in de gebezigde eeden: de Thebaan die bij Plato aan het laatste gesprek tusschen Socrates en diens vrienden deelneemt laat zich in den echt Boeotischen tongval een "Zeus wete het" ontvallen, en bij Aristophanes wordt eene vrouw die als man verkleed in de volksvergadering zal verschijnen, door hare gezellinnen duchtig teregt gezet om den vrouwelijken eed "bij de twee godinnen" (Demeter en Persephone) die haar ontsnapt. In

zulke eeden zag men niets oneerbiedigs, en uitdrukkingen als het bekende "bij den hond" van Socrates, die men gelijk kan stellen met hetgeen de geestigste onzer schrijvers "vloeken met een balk in hun wapenschild" noemt, werden hun die ze bezigden wel niet als spotternij of minachting der goden aangerekend, maar golden toch ook evenmin voor bewijzen van een kiesch gevoel dat hun verbood om de namen der goden ligtvaardig te gebruiken. [1]

Het belang van den eed voor maatschappij en staatswezen in Griekenland was te groot om hem niet waar het gewigtige zaken gold zoo plegtig en verbindend mogelijk te maken. Door symbolische handelingen stelde men de kracht van den eed in het licht, zoo als de Phocaeërs toen zij bij het verlaten hunner door de Perzen bedreigde vaderstad een ijzeren aanbeeld in zee lieten zinken en zwoeren niet terug te zullen komen vóórdat dit aanbeeld weder op de oppervlakte verscheen. Voor dubbel heilig golden dikwijls eeden die in bekende heiligdommen werden afgelegd, en de indruk dien de heiligheid der plaats reeds maken moest, de bindende kracht die een in het verblijf der godheid afgelegden eed eigen moest zijn werd nog versterkt door plegtigheden als die van den "grooten eed" te Syracuse, waartoe men zich naar den tempel van Demeter en Persephone begaf om aldaar met een brandende fakkel in de hand, zoo als Demeter zelve toen

[1] Uit de vogels van Aristophanes blijkt het dat Lampon, een bekend waarzegger van dien tijd en die zich stellig aan geene oneerbiedigheid jegens de goden kan gewaagd hebben, evenzeer "bij de gans" plagt te zweren als Socrates bij den hond. Nu bestaat er zeker een verhaal dat een godvruchtig man uit den mythischen tijd het zweren bij dieren zal hebben ingesteld om het misbruik van de namen der goden te vermijden. Maar al neemt men aan dat Socrates in de daad door een onwillekeurig gevoel van eerbied jegens de goden er toe gekomen is om zijne geliefkoosde zegswijze in plaats van de gewone eeden zijner tijdgenooten te bezigen, dan ligt er toch in de uitdrukking die Plato hem in den mond legt, "bij den hond den Egyptischen god," eene schertsende regtvaardiging van zijn min gewonen eed, die het denkbeeld uitsluit dat hij met volle bewustheid en uit overtuiging het zweren bij de goden vermeden heeft.

zij na den roof harer dochter ronddwaalde om haar te zoeken, en bekleed met het purper gewaad der godin, de bindende woorden uit te spreken. Zelfs kende men hier en daar bij den eed eene soort van godsoordeel, zoo als wij reeds zagen van de priesteres die eer zij haar ambt aanvaardde de onbesprokenheid van haar vroeger leven door het drinken van stierenbloed moest staven; en het van eene rots in Arcadië neerzijpelend water der Styx, waaraan men eene hoogst verderfelijke kracht toeschreef en dat, in aloude tijden bij godsoordeelen gebezigd, tot de voorstelling dier geheimzinnige rivier der onderwereld geleid heeft waar de goden zelve niet dan met schrik bij zwoeren, wordt nog in de naaste tijden vóór den Perzischen krijg als het middel genoemd waardoor een Lacedaemonisch koning eene door onverbreekbare eeden bekrachtigde verbindtenis tusschen zich en de hoofden der Arcadiërs wilde stichten. Maar vooral komt hier het offer in aanmerking dat bij bijzonder plegtige eeden werd aangewend en dat men reeds in de Ilias aantreft. Agamemnon slagt bij het afleggen van zijn eed aan Achilles een zwijn ter eere van den god dien hij aanroept, en even als andere offerenden hun gebed, zoo spreekt hij zijn eed en de daaraan verbonden voorwaardelijke zelfvervloeking onder de wijding van het offerdier uit. In dit geval zweert hij geheel voor zich zelf; bij zijn verdrag met Priamus verrigt hij wel als koning de offerplegtigheid, maar de andere Grieksche legerhoofden nemen er door plenging deel aan, en onder dezen en de aanwezige Trojanen laat hij dan ook de haren der offerschapen verdeelen die hij bij de wijding heeft afgesneden. Bij latere eedoffers ziet men de zwerenden de hand aan het offer slaan of wel, waar het eeden in krijgszaken geldt, hunne wapenen in het bloed der offerdieren doopen dat in een schild is opgevangen. Na het zweren van den eed en het dooden van het dier wordt het in de Ilias terstond door een heraut in zee geworpen, als ware het geen waardig offer meer nu het bij het uitspreken eener verwensching gebezigd is; en schijnen al te Athene, waar dergelijke offers bij enkele geregtelijke eeden verordend werden, de offerdieren

ter eere der goden verbrand te zijn, [1] tot een offermaaltijd werden zij niet gebezigd.

Naast de eedoffers waren er intusschen ook andere offers waar geen offermaal tusschen den offeraar en hem wien hij offerde die gemeenschap gaf die anders het wezen van het Grieksche offer het naast kenmerkt. Zulk eene gemeenschap kan men trouwens wel tusschen de hemelgoden en den mensch, maar geenszins tusschen deze en de bewoners der onderwereld zich denken, en daarom kent dan ook de heldendienst geene offermaaltijden, maar het bloed der dieren die men aan de helden offerde schijnt men in een kuil te hebben gegoten, even als Ulysses het bloed der schapen die hij aan de schimmen ten offer bragt. De plaats van Pausanias (II, 10) waar het vleesch van een offer, aan Hercules half als god en half als held gewijd, gezegd wordt voor de helft als godenoffer gegeten en voor de helft als heldenoffer gebezigd te zijn, toont dat ook van het aan de helden gewijde offervleesch den offerende niets ten deel werd. [2] Dit is trouwens slechts een der vele punten waarin de heldendienst zich van

---

[1] Dit maak ik op uit de uitdrukking gebezigd in Arist. Lysistr. 238: de voorstelling is hier wel komisch, maar de dichter moet zich natuurlijk zoo na mogelijk aan de werkelijke gebruiken houden die hij parodieert.

[2] Toch leest men bij denzelfden schrijver (V, 13) van een offer te Olympia aan Pelops waarvan gegeten werd, schoon zeker zij die er van aten als niet ten volle rein beschouwd werden en dus den tempel van Zeus niet mogten binnengaan; en worden hier al uitdrukkingen in het offer gebezigd die meer op een goden- dan op een heldenoffer slaan, de vermelding van de kuil waarin men te Olympia aan Pelops offerde kenschetst zijne dienst als heldendienst. Even zoo blijkt het trouwens uit eene andere plaats van Pausanias (V, 24) dat in zijn tijd ook eedoffers somtijds gegeten werden, want hij zegt dat men in oudere tijden het vleesch van bij een eed geofferde dieren als tot spijs onbruikbaar beschouwde, en hiervoor haalt hij het voorbeeld van Agamemnons offer in de Ilias aan Werd welligt een als eed- of heldenoffer gebezigd dier slechts ten deele gewijd, zoodat alleen het bloed en enkele stukken het offer uitmaakten en de rest als geheel ongewijd beschouwd werd? Die onderstelling wordt althans eenigermate door de uitdrukking "er in snijden" begunstigd, waardoor juist bij helden- en eedoffers, niet bij andere, de daad van het offeren wordt aangeduid.

de vereering der goden onderscheidde: de heiligdommen der helden zagen naar het westen uit, in tegenstelling met de meeste godentempels; men offerde den helden 's avonds, terwijl godenoffers juist in den morgen plaats hadden; en ook werd al wat de dienst der helden betrof met afzonderlijke namen bestempeld, schoon zij die zich niet op bijzondere zuiverheid van uitdrukking toelegden zich hieraan niet altijd hielden. Van eigenlijke brandoffers, op groote schaal bij feestelijke gelegenheden aan enkele goden gebragt, vindt men meer dan één voorbeeld vermeld. Te Patrae in Achaja werd op een feest van Artemis een groote brandstapel opgerigt waar men allerlei dieren en vogels levend verbrandde; de beeren en wolven die men dikwijls onder de geofferde dieren vond sprongen somtijds, door den gloed aangetast, in het midden der hen omringende menigte, maar men dreef hen weldra weder naar den brandstapel terug. Even zoo werden op een later te vermelden feest in Boeotië, ter eere van Hera, eene menigte runderen en andere offerdieren verbrand; nergens in Griekenland zag men zulk een vlam als bij dit offer. Tusschen zulke offers en de gewone behoeft er echter geen onderscheid in wezen bestaan te hebben; het verbranden kan men eenvoudig als een meer volledige wijding beschouwen; en eerder nog dan aan eene andere opvatting van het offer heeft men hier aan eene andere opvatting van de goden te denken, die een woester karakter dragen als zij in zulke verwoestende brandoffers dan als zij in de godenmaaltijden der Homerische tijden hunne vreugde stellen. Met deze brandoffers komen nu tevens de vroeger vermelde paardenoffers aan Poseidon en de rivieren overeen; wie de hemelgoden eert door brandoffers welker walm zich in digte kronkels hemelwaarts verheft, komt er van zelf toe om de zeegoden zijne hulde te betoonen door de hun aangename offers in hunne wateren neêr te storten. Geheel anders intusschen is het met de soort van offers die ons thans nog te beschouwen staat, de offers die met reinigings- en verzoeningsplegtigheden in verband staan; want voor zoo ver deze als werkelijke zoen- en schuldoffers te be-

schouwen zijn, moeten zij natuurlijk van een geheel anderen aard zijn geweest dan de offers die men in de Homerische tijden vindt en de gewone offers van latere tijden.

In de maatschappij die de Homerische gedichten ons schilderen bepaalden zich de reinigingen die bij de eeredienst gevorderd werden tot eene eenvoudige zorg voor uiterlijke en ligchamelijke reinheid. Eene gewone wassching en het aantrekken van schoone kleederen was genoeg voor hem die aan een offer wilde deelnemen; bij het offer zelf had men de handwassching. Zwavelberooking ziet men bezigen waar de beker van Achilles en het huis van Ulysses, na de groote slagting die hij er bij zijne terugkomst had aangerigt, gereinigd worden; welligt was het om de overeenkomst tusschen den reuk van brandende zwavel en dien van het onweersvuur, dat men hierin een reinigingsmiddel zocht. Een groote reiniging wordt door Agamemnon aan het einde der pest verordend waar het Grieksche leger door geteisterd was, en het "reinigsel," leest men, wordt in zee geworpen, eene uitdrukking die het vermoeden wekt dat hier nog andere zuiveringsmiddelen dan eenvoudig water gebezigd zijn. Doch hiervan worden geene bijzonderheden vermeld, en het feit dat men zich na eene aanstekende ziekte aan eene meer doorslaande reiniging onderwierp laat zich bij een volk dat aan uiterlijke reinheid hechtte ligt verklaren, want ziekte en onreinheid zijn naauw verwante denkbeelden. Ziet men later ontreiniging zoeken in zaken waarvan het niet blijkt dat zij in de Homerische tijden voor ontreinigend golden, ziet men dat een sterfgeval geacht werd het huis te ontreinigen waar het geschied was, dat men kraamvrouwen als onrein beschouwde, dat Hesiodus raadt om na den bijslaap niet zonder reiniging den huishaard te naderen, schijnen, met de zaken die men als ontreinigend beschouwt, ook de reinigingsmiddelen in verscheidenheid toe te nemen, dan vindt men in dit alles niet zoozeer eene andere opvatting van het begrip der reinheid, als wel de werking van een door tijd en zeden gewijzigd of verfijnd reinheidsgevoel. Daarentegen ligt

er een wijziging van het reinheidsbegrip aan de bij Homerus nog niet voorkomende reinigingsoffers ten grondslag.

Aan Homerus is het denkbeeld van zedelijke ontreiniging vreemd. Patroclus die zijn makker bij het spel heeft omgebragt, Phoenix op wien de vloek zijns vaders rust, worden door Peleus in zijn huis opgenomen zonder dat men merkt dat hij in hunne aanwezigheid iets ontreinigends ziet. Wie een manslag begaan heeft verlaat het land omdat hij de wraak der verwanten van den verslagene vreest, maar kan hij dezen door een weergeld verzoenen dan behoeft hij geene reiniging om terug te keeren. De wraak der goden volgt hem die hunne dienst verzuimt, die de bij hen gezworen eeden breekt, die hen of hunne gunstelingen en beschermelingen beleedigt; de Erinys hoort en volbrengt den vloek dien de vader over den zoon, de oudere over den jongere uitspreekt; overmoed, schennis van hetgeen behoorlijk is, wekt den toorn der goden zoo wel als de afkeuring der menschen, en gene is gevaarlijker omdat de goden magtiger zijn. Ziedaar de slotsom der zedelijke strekking die men in de Homerische godsdienst aantreft. Anders is het in latere tijden. Wie een doodslag begaat is daardoor onrein; de goden kan hij niet naderen, de menschen mijden hem omdat het verkeer met hem ook hen ontreinigt; eerst door reiniging van de bloedschuld die hem aankleeft en door verzoening van den toorn der goden wordt hij aan de maatschappij terug gegeven; en hierbij is het nu dat men het reinigingsoffer het eerst ziet aanwenden. Als jonger dan Homerus kan men echter dit offer niet beschouwen; door meer dan één der gebruiken die er meê verbonden waren kenmerkt het zich juist als zeer oud. Maar bij het publiek waar de Homerische gedichten het eerst werden voorgedragen kan het niet in zwang zijn geweest; anders zou men er ook daar melding van moeten vinden; en het schijnt dan ook vooral door den invloed van de Dorische volksverhuizing en het Delphische orakel algemeen te zijn geworden, die zich in den kring waar de dichters der Ilias en Odyssea zich in bewogen, betrekkelijk weinig kon doen

gevoelen. Bij Plato zijn de regelen die men bij de reiniging van doodslagers in acht nam uit Delphi afkomstig; een der heiligste feesten die te Delphi gevierd werden — dat waarbij men in plegtigen optogt naar het dal Tempe vertrok om aldaar een heiligen lauwertak te plukken, — was eigenlijk niets dan eene voorstelling van zulk eene reiniging, die door Apollo zelven, na het ombrengen van de slang Python, ondergaan zal zijn. En met al wat wij reeds van de werking van het orakel op godsdienstig en staatkundig gebied gezien hebben — met het waken over den landsvrede en het wegruimen van hetgeen tot onlusten zou kunnen leiden, het verzoenen der strijdende elementen in de Grieksche staten voor zoo ver dit door godsdienstige middelen mogelijk was, het voorstaan van het staatsgebruik in de eeredienst, het inscherpen van den eerbied dien men aan de smeekelingen der goden verschuldigd is, — komt het ten volle overeen dat het eene instelling heeft helpen verspreiden waarbij de doodslag als iets werd voorgesteld wat in het oog der goden den dader en al wie met hem verkeerde onrein maakte. Daarmede is het intusschen nog niet uitgemaakt dat men hierbij uitsluitend aan den invloed van het Delphische orakel denken moet. Vindt men al reinigingen van bloedschuld onder de instellingen der Delphische Apollo-dienst, andere zeer oude diensten, zoo als die van Zeus Laphystius in Thessalië, bieden ze insgelijks; te Athene, waar anders naar het straks aangehaalde getuigenis van Plato te oordeelen de reinigingsgebruiken aan de Delphische dienst ontleend waren, ziet men toch ook de beschouwing van den doodslag als zedelijk kwaad met den invloed der later te vermelden Orphische geheimenissen in verband brengen [1]; en bekend is het hoe men er in den tijd van Solon, toen de geheele stad door bloedschuld ontreinigd scheen, tot het ontbieden van Epimenides van Creta, vermaard om zijne kennis van heilige zaken, zijne toevlugt moest nemen.

---

[1] Arist. Ran. 1032.

De gebruiken die bij eene reiniging van bloedschuld in acht werden genomen, worden aldus beschreven: — De doodslager treedt het huis binnen van hem van wien hij reiniging verwacht; op den hem aangewezen zetel neemt hij geen plaats, maar aan den haard zit hij neder in de houding van een smeekeling, en het zwaard dat hij vóór zich in den grond steekt kenmerkt hem als iemand die van bloedschuld zoekt gereinigd te worden. Zonder hem te vragen wie hij is of wat hij bedreven heeft slagt nu de man tot wiens haard hij genaderd is een speenvarken, — want dit is bij reinigingen het gewoonste offer, — giet het bloed over de handen van den doodslager uit, laat, na het aanwenden van andere niet nader opgegeven reinigingsmiddelen, het reinigsel wegbrengen, en brengt nu een offer van koeken en nuchtere plengingen aan Zeus en de Erinyen om hun toorn weg te nemen. Eerst na deze dubbele plegtigheid, de reiniging door het bloed en het verzoeningsoffer, spreekt hij die ze verrigt heeft den gereinigde toe; vroeger zou een gesprek ook hem verontreinigd hebben. Zeus, dien wij reeds als god der eeden leerden kennen, is insgelijks de god in wiens naam de reiniging geschiedt. Reeds als beschermer der smeekelingen is hij het om wiens wille de man tot wien de doodslager nadert zonder verdere navraag de reiniging verrigt; een ander zijner bijnamen kenmerkt hem bepaaldelijk als den god der reiniging; maar vooral is hij de milde, de verzoende god (Milichius), die in genade het offer aanneemt dat hem namens den pas gereinigde gebragt wordt.

Met deze reinigingsgebruiken hangt nu vooreerst de Grieksche wetgeving op den doodslag zamen, die intusschen alleen wat Athene betreft in bijzonderheden bekend is. Het is hier niet de plaats in die bijzonderheden te treden; genoeg zij het om de aandacht te vestigen op den doodslager, de bloedwrekers, — d. i. de naaste aanverwanten of, zoo er geen aanverwanten zijn, eene commissie uit de broederschap waar de verslagene toe behoord heeft, — en de gemeente waar de doodslag geschied is. De doodslager is onrein; de gemeente

wordt onrein zoo de doodslager onder haar blijft verkeeren; den bloedwrekers is het als pligt opgelegd om die onreinheid te weren door het vervolgen van den doodslager, en blijven zij in gebreke dit te doen, dan kunnen zij hiervoor in regten vervolgd worden. Doch aan den anderen kant stelt de wet zich toch ook weder tusschen den doodslager en de bloedwrekers. De regtmatige doodslager, b. v. die een des nachts in zijn huis inbrekenden dief ombrengt, behoeft geene reiniging en de bloedwrekers hebben geen regt tegen hem. De onwillekeurige doodslager wordt van staatswege gereinigd en hem blijft nu nog over om de bloedwrekers met zich te verzoenen; van den graad zijner schuld en ten deele ook van den wil der bloedwrekers hangt het af of hem die verzoening te beurt valt zonder dat hij een bepaalden tijd uitlandig is geweest. Het is onzeker of men wat die uitlandigheid betreft aan de voorstelling van Plato kan hechten dat zij ten gevalle van den verslagene verordend is, wiens schim er zich moeijelijk aan gewent om met den doodslager in hetzelfde land te leven; ook zonder dit laat het zich ligt verklaren zoo men eene tijdelijke ballingschap van den doodslager als een aan zijne reiniging toegevoegde boete eischte. Alles kon door wet of gebruik niet voorzien worden; toen Epimenides in de straks vermelde zaak naar Athene kwam had men reeds vroeger de schuldigen deels gebannen, deels, voor zoo ver zij overleden waren, hun gebeente over de grenzen gebragt, en toch scheen men den toorn der goden nog niet gestild te hebben. Onder de door Epimenides aangewende reinigingsmiddelen bleef vooral datgene in aandenken wat tot het oprigten der uit den bijbel bekende altaren der onbekende goden leidde: een aantal zwarte en witte schapen liet men aan den Areopagus los, en waar nu te Athene of verder in Attica zulk een schaap zich het eerst neêrlegde, daar werd een altaar voor den god gesticht wien, zooals Epimenides zonder nadere aanduiding te kennen gaf, het voegde er een te stichten.

Aan zedelijken invloed kon het eene instelling als die der reinigingsoffers niet geheel ontbreken. Als de wijsgeer bij voorkeur op

reiniging der ziel als het hoogste goed voor den mensch aandrong dan vond deze voorstelling, voor zoo ver zij niet welligt aan het reinigen van den doodslager ontleend was, er toch altijd haar beeld in het werkelijk leven in terug; en ook bij het volk moest aan het denkbeeld eener bloedschuld die door reiniging werd weggenomen dat van eene dergelijke reiniging der ziel in meer algemeenen zin, tot verzoening van den toorn der goden over alle kwaad dat haar aankleefde, zich vastknoopen. Maar de reinigings- en verzoeningsmiddelen waren geheel uiterlijk, en eene zamensmelting der begrippen van uiterlijke en innerlijke reinheid werd buitendien daardoor bevorderd, dat booze taal en dergelijke reeds op zich zelf bij godsdienstige plegtigheden voor ontreinigend golden en dus het begrip der daarbij gevorderde uiterlijke reinheid reeds het gebied der innerlijke reinheid raakte. Ziet men het brandoffer van een rund ter eere van Zeus Milichius een deel der huisgodsdienst van Xenophon uitmaken, dan kan men aannemen dat dit een reinigingsoffer is, wat de verzoening van den offeraar met den door diens zonden vertoornden oppergod ten doel heeft. Maar grijpen er reinigingsoffers bij volksvergaderingen en monsteringen plaats, zoo als te Athene de volksvergadering met het offeren van een speenvarken en het besprenkelen der zitplaatsen met het bloed geopend werd, en te Thebe het leger ter reiniging tusschen de twee helften van een geofferden hond moest doorgaan, dan is het zeer de vraag of voor hen die deze reiniging ondergingen of zelfs voor den wetgever die ze verordend had, in de onreinheid die men wilde wegnemen het denkbeeld eener aan volk en leger hechtende schuld lag; en leest men hoe te Athene de reiniging herhaald werd nadat de vergadering het berigt van een vreeselijken burgermoord te Argos vernomen had, dan kan men hierbij evenzeer aan het wegnemen van eene de ooren ontreinigende stoornis, zoo als die welke men bij offers door het gebod van "stilte", of liever, "bescheiden taal", zocht te verhoeden, als aan het weren eener dergelijke besmetting denken als die men door het verkeer met een doodslager zich berokkende. Men

wendde reinigingen na booze droomen, na slechte voorteekenen aan; het denkbeeld van "wegdoen van het kwade" smolt met dat van reiniging zamen. En ziet men nu allerlei reinigingen in Griekenland steeds gewoner worden, zoo als zij vooral bij later te vermelden geheime diensten, waar men alleen na eene wijding werd toegelaten, eene hoofdrol vervullen, dan heeft men, die zamensmelting van denkbeelden in het oog houdende, zeker geen regt om aan te nemen dat hierbij eerder aan het ontwaken van een gevoel van zonde dan aan het toenemen eener bijgeloovige vrees voor allerlei soort van kwaad gedacht moet worden, waar men zich door geheimzinnige magten meê bedreigd achtte.

Met het vermeerderen der gelegenheden waarbij reinigingen werden aangewend namen natuurlijk ook de reinigingsplegtigheden in verscheidenheid toe. Wasschingen en berookingen bleven wel het gewone, maar naast zwavel bezigde men tot berooking onderscheiden soort van kruiden; aftreksels dier kruiden dienden ook tot wassching en besprenkeling, waarbij men dan de aan Apollo heilige lauwertakken bij voorkeur als wijwaterskwasten bezigde; met andere kruiden werd men vóór de wassching ingewreven, of wel werd men met slijk en zemelen besmeerd, wat intusschen voor ongrieksch en, gelijk trouwens al wat van eene ver gedreven zucht tot reiniging getuigde, voor bijgeloovig schijnt gegolden te hebben. De vacht van een aan Zeus Milichius geofferden ram werd insgelijks bij reinigingen aangewend; men zette er zijn voet op, en het schijnt dat zij dan geacht werd het kwade waar men van gereinigd werd in zich op te nemen. Reinigingsoffers eindelijk ziet men even als andere reinigingsmiddelen in gevallen aanwenden waar van geen bloedschuld, ja, van geen schuld spraak kon zijn, zoo als de regters in de Olympische spelen en de Eleïsche vrouwen die te Olympia een feest van Hera bezorgen moesten, vóór het aanvaarden hunner werkzaamheden door een offer gereinigd werden, en een hondenoffer door bijgeloovige lieden als een reinigingsmiddel bij booze voorteekenen schijnt te zijn aangewend.

Een speenvarken was het gewone reinigingsoffer; een rund wordt aan Zeus Milichius als brandoffer gewijd; een ram ziet men hem insgelijks offeren. Dit alles zijn gewone offerdieren, en wat de hondenoffers betreft, die zeker bij reinigingen vrij gewoon waren, is het nog altijd de vraag of zij oorspronkelijk uitsluitend als reinigingsoffers gebezigd werden, dan of zij als zoodanig in gebruik zijn gekomen omdat zij, om eene vroeger vermelde en zeer natuurlijke reden, de gewone offers voor Hecate waren, eene godin die in reinigingen veelzins gekend werd. Dit is een punt wat van belang wordt bij de beschouwing der Grieksche menschenoffers. Geheel in onbruik zijn zulke offers in Griekenland nooit geweest, in weerwil van de blijkbare strekking om het stuitende er van te verzachten. Zulk eene strekking merkt men onder anderen op in hetgeen Strabo van het menschenoffer verhaalt dat op Leucas aan Apollo gebragt werd: men nam hiertoe een misdadiger dien men van een hooge rots in zee stortte, maar door de vlugt van vogels die men aan hem vastbond zocht men zijn val te verligten, aan den voet der rots legde men schuitjes, en slaagde men er in den man levend op te visschen dan werd hij niet gedood maar over de grenzen gebragt. Te Orchomenus in Boeotië werd op een feest van Dionysus eene vrouw uit een geslacht waar zich eene sage van vijandschap tegen den god en van een in Bacchische razernij bedreven kindermoord aan vastknoopte, door den priester met uitgetogen zwaard vervolgd, en greep hij haar dan mogt hij haar dooden; maar toen dit eens werkelijk gebeurd was wekte het zulk eene verontwaardiging, dat men het priesterschap aan het geslacht ontnam waar het tot dusver aan behoord had. Hiermede komt overeen het verhaal der Locrische meisjes die naar Ilion gezonden werden om den toorn van Athene over eene door een Locrischen held in haar tempel gepleegde heiligschennis te verzoenen: bij hare komst zochten zij den tempel te bereiken, en gelukte haar dit dan bleven zij slavinnen der godin, maar ving men ze op dan waren zij den dood gewijd. Ook te Tegea had op een feest van Artemis iets derge-

lijks plaats als te Orchomenus; en ter eere derzelfde godin, bij wier dienst menschenoffers ook in de sage dikwijls genoemd worden, had te Sparta als vergoeding voor een menschenoffer de bekende geeseling der knapen plaats, die trouwens niet alleen het altaar der godin met stroomen bloeds bevochtigde, maar somtijds zelfs den dood van den knaap die zich bij de geeseling het best hield ten gevolge had. Voor een menschenoffer, in eene Boeotische stad als zoenoffer voor den moord van een priester van Dionysus verordend, werd de god gezegd later zelf een geitenoffer in de plaats gesteld te hebben; en van dergelijken aard is zoowel de handelwijze der Lacedaemoniërs, die toen zij van het Delphische orakel last ontvingen om den dood van Pausanias en de daarmede gepaarde beleediging der godin naar wier tempel hij gevlugt was, met het geven van twee ligchamen voor één te boeten, eenvoudig twee standbeelden in den tempel plaatsten, als ook hetgeen op de Charila, een feest te Delphi, geschiedde, waar ter gedachtenis aan den dood van een jong meisje van dien naam, dat zich verhangen had uit schaamte over een oorvijg dien de koning van Delphi haar bij eene openbare uitdeeling van eetwaren gegeven had, op gezette tijden een pop insgelijks een klap kreeg en daarna werd opgehangen, iets wat veeleer als eene vergoeding voor menschenoffers ter verzoening van de schim van Charila dan als eene eenvoudige herinnering van het gebeurde kan beschouwd worden. Maar vóór den slag bij Salamis zullen er in der daad drie jeugdige Perzische gevangenen aan Dionysus den raauw vleesch etende (Omestes) door Themistocles geofferd zijn: een wigchelaar ried het, het volk drong er op aan, en de veldheer vreesde den moed der zijnen te zien verflaauwen zoo hij het niet toestond. En buitendien, in Thessalië, in Arcadië, ja, te Athene zelf en in andere Ionische steden waren hetzij op gezette tijden, hetzij onder bepaalde omstandigheden nog in den bloeitijd van Griekenland menschenoffers in gebruik.

Zijn nu die menschenoffers als zoenoffers te beschouwen waardoor het offerende volk van schuld tegenover den god zich reinigde, of wel

als offers in den geest der Homerische, die den god eenvoudig tot hulde en genot strekken? Enkele doen zich stellig als zoenoffers voor. Het Thessalische menschenoffer dat bij Herodotus vermeld wordt had volgens de sage zijn oorsprong in den toorn van Zeus over de gruweldaden van Athamas, den koning des lands, die zijn eigen zoon naar het leven had getracht. Toen het nu bleek dat er eene verzoening van den god noodig was en het volk den koning zelven als zoenoffer naar den tempel voerde, werd hij door een zijner zoons gered; maar sedert rustte de toorn van Zeus op diens nakomelingen, en zoo een hunner in het raadhuis der stad verscheen waar de sage te huis was, werd hij geofferd. Even zoo kan men de twee gemelde Dionysus-offers als zoenoffers opvatten: beide hebben zij het verzoenen van den toorn des gods over eene bloedschuld ten doel die aan het volk kleeft. Is er waarheid in het verhaal dat bij de groote reiniging die Epimenides te Athene verordende, twee jongelingen zich vrijwillig voor het heil hunner medeburgers hebben laten offeren, dan zijn ook zij voor de zonden van hun volk gestorven. Met het Apollooffer op Leucas, dat zelf een offer tot afwending, d. i. van den toorn des gods, genoemd wordt, komt het menschenoffer overeen dat te Athene op het feest der Thargeliën, in het voorjaar, aan dienzelfden god gebragt werd. Twee menschen, uit het nietswaardigste gespuis gekozen en, naar het schijnt, een tijd lang van staatswege gevoed, werden onder het zingen van liederen met vijgenroeden door de stad gejaagd en eindelijk tot asch verbrand. De naam dien men hun gaf kenmerkte hen als geneesmiddelen der stad; zij werden gezegd de een voor de mannen, de ander voor de vrouwen van Athene als reinigingsoffers te dienen: en de wijze waarop zij door oude schrijvers vermeld worden laat geen twijfel of in het oog des volks droegen zij dit karakter.[1] Maar moet men ze daarom als zondenoffers be-

[1] Werden die "geneesmiddelen" alleen voor buitengewone gelegenheden en het wegdoen eener werkelijke ontreiniging bewaard, zoo als er in de scholiën op Aris-

schouwen? Er bestaat een verhaal dat zij geofferd werden om de schuld van een man te boeten die den tempel van Apollo bestolen had en de eerste geweest was die tot zulk een offer gediend had, maar reeds daardoor dat zij in dit verhaal voorkomen als aan dien man hun naam ontleend te hebben, kenmerkt het zich als eene verklarende sage van later tijd. Geneesmiddelen heeten zij die geofferd werden, maar in dit woord ligt niet het denkbeeld eener reiniging maar wel dat van een werkzame, dwingende kracht; het Grieksche woord wordt evenzeer van hetgeen verderf bragt, van vergif, van toovermiddelen gebezigd. Toen Apollo de Grieken voor Troje met een pest bezocht offerde men hem een hecatombe om zijn toorn te stillen, maar een reinigingsoffer was dit niet; het vermurwde den god, het genas zijn toorn. En waarom kan nu niet te Athene een menschenoffer den god gebragt zijn, niet om de zonden en zedelijke onreinheid van het volk te dragen maar om hem, den vertoornden, den woesten god die in menschenbloed behagen schept, te bevredigen? Aan de Homerische goden is zeker dit karakter niet eigen, op den voorgrond komt het in de Grieksche eeredienst niet, maar geheel wordt het er toch niet gemist. Bij Homerus zijn de Cyclopen, de woeste stammen der Reuzen aan de goden evenzeer verwant als de gelukkige Phaeaken; naast de hartverheffende eeredienst in de heiligdommen waar de zangen van Pindarus ter eere der goden werden aangeheven en waar die goden zelve in al het verheven karakter troonden dat het genie van een Phidias hun bijzette, had men toch ook tempels die men schuwde binnen te gaan, beelden die men met gesluijerd hoofd naderde, of die, als zij buiten het heiligdom verschenen, allen van schrik deden

tophanes wordt te kennen gegeven, dan zou men zeker regt hebben om ze geheel als reinigingsmiddelen te beschouwen; maar dat zij op een vast feest geofferd werden blijkt uit het getuigenis van een ouden Attischen schrijver die door meer dan één ouden grammaticus wordt aangehaald, en als men ze buitendien nog bij andere gelegenheden als reinigingsoffers bezigt, dan blijkt het daaruit nog niet dat zij ook op dit feest als zoodanig moeten gelden.

verstijven. De Artemis ter wier eere men te Patrae wolven en beeren naar den brandstapel dreef waar zij levend door de vlammen werden aangegrepen, was allezins dezelfde godin wier altaar te Sparta door het bloed der edelste knapen besproeid werd. Gingen er al reinigingen met het menschenoffer der Thargeliën gepaard, — zoo als trouwens eene groote reiniging ook het offer der Grieken van Troje aan Apollo voorafging, — zag het volk, gewoon aan reinigingsoffers tot wegneming van het kwade en met de Homerische goden voor oogen, ook hierin zulk een offer, dan geeft ons ook dit geen regt om hier een offer tot het boeten van zonden te zoeken waarvan het volstrekt niet bleek of zij werkelijk bedreven waren, en dus het Grieksche volk een algemeen gevoel van zonde toe te dichten waarvan men in de oudste en schoonste tijden van Griekenland anders naauwelijks eenig spoor vindt. Ja, het menschenoffer dat in Arcadië op den berg Lycaeus met geheime plegtigheden aan Zeus gebragt werd kenmerkt zich nog nader als een offer van geheel dezelfde soort als de Homerische: met andere offers zal er een mensch geslagt en van het vleesch een offermaaltijd aangerigt zijn, en wie nu van het menschenvleesch te eten kreeg werd gezegd voor tien jaren in een wolf veranderd te worden. Te regt heeft men opgemerkt dat in dit sprookje iets dergelijks ligt als in het verhaal van het offer der Buphonia, waar de priester na het dooden van het offerdier de vlugt nam: het offer is den god welgevallig, maar in den mensch kan het toch ook weder als eene bloedschuld beschouwd worden die hij op zich laadt. Maar juist deze overeenkomst toont tevens dat men in het Arcadische offer niets anders zoeken kan dan een dergelijk offer als dat der Buphonia, dan een offer wat geen ander doel heeft dan om den god door de hem bewezen hulde en het feestgenot dat men hem biedt in een gunstige stemming te brengen.

De zijde der Grieksche volksdenkbeelden omtrent de goden die zich in de menschenoffers voordoet, vindt men ook terug in hetgeen ons nog als verwant aan offers en gebeden te beschouwen staat, in de

tooverij. Niet dat deze niet ook in verband met eene voorstelling der goden zoo als de Homerische gedacht kan worden. Bij Homerus worden tooverzangen in de geneeskunst aangewend, bedwingt Aeolus op zijn eiland de winden, verandert Circe de medgezellen van Ulysses door hare toovermiddelen in varkens, maar Circe is eene godin, Aeolus heeft zijne magt van Zeus ontvangen, en pijnstillende zangen kan men even goed als eene gave der goden opvatten als pijnstillende kruiden. En hiermede staat het ook gelijk als men in later tijd in Arcadië een priester van Zeus regen ziet verwekken door na offers en gebeden een eikentakje in eene heilige bron te doopen, waar men dan den nevel uit zag opstijgen die weldra een regenwolk vormde, of wel als men in eene Argeïsche stad tot het weren van hagelslag door daartoe aangestelde priesters naast offers ook naar tooverij riekende middelen, zoo als mollenbloed, ziet aanwenden. Maar anders is in latere tijden aan de tooverij voor zoo ver zij met de godsdienst in verband staat — want het bijgeloof van het booze oog dat alles doet kwijnen waar het zich op vestigt en dergelijke meer heeft met de godsdienst niets te maken, en bewijst alleen dat men in Griekenland den mensch naast de kracht zijner handen ook nog andere meer geheime krachten toeschreef die hij tot verderf zijner medemenschen kon bezigen, — het karakter eigen van een dwang dien men door toovermiddelen den goden aandoet, zoo als b. v. de Thessalische tooverheksen in den tijd van Aristophanes er voor doorgingen om de maan uit den hemel te kunnen tooveren; en handelen de toovenaars in overeenstemming met de goden dan zijn dit booze goden, een karakter wat dan vooral aan Hecate en de met haar vereenzelvigde Artemis als maangodin eigen wordt. Thessalië was in Griekenland het regte land der tooverij, maar veel van de Grieksche toovergebruiken werd toch aan het Oosten ontleend, en het kosmopolitisch karakter dat die gebruiken daardoor eigen moest zijn geeft hun dan ook eene merkwaardige overeenkomst met hetgeen men uit latere tijden van tooverij vermeld vindt. Bekend is het gedicht waar Theocritus beschrijft hoe

een jong meisje, met hulp eener slavin, door toovermiddelen haren minnaar tot zich zoekt te trekken die haar reeds dagen lang niet bezocht heeft. Het is met aanroeping van de "stille maan" en van Hecate "waar de honden voor sidderen als zij tusschen de graven der dooden doorgaat," dat zij den toover aanwendt. De draaihals, een vogeltje dat met de spechten verwant is maar in vederen aan de nachtvogels herinnert en door de vreemde draaijingen van zijn hals de aandacht der toovenaars tot zich schijnt getrokken te hebben, moet, in of om een rad gevlochten, den ontrouwen minnaar naar het huis der verlatene trekken. Terwijl deze het rad met den vogel draait werpt de slavin meel in het vuur met de woorden: "hier strooi ik de beenderen van Delphis" (zoo heet de minnaar); het verbranden van een lauwertak moet het ontbranden van Delphis in liefde, het versmelten van was zijn versmelten in begeerte bewerken. Een offer van zemelen met eene aanroeping aan Artemis is het keerpunt der plegtigheid; het gehuil der honden kondigt de komst der godin aan; plengingen wijdt haar het meisje met plegtige wenschen die door hare hulp in vervulling zullen gaan; en ten slotte wordt een rafel van het kleed van Delphis in het offervuur geworpen en de deurpost met tooverkruiden bestreken. — Merkwaardig voor de rol die Oostersche gebruiken bij de tooverij vervullen is de bedreiging van het meisje dat, zoo de door haar gebezigde toovermiddelen haren minnaar van verdere ontrouw niet weerhouden, zij nog andere booze kruiden van een Assyriër bekomen heeft die hem den dood zullen aandoen. En even zoo vindt men onder de middelen die tegen tooverij worden aangewend, naast reinigingen en amuletten, ook geschreven spreuken vermeld, die zich door hare bewoordingen als ongrieksch, door den naam van "Ephesische spreuken" dien men er aan gaf als uit Azië afkomstig kenmerken.

DE GODSDIENST EN HET DAGELIJKSCH LEVEN.

De Grieksche staat rustte op de godsdienst en de godsdienst maakte voor den staat een voorwerp van aanhoudende zorg uit; de heiligdommen van Griekenland waren het sieraad der steden, de roem der bevolking, de treffendste bewijzen van den kunstzin die den Grieken in zoo ruime mate eigen was, en naast de heiligdommen van den staat ontbrak het den burger ook in zijn huis niet aan voorwerpen van en gelegenheden tot godsvereering; priesterschappen waren toegankelijk voor elk op wiens gedrag of geboorte geen smet kleefde, men stelde er een eer in om ze te bekleeden, en ook zonder priesterschap miste men niet alle gelegenheid om namens den staat bij godsdienstige verrigtingen eene werkzame rol te vervullen; de offers gingen gepaard met gebruiken, geheel in harmonie met den indruk dien het aanschouwen der heiligdommen maken moest, aan den offermaaltijd smaakte men de vreugde van het gezellig zamenzijn, en ontbrak het er dus niet aan hetgeen een volk, dat meer dan eenig ander het schoone van kunst en zamenleving op prijs stelde, tot waar genot moest strekken, de zorg voor reinheid en dergelijke die er bij gevorderd werd vestigde de aandacht van hen die aan de offers deelnamen ook op de pligten waar men tegenover de goden aan gebonden was, en verlevendigde in hen dien zin voor het behoorlijke en door het gebruik gewettigde, die niet slechts een eigenaardige trek der Grieksche natie werd, maar ook in de Grieksche opvatting van het denkbeeld van pligt in het algemeen op den voorgrond kwam. Ziedaar de slotsom van hetgeen in de voorgaande beschouwing van de gebruiken en inrigting der Grieksche eeredienst omtrent de plaats gebleken is die de godsdienst in het leven der Grieken besloeg; en gering was die plaats niet, zelfs al let men voorloopig niet op de openbaringen die men door voorteekenen en dergelijke van de goden zelve meende te erlangen. Eerst dan zal het echter nader blijken wat de godsdienst voor

den Griek was, als men hem met het oog hierop zoowel in de verrigtingen van zijn dagelijksch leven als op die tijden nagaat die meer bepaaldelijk aan de goden gewijd en door feestelijkheden buiten den kring van het alledaagsche gesteld waren.

Met de goden rees de Griek op, met de goden legde hij zich neder. Bij Hesiodus, den oudsten dichter die ons geheel in het werkelijk leven der Grieken verplaatst, — want de Homerische wereld komt daarom hier minder in aanmerking omdat het ideaal dat haar boven de wereld der werkelijkheid verheft zich vooral in de voorstelling der betrekking tusschen den mensch en de goden openbaart, — vindt men den later door Socrates geprezen raad om de goden naar vermogen te eeren nader toegelicht door het voorschrift om hun plengingen en reukoffers te brengen, zoowel als men zich ter ruste begeeft als bij het morgenlicht, want dan, zegt hij, zullen zij u gunstig gezind zijn, en gij zult eens anders deel verwerven in plaats van het uwe uit uw handen te zien gaan. De gewone morgenreiniging wordt bij hem een godsdienstig voorschrift: het voegt niet om des morgens den goden zonder handwassching wijn te plengen, want dan luisteren zij niet naar uw gebed. Die plengingen moet men hier als geen offerplegtigheden beschouwen; men wijdde eenvoudig iets van hetgeen men zelf dronk aan de goden. om ze alzoo bij het gebruik hunner gaven te gedenken. Bekend is het hoe Socrates, toen hij den giftbeker zou ledigen, in het vertrouwen dat hij ook in den dood het leven en de bescherming der goden vinden zou, hun ook van dien laatsten dronk eenige druppels wenschte te plengen. Kon nu al zulk een gedenken der goden ligt iets louter werktuigelijks worden, het volksgeloof der Grieken bood veel wat de gedachte aan de goden in der daad bij hen levendig moest houden. Reeds bij het begin van het dagwerk moest men zich afvragen of de dag voor het werk voegde. Ook hieromtrent geeft Hesiodus een aantal voorschriften: de eene dag der maand deugt voor dit werk, de andere voor iets anders; de zevende is een heilige en gelukkige dag omdat het de geboortedag van Apollo

is, maar de vijfde deugt•niet, want dan waren de Erinyen rond om de meineedigen te straffen. En mag men nu al aannemen dat niet alle Grieken in hun bedrijf hieromtrent zoo naauwgezet waren als Hesiodus, die ook in zijne verdere voorschriften omtrent allerlei kleine verrigtingen des levens zich als bijgeloovig schijnt te kenmerken, dat het geloof aan goede en kwade dingen in Griekenland steeds gewoon is gebleven is eene bekende zaak; wij zagen reeds dat geen Athener iets durfde ondernemen op den dag dat het beeld der stadsgodin omhuld was, en de dagen waarop men aan de dooden offerde stonden niet beter bekend.

Veel wat aan de goden moest herinneren werd door het landleven geboden, want vooral in de natuur zag de Griek de hand der goden. Zeus regent, de god regent, is de gewone uitdrukking waarmede het vallen van den regen werd aangeduid, en zoo was het ook met andere natuurverschijnselen. Geen wonder dan ook dat Hesiodus vooral bij den landbouw op de noodzakelijkheid van het gebed aandringt en midden tusschen zijne voorschriften omtrent het technische van het boerenbedrijf den raad geeft om als men de hand aan de ploeg slaat toch eerst tot Zeus den god der onderwereld en tot Demeter zich te wenden, dat het koorn tot weligen wasdom moge komen; geen wonder dat met elken hoofdarbeid van den landbouw al ligt een godsdienstig feest gepaard ging, en dat er ook verder allerlei voorschriften bestonden, wanneer en wat men aan de onderscheiden goden moest offeren die op het boerenbedrijf invloed uitoefenden. Zoo vonden ook de zeevarenden in hun bedrijf gedurig aanleiding om zich tot de goden te wenden: den toorn der Dioscuren zocht men door het offeren van witte lammeren te stillen als de baren het schip teisterden, en in de lichten die men soms te midden van den storm op de masten ontwaarde zag men hunne tegenwoordigheid en het teeken dat het tot hen opgezonden gebed om redding verhoord was. Maar worden nu al in der daad veldarbeid en zeereizen als de meest gewone aanleidingen tot godsvereering genoemd, ook bij andere bedrijven vergat men

de goden niet. "Ieder die maar eenigzins voor een verstandig mensch kan gelden," zegt een spreker bij Plato, "roept bij al wat hij gaat beginnen, het moge klein of groot zijn, de goden aan;" en als door een uit het leven gegrepen voorbeeld wordt dit bevestigd, als men bij Aristophanes de vrouw die haar huis verlaat om eene zamenkomst bij te wonen, toch eerst bij haar uitgaan het huisorakel van Hecate aan hare deur ziet raadplegen.

Eerde men in zijn huis de goden met plengingen en reukoffers, dierenoffers waren in het stadsleven voor den burger juist geen alledaagsche zaak; men behoefde geen stuk vee te slagten om vleesch voor dagelijksch gebruik te bekomen, want aan slagters en vleeschverkoopers ontbrak het in de steden niet, en reeds daaruit dat ijdele lieden als zij offerden het bekkeneel en de hoornen van het offerdier, rijk bekranst, aan hunne deur ophingen opdat toch iedereen zien zou hoe voornaam het bij hen toeging, blijkt het dat een dierenoffer in een burgerhuis niet zoo heel gewoon was. Maar zijn huisgoden mogt men toch niet verwaarloozen; bij wijlen offerde men hun als men de middelen er toe had; en terwijl zeer naauwlettende lieden er bijzonder op gesteld waren om aan zulke offers geen anderen dan verwanten te laten deelnemen, was het in het algemeen juist bij offers dat men zijn vrienden te gast noodigde. Vooral offerde men als men den goden buitengewonen dank schuldig was of iets ondernemen wilde waarbij men hunne gunst dubbel noodig achtte. Zoo leest men in het algemeen van dankoffers, in het bijzonder van reddingsoffers als men zich in zijn eigen behoud of dat van een zijner huisgenooten mogt verheugen, van opvoedingsoffers die men de goden voor den wasdom zijner kinderen bragt, van offers voor een behouden thuiskomst na eene reis, van offers voor de blijde boodschap als men bijzonder goed nieuws vernomen had, — en dan vergat men niet om den boodschapper te bekransen en hem deelgenoot van het feest te maken, — van overwinningsoffers als men in de talrijk voorkomende wedstrijden eene overwinning behaald had, en uit de oude tijden van voortdurenden

krijg van het natuurlijk ook toen zeer zeldzame offer, dat aan de goden door hem gebragt werd door wiens hand honderd vijanden gevallen waren. In het bevallige verhaal bij Xenophon van den rijken Athener die zijne nog zeer jonge vrouw als het ware eerst nog hare opvoeding moest geven om haar tot een waardige huisvrouw en een schrandere deelgenoote aan het bestier van zijn huis te maken, wordt er bijzonder op gewezen hoe hij, nog vóór het eerste onderhoud dat hij met haar had, in gemeenschap met haar de goden geofferd had opdat hij in zijn onderrigt, zij in het vatten en in praktijk brengen van hetgeen hij haar leerde de hulp der goden mogt genieten. Maar wie geen middelen had om op zulk eene wijze naar de gunst der goden te streven, die miste daarom die gunst nog niet. Bij denzelfden Xenophon ziet men een onvermogend man zich beroemen op de vriendschap die hij van den kant der goden geniet, want nooit laten zij na hem te zegenen en hem door droomen en dergelijke goeden raad te doen toekomen; en vraagt men hem nu hoe hij die gunst wint, dan is het eenvoudig door hen met woorden te loven, zich van alle onbescheiden taal ten hunnen opzigte te onthouden, en hun naam tot geen bekrachtiging te bezigen van hetgeen hij weet onwaarheid te zijn. Ook ontbrak het niet aan verhalen van godspraken waardoor de geringe offergave van den armen maar met een godvreezend en rein hart zich tot de goden wendenden man boven de prachtigste dierenoffers van een op zijne mildheid trotschen rijkaard gesteld werden.

Maar om den Griek in de betrekking te leeren kennen waarin hij zich tot de goden moest gevoelen, moet men hem niet slechts in zijn huis, maar vooral ook als burger in het staatsleven nagaan. Als een eerste intrede in dit leven kon te Athene — want deze staat moet ook hier weder tot voorbeeld strekken, — de opname der kinderen in de broederschap hunner vaders beschouwd worden, die bij de Apaturiën, het feest van de goden der broederschappen, plaats had, en waarbij voor elk kind door den vader een schaap als feestoffer verstrekt werd. Door deze opname werd de echte geboorte en dus het

burgerregt en erfregt van het kind door de broederschap erkend; en waren al de kinderen wien de plegtigheid gold te jong om er besef van te hebben, later werden zij er voortdurend aan herinnerd, want de Apaturiën waren vooral ook een feest der knapen, waarbij hun onder anderen door de vaders prijzen voor het voordragen van stukken uit dichters gesteld werden. Tot uitoefening van het burgerregt kwam men in de jongelingsjaren door de weerbaarverklaring, waarbij de jongelingen, met schild en speer van staatswege gewapend, in den tempel van Aglauros, een der mythische wezens die men als gezellinnen van Athene op den Atheenschen burg vereerde, een plegtigen eed moesten afleggen dat zij hun burgerpligt vervullen en geen schade van den staat toelaten maar veeleer zijne magt bevorderen zouden. Van nu af gaat in het leven van den Griek krijgsmanspligt met burgerpligt gepaard: dat oorlogen in den bloeitijd van Griekenland aan de orde van den dag waren, en dat elke krijg door burgerlegers gevoerd werd, is een bekende zaak. En nu nam vooreerst in het krijgswezen de godsdienst een zeer aanzienlijke plaats in. Reeds zagen wij hoe te Sparta, den staat die wat het krijgswezen betrof geheel Griekenland tot model kon strekken, de koning bij het begin van elken krijgstogt eerst een offer in de stad aan Zeus den aanvoerder, daarna aan de grenzen des lands een ander aan Zeus en Athene bragt, om van daar het heilig vuur voor verdere offers op zijn togt meê te nemen. Zulk een offer vóór het overschrijden der grenzen noemde men een doortogts-offer; van de voorteekenen die het leverde hing het af of men den togt al of niet ondernam. Maar daarom is het nog geen juiste opvatting van dit offer en de andere die men vóór de veldslagen aan de goden bragt, zoo men ze eenvoudig en oorspronkelijk als middelen beschouwt om den wil der goden te vernemen. Integendeel, men offerde den goden om hunne gunst te verwerven, en het lag in den aard der zaak dat men zocht te zien of men hierin geslaagd was, en dat men, zoo dit niet het geval scheen, het offer hernieuwde of wel van zijn voornemen afzag. Zonder de goden toch

was geen overwinning denkbaar; en even als Ajax in de Ilias, als hij zijn tweegevecht met Hector gaat beginnen, de Grieken verzoekt om zachtjes voor hem te bidden opdat de Trojanen het niet merken en dus — want dit is de zin der plaats, — ook minder aanleiding hebben mogen om door tegengebeden de voor hem opgezondene krachteloos te maken, zoo zorgden de Spartaansche koningen er voor om de offers waarmeê men vóór den slag de gunst der goden afsmeekte en tevens zocht te doorgronden of men op die gunst rekenen kon, vóór het aanbreken van den dag te beginnen en dus den vijand bij de goden het voordeel af te winnen. Voor den slag tooiden zich trouwens de Spartanen als voor de dienst der goden; met blinkende wapenen, met het haar als voor feesten versierd, bekranst en onder fluitspel, sloegen zij het geitenoffer gade dat in het gezigt van den vijand, op het oogenblik dat men handgemeen zou worden, aan Artemis gebragt werd, en met een krijgsgeschreeuw, dat even als de zang waarmede men een feestgelag opende een lofzang der goden was, rukte men op den vijand in. Na den afloop van den krijg hadden de dankoffers plaats, vooral ook die welke tot vervulling eener in den krijg gedane gelofte moesten dienen, zoo als b. v. de tienduizend Grieken die na den togt van Cyrus den jongere van de oevers van den Tigris naar de Zwarte Zee ontkomen waren, ingevolge van zulk eene gelofte in het gebied der eerste Grieksche stad die zij bereikten aan Zeus den redder en Hercules een dankoffer voor hunne leiding bragten; en reeds merkten wij op hoe men ook geschenken uit den buit aan de goden plagt te wijden. Eindelijk droeg ook de zorg voor hen die in den krijg gesneuveld waren een godsdienstig karakter; doch hierover straks nader.

De Athener — want bij de beschouwing der godsdienst in verband met het burgerlijk leven wordt men als van zelf tot Athene terug geroepen, — die oud genoeg was om voor zijne vaderstad te velde te trekken kon insgelijks aan de volksvergadering deelnemen en er zelfs het volk toespreken, en het is dus deze vergadering die hier het eerst de

aandacht trekt. Zij begon, zoo als reeds gezegd is, met een reinigingsoffer; die er het woord namen bekransten zich als voor een feest; een teeken van boven, zoo als het vallen van een regendruppel dat door een der aanwezigen bij heldere lucht gevoeld werd, was genoeg om haar te doen uiteengaan. Gaat men de verdere gebruiken na die er heerschten, dan vindt men hier een voorbeeld van dat veelvuldig gebruik van den eed, dat zulk een eigenaardige trek der burgerlijke instellingen van Griekenland is. Als b. v. de uitslag eener stemming niet behoorlijk scheen opgegeven, dan kon men eene herstemming [1], als men het genomen besluit onwettig achtte, dan kon men eene schorsing eischen totdat de wettigheid door een regtbank uitgemaakt zou zijn, maar hiertoe was een eed van den kant des eischers noodig. En ditzelfde vindt men nu ook in de Atheensche regtspleging, waar de jongere burgers wel niet als regters of liever gezworenen aan deel mogten nemen, maar waar zij toch zeker reeds veel belang in stelden, want de Atheners hadden voor processen groote voorliefde: "de krekels zingen ten hoogste twee maanden op de takken," zegt Aristophanes, "maar de Atheners zingen hun geheele leven door bij de processen." Niet dat de getuigen in den regel, zoo als bij de hedendaagsche regtspleging, hunne verklaringen bij eede staafden: in een land waar geregtelijke vervolgingen niet van den staat maar van de enkele burgers uitgingen, en waar in de meeste gevallen meer op het regt dan op den pligt van den burger om vervolgingen in te stellen gelet werd, lag het minder voor de hand om een getuige tot een zoo plegtige verbindtenis als een eed te dwingen, schoon het niet aan regtsmiddelen ontbrak om iemand ook tegen zijn zin als getuige te doen optreden. Maar klager en gedaagde moesten beide eene beëedigde

[1] Dit leid ik af uit Xen. Hell. I, 7, § 34, eene plaats waar mijns inziens ten onregte aan een beroep op eene regterlijke uitspraak gedacht wordt en waarin men veeleer een dergelijk protest tegen de beslissing van het bureau der vergadering (de proëdri) moet zoeken als er in het Engelsche parlement door het eischen eener nadere telling der stemmenden (division) geopperd wordt.

verklaring omtrent hunne zaak indienen ten bewijze dat zij van hun goed regt overtuigd waren; uitstel en dergelijke bij de behandeling der zaak verkreeg men insgelijks door zulke verklaringen; een gewoon regtsmiddel in den loop van een proces was het aanbod om eene bewering bij eede te staven of wel eene oproeping zijner tegenpartij om dit te doen; in zaken van doodslag had de vorafgaande eed der twee partijen door het offer dat er meê gepaard ging en de zelfverwenschingen die men er bij uitte een zeer plegtig karakter; en in zulke zaken waren ook de getuigen gehouden om een dergelijken eed af te leggen. Overal straalt in de Attische regtspleging het denkbeeld door dat menschelijk doorzigt en menschelijke dwang niet genoeg zijn om staat en maatschappij in stand te houden; daarom tracht men de goden in alles te mengen, opdat hunne straffende hand en het ontzag dat zij inboezemen den burger tot zijn pligt moge brengen; en hiermede stemt het dan ook overeen dat meineed op zich zelf niet voorkomt als strafbaar bij de wet, want hij bragt zijn eigen straf, den toorn der goden, met zich, en de eed werd juist gebezigd om die straf bij de onvoldoende dwangmiddelen te voegen die de staat kon aanwenden. De schaduwzijde hiervan moest zich vertoonen wanneer het geloof aan straffen die van godswege den meineedige troffen door het wegblijven der zigtbare straf en tevens door het veld winnen van met de oude volksdenkbeelden onbestaanbare begrippen van het hoogere afnam; en wij zullen later zien hoe in Griekenland het verval der godsdienst juist door het misbruik zich kenmerkte dat er van eeden gemaakt werd.

Wie den ouderdom bereikt had waarop hij overheidsambten bekleeden of in raad of regtbanken zitting nemen kon, zag zich aan zijn godsdienstigen pligt herinnerd bij het onderzoek, waaraan hij zich als overheid of raadslid moest onderwerpen; en als regter, als raadslid, als lid der hoogste overheid moest hij tevens bij eede zich verbinden om zijn nieuwen pligt naar eisch waar te nemen. Met het aanvaarden van een ambt ging doorgaans een offer gepaard, en ook

anderzins had men al zeer ligt godsdienstige handelingen te verrigten als men een werkzaam deel aan het staatsbestuur nam. Zagen wij reeds vroeger hoe vele ambten hetzij godsdienstige werkzaamheden met zich bragten, hetzij geheel voor de bezorging van een deel der staatsgodsdienst ingesteld waren, eerst bij de beschouwing der feesten die van staatswege gevierd werden zal het regt blijken hoeveel er in dit opzigt te bezorgen viel; en ook buiten de feesten waren er gedurig staatsoffers die door overheden of raadsleden, als den staat evenzeer vertegenwoordigende en besturende als de huisvader zijn gezin, verrigt moesten worden. Als een karaktertrek van een ijdel mensch wordt te Athene het behagen vermeld dat hij er in schept om in feestdosch en bekranst voor het volk op te treden en rapport over den afloop van zulk een staatsoffer uit te brengen; maar dat de ijdelheid zich hierin openbaarde, dat bewijst dat godsdienstige verrigtingen in eere waren en in het oog van het naar het uiterlijk oordeelend publiek van de aan staatsambten verbonden werkzaamheden niet het minst aanlokkend gedeelte uitmaakten.

Nog een woord over die tijden in het leven der Grieken, die zonder het karakter van godsdienstige feesten te dragen toch als keerpunten in het bestaan het voor godsdienstige indrukken vatbaar gemoed tot meer dan gewone eerbetooning aan de goden uitlokken. Aan zulke tijden ontbrak het reeds den kinderlijken leeftijd niet, al is er ook geen bewijs dat het vieren van geboortedagen in Griekenland gewoon was; en vooral komt hier eene wijding der Atheensche meisjes, vóór haar tiende jaar, aan Artemis in aanmerking, eene godin die geacht werd meer dan eenige andere op het welzijn van het vrouwelijk geslacht een veelzijdigen invloed uit te oefenen. Op het feest der godin, dat om de vier jaren in het vlek Brauron plaats had en door de Attische vrouwen zeer algemeen werd bijgewoond, had de wijding plaats; op de eerstvolgende vernieuwing van het feest verschenen dan de gewijde meisjes als dienaressen der godin in een saffraangeel kleed, en daarmede kwam er dan ook een

einde aan den tijd harer wijding: het was als een tusschentijd tusschen den eigenlijken kinderleeftijd en dien der huwbare maagd, dien zij dus in de dienst en onder de bescherming der maagdelijke en wasdom gevende godin doorleefd hadden. Het einde van den knapenleeftijd werd door de haarwijding gevierd, waar reeds bij de vermelding der wijgeschenken een woord van gezegd is, en die het naast die goden moest gelden wien men den wasdom toeschreef.[1] Te Athene werd b. v. aan Apollo het haar der knapen gewijd, en vaders die er een eer in stelden om regt voornaam te lijken gingen daartoe met hunne zonen naar het Delphische heiligdom; maar anderen vergenoegden zich met te Athene de plegtigheid te verrigten en door het hangen van een bekransten lauwertak aan hunne deur te toonen dat hun zoon de jongelingsjaren was ingetreden. Met de haarwijding ging dan tevens de wijding van een maat wijn aan Hercules gepaard: ieder bekende dien men ontmoette bood men een dronk aan. Maar niet ongewoon was ook eene haarwijding aan jonggestorvenen uit den mythischen tijd. Zoo legden op Delos de knapen een haarlok, om een stuk groene boombast gewikkeld, op het graf van Laodice en Hyperoche, volgens de sage twee meisjes uit het land der Hyperboreërs, die van daar in oude tijden naar het eiland gekomen waren om Apollo en Artemis met offers te eeren. Ook de bruiden wijdden aan deze meisjes — die intusschen zeer wel als mythische wezens kunnen beschouwd worden, — een om een spil gewonden haarlok, en evenzoo ziet men ze te Megara ter eere van de jonggestorven dochter van een koning uit den heldentijd, te Troezen ter eere van Hippolytus, den door

[1] Vele goden werden als zoodanig vereerd, en dat wel natuurlijk al het eerst die welke ook in het plantenleven den groei bevorderden: de rivieren en de nimfen, de aarde en Demeter. Maar dit geeft geen regt om de andere wasdom gevende goden, om Apollo, Artemis en Leto, om Athene en Hermes en wie er meer zijn, reeds daarom tot natuurgoden te maken; want het lag voor de hand om ook stam- en staatsgoden, of wel die goden waar in de voorstellingen des volks een jeugdig type aan eigen was, als de jeugd beschermend en opkweekend voor te stellen.

Euripides en Racine welbekenden zoon van Theseus die er zeer buitengewone eer genoot, haarwijdingen verrigten. Voor meisjes waren over het geheel de bruidsdagen het gewone tijdstip voor dergelijke wijdingen. Naast het haar dat zij ter eere van Hippolytus afsneden wijdden de bruiden te Troezen haren gordel aan Athene Apaturia, de beschermgodin der broederschappen. Aan de zedelooze en ook op Cyprus niet onbekende eeredienst van Babel, waar de meisjes vóór haar huwelijk zich in een heiligdom der godin Mylitta aan vreemden prijs gaven, herinnert eene trouwens geheel symbolische wijding der bruiden te Ilion aan den riviergod Scamander, in wiens water zij vóór haar huwelijk een bad namen. Offers werden natuurlijk bij deze voorbereidende plegtigheden van het huwelijk niet gemist. Te Athene bezochten de ouders der bruid met hare dochter den tempel der stadsgodin om deze met een offer te eeren, en andere offers werden met eene haarwijding aan Hera, de eigenlijke huwelijksgodin, de Schikgodinnen en Artemis gebragt; te Sparta offerden de moeders ten behoeve harer in het huwelijk-tredende dochters aan Hera Aphrodite, zoo als de koningin der goden met het oog op de huwelijksliefde genoemd werd; elders waren het Aphrodite of wel de nimfen waar de bruiden aan offerden; en over het geheel bestond er in Griekenland evenmin een algemeene regel wie men als huwelijksgoden moest vereeren, als op andere punten der godsvereering. Maar de zin hunner vereering blijkt uit de aangehaalde voorbeelden duidelijk genoeg. Het is als worden al de verschillende zijden des huwelijks voor oogen gesteld, als men de bruiden naast de godin van het meisjesleven dat zij verlaten ook de gemalin van den oppergod, het hoogste beeld van voorspoed in het huwelijksleven dat zij intreden, door een offer ziet huldigen, als men haar op het keerpunt van haar leven, waar nieuwe haar aanstaand gezin en zelfs den staat rakende pligten haar wachten, de wasdom gevende nimfen en de godinnen "die het duister noodlot vlechten," de godin der liefde en de godin die den staat en de op verwantschap rustende vereeniging der burgers beschermt, ziet eeren.

Was de overgang tot den gehuwden staat in het oog van den Griek, zoo als van elk volk, het gewigtigste oogenblik des levens, het huwelijk zelf, uit het oogpunt der verbindtenis tusschen man en vrouw beschouwd, droeg bij hem meer het kenmerk eener eenvoudige burgerlijke overeenkomst dan van een band die onder het toezigt der goden geknoopt werd. In de Homerische tijden gaf men aan de ouders zijner bruid rijke geschenken voor hare hand; de stelling der vrouw in het huis van haar gemaal was dan ook hoogst eervol, zoo als het ook niet anders kan waar zij in het licht van een met moeite gewonnen schat voorkomt; en had deze opvatting van het huwelijk in Griekenland stand gehouden, dan had het bij de ontwikkeling der staatsgodsdienst op den duur het karakter eener godsdienstige handeling moeten bekomen. Maar dit is niet het geval. Te Sparta doelden de huwelijksgebruiken op eene bij woeste volken niet ongewone schaking der bruid uit het ouderlijke huis, al had er in der daad even goed als elders eene verloving plaats, en hierbij kwamen natuurlijk geene godsdienstige plegtigheden te pas. Te Athene, waar de burgerdochters zooveel mogelijk buiten alle verkeer werden gehouden, was de verloving eene zaak tusschen den vader der bruid en den man die haar tot vrouw verlangde, en hierbij gold het vooral den bruidschat dien zij meêbragt en dien haar echtgenoot haar in het geval eener scheiding weder moest uitkeeren. En dat men nu in eene scheiding al niet veel anders zag dan de opheffing eener vennootschap, dat blijkt vooral uit hetgeen men van de Attische wetgeving omtrent erfdochters weet, op wier hand haar naaste bloedverwant regt had al was zij tijdens den dood haars vaders met een ander gehuwd, en voor wie diens eigen vrouw het huis moest ruimen als hij met haar een betere partij meende te doen. Geen wonder dus zoo eene verbindtenis als het Attische huwelijk dat karakter van een heiligen band miste, dat b. v. het huwelijk in de katholieke wereld eigen is. Aan feestelijkheden ontbrak het daarom in Athene bij het huwelijk niet. Het bad, dat zoowel bruid als bruidegom op den huwelijksmorgen namen en waarvoor het

water door een jeugdig bloedverwant uit de oudste bron der stad gehaald werd, de plegtige intogt met aan den ouderlijken huishaard ontstoken en door de moeder der bruid gedragen fakkels waarmede de bruid naar haar nieuwe woning gebragt werd, het feestmaal dat òf door den vader der bruid òf door den bruidegom op den dag des huwelijks gegeven werd, het fluitspel en de feestliederen die er klonken, ziedaar een aantal gebruiken waar men wel een godsdienstig karakter in zou kunnen zoeken als het huwelijk in het algemeen dit karakter droeg, maar die het toch op zich zelve niet bieden. Zelfs van de feestgave die men bij zijn huwelijk aan zijne broederschap bragt om het daardoor te wettigen, blijkt het niet ten volle of men ze als een offer moet opvatten; en te Athene noch elders in Griekenland hoort men van eene priesterlijke tusschenkomst die men met de hedendaagsche huwelijks-inzegening kan vergelijken, behalve in den aanhef van eene reeks van huwelijksvoorschriften die door Plutarchus aan twee jonggetrouwden zijner kennis als huwelijksgave wordt aangeboden, want hierin leest men dat de priesteres van Demeter de wetgeefster (Thesmophoros) ze op de voorvaderlijke manier getrouwd heeft.

Duidelijker is het godsdienstig karakter der gebruiken die men bij de geboorte van een kind in acht nam. Offers aan de nimfen bij die gelegenheid gebragt vermeldt Euripides, en hier behoort ook zeker het hondenoffer thuis dat te Argos ter eere van Ilithyia verrigt werd. Kraamvrouw en kind werden geacht eene reiniging te behoeven, en welligt was het hierom dat men te Athene aan de deur van het kraamhuis een olijfkrans, het zinnebeeld van frisschen groei, ophing als het kind een jongen, een vlok wol, ter herinnering aan het werk der vrouwen, als het een meisje was, om dus te toonen dat men zich zou ontreinigen als men het huis binnentrad. De reiniging van het kind en van hen die aan de verlossing hadden deelgenomen had omstreeks den vijfden dag plaats, en dan werd tevens het kind in plegtigen optogt om den huishaard rondgedragen, terwijl het ook aan een

offer- en feestmaal niet ontbrak waarbij men allerlei lekkernijen opdischte. Den naam gaf men het kind meerendeels eerst later, op den zevenden, of wel op den tienden dag, en dan vooral werden vrienden en aanverwanten tot het deelnemen aan een offermaaltijd uitgenoodigd. Eerst op den veertigsten dag volgde de reiniging der kraamvrouw.

Eindelijk dient er op de plegtigheden gewezen die men bij begrafenissen en ook verder ter eere der afgestorvenen verrigtte. Geen pligt was heiliger dan het bewijzen der laatste eer aan overleden betrekkingen; kinderen die bij de Atheensche wet van alle andere verpligtingen jegens hunne ouders waren vrijgesteld omdat deze hun ouderpligt jegens hen verzaakt hadden, waren toch altijd gehouden om voor hunne begrafenis te zorgen. Eene begrafenis was "het regt der dooden" zoo als Homerus het uitdrukt. Hoe dit denkbeeld geregtvaardigd werd door de gangbare voorstelling van den toestand der schimmen is reeds vroeger opgemerkt; en het ligt geheel in den geest der Grieken om er minachting van den toorn der goden in te zien zoo iemand dit regt niet eerbiedigt. Maar in latere voorstellingen, waar Homerus nog niet van weet, is het nog in een anderen zin een vergrijp tegen de goden zoo men lijken onbegraven laat. "De goden der benedenwereld," zegt een Attisch redenaar, "krijgen op die wijze niet wat hun toekomt, en tegen de hemelgoden zondigt men als men de ontreiniging toelaat die een lijk meêbrengt."

Het wasschen en afleggen van het lijk was het eerste wat er aan het sterfhuis verrigt werd, en dat wel door de naaste vrouwelijke aanverwanten van den overledene, die dan ook later met de lijkstaatsie mede gingen en aan het begrafenismaal deelnamen. In witte kleederen gehuld en met kransen feestelijk uitgedoscht werd daarna het lijk op de baar ten toon gesteld waarop het naar het graf zou gedragen worden, en hierbij, zoowel als bij de lijkstaatsie zelve, werden de rouwklagten aangeheven die vooral in de Homerische tijden het voornaamste deel der lijkplegtigheden uitmaakten, want in het latere Griekenland, bepaaldelijk te Athene, was er bij de landswetten voor

gezorgd dat men hierin niet te ver ging, en daartoe was ook de tijd zeer beperkt die tusschen den dood en de begrafenis verloopen mogt. Komen al rouwklagten als die bij het lijk van Patroclus, waar gevangen Trojaansche vrouwen ze aanheffen, meerendeels als een loutere vorm voor, zoodat men er des noods ook gehuurde klaagsters voor had kunnen bezigen, bij het lijk van Hector worden door de moeder en weduwe van den gestorvene woorden gesproken die uit het hart voortvloeijen; en men behoeft hierin niet louter eene dichterlijke voorstelling te zien; ook elders zijn dergelijke rouwklagten niet ongewoon en uit zich de smart der nagelaten betrekkingen in treffende en zelfs dichterlijke bewoordingen. Doch even als bij het offergebed ziet men later ook bij de rouwklagt de kunstelooze taal van het hart door kunstmatige liederen vervangen. Ook van zulke treurliederen, bepaaldelijk van die van Pindarus, zijn nog enkele fragmenten over, en merkwaardig is het hoe de dichter het geluk der schimmen van hen die een rein en godvreezend leven geleid hebben, in tegenstelling met het lot der boozen, hier op den voorgrond stelt, — genen schijnt het licht der zon wanneer het op aarde nacht is; op rozenweiden, onder boomen met gouden vruchten beladen, wandelen zij rond; met paardrijden en ligchaamsoefeningen, met het spel en de lier vermaken zij zich, terwijl alles rondom hen bloeit en glanst en de liefelijke reuk der offervuren op de altaren der goden hen omzweeft; maar dezen zweven rond onder den dwang van onvermijdbaar kwaad, en stroomen van dikke duisternis omvlieten hen. Dat zulke voorstellingen door de geheimenissen van Eleusis in de volksdenkbeelden veld moesten winnen zullen wij later zien, en in een ander fragment worden ook juist deze door den dichter geroemd als zaligend voor hen die ze aanschouwd heeft als hij naar het schimmenrijk nederdaalt, want, zegt hij, hij kent het einde, hij kent ook het van Zeus gegeven begin des levens. Maar hieruit mag men niet afleiden dat deze voorstellingen de Homerische verdrongen hadden. De onsterfelijkheid waar de Homerische helden naar streven is, dat het hun gebeuren moge onder een hoogen van

verre zigtbaren grafheuvel te rusten, zoodat ook een der nakomelingen als hij er op een afstand voorbij komt zeggen moge: dat is het graf van een ouden held die hier in den slag den dood heeft gevonden. En hiermede, veel meer dan met de Pindarische doodenliederen, stemt de troost overeen dien men bij Thucydides in de bekende lijkrede op de gesneuvelden in den Peloponnesischen krijg aan de ouders ziet geven, die het gebeente hunner zonen naar de laatste rustplaats vergezeld hebben: "een eervoller dood was voor hen, een eervoller rouw voor u niet denkbaar." Voor velerlei voorstellingen was het Grieksche gemoed vatbaar, en ook in de gebruiken vindt men veel terug wat welligt oorspronkelijk tot de dichtersage behoorde, zoo als b. v. de penning dien men doorgaans in den mond van het lijk legde op de sage van den schipper doelde, die voor dit loon de schimmen over de rivier der onderwereld voerde; maar geene voorstelling werd een eigenlijk geloofspunt, en de onderling tegenstrijdigste denkbeelden bleven naast elkander in het volksgemoed voortleven, zoo zij slechts van dien aard waren dat zij er weerklank konden vinden.

In de Homerische tijden werden de lijken verbrand, in den bloeitijd van Griekenland was het gewoner ze in eene grafstede bij te zetten, zonder dat daarom het verbranden geheel in onbruik raakte. De brandstapel die in de Ilias voor Patroclus wordt opgerigt is honderd voeten in het vierkant; een aantal runderen en schapen worden er geslagt en met het vet wordt het lijk bedekt; geen zijner vrienden die niet ter zijner eere een haarlok op de baar werpt; vazen met zalf en honig worden er tegen aan gesteld; Achilles slagt vier paarden, twee zijner geliefkoosde honden en twaalf gevangen Trojanen om ze met het lijk van zijn vriend door het vuur te laten verteren; en kampspelen van onderscheiden aard waar rijke prijzen voor worden uitgeloofd maken het einde der lijkplegtigheden uit. In latere tijden vindt men zulke kampspelen wel bij heldenfeesten en andere feestelijke gelegenheden, maar niet bij gewone begrafenissen; doch de zucht om geliefde dooden door de pracht hunner ter aarde bestelling te

eeren toonde zich echter in den bouw van prachtige grafsteden die in de voorsteden of aan de wegen, waar zij gewoonlijk opgerigt werden, naast de heiligdommen der goden al het meest de aandacht der voorbijgangers trokken, en die dikwijls door een kleinen bloementuin omringd waren; en ook de gewoonte om zaken van waarde of die de gestorvenen in hun leven aangenaam zouden zijn geweest, zoo als voor kinderen allerlei speelgoed, in de grafsteden te plaatsen, herinnert aan de eer door Achilles aan Patroclus bewezen. Doch tot gebruik van den doode geschiedde dit niet. Door de Trojaansche gevangenen te dooden wil Achilles zijn toorn over den dood zijns vriends toonen; in het opofferen van hetgeen hem zelven lief is, in het ten toon spreiden eener pracht bij de begrafenis van zijn vriend die deze langen tijd in gedachtenis zal doen blijven, moet men den zin zoeken van zijne verdere verrigtingen; en is dus reeds aan de Homerische wereld het bij woeste volken niet ongewone denkbeeld vreemd dat de doode in zijn schimmenleven nut zal hebben van hetgeen met hem verbrand of begraven wordt, dan heeft men natuurlijk nog minder regt om dit denkbeeld aan de Grieken van later en beschaafder tijd in het algemeen toe te dichten, al vindt men het ook in enkele verhalen weder.

Ook in den krijg bleek het hoe heilig een pligt men het bewijzen der laatste eer aan de dooden achtte: het gold als verregaande schennis van het volkenregt, laakbaarder zelfs dan ontheiliging van een tempel, om den vijand als hij het veld had moeten ruimen de lijken zijner gesneuvelden te weigeren. Die lijken werden dan verbrand en de beenderen opgezameld, om in een dier algemeene grafsteden bijgezet te worden die men meermalen in de Grieksche staten vermeld vindt; en vooral te Athene had er aan het einde van elk krijgsjaar zulk eene begrafenis der in dat jaar gesneuvelden van staatswege plaats, waar de beenderen der gesneuvelden van elk der tien stammen in afzonderlijke kisten van cypressenhout op wagens naar de grafsteden gevoerd werden, met eene ledige baar tot aandenken aan hen wier lijken vermist waren, en waar, ten aanhoore van de vele

burgers en vreemdelingen die aan de lijkstaatsie deelnamen en van de vrouwelijke aanverwanten der gesneuvelden die ook hier hare rouwklagten deden hooren, een door het volk gekozen redenaar de heldendaden van hen die men naar de laatste rustplaats geleidde in eene lijkrede verheerlijkte. In den Peloponnesischen krijg was het Pericles die aan het einde van het eerste jaar de lijkrede houden moest, en de rede die hem door Thucydides in den mond wordt gelegd is in hare soort het schoonste gedenkteeken der Atheensche grootheid, want nergens wordt de ware grond dier grootheid, het innig en onmiskenbaar verband tusschen den bloei van Athene als heerscheres van Griekenland en den welstand en vooruitgang van elken burger, in een zoo helder licht gesteld. Na de nederlaag bij Chaeronea, toen Athene voor Philippus van Macedonië moest bukken, toonde het Atheensche volk, door aan Demosthenes, den bewerker van den zoo ongelukkig geëindigden krijg, het houden der lijkrede over zijne krijgsmakkers op te dragen, dat het te midden der ramp waar het door getroffen was ook die verdienste wist te erkennen die door geen voorspoed bekroond was. Het is als knoopt zich al het schoonste en edelste wat van Athene bekend is aan deze reeds op zich zelf zoo schoone en indrukwekkende plegtigheid vast. En geheel eenig in hare soort was deze Atheensche gewoonte niet. Naauw er meê verwant is het lijkoffer dat jaarlijks door de burgerij van Plataeae aan de schimmen van hen gebragt werd die er ter verdediging der Grieksche vrijheid in den Perzischen krijg gevallen waren. Onder het geschal der krijgstrompet togen wagens met myrrhe en kransen, gevolgd door jongelingen uit den vrijen stand die kruiken met wijn, melk en olie tot plenging en zalving droegen, — want geen slaaf mogt zelfs het geringste in eene plegtigheid verrigten die de voorvechters der vrijheid gold, — midden door de stad naar de graven der gesneuvelden; de hoogste overheid, wien het anders niet vrijstond om hetzij een wapenrusting aan te raken, hetzij in andere dan witte kleederen te verschijnen, leidde den optogt met het zwaard in de vuist en in

een purper kleed gehuld; na de reiniging en zalving der grafsteenen en het offeren van een zwarten stier noodigde hij de dapperen die voor Griekenland gestorven waren tot het deelnemen aan het feest uit dat hun werd aangeboden; en bij de plenging waarmede de plegtigheid eindigde begroette hij hen nogmaals als de bevrijders van Griekenland.

Wat men hier te Plataeae ziet geschieden, dat men de afgestorvenen niet slechts op den dag hunner begrafenis maar ook later met lijkplegtigheden eerde, dat was in Griekenland het algemeene gebruik, en dit is de doodendienst waar zich de vroeger vermelde heldendienst aan vastknoopt. Men droeg rouw over overleden verwanten zoo als men dit ook heden ten dage doet, maar met het rouwen gingen tevens lijkoffers, deels plengingen van honigwater, wijn en olie, deels ook dierenoffers waar de levenden natuurlijk geen deel aan hadden, gepaard. Te Athene hadden die offers op den derden, den negenden en den dertigtigsten dag na de begrafenis plaats, en daarmede eindigde dan ook de rouw, die bij de wet tot dertig dagen beperkt was. Nog korter rouwde men te Lacedaemon, slechts twaalf dagen waarvan de laatste met een offer aan Demeter gevierd werd, zooals het trouwens bij alle lijkplegtigheden gewoon was ook de goden der onderwereld te gedenken; en zelfs de rouw voor de koningen schijnt niet langer geduurd te hebben, in weerwil van de buitengewone eer die hun anders na hun dood door rouwklagten en verwondingen van bijna het geheele volk, door de verheerlijking hunner daden als had geen hunner voorgangers hen geëvenaard, door geheelen stilstand van elk staatsbedrijf bewezen werd. Met den rouw eindigde intusschen de vereering der dooden niet. Ter eere van afgestorven ouders werd door de kinderen jaarlijks een lijkfeest, hetzij op hun geboortedag, hetzij op hun sterfdag gevierd; met kransen en linten sierde men hunne graven, en ook hier ontbrak het niet aan lijkoffers. Naast deze bijzondere had men eindelijk ook nog algemeene lijkfeesten, die door de geheele burgerij ten deele met het oog op die afgestorvenen gevierd

werden wier dienst anders bij ontstentenis of verzuim hunner verwanten zou verwaarloosd worden; en het is hier vooral dat men naast het edeler beginsel der doodendienst, de zorg waarmeê men de nagedachtenis van dierbare afgestorvenen in eere houdt, ook de vrees zich ziet vertoonen om de dooden zich vijandig te maken; want ook schrik boezemden de schimmen in, en gold een hun gewijde dag voor boos, dan knoopte men hieraan het denkbeeld vast dat zij op dien dag uit de graven kwamen en onder de levenden rondwaarden. Van zulk een geloof zagen wij reeds enkele sporen in de heldendienst en tevens in de voorstelling van Hecate, zooals zij door de tooveres van Theocritus wordt aangeroepen. Op den voorgrond komt het in de Grieksche denkbeelden niet, maar dat het er toch naast andere voorstellingen bestond, daarin vindt men een nieuw blijk van de veelzijdigheid, die men er juist daarom in moest aantreffen omdat zij niet op den vasten grond eener gewijde overlevering rustten.

FEESTEN EN KAMPSPELEN.

In het dagelijksch leven der Grieken besloeg de godsdienst een ruime plaats. Het godsdienstig element in het Grieksche leven wordt echter eerst dan van zijne schoonste zijde gekend, als men de feestgetijden nagaat die meer bepaaldelijk aan de vereering der goden gewijd waren.

Een vasten rustdag zoo als den Joodschen sabbath of den Christelijken zondag kenden de Grieken niet. Zij verdeelden trouwens den tijd ook niet in weken; de dagen der maanden telden zij tot op den twintigsten als die der wassende en blijvende, van den twintigsten tot op het einde als die der afnemende maan. Vaste dagen der maand waren hetzij heilig aan bepaalde goden, die men dan elk voor zich of van staatswege offers bragt, zoo als de vierde aan Hermes en Aphro-

dite, de zevende aan Apollo die op dien dag gezegd werd geboren te zijn, hetzij meer in het algemeen tot gebeden voor staat en huis en tot andere godsdienstige handelingen afgezonderd, zoo als te Athene de dag der nieuwe maan. Eigenlijke feestdagen, waarop men uit zijn gewone doen ging om zich geheel aan godsdienstige feestelijkheden te wijden, waren het echter niet, al vierden ook enkele gezelschappen zulke dagen door gemeenschappelijke maaltijden; en ziet men, zoo als vroeger vermeld is, over staatsoffers aan het volk rapport uitbrengen, dan blijkt het reeds hieruit dat het brengen van zulk een offer op zich zelf een dag niet tot een feestdag maakte, want het is juist eigen aan feesten dat het volk er aan deelneemt, hetzij het geheele volk of wel enkele gedeelten er van, zoo als te Athene de broederschappen en vlekken hunne eigene feesten hadden en andere door enkele standen, b. v. het smidsfeest ter eere van Athene of wel van Hephaestus — die trouwens in de Attische mythen een met Athene verwant god was, — door de Atheensche handwerkslieden, en Hermes- en Muzenfeesten in de scholen door de knapen gevierd werden.

Rust van bezigheid, stilstand van het dagelijksch bedrijf in staat en huis, werd er natuurlijk voor een feest gevorderd zoo het volk er deel aan zou nemen. "Het is het feest van den boogschuttersgod," zoo heet het bij Homerus op een der weinige plaatsen waar bij hem van feesten sprake is; "wie kan heden een boog spannen?" Te Athene hield men geene regtszittingen op de Panathenaeën, het hoofdfeest der stadsgodin, en zeker was dit evenzeer met de voornaamste andere feesten het geval. Ten aanzien van meer dan één feest, b. v. van de geheimenissen van Eleusis, van het Apollo-feest der Thargeliën en van onderscheidene Bacchusfeesten, was het bij de wet vastgesteld dat men op de dagen waarop zij gevierd werden geen beslag op iemands goederen mogt leggen, al had men hiertoe anders regt; teregtstellingen achtte men op feestdagen algemeen ongeoorloofd; en ook leest men van Atheensche feestdagen waarop de raad vakantie had. Maar daarom kan men nog niet aannemen dat

geheele stilstand van staatshandelingen een vast kenmerk van elk staatsfeest was. Het tegendeel kan men reeds daaruit eenigzins afleiden dat er te Athene, omtrent de vakantiën en dergelijke, bij de feesten geen algemeene wetten maar afzonderlijke deels oudere, deels nieuwere wetsbepalingen voor de afzonderlijke feesten bestonden. [1] Ook vindt men bij Demosthenes (c. Timocr. p. 708) een voorbeeld dat een dag waarop de raad wegens het feest van Cronus geen zitting hield voor de vergadering eener commissie van wetgeving werd aangewezen; en buitendien is het toch ook moeijelijk te gelooven dat op elk der vele feesten die men er vierde, en waarom sommige als ouderwetsch weinig bezocht werden, — want wat hier reeds van een Atheensch feest, het "ossendooden," vermeld is, dat het in den bloeitijd van Athene als geheel uit den tijd beschouwd werd, was zeker slechts een voorbeeld van hetgeen in het algemeen eene klagt van Isocrates uitmaakt, dat men de nieuwerwetsche en eerst onlangs ingevoerde feesten met glans, maar de door de vaderen ingestelde slechts voor de leus vierde, — alle staatszaken in een staat zullen hebben stilgestaan waar zooveel voorviel als te Athene. Veeleer zal men het wezen van een feest eenvoudig daarin moeten zoeken, dat er op een bijzonderen dag ter eere van een god eene plegtigheid plaats greep waarvan men verwachten kon dat het geheele volk of zeker gedeelte van het volk er deel aan zou nemen en er belang in zou stellen; van den graad der heiligheid dien men het feest toekende of wel van de aanlokselen die het bood moet het dan hebben afgehangen, of de massa des volks het bijwoonde en of het uit dien hoofde noodig werd om regts- en staatszaken en de verdere bedrijven des levens er voor te laten stilstaan. Bij deze opvatting der Grieksche feesten verklaart het zich dan tevens hoe er staten kunnen zijn geweest waar, zoo als er van Tarente berigt wordt, het getal feesten dat der dagen te boven ging; [2] even

[1] Dem c. Mid. p. 571.

[2] Strabo VI p. 280. De andere lezing dezer plaats, waar het heet dat de feestdagen de andere dagen in getal te boven gingen, heeft weinig gezag en kenmerkt

als een dag der maand aan meer dan één god kon geheiligd zijn zoo konden er ook twee feesten op één dag plaats hebben, en de feesten bragten in den regel geen van staatswege verordende rust van bezigheden maar eenvoudig voor hem die geen bezigheid verlangde de gelegenheid mede om den dag in feestelijkheden te slijten.

Op twee punten heeft men bij de beschouwing der Grieksche feesten te letten: waartoe zij waren ingesteld, en wat er bij plaats had. Wat het eerste punt betreft is het kenschetsend voor het wezen der Grieksche godsdienst dat men, zoo als Plato doet, het doel der feesten in de behoefte heeft kunnen zoeken om het volk gelegenheid tot uitspanning en gezellig verkeer te verschaffen. Kende men al treurfeesten in Griekenland, in het algemeen bragt men toch de aan de goden gewijde dagen in feestvreugde door, onder het genot van al wat het leven tot veraangenaming kon strekken. Het spreekt intusschen van zelf dat het oorspronkelijk doel der Grieksche feesten een ander moet zijn geweest. En wel vooreerst ligt het in den aard der zaak dat men, even als men enkelen goden, b. v. Zeus te Olympia, dagelijks en anderen maandelijks offerde, hun ook op een bepaalden tijd des jaars één of meer dagen wijdde waarop men hun dienst met meer dan gewone feestelijkheid waarnam. Want dat het natuurlijke jaar reeds in de Homerische tijden, naast de natuurlijke maanden, den grondslag der Grieksche tijdrekening uitmaakte is reeds vroeger opgemerkt, en de meeste feesten van Griekenland waren dan ook jaarlijksch. Maar het verschil tusschen het zonnejaar van 365 en het uit twaalf natuurlijke maanden zamengevoegde jaar van 354 dagen moest reeds vroeg, en gedeeltelijk juist omdat men bepaalde tijden van het jaar voor de dienst der enkele goden afzonderde, de aandacht der Grieken op de noodzakelijkheid van het invoegen van schrikkelmaanden vestigen; en kwam men hierdoor tot het denkbeeld om de jaren in langere tijd-

zich als ontstaan uit eene verkeerde opvatting, waarbij de gewone lezing geen goeden zin scheen te leveren.

perken bijeen te voegen, dan was hiervan weder het natuurlijk gevolg dat men ook feesten instelde die eerst na verloop van zulk een tijdperk gevierd werden. Zoo werden onderscheiden Bacchusfeesten om de twee, de Pythische en Olympische spelen en de groote Panathenaeën om de vier, andere feesten, zoo als een Apollo- en een Bacchusfeest te Delphi, om de acht jaren gevierd, hetzij dan dat men, zoo als men uit meer dan ééne plaats van Herodotus zou kunnen afleiden, in de oudste tijden om het andere jaar een schrikkelmaand gehad heeft, hetzij, wat meer schijn van waarheid heeft, dat het oudste schrikkeltijdperk van acht jaren met negen en negentig maanden geweest en voor sommige feesten weder in tweeën en vieren gedeeld is. Bij feesten die met tusschenruimte van meer jaren gevierd werden was het niet ongewoon dat in de tusschenjaren kleinere feesten er de plaats van innamen, zoo als b. v. de groote Panathenaeën om de vier jaar, de kleine elk jaar gevierd werden. Afwijkend daarentegen en moeijelijk te verklaren is de viering der Nemeïsche spelen in sommige jaren in den nazomer, in andere aan het einde van den winter, en hetzelfde geldt ook van de Daedala of het poppenfeest, zoo als men dit woord kan vertalen, een feest dat door al de Boeotiërs om de zestig jaar maar door de Plataeërs afzonderlijk veertienmaal binnen dien tijd zal gevierd zijn.

De feesten die men ter eere van een der goden vierde, eenvoudig omdat men hem op een bepaalden tijd eer wilde bewijzen, ontleenden natuurlijk hun naam aan den god: Croniën, Hermaeën, Heracleën werden ter eere van Cronus, Hermes, Hercules, Bendidiën ter eere der Thracische godin Bendis gevierd, en zoo verder. Van zelf moesten zij dan eene plaats in den kalender innemen zoo er een kalender bestond; en met de overal in de Grieksche eeredienst heerschende strekking om in alles zich aan vaste regelen te binden komt het overeen dat men in den bloeitijd van Griekenland er zelfs zeer naauw op lette om elk feest op den regten tijd te vieren. Zoo worden b. v. in eene bij Demosthenes aangehaalde godspraak de Atheners tot eene

boete veroordeeld omdat zij het feestoffer dat zij op bepaalde tijden te Dodona moesten verrigten op een verkeerden tijd gebragt hadden. Maar een kalender wordt eerst in een ontwikkeld staatswezen ten volle geregeld, en zoo lang men er geen had kon de behoefte om voor de vereering van stam- en staatsgoden als zoodanig, van goden zoo als de Homerische gedichten ze schilderden, vaste feestgetijden aan te wijzen zich ter naauwernood doen gevoelen. Anders was het met die feesten waarvan de oorsprong niet in de behoefte lag om een bepaalden god de verschuldigde eer te bewijzen, maar met de toestanden van natuur en maatschappelijk bedrijf in verband stond zoo als deze in den loop der jaargetijden zich wijzigden. Als de landbouwer zijn dank voor den koorn- of wijnoogst wilde betoonen of den zegen der goden op zijn werk wilde afsmeeken, dan moest hij er van zelf toe komen om hiertoe bepaalde tijden te kiezen, want deels stonden zijne godsdienstige verrigtingen in naauw verband met werkzaamheden die in een bepaald saizoen thuis behoorden, deels had hij slechts zelden tijd om zich geheel aan de feestelijkheden te wijden waar de dienst der goden meê gepaard ging. Als de tijden naderden waarin hetzij stormen het land teisterden, hetzij gloeijende zonnehitte allen groei dreigde te verstoren, waarin het leven uit de natuur geweken en zij zelve door de goden verlaten scheen, of daarentegen door het lengen der dagen, door het herleven van den plantengroei, door de verschijning van de zwaluw en andere boden van het nieuwe saizoen zoo als de Grieken het noemden, een beter tijd werd aangekondigd, dan had een landbouwend en dus op elke verandering der jaargetijden angstig lettend volk een veel dringender reden om zich tot de alles besturende goden te wenden dan in gewone dagen. De feesten die hieraan, zoo als dikwijls reeds hun naam toont, hun ontstaan te danken hadden, waren van zelf aan vaste tijden gebonden; voor hen behoefde men geen plaats in den kalender aan te wijzen omdat veeleer zij het waren waar de kalender zijn bestaan aan verschuldigd was.

In Griekenland blijkt namelijk de kalender reeds daaruit jonger te

zijn dan de feesten omdat bijna alle Grieksche maanden hare namen aan feesten ontleenden, en dat wel meerendeels niet aan die feesten die naar de goden genoemd werden ter wier eer men ze vierde, iets wat de reeds op zich zelf natuurlijke onderstelling bevestigt dat deze feesten in der daad eerst later op vaste tijden gevierd zijn. In de Homerische gedichten vindt men nog geen spoor van een kalender, wat trouwens op zich zelf niet bewijst dat men er toen geen kende. Voor de bepaling van den tijd waarin de kalender in Griekenland zich gevormd heeft, is het van meer belang dat er in de Werken en Dagen van Hesiodus wel de naam van een maand vermeld wordt, maar dat die naam, die van het "perskuipenfeest" (lenaea) is afgeleid, later wel van Ionische maanden maar van geen Boeotische gebezigd werd, schoon het gedicht in Boeotië thuis behoorde. Hierin is ook niets vreemds; men kan zich best voorstellen dat nog vóór het opmaken van staatskalenders de maanden waar bekende feesten in plaats hadden naar deze genoemd en later weder van naam veranderd zijn; en schoon men wat den aanvang van het burgerlijk jaar — bij de Ioniërs en dus de Atheners den langsten dag, bij de Doriërs de herfstevennacht, — en wat de namen van feesten en maanden betreft in de kalenders der onderscheiden Grieksche staten die tot denzelfden stam behoorden veel overeenkomst vindt, bieden zij toch ook weder verschil genoeg om de regeling der kalenders in een betrekkelijk laten tijd te plaatsen. Zoo was b. v. het feest der Apaturiën, waarop de kinderen bij de broederschappen werden ingeschreven, aan alle Ioniërs gemeen, maar de maand die er haren naam aan ontleende en waarin het dus gevierd moet zijn schijnt niet bij alle Ioniërs dezelfde te zijn geweest, en te Athene had men zulk een maand niet en vierde men het feest in eene maand welker naam, ontleend aan het Apollo-feest van het "peulenkoken" (pyanepsia), toch ook weder in de verdere Ionische kalenders zijne plaats inneemt.

Van de feesten die met de natuurverschijnselen der jaargetijden in verband staan waren sommige blijkbaar biddagen voor het afwenden

van het kwaad waar het saizoen meê dreigde. Zoo werd er in de stormachtige vijfde maand van het Attische jaar, in het begin van het wintersaizoen, een feest ter eere van Zeus gevierd waar men hem als den milde vereerde, dat is, hem wiens dreigende toorn verzoend wordt, maar ditmaal niet in de gewone opvatting van dezen bijnaam waarbij hij op de gezindheid van den god jegens smeekelingen en van schuld pas gereinigden ziet, maar met het oog op de stormen die Zeus als god des hemels kon doen woeden. Als een feest tot afwering van het kwade kenmerkte het zich door de reinigende en het booze inzuigende schapenvacht die er werd rondgedragen. Even zoo mag men de Thargeliën, een feest dat te Athene en in het algemeen in de Ionische staten tegen het begin der warme maanden ter eere van Apollo gevierd werd, als een biddag tegen de dreigende zomerhitte beschouwen; want is al de afleiding van den naam van het feest, waar men dezen zin in zoekt, niet zeker genoeg om er op voort te bouwen, de reeds vroeger beschreven menschenoffers die er plaats hadden en die zich geheel als offers tot wering van het booze kenmerkten, stellen deze beteekenis van het feest buiten twijfel, en de snoeren vijgen die beide slagtoffers, het een witte, het ander donkerkleurige, om den hals droegen, strekken ten bewijs dat men bovenal voor het mislukken dezer voor Attica zoo gewigtige voedingsmiddelen vreesde. Geheel als de booze in menschenbloed behagen scheppende god werd echter Apollo op dit feest niet vereerd: men droeg er ook den met de eerstelingen van het saizoen behangen "woltak" even als op het latere feest van het peulenkoken ter zijner eere rond, met hem werden de Horen als godinnen der jaargetijden en geefsters van vruchtbaarheid aangeroepen, en door optogten en zangwedstrijden werd zijn feest verheerlijkt. De Delphiniën — het dolfijnenfeest,[1] zou men

[1] De dolfijn was in der daad heilig aan Apollo; reeds in de Homerische hymne neemt de god de gedaante van een dolfijn aan om het schip uit Creta, welks schepelingen zijn dienst te Delphi zouden vestigen, naar het Phocische strand den weg

kunnen vertalen, — die iets vroeger in het jaar ter eere van denzelfden god gevierd werden, waren insgelijks een biddag, daar jonge meisjes als smeekelingen naar den tempel van den god zich begaven. De Atheensche sage knoopte trouwens dit feest aan een historisch feit vast: aan het vertrek van Theseus met andere jeugdige Atheners naar Minos, in gevolge der verpligting die op het Atheensche volk rustte om den Cretischen koning als boete voor het ombrengen van zijn zoon op vaste tijden een "menschentiende," zoo als men het zou kunnen noemen, te doen toekomen. Maar dit zegt weinig, want even als het ware wezen der Grieksche goden reeds in de Homerische tijden voor de Grieken zelve een raadsel was, zoodat ook de Homerische voorstelling der goden juist daarom vooral in het volksgemoed wortel moest schieten, even zoo kende men ook den aard van vele aloude plegtigheden niet meer, en dan lag het voor de hand om de verklaring er van in quasi-historische verhalen te zoeken, die daarom nog volstrekt niet als echte mythen zijn te beschouwen; want dit zou eerst het geval zijn als naast het karakter van het feest als natuurfeest ook de oorspronkelijke zamenhang tusschen feest en sage boven bedenken gesteld was. Vooral in de sagen van Theseus, den held dien men te Athene later als den stichter van staat en volksbestuur plagt te eeren, is het zoeken naar mythische elementen eene gewaagde zaak, al kan men ook in het algemeen aannemen dat ware mythen er zich in opgelost zullen hebben; en juist deze sagen zijn het waar men de Atheensche feesten het meest meê in verband ziet stellen.

Aan andere feesten waren echter meer duidelijk als mythen gekenmerkte sagen verbonden, en vooral komen hier tweeërlei voor-

---

te wijzen, en wordt zijn bijnaam Delphinius, waar de naam van het feest op slaat, hiermede in verband gebragt; en er is ook niets vreemds in dat de levendigste aller zeebewoners, van welks voorliefde voor zang en fluitspel bij de Grieken vele verhalen in omloop waren, met den god der zangers in verwantschap werd gedacht. Met dat al is het niet duidelijk wat de dolfijn in verband met dit feest met den god te maken heeft, en men weet te weinig van het feest om hieromtrent tot zekerheid te geraken.

stellingen in aanmerking die men in onderscheiden feestoverleveringen terug vindt en waarvan de zin welligt meer dan van eenig ander punt uit het gebied der mythologie voor de hand ligt, schoon men natuurlijk ook hier zeer ligt van de wijs raakt als men de overleveringen in hare bijzonderheden mythisch wil verklaren. De een dezer voorstellingen is die van den god die zijn lieveling doodt. Men vindt haar onder anderen in de sage van het feest der Hyacinthiën, dat in Laconica in den zomer ter eere van Apollo gevierd werd. Apollo, heette het, had zijn lieveling Hyacinthus bij het schijfwerpen door een ongelukkigen worp gedood; het graf van den jongeling bevond zich onder het beeld van den god te Amyclae; jaarlijks bij het feest bragt men de schim van den gedoode een offer waarvan men het bloed door een valluik in het graf liet loopen; en de eerste dag van het feest — want het duurde drie dagen, — werd wel met een maaltijd maar zonder kransen, zonder lofzangen, in de bedaarde stemming die een treurfeest voegt, gevierd. Maar op den tweeden dag ging het vrolijker toe. De Spartaansche jongelingen lieten de cither en de fluit weêrklinken; in levendige trippelmaat en met schelle toonen zong men den lof van den god; anderen hielden optogten te paard of toonden hunne vaardigheid in het uitvoeren van dansen zoo als reeds de vaderen ze kenden; en ook de jonge meisjes namen op rijkgetooide wagens aan de feestelijkheid deel, die met door burgers en slaven algemeen bijgewoonde feestmaaltijden eindigde. Kent men nu reeds uit de Attische Thargeliën Apollo als den boozen god wiens toorn men bij het naderen der heete zomerdagen moest afkeeren, dan ligt het voor de hand om bij de sage van Hyacinthus aan eene hiermede verwante voorstelling te denken, waarin hij als de oorzaak der koesterende en wasdom gevende maar tevens ligt in verschroeijenden en doodenden gloed ontaardende zomerwarmte voorkomt. Hierin is te minder bezwaar, omdat men iets dergelijks ook elders en dat wel vooral in Attische sagen en feestelijkheden vindt die in de dienst van Athene thuis behooren.

Herse, Aglauros en Pandrosos zijn namelijk gezellinnen en dienaressen van Athene en worden met haar op den Atheenschen burg vereerd. Aglauros vooral wordt nu eens de priesteres van Athene genoemd, dan weder leest men dat de godin zelve dezen bijnaam droeg, iets wat reeds vroeger als een niet ongewoon verschijnsel in de Grieksche voorstellingen vermeld is, maar evenmin regt geeft om Athene en Aglauros zonder meer te vereenzelvigen, als de Laconische dienst van Zeus Agamemnon de oorspronkelijke eenheid van Agamemnon met Zeus bewijst. In de overlevering zijn zij dochters van den Atheenschen koning Cecrops, maar dat Herse en Pandrosos eigenlijk niets dan persoonsverbeeldingen van daauw en vochtigheid zijn — zoo als ook Pandrosos te zamen met Thallo, eene godin der groeikracht, vereerd werd, — is iets wat niet door kunstmatige woordafleiding maar door de namen zelve wordt uitgewezen; en ligt al de beteekenis van Aglauros niet zoo geheel voor de hand, men kan haren naam toch ligt zoo verklaren dat men ook in haar een aan hare zusters verwant mythisch wezen herkent.[1] Met de dienst van Aglauros wordt het reeds vroeger vermelde feest der Plynteriën, het waschfeest, in verband gebragt, waarbij tegen het begin van den zomer het beeld der Atheensche stadsgodin gereinigd en omhuld en haar tempel gesloten werd, zoodat men den dag van het feest als ongeluk brengend beschouwde. Het was dus een treurfeest, en dat het een natuurfeest van dergelijken aard als de Thargeliën was blijkt uit den klomp vijgen van Attica's oudsten en aan Athene geheiligden vijgenboom die bij den feestoptogt werd rondgedragen. De Callynteriën, of het

[1] Voor Aglauros vindt men ook Agraulos, de op het veld overnachtende, dus weder de nachtelijke vochtigheid. Nu schijnt zeker Aglauros de oudere vorm te zijn, maar dit bewijst niet dat niet de hier vermelde beteekenis van het woord de ware kan zijn, want de omzetting der twee letters heeft in het volksgebruik, vooral bij een eigennaam, niets vreemds. Aglauros verklaart men "de heldere lucht," maar deze verklaring is vooreerst niet van twijfel ontbloot, en ten tweede voegt zij niet best bij de namen der twee andere zusters.

feest der versiering, schijnen met de onthulling van het gereinigde en opgeboende beeld het einde van den rouwtijd te hebben meêgebragt. Wat nu Aglauros met de reiniging van het beeld gemeen had is zeker niet gemakkelijk te verklaren, maar men vergete niet dat er welligt geene verklaring noodig is: de reiniging die aan het feest zijn naam heeft gegeven kan met het feest van Aglauros zijn zamengevallen zonder dat bij beide aan een gemeenschappelijk gronddenkbeeld behoeft gedacht te worden, en in allen geval ligt het nader voor de hand om hetgeen het feest als natuurfeest kenmerkt met de Aglaurosdienst dan met de reiniging in verband te brengen. Tegen het midden der volgende maand werd er een ander feest van Athene gevierd, dat men het feest van den zonnescherm (scirophoria) noemde. Op dit feest werd er een wit welligt met gips bestreken zonnescherm door de priesteres der stadsgodin, den priester van den met deze godin in een gemeenschappelijken tempel vereerden Erechtheus en den priester van Apollo of van de zon — want voor de latere Grieken waren beide dikwijls een, — naar een heiligdom aan den heiligen weg tusschen Athene en Eleusis in plegtigen optogt, te zamen met eene reinigingsvacht, gedragen. Beide, zonnescherm en vacht, toonen te zamen genomen dat er hier evenzeer aan een bidden tegen de zonnehitte als bij de Thargeliën gedacht moet worden; slechts gold de dag voornamelijk Athene in plaats van Apollo. Omstreeks denzelfden tijd had men nog eene andere plegtigheid, de Arrhephorie of het daauwdragen geheeten, want aan deze verklaring van den naam is des te minder te twijfelen omdat in verband met de plegtigheid een optogt ter eere van Herse vermeld wordt. Het daauwdragen werd verrigt door twee der vier kleine meisjes die, uit de voornaamste geslachten van Attica gekozen, als dienaressen der stadsgodin, in wit gewaad gehuld en met gouden aan de godin gewijde sieraden getooid, op den burg haar verblijf hielden, waar haar eene baan voor het balspel was aangewezen en waar zij op kosten van rijke burgers der stad met voor haar bijzonder toebereide spijzen gevoed werden. Zij moesten zich

namelijk met een kist die zij van de priesteres der stadsgodin bekwamen en waarin iets zeer geheims verborgen was, des nachts door een onderaardschen gang naar eene heilige plaats begeven die nabij een tempel van Aphrodite gelegen was; daar lieten zij dan de kist, om iets anders wat even geheim was er van daan naar den berg te brengen, en met het verrigten dezer plegtigheid was dan tevens haar diensttijd afgeloopen. Dat bij deze plegtigheid, om het even wat haar eigenlijke zin moge geweest zijn, de bevochtiging van het door de zomerhitte smachtende aardrijk bedoeld werd, dat wordt door haren naam buiten twijfel gesteld; en in zoo ver staat zij dus in naauw verband met het feest van den zonnescherm, waar het weren dier hitte het doel van uitmaakte. Wat eindelijk de sage der drie koningsdochters betreft die men althans in twee dezer feesten gemengd ziet, aan de plegtigheid van het daauwdragen herinnert het verhaal van Erichthonius, het uit de aarde ontsproten, naar de aarde genoemde en slangenvoetige kind dat door Athene in een korf aan de drie zusters was toevertrouwd met verbod om den korf te openen; maar twee van haar waren ongehoorzaam geweest en, na het aanschouwen van het vreemde kind, door plotselingen schrik bevangen van den burg te pletteren gestort. Of nu waarlijk het geheim van het daauwdragen en dat van den korf van Erichthonius één was, dat is natuurlijk niet uit te maken, en het verhaal zelf staat wat verklaarbaarheid betreft met andere mythen gelijk; maar in allen geval vindt men hier toch weder de stervende natuur onder het beeld van met de godheid verbonden en haar dienende wezens; en in een ander verhaal, waar de mythe in een historisch gewaad zich hult en de zusters als offers voor haar vaderland bij het aannaderen van den vijand sterven, wordt men op merkwaardige en in andere sagen weêrklank vindende wijze aan het straks vermelde Laconische feest herinnerd, want in wijzigingen van dezelfde Attische offersage komt een heuvel die den naam van Hyacinthus droeg als de plaats van het offer voor, of heeten de geofferden dochters van Hyacinthus. Volgens een derde sage was Aglauros

niet zonder toedoen van Athene in een steen veranderd. Ook hier wordt dus in sagen en feestgebruiken op de twee vereischten van vruchtbaarheid gedoeld, waarvan het er vooral in het dorre land van Attica zooveel op aan kwam dat niet de eene, de vochtigheid, door de andere, de zomerwarmte, te niet ging; en is er al veel van dit alles wat onverklaard moet blijven zoo men zich niet op het gebied der loutere gissing wil begeven, of wat althans alleen bij een helder en op de plaats zelve bekomen inzigt in de Attische natuurtoestanden zich eenigzins kan verklaren, in het algemeen heeft men toch allen grond om hier aan eene dergelijke voorstelling als bij het feest van Hyacinthus te denken.

Diezelfde voorstelling, doch anders toegepast, kan men trouwens ook in de dienst der Itonische Athene zoeken, die in Boeotië als beschermgodin van het aldaar gevestigde statenverbond geëerd werd. Iodama, de priesteres der godin, heet het in de tempelsage, was eens des nachts in den tempel gekomen toen eene verschijning der godin zelve, met het vreeselijk Medusa-hoofd op haar schild, haar van schrik deed tot steen worden; en sedert werd er dagelijks op een voor haar opgerigt altaar door hare opvolgsters vuur ontstoken, met den luiden uitroep dat Iodama leefde en vuur eischte. Heeft men hier aan iets dergelijks als bij de Aglauros- en Hyacinthusdienst te denken, dan is niet de verschroeijende zomerhitte maar de verstijvende winterkoude de doodende kracht die er bedoeld wordt. Maar deze zoo natuurlijke voorstelling van een werkelijk of schijnbaar afsterven der natuur in den wintertijd komt vooral in de talrijke mythen voor, waar niet de godheid het met haar verwante of door haar gekoesterde doet sterven, maar waar zij zelve hetzij sterft, hetzij het tooneel harer werkzame kracht verlaat. Dit laatste, de afwezigheid van den god, behoort vooral in de Apollo-dienst te huis. Reeds zagen wij hoe Alcaeus de aankomst van den god te Delphi uit het land der Hyperboreërs als een vreugdefeest voor de geheele natuur bezong, en zulk een feest was dan ook werkelijk het verschijningsfeest van den god (theophania)

dat door de Delphiërs, naar het lied van Alcaeus te oordeelen, in den schoonsten tijd van den voorzomer gevierd en waar onder anderen het groote zilveren mengvat, dat door koning Croesus aan het heiligdom geschonken was, voor de feestgenooten met wijn gevuld werd. Des winters daarentegen vindt men te Delphi een Dionysusfeest, waar de meer materialistische en op natuurvergoding doelende voorstelling van den gestorven god op den voorgrond kwam. Terwijl de hoofdpriesters van den staat aan het graf van Dionysus, dat men in het binnenste door weinigen bezochte heiligdom van Apollo vond, met geheime plegtigheden een offer verrigtten, hadden op den top van den nabijgelegen Parnassus de nachtelijke en door dolle razernij gekenmerkte feestelijkheden plaats waarmede de wedergeboorte van een god door de Thyiaden — in Bacchische bedwelming feestvierende vrouwen, zoo uit Delphi zelf als uit andere oorden van Griekenland, — verheerlijkt en de god zelf als het "wiegekind" (Licnites) aangeroepen en als uit den doodslaap gewekt werd. De hier vermelde gebruiken en voorstellingen knoopten zich trouwens aan die van noordelijker en niet meer voor Grieksch geldende volken, van Thraciërs en Macedoniërs, vast; en van Semitischen oorsprong was het beweenen van Adonis, den lieveling van Aphrodite, wie hij door een vroegen en gewelddadigen dood ontrukt maar later voor de helft des jaars teruggegeven werd, terwijl hij de andere in de onderwereld moest doorbrengen. Even als volgens het Oude Testament de god Thammuz door de vrouwen van Palestina beweend werd, zoo treurden reeds in den bloeitijd van Athene de Attische vrouwen om Adonis, en bij den optogt die zijne begrafenis moest voorstellen werden dan door kunstmatige warmte in potten gekweekte bloemen rondgedragen, waar men den naam van Adonistuinen aan gaf en die ten slotte ter eere van den gestorvene en als zinnebeelden van zijn kortstondig leven in het water geworpen werden. Daarom mag men echter aan de voorstelling van den gestorven god niet in het algemeen een vreemden oorsprong toekennen: op Creta, het land dat vrij algemeen als de oudste zetel der echt Grieksche gods-

dienst beschouwd werd, toonde men een graf van Zeus, en men heeft reden om aan te nemen dat de dood van den god er met godsdienstige plegtigheden herdacht werd. Maar meer in harmonie met de heerschende volksdenkbeelden omtrent de goden waren toch die wijzigingen der mythe van den gestorven god, waarbij men hem óf naar de onderwereld ziet afdalen om een geliefd sterveling aan den dood te ontrukken, zoo als in de Dionysus-sage Semele, de sterfelijke moeder waar de god uit gesproten is, door haren zoon aan de onderwereld ontvoerd wordt, óf, zoo als in de bekende mythe van Demeter en hare door Pluto ontvoerde dochter, het verblijf der godheid in de onderwereld niet als een werkelijke dood voorkomt. Dezen vorm der mythen, met hoogst belangrijke ontwikkelingen waardoor zij naast het gebied der zigtbare natuur ook het wezen van den mensch raakt, zal men vooral in de geheimenissen op den voorgrond zien treden.

De meeste natuurfeesten waren intusschen dankfeesten, vreugdefeesten om den zegen die op den landbouw rustte, zonder dat mythische voorstellingen er den boventoon voerden. Reeds het eenige feest dat in de Ilias vermeld wordt is eenvoudig een feest der eerstelingen of, zoo als de naam het best vertaald kan worden, een dankfeest voor den groei (thalysia), waarbij rijke dierenoffers den goden gebragt werden. De tijd die voor zulk een feest het naast was aangewezen was de oogsttijd zelf, en welligt vindt men een dergelijke feestelijkheid in het hecatombenfeest, dat te Athene juist in dit saizoen ter eere van Apollo gevierd werd, maar waarvan anders niets bekend is dan dat er, wat de naam uitwijst, offers op groote schaal moeten verrigt zijn. De eigenlijke Thalysiën komen in later tijd als een door de boeren elk voor zich bezorgd feest ter eere van Demeter de koorngodin voor, en het "sluitfeest" (epicleidia), dat insgelijks als een Atheensch Demeterfeest genoemd wordt, moet blijkens zijn naam een dergelijk feest zijn geweest, dat men na het bergen van den geheelen oogst en het sluiten der voorraadschuren vierde. Maar niet de oogsttijd alleen was een tijd van dankbaarheid. Ook het einde van het wintersaizoen was voor een met de natuur le-

vend volk zoo als de Grieken de regte tijd voor een vreugdefeest: en werd al het aanschouwen der eerste zwaluw door geen offer gevolgd, het karakter van zulk een feest is toch regt eigen aan hetgeen van de inzamelingen der kinderen op Rhodus in den zwaluwtijd verhaald wordt. "De zwaluw is gekomen," zoo luidde het vrolijke liedje waarmeê zij van deur tot deur gingen; "een mooi saizoen brengt zij en een mooi jaar met haar witte borst en haar zwarten rug. Geef gaauw een klomp vijgen uit uw rijk huis of een beker wijn of een korf met kaas; ook een brood van erwtenmeel versmaadt de zwaluw niet. Zullen wij weggaan of krijgen wij wat? Geef maar wat, anders laten wij het er niet bij; de deur of de deurpost nemen wij meê, of anders de vrouw die daar binnen zit; zij is klein genoeg, wij kunnen ze gemakkelijk dragen. Maar krijgen wij iets dan krijgt gij er groot gewin door. Open toch de deur voor de zwaluw; wij zijn immers geen oude luidjes maar kinderen." [1] En vooral ook het wintersaizoen zelf was een geschikte tijd voor landelijke feesten, niet omdat er dan zoo veel voorviel waar de landman den onmiddellijken bijstand der goden voor behoefde, maar omdat hij rust had en zoo wel op het werk van den vorigen zomer met dank terug- als op dat van het aanstaande saizoen met hoop vooruitzien kon. Als zulk een feest, laat in het najaar, schijnt zich het Attische "peulenkoken" te kenmerken, waar men allerlei peulvruchten kookte om ze aan Apollo te offeren, en tevens als bij de Thargeliën hem een met vruchten behangen woltak wijdde. Midden in den winter vindt men in Attica een "dorschvloerfeest" (haloa) ter eere van Demeter, hetzij dan dat men den dorschvloer juist dan op nieuw in orde bragt, hetzij dat men hem tot vro-

---

[1] Bij Athenaeus (VIII, 60) die dit zwaluwliedje aanhaalt wordt zeker het inzamelen voor de zwaluw in een herfstmaand gesteld, doch het is zeer mogelijk dat die maand, die men behalve bij de Atheners en andere Ioniërs ook bij sommige Doriërs vindt, op Rhodus in de lente hare plaats zal gehad hebben, en in geen geval kan men aannemen dat de inzameling anders dan in den zwaluwtijd kan hebben plaats gehad.

lijke dansen aan de boerenplaatsen bezigde. Dit is zeker, dat dit feest eenige dagen duurde en druk bezocht werd en dat de feestelijkheden althans één der nachten van het feest in beslag namen. Ook de Dionysusfeesten te Athene waren meerendeels winterfeesten, en slechts één, het wijnrankdragen (oschophoria), schijnt in den tijd van den wijnoogst gevierd te zijn, daar een wedloop van jongelingen met vruchtendragende wijnranken in de hand er een deel van uitmaakte; maar een algemeen wijnoogstfeest was het niet, daar het aan bepaalde plaatsen in de onmiddellijke nabijheid der stad verbonden was, en zoowel de vermelding van een heiligdom van Athene dat als eindpaal van den wedloop diende als de prijs die aan den overwinnaar geschonken werd en die uit een drank van wijn, honig, kaas, meel en olie, dus uit een mengsel van al het goede dat het saizoen gaf, bestond, kenmerkt het feest als niet uitsluitend aan Dionysus gewijd. Zelfs het perskuipenfeest (lenaea) was geen persfeest, daar het laat in den winter gevierd werd; en alleen het bloemenfeest (anthesteria), dat trouwens te Athene welligt met het perskuipenfeest zamenviel, [1] was in zoo ver een waar gelegenheidsfeest als op den eersten dag de vaten voor het eerst geopend werden om den nieuwen wijn, na het einde der gisting, er uit te tappen.

De zeevaart had hare feesten zoo als de landbouw, maar hiervan

---

[1] Dat de Lenaeën en Anthesteriën oorspronkelijk niet hetzelfde feest kunnen zijn geweest blijkt daaruit, dat men in Ionische kalenders een maand Lenaeon naast een maand Anthesterion ziet staan, zoo als dan ook de Attische maand Gamelion vroeger Lenaeon zal geheeten hebben. Maar de Acharners van Aristophanes, die in de Lenaeën spelen maar waar tevens de Choës en Chytri, het kannen- en pottenfeest die onderdeelen van de Anthesteriën waren, als op het oogenblik plaats hebbende of terstond aanstaande vermeld worden, bewijzen, dunkt mij, de eenheid der twee feesten in den tijd des dichters; en vindt men later het kannenfeest van de Lenaeën onderscheiden (Alciphron II, 3), dan wordt met het eerste de gezellige zamenkomst der feestvierenden, met de Lenaeën het feest zoo als men het in den schouwburg vierde bedoeld.

kent men weinig meer dan de namen, en een in Attica gevierd zeemansfeest, het stuurmansfeest (cybernesia) genaamd, kenmerkt zich door zijn naam als meer een feest waar de zeelieden gezamenlijk door godsdienstige plegtigheden hun beroep aan de goden aanbevalen, dan als een natuurfeest, zoo als anders de feesten der zeevaart even ligt zijn moesten als die van den landbouw; — de sage knoopte het weder aan de geschiedenis van Theseus vast, ter eere van wiens stuurlieden het gezegd werd gevierd te worden. Met dit stuurmansfeest kan men dan het reeds genoemde Attische smidsfeest vergelijken, schoon men ook hiervan niet genoeg weet om het oorspronkelijke karakter er van aan te wijzen; de Apaturiën — het "vaderfeest," zoo als men het woord zou kunnen vertalen, — doen zich geheel voor als ingesteld om den band die de leden derzelfde broederschap onderling verbond in stand te houden, al zocht ook de sage, uitgaande van eene verkeerde opvatting van den naam, er iets geheel anders in; en ditzelfde vindt men terug in de bondsfeesten die hier en daar door statenverbonden gevierd werden. Echter komt dit gedenken aan de goden bij maatschappelijke bedrijven en toestanden in de Grieksche feesten, voor zoo ver wij ze kennen, minder op den voorgrond dan hetzij de aanleiding die de natuur tot godsdienstige plegtigheden gaf, hetzij de verheerlijking van enkele goden. Maar buitendien had men in Griekenland nog feesten van historischen aard, die ter herinnering aan eenig feit gevierd werden. De gewoonte om tot herdenking van behaalde overwinningen op vaste tijden feesten ter eere der goden te vieren wien men de overwinning toeschreef was aan de Grieken niet vreemd, vooral niet in latere tijden. Naast andere voorbeelden uit enkele Grieksche staten komt hier vooral dat van het feest van Zeus den Vrijheidsgod in aanmerking, dat men als algemeen Grieksch feest te Plataeae om de vier jaar ter gedachtenis van den veldslag vierde, waardoor voor Griekenland het gevaar van Perzische heerschappij geweken was. De jaarlijksche offers van vijfhonderd geiten, die men te Athene aan Artemis wegens de overwinning bij Marathon bragt, worden intusschen beschre-

ven als eene vergoeding voor een grooter dankoffer dat men de godin op eens had moeten brengen: men had haar de gelofte gedaan om haar na den slag zoo vele geiten te offeren als men vijanden zou dooden, en nu bleek het getal der gesneuvelde vijanden zoo groot te zijn dat men de gelofte moeijelijk kon volbrengen, zoo dat men besloot de godin door een kleiner maar jaarlijksch offer tevreden te stellen, dat haar tevens niet op den verjaardag van den slag maar op een iets vroegeren dag, waar men haar toch reeds op vereerde, gebragt schijnt te zijn. Een voorbeeld van een feest in historischen tijd tot herinnering aan een feit van anderen aard ingesteld, vindt men in het verhaal van Herodotus omtrent de reeds vroeger vermelde kinderen uit Corcyra, die, door den Corinthischen tyran Periander ter verminking naar Lydië gezonden, te Samos op raad der bevolking in een tempel de wijk genomen hadden. Toen namelijk de Corinthiërs die hen vergezelden hen door het afsnijden van allen leeftogt tot het verlaten van den tempel wilden noodzaken, stelden de Samiërs een feest in, waarbij reijen van jongelingen en maagden zich des nachts met honigkoeken naar den tempel begaven; en daar deze koeken de kinderen tot voedsel strekten zagen de Corinthiërs weldra in dat het nutteloos was om in hun plan te volharden en keerden dus naar hunne stad terug. Ter gedachtenis van deze zaak zal nu een dergelijk feest ook later door de Samiërs gevierd zijn; maar het vreemde van het verhaal — want het gebeurde was toch naauwelijks waardig om althans door de Samiërs jaarlijks herdacht te worden, — wekt het vermoeden dat Herodotus, zoo als meer in Grieksche zaken, hier eene onnaauwkeurigheid begaan en den oorsprong van het feest in eene gebeurtenis gezocht zal hebben waarbij eenvoudig de viering vermeld moest worden. En klimt men nu tot de mythische tijden op, dan vindt men wel allerlei herinneringsfeesten vermeld, zoo als wij reeds omtrent Theseus opmerkten, maar al droegen de hieromtrent gangbare verhalen niet dikwijls nog meer den stempel der onwaarschijnlijkheid dan dat van Herodotus omtrent de Samiërs, dan zou men ze toch

reeds daarom als onbewezen moeten ter zijde stellen omdat zij uit mythische tijden zijn, en ze ten hoogste alleen als bewijs kunnen bezigen dat het denkbeeld om feesten tot herdenking van feiten te vieren aan de Grieksche natie eigen was.

Er zijn intusschen ook feesten uit zeer ouden tijd, waarvan het historisch karakter ten volle of althans vrij wel bewezen is. Dat Athene niet altijd de eenige stad van Attica geweest maar door eene vereeniging der vroeger in kleinere steden of districten verspreid wonende bevolking van het landschap dit geworden is, dat zou men reeds kunnen gissen ook als het niet verhaald werd; en ziet men nu ter herinnering aan die vereeniging, die alweder door Theseus zal zijn tot stand gebragt, een feest der zamenwoning (synoecia) vieren, dan is er geen twijfel aan of de oorsprong van het feest is in de sage naar eisch vermeld, om het even of de vereeniging werkelijk in den tijd van Theseus heeft plaats gehad en of Theseus in der daad voor een historisch persoon kan gelden. Ook Patrae in Achaje, zoo als trouwens vele andere Grieksche steden, was door de vereeniging van eenige vlekken ontstaan; en uit deze stad vermeldt Pausanias een merkwaardig feest dat evenzeer een historisch karakter draagt als het Atheensche feest der zamenwoning. Volgens de sage waren aan eene naburige rivier in vroeger tijden wegens eene verontreiniging van een aldaar gelegen Artemistempel jaarlijks menschenoffers verrigt, totdat men in de komst van een der Grieksche helden uit Troje met een vreemd in een kist gesloten godenbeeld de vervulling eener godspraak meende te zien, waardoor het staken van het offer geoorloofd werd. De in de kist verborgen god werd nu in een voor hem opgerigten tempel onder een naam (aesymnetes) vereerd dien men met "regter" zou kunnen vertalen, maar waarmede men in de oudere tijden van het Grieksche staatswezen die buitengewone met onbeperkte magt bekleede overheden betitelde, die in tijden van hevige en voor geen gewone maatregelen wijkende onlusten als door het volk gekozen tyrannen, zoo als Aristoteles het uitdrukt, optraden; en op zijn jaarlijksch feest

togen niet slechts jongelingen, als slagtoffers met koornaren bekranst, naar den Artemistempel tot herinnering aan de vroegere menschenoffers om vandaar, na het wijden hunner kransen aan de godin en het nemen van een bad in de rivier, zich met klimop om hunne haren gewonden naar het heiligdom van den god te begeven, maar ook de beelden van de oude beschermgoden der vroegere vlekken werden naar dit heiligdom gevoerd, iets wat het feest geheel hetzelfde karakter als het zoo even vermelde Atheensche schijnt te geven. Neemt men de heiligheid in aanmerking die oude godenbeelden in het oog der Grieken hadden, dan zal men het denkbeeld van feesten ter herinnering aan voorvallen met zulke beelden niet vreemd vinden. Zulk een feest was het "spanfeest" (tonea) dat men op Samos vierde, en waarbij men het oude en heilige Hera-beeld waar de voornaamste tempel der stad meê prijkte naar het strand bragt en het daar, met koeken van gerstenmeel er bij geplaatst, een tijd lang alleen liet staan om het later, met wilgenteenen omspannen, weder naar den tempel te voeren. De feestsage stelde dit voor als eene herinnering aan eene werkelijke ontvoering van het beeld door zeeroovers, die het echter bij hun vertrek, door vrees over hunne heiligschennis bevangen, weder aan het strand gezet en er koeken als voedsel bij gelaten hadden. De bevolking was intusschen naar het vermiste beeld gaan zoeken en had zich bij het vinden verbeeld dat de godin van zelf gevlugt was; daarom hadden zij haar stevig met teenen gebonden naar de stad teruggebragt, waar de priesteres het beeld van banden ontdeed en het weder op zijn voetstuk plaatste. Weinig Grieksche sagen hebben zulk een voorkomen van waarheid als deze, en het lag geheel in den aard van het Grieksche volk om zulk eene gebeurtenis door een feest te vereeuwigen.

Het spreekt van zelf dat als de gebruiken van een feest iets afwijkends boden van hetgeen men elders zag, hiervan al ligt eene verklarende sage werd gevonden. In het leerzame werkje van Plutarchus tot verklaring van Grieksche gebruiken kan men bijna de wording

van zulke sagen nagaan, b. v. waar hij vraagt of zekere vreemde en schijnbaar van overhaasting getuigende gebruiken bij een Demeterfeest op Euboea niet in der daad aan de overhaasting zouden zijn toe te schrijven waarmede het feest aldaar bij den terugtogt van Agamemnon uit Troje door de Trojaansche vrouwen verrigt was; en ziet men hem het op Aegina heerschende gebruik om een feest van Poseidon niet met openlijke vreugdebedrijven maar elk voor zich aan zijn eigen huis te vieren uit de treurigheid verklaren waarmede het door de uit Troje terugkeerende Aegineten, na het verlies van vele hunner krijgsmakkers, gevierd zal zijn, dan heeft men reeds daarom alle regt om aan eene latere verklarende sage van een welligt op geheel andere gronden rustend gebruik te denken, omdat het hier weder de in de sage steeds te pas of te onpas voorkomende Trojaansche krijg is waar alles meê in verband wordt gebragt. Maar verklaart hij daarentegen — en dat wel op het voetspoor van Aristoteles, — het gewone feestgezang van de meisjes der Bottiaeërs aan de Macedonische kust, "laat ons naar Athene gaan," uit de herinneringen des volks waardoor het zich als van Athene afkomstig beschouwde, dan is het wel mogelijk dat hij die herinnering verkeerd verklaart, maar toch kan men niet twijfelen of er heeft zulk een herinnering bestaan, en door hetgeen er bij de feesten gezongen werd hield men haar in het leven. Natuurlijk is er veel wat in dit opzigt niet best uitgemaakt kan worden. Te Athene hadden de tweede en derde maand des jaars haren naam van een verhuizingsfeest (metageitnia) en een feest van het ijlings uittrekken (boëdromia), die beide ter eere van Apollo gevierd werden: aan het eene was eene sage van eene verhuizing uit een Attisch vlek naar een ander, aan het andere een verhaal van een plotselingen krijgstogt tot verdediging der stad vastgeknoopt, maar het is zeer mogelijk en, daar men ook elders sporen van dergelijke feesten vindt, zelfs waarschijnlijk, dat die feesten eenvoudig doelden op het verhuizen, dat welligt meest in die maand geschiedde en natuurlijk onder de bescherming der goden moest plaats hebben, en op de hulp die men

van Apollo bij de verdediging des lands verwachtte. Niet zelden vindt men feesten waarbij godenbeelden van den eenen tempel naar den anderen gebragt of ook anderzins verschillende heiligdommen door plegtigheden in verband gesteld werden, zoo als wij reeds bij de Oschophoriën zagen; maar ook hier is het onzeker of men aan historische herinneringen omtrent eene verbroedering van onderscheiden stammen en eerediensten, dan wel aan een vereeren van heilige plaatsen of wel aan iets dergelijks te denken heeft als hetgeen het gronddenkbeeld van de Theoxeniën of het "godengastmaal" uitmaakte, een feest dat onder anderen te Delphi maar ook elders gevierd werd, en dat men, blijkens den naam, het naast als een gastmaal zal kunnen opvatten dat de hoofdgod van den staat, zoo als te Delphi Apollo, aan andere godheden ,gezegd werd te geven. Maar al is dus het historisch karakter van .vele enkele feesten twijfelachtig, in het algemeen kan men dit karakter uit de Grieksche feesten niet wegcijferen, en zelfs moet het er eene vrij belangrijke rol vervuld hebben.

Hoe vierden nu de Grieken hunne feesten? Het middelpunt der feestelijkheden was het offer; en in de bij offers gewone plegtigheden — den optogt waarmede men het offerdier naar het altaar bragt, de offerliederen die men aanhief, den offermaaltijd waar alles meê eindigde, — vindt men de beginselen van het meeste wat de feesten opluisterde. Maar in de feesten werden die bijkomende plegtigheden al ligt de hoofdzaak. Een feestoptogt was een luisterrijk en opwekkelijk schouwspel, wat reeds als zoodanig heel wat toeschouwers moest lokken; wat dicht- en toonkunst, wat de aangeboren zin van het Grieksche volk voor het bevallige en gepaste in houding en kleeding en bewegingen vermogt, dat bleek vooral in de reijen die na naauwkeurige oefening de feestliederen moesten voordragen, en naast het lierdicht, dat zich meerendeels op het gebied der feestliederen bewoog, had ook de tooneelpoëzy der Grieken in de zangen en dansen der feestreijen haren oorsprong; de offermaaltijd werd tot een algemeene feestvreugde, waar somtijds de staat door volksspijzigingen op groote schaal de

middelen toe verschafte, en waar dikwijls het eigenaardig karakter van het feest door de bijzondere gebruiken zich in openbaarde die men bij het gezellig zamenzijn in het oog hield. Werden sommige feesten door vasten vorafgegaan, — wat echter in Griekenland geen gewone zaak was, — dan kan men dit eenvoudig als het uitvloeisel eener strengere opvatting der reinheid beschouwen, die bij elke godsdienstige plegtigheid maar natuurlijk in hooger graad bij de heiligste feesten gevorderd werd. Even als in de offergebruiken zoo heerschte er ook in de feestgebruiken veel verscheidenheid; maar terwijl het verschil in gene dikwijls in bijzonderheden bestond die men ligter kan opgeven dan verklaren, toont zich in deze nu eens het karakter van den stam waar het feest aan eigen was, dan weder dat van de eeredienst waar het toe behoorde. Zuiver feestelijk was de nachtwake die men bij vele feesten hield, schoon in sommige staten alle nachtelijke plegtigheden om de onzedelijkheid waar zij soms toe leidden, verboden waren: ter eere der goden maakte men den nacht tot dag en bragt hem onder feestelijken zang en dans door. Evenmin knoopten ook de wedstrijden die dikwijls de feesten opluisterden zich aan offergebruiken vast; en deze verdienen te meer de aandacht, omdat zij niet slechts bij de beroemdste en meest algemeen bezochte feesten van Griekenland de hoofdzaak uitmaakten, maar ook bij reizangen en dergelijke veelzins werden ingevoerd.

In de Homerische tijden waren wedstrijden niet ongewoon, maar waar men ze vermeld ziet, staan zij met geen eigenlijk godsdienstige plegtigheden in verband. De Phaeaken wedijveren in springen en loopen, in worstelen, vuistvechten en het werpen met een ijzeren schijf, maar alleen om zich te vermaken en te toonen hoe ver zij het in ligchaamsoefeningen gebragt hebben, en er wordt van geene kampprijzen melding gemaakt. Bij begrafenissen was het daarentegen gebruikelijk om prijzen van verschillende waarde voor hen te stellen die door het vertoon hunner kracht of vaardigheid den doode wilden eeren, want even als het voor dezen iets bevredigends geacht werd zoo het

late nageslacht nog zijn graf kon aanwijzen, zoo was het ook eene eer voor hem zoo er bij zijne begrafenis kampspelen plaats hadden, die door de pracht der prijzen en de begaafdheden der strijdenden nog lang naderhand van zich lieten spreken. Het stilzwijgen der Ilias en Odyssea omtrent kampspelen ter eere der goden, zoo als die te Olympia, kan zeker toevallig zijn, maar waarschijnlijk is dit niet, omdat er vrij dikwijls van wedstrijden maar altijd in verband met lijkplegtigheden gewaagd wordt. Doch in het Homerische loflied op Apollo wordt reeds gemeld dat de Ioniërs op Delos den god met vuistgevecht zoo wel als met zang en dans eeren, en er is zeker niets vreemds in zoo men dacht dat de goden in het vertoon van menschelijke ligchaamskracht behagen schepten; zij worden immers als menschen voorgesteld, zij hadden even als dezen genot van offers en gezang, en waarom zouden zij nu niet met welgevallen ook die ligchaamsoefeningen gadeslaan die voor den Griek zulk een aangenaam schouwspel uitmaakten? Het is zeer mogelijk dat het houden van ligchaamsoefeningen voor kampprijzen ter eere der goden een veel ouder gebruik was dan de tijd waarin de eerste overwinnaar in de Olympische spelen genoemd wordt, en neemt men aan dat het van Dorischen oorsprong en met de Dorische volksverhuizing in Peloponnesus in zwang geraakt is, dan verklaart het zich ligt waarom men in de Homerische heldendichten geen melding er van vindt. In der daad zijn het Dorische of onder Dorischen invloed staande staten waar men de eigenlijk nationale kampspelen van Griekenland — de Olympische, Pythische, Nemeïsche en Isthmische, — ziet vieren; en zoekt al de sage den oorsprong dier spelen in een mythischen tijd toen er nog geen Doriërs in Peloponnesus woonden, dan geeft dit geen bezwaar, omdat het in den aard der Grieksche sage lag om het nieuwere aan het oudere vast te knoopen. Dat in de sage de Nemeïsche en Isthmische spelen oorspronkelijk lijkspelen zijn is natuurlijk geen reden om, met het oog op de Homerische voorstellingen, ze in der daad als zoodanig te beschouwen, vooral daar de hieromtrent bestaande sagen in geenen deele het voor-

komen van historische overleveringen hebben, maar zich veeleer als hetzij mythisch, hetzij van latere vinding voordoen.

De historische overlevering omtrent de Olympische spelen is dat zij in de tijden van Lycurgus, den Spartaanschen wetgever, in overleg met dezen en op last van het Delphische orakel door een koning van Elis ingesteld of liever hernieuwd zijn, en dat wel met het doel om aan de voortdurende onrust die er in Griekenland heerschte althans eenigzins perk te stellen, want gedurende de spelen zou er een godsvrede heerschen, en althans van hen die aan het feest wilden deelnemen zou niemand beleedigd mogen worden. Dat het land Elis bij die gelegenheid voor heilig en onschendbaar zou zijn verklaard, is iets wat een schrijver der vierde eeuw vóór Christus meermalen is nageschreven maar wat door de feiten wordt gelogenstraft, en in de bijzonderheden van het verhaal vindt men de bezwaren die men in berigten uit zoo oude tijden kan verwachten; maar in het algemeen kan men het toch als juist beschouwen, en vooral wordt het berigt dat het Dorische Sparta, reeds vroeg de voornaamste staat van Peloponnesus, bij de instelling der spelen eene hoofdrol vervuld heeft, zoowel door de vermelding van de zeker zeer oude te Olympia bewaarde werpschijf, waar nog Pausanias de afkondiging van den Olympischen wapenstilstand, met Lycurgus als den man van wien het plan uitging, op las, als door de sage bevestigd die de oudere instelling der spelen aan Hercules, den Dorischen god of held, toeschrijft. Om de vier jaren werden de Olympische spelen gehouden, en aan den wedloop, waartoe men zich in het begin zal bepaald hebben, zullen langzamerhand de andere oefeningen zijn toegevoegd waarvoor later prijzen gegeven werden. Hoe met deze uitbreiding ook het aanzien der spelen in geheel Griekenland trapsgewijze is toegenomen, is iets wat zich natuurlijk meer laat gissen dan aanwijzen, maar in den tijd waaruit wij de Grieksche godsdienst het best kennen werd de Olympische wapenstilstand algemeen geëerbiedigd en liet elke Grieksche staat zich doo offers en feestgezantschappen aan de spelen vertegenwoordigen; en

omstreeks twee eeuwen na hunne instelling, in het begin der zesde eeuw vóór Christus, begonnen bijna gelijktijdig de Pythische spelen te Delphi door de Amphictyonen na hunne overwinning op de stad Crisa, de Nemeïsche door de Dorische bevolking van Argolis, de Isthmische door de Corinthiërs op dergelijke wijs en insgelijks met het afkondigen van een godsvrede gevierd te worden, schoon zij in aanzien steeds bij de Olympische bleven achterstaan.

De wedstrijden waar in de Ilias bij het lijkfeest van Patroclus prijzen voor gesteld worden, zijn, buiten de reeds uit de Odyssea vermelde, het wagenrennen en onderscheiden krijgsoefeningen, zoo als het boogschieten, het speerwerpen en het gevecht in volle wapenrusting. Van dit laatste, wat trouwens reeds aan de Homerische Grieken een gevaarlijk en onraadzaam spel scheen, hoort men in latere tijden niet meer, maar daarentegen werd er in de wedrennen te voet en te paard veel verscheidenheid gebragt: men legde de omstreeks zeshonderd voet lange renbaan hetzij eens, hetzij heen en weer, hetzij twaalf maal achtereen, en dat wel naakt, af, of men liep in volle wapenrusting; men voegde aan den wagenren een ren van rijpaarden en een van wagens met muilezels toe, en dergelijke. Evenzoo trad naast het worstelen en het vuistvechten eene uit beide zamengestelde oefening, het pancration of "betoon van alle kracht;" en terwijl deze zware en zelfs gevaarlijke oefeningen de ligchaamskrachten toch altijd eenzijdig ontwikkelden, strekte het pentathlon of "vijfspel" zoo als men het kan vertalen, waar loop en sprong, worstèlen, schijfwerpen en speerwerpen in verbonden waren, om snelheid, forschheid en vaardigheid in het treffen bij den kampvechter in gelijke mate aan te kweeken. Bij de voorliefde die de Grieken voor de schoone vormen der jeugd koesterden is het niet vreemd, dat men naast al die oefeningen voor volwassenen andere dergelijke voor kinderen, dat is voor knapen onder de zestien jaar, invoerde, die dan vóórdat zij aan de spelen konden deelnemen eerst een naauwkeurig onderzoek moesten doorstaan of zij niet welligt boven de jaren waren. Maar ook de volwassen kampvech-

WIJDING VAN EEN KAMPPRIJS BEHAALD BIJ DE PYTHISCHE SPELEN.

ters werden niet toegelaten tenzij zij bewijzen konden dat zij van Grieksche afkomst en ter goeder faam waren, en bij eede moesten zij verklaren dat zij zich een behoorlijken tijd voor den strijd geoefend en geenerlei slechte praktijken tot het verkrijgen der overwinning aangewend hadden. Want op een feest ter eere der goden en waar geheel Griekenland aan deelnam kwam het er vooral op aan dat alles stipt regtvaardig toeging, en de kampregters of Griekenregters (hellanodiken) zoo als men ze met regt noemde, die voor de Olympische spelen naar het schijnt uit een door het volk opgemaakt gros van Eleïsche burgers door het lot gekozen werden, ontvingen insgelijks geruimen tijd onderrigt in de pligten van hun ambt en konden het niet zonder hoogst plegtige eeden en reinigingsoffers aanvaarden, terwijl men ze des noods, als men ze van onwettige handelingen verdacht, bij een "Olympischen raad" kon aanklagen. Maar die aanklagten waren zeldzaam, het bestuur der Olympische spelen had den naam van met groote regtvaardigheid gevoerd te worden, en de boeten bij gelegenheid der spelen, hetzij aan kampvechters die door woestheid of streken hun roem ontsierd, hetzij aan staten opgelegd werden die tegen den wapenstilstand gezondigd hadden, bleven niet ligt onbetaald, zoodat menig een hieruit bekostigd godenbeeld in het heilig woud van Olympia ook later tot bewijs bleef strekken in hoe hooge achting men alles hield wat met de Olympische spelen in verband stond.

De Olympische spelen duurden vijf of zes dagen, en eene pauze in de wedstrijden gaven de offers die men tusschen in aan de goden bragt. Tot het bezorgen dier offers verstrekten de Grieksche staten de noodige middelen, en de voornaamste hunner hadden in de buurt van het Olympische heiligdom de noodige gebouwen tot het bewaren van hetgeen bij den feestoptogt moest gebezigd worden en het herbergen der burgers die zich aan het feestgezantschap aansloten. Het hoofd van zulk een feestgezantschap had trouwens dikwijls heel wat uit eigen middelen bij te passen zoo hij zijn staat naar eisch

wilde vertegenwoordigen, want de burgers van Griekenlands onderscheiden staten waren er zeer op uit om hun eigen staat bij de nationale spelen met glans te zien optreden; maar kwam men goed voor den dag, dan gold men ook voor iemand wien het waard was te vriend te houden, en te Athene in den tijd van Aristophanes werd het als een bewijs beschouwd dat men tot den fatsoenlijken stand behoorde als men wist meê te praten van bezoeken, die men met een feestgezantschap onder de leiding van dezen of genen man van de mode aan de openbare spelen van Griekenland gebragt had. Getrouwde vrouwen waren van het bijwonen der spelen uitgesloten, op eene Eleïsche priesteres van Demeter na, en toen men eenmaal ontdekte dat de moeder van een der jeugdige kampvechters als man verkleed aanwezig was, ontging zij niet dan met moeite den dood; maar met de Dorische zeden kwam het overeen dat jonge meisjes er werden toegelaten, en terwijl men veilig kan aannemen dat geen Atheensch burger er ligt zijne dochter zal gebragt hebben, — want te Athene was het bij de opvoeding van fatsoenlijke meisjes de regel om ze zoo min mogelijk van de wereld te laten zien, — zoo is het waarschijnlijk dat de meer vrijheid genietende Spartaansche meisjes onder de toeschouwers niet zullen ontbroken hebben, vooral daar men zelfs reeds in den bloeitijd van Griekenland een voorbeeld van eene Spartaansche koningsdochter vindt wier vierspan bij de Olympische spelen de overwinning behaald had.

Natuurlijk was de belangstelling der aanwezigen dubbel groot, zoo onder hen die elkander met eenige kans om te slagen de prijzen betwistten een landsman zich bevond. Want de prijs dien men behaalde was wel niet dan een eenvoudige krans van den wilden olijf, door een daartoe gekozen Eleïschen knaap van een aan Hercules heiligen boom in het Olympische woud afgesneden, en zoo was ook aan de drie andere groote kampspelen bekransing het eenige loon der overwinnaars; maar de eer die er in stak om zulk een prijs te erlangen werd geacht naast den geoefenden worstelaar of vuistvechter of looper, of

wel den rijkaard die in het houden van schoone renpaarden zijn roem zocht, ook den staat te beurt te vallen waar de overwinnaar burger van was. Zulk een burger had dan ook regt op den dank zijner medeburgers; en toen Alcibiades te Olympia zeven vierspannen te gelijk aan den wedren had doen deelnemen en naast het span dat den prijs won nog twee andere der zeven een hoogst eervolle plaats in den ren had zien bekomen, voerde hij hun die hem in de Atheensche volksvergadering zijne spilzucht verweten te gemoet, dat hij juist door die groote uitgaven in het paardenhouden die men hem ten laste legde aan geheel Griekenland getoond had dat Athene bij den Peloponnesischen krijg nog niets geleden had, zoodat men hem veeleer als een weldoener zijner vaderstad mogt beschouwen. Tot de pracht die hij bij de spelen zelve ten toon spreidde — want onder anderen zal hij bij het brengen van zijn overwinningsoffer de geheele feestvierende menigte te Olympia onthaald hebben, — droegen dan ook niet slechts de voornaamste Atheensche bondgenooten bij, wat trouwens alleen bewees dat zij een man als Alcibiades te vriend meenden te moeten houden, maar bij zijn offer stond men hem ook het gebruik der gouden en zilveren vaten én andere sieraden toe, die de Atheners voor de optogten bij hunne staatsoffers te Olympia bewaarden. En al kon nu niet elk overwinnaar dezelfde pracht ten toon spreiden als een Alcibiades, een tijd van ware feestvreugde was die der kampspelen, zoo voor hen die prijzen bekwamen als voor de verdere menigte. Een der opwekkelijkste schilderingen in de liederen die door Pindarus ter eere van overwinnaars in de Olympische spelen gedicht zijn, is die van de eerste viering dier spelen door Hercules en zijne vrienden: terwijl het liefelijk licht der volle maan des avonds op de overwinnaars neêrscheen — want de eerste volle maan na den langsten dag was de tijd der spelen, — weergalmde het geheele woud van het vrolijk feestgejuich dat tot hun lof werd aangeheven. Zoo bleef het ook later; het oude feestlied van Archilochus op Hercules den overwinnaar (Callinicus) weerklonk bij het offer waarmede de gelukkige kampvechter den goden

zijn dank betuigde; en welligt is er niets wat van de feestelijke stemming die er heerschte zulk een levendig denkbeeld geeft als het verhaal van Diagoras den Rhodiër, die, na in zijn jeugd zelf een overwinning te Olympia behaald te hebben, twee zijner zonen op één dag wegens hunne ligchaamskracht zag bekransen, en nu door hen in triomf op hun schouders rondgedragen en door de geheele aanwezige volksmenigte met bloemen bestrooid werd. "Sterf nu maar, Diagoras" zal hem een Lacedaemoniër toegevoegd hebben; "beter dan dit kunt gij toch niets beleven." Maar voor hem die de overwinning behaald had was zijn terugkomst in zijn vaderstad een nog schooner dag dan die zijner bekrooning. Met een feestelijkheid werd hij ingehaald, die de Romeinen met die van den intogt hunner zegevierende veldheeren gelijk stelden; in de muren der stad werd een bres voor hem gemaakt, opdat hij ze niet als elk ander zou intreden, en op een zegekar, in prachtgewaad, reed hij ze binnen. Griekenlands grootste lierdichters dichtten de feestliederen die de reijen zijner stadgenooten hem bij het maal toezongen waar de plegtigheden van den dag meê sloten; en een verrassend licht verspreidt zich over het Grieksche staatsleven als men ziet, hoe in die liederen met den lof van den overwinnaar en de verheerlijking zijner stad of wel der spelen waar hij in gezegevierd had door het herdenken der aloude sagen die er zich aan vastknoopten, ook somtijds de treffendste wenken over de eischen des tijds gepaard gingen. Als voorbeeld moge het schoone lied van Pindarus op de overwinning van koning Arcesilaus van Cyrene bij de Pythische spelen strekken, waar hij den togt der Argonauten in verband met de gronding der stad schildert; want volgens de sage was reeds toen aan den stamvader van het koninklijk geslacht van Cyrene het bezit des land toegezegd waar zijn nakomelingen zouden heerschen, al volgde ook de stichting der stad zelve eerst eeuwen later op last van den Pythischen god, in wiens spelen de koning thans de krans der overwinning behaald had. En komt nu de dichter op de vervulling van hetgeen er toen was voorbestemd, en op het voorregt, door Apollo

aan de koningen van Cyrene geschonken, om die rijke stad met verstand te mogen regeren, dan voegt hij er aan het einde van zijn zang, als door zijn onderwerp zelf gedwongen, den raad bij, dat ook de thans regerende vorst de in den staat heerschende spanning, waarbij een der edelste en bestgezinde burgers de stad had moeten ruimen, door toegevendheid moge doen ophouden. Eindelijk werden den overwinnaars ook voor het vervolg allerlei voorregten toegekend: eereplaatsen bij de openbare feesten, te Athene een geschenk in geld en levenslange spijziging aan de tafel waar naast de prytanen — eene voortdurend vergaderde afdeeling van den raad, — anders alleen vreemde gezanten dien men eer wilde bewijzen en de verdienstelijkste burgers van den staat aanzaten, te Sparta het aldaar op hoogen prijs geschatte voorregt om in den krijg in de onmiddellijke nabijheid van den koning te strijden, terwijl te Olympia zelf de standbeelden die er door de overwinnaars in het heilig woud mogten geplaatst worden de gedachtenis hunner zege vereeuwigden.

Bij de Pythische spelen waren de oudste welligt reeds bij vroegere Delphische feesten gebruikelijke wedstrijden die van cither- en fluitspel, met of zonder gezang, iets wat reeds op zich zelf bij spelen ter eere van den god der zangers zeer natuurlijk is, maar wat er des te meer aan voegde omdat de uitvoering van een stuk, wat geacht werd eene voorstelling van het gevecht tusschen Apollo en de slang Python te leveren, voor de fluitspelers het hoofdpunt van den wedstrijd was. Ook elders kwamen zulke zangwedstrijden in zwang, deels doordat het bestuur der spelen er prijzen voor uitloofde, deels welligt ook zonder dit, als gevolg van den toevloed der aanschouwers, die elken man van talent thans gelegenheid gaf om in wedijver met anderen zijne begaafdheden te toonen. Want naast hen die zelve aan de spelen deel namen en hen die eenvoudig kwamen om te zien wat er te zien was, naast de handelaars die er in menigte kwamen omdat zij nergens beter gelegenheid vonden om hunne waar van de hand te zetten en in trek te brengen, zag men ook vooral kunstenaars van beroep, zangers en

beeldhouwers en schilders, sofisten en redenaars en, om kort te gaan, al wie er belang bij had om in geheel Griekenland bekend te worden, op de groote kampspelen der Grieksche natie verschijnen. Herodotus zal er een deel van zijne geschiedenis gelezen hebben; Hippias de sofist, begeerig om met zijn onderwijs en het bezorgen van allerlei zaken winst te doen, kwam er om te toonen hoe hij niet slechts in zaken van wetenschap thuis, maar ook in andere opzigten zich zelf genoeg en de maker van zijn eigen fortuin was, want zelfs het prachtgewaad en de schoenen die hij droeg, de ring waar zijn vinger meê prijkte waren zijn eigen werk; het geschrift waarin Isocrates reeds bijna een halve eeuw vóór Alexander den Groote de Grieken aanspoorde om, liever dan elkander te bestrijden, zich tot verovering van het Perzische rijk te vereenigen, heeft althans den vorm eener bij de nationale kampspelen uitgesproken rede. Het is hier niet de plaats om over den staatkundigen en maatschappelijken invloed dier spelen verder uit te weiden, en teregt is het opgemerkt dat de eer die men er aan ligchaamskracht en het ten toon spreiden van rijkdom toekende toch ook haar schaduwzijde had; dat zij, die als knapen in het worstelen of vuistvechten de zege behaalden, als volwassenen slechts zelden zelfs als worstelaars en vuistvechters uitblonken, terwijl de volwassen overwinnaars in die kunsten daarom nog geen bruikbare burgers waren; dat met al de vereeniging tusschen alle deelen der Grieksche natie die men er vond althans de staatkundige eenheid van Griekenland eene hersenschim bleef, tenzij overheersching ze tot stand bragt. Maar voor den aard der Grieksche godsdienst is het zeer kenschetsend, dat het godsdienstige feesten waren waar men uit geheel Griekenland zamen kwam om te zien wat de Grieksche natie in ligchaamskracht en rijkdom en kunstvaardigheid kon ten toon spreiden. Slechts waar "de god zich geene vreugde schaamde" — want dit karakter der Grieksche goden is door Schiller juist gevat, — moest de feestvreugde en het kunstgenot des volks zich steeds en overal aan de eeredienst vastknoopen.

Gaat men nu van deze nationaal Grieksche spelen — want zoo kan men ze in der daad beschouwen, — tot de feesten der enkele Grieksche volken over, dan bieden vooral die van Laconica veel eigenaardigs en wat ten volle met de echt Spartaansche zeden rijmt. Buiten het reeds vermelde Apollo-feest der Hyacinthiën vierde men te Sparta nog een ander feest ter eere van denzelfden god, dat der Carneën, een naam van onzekeren oorsprong en dien de sage aan het ombrengen van een wigchelaar Carnus, tijdens de Dorische volkverhuizing, vastknoopt; maar hierin vindt men niets dan het bewijs dat de Lacedaemoniërs zelve den naam niet verstonden, en eene andere overlevering maakt de vereering van Apollo Carneüs ouder dan de komst der Doriërs in Peloponnesus. Het feest was aan de Peloponnesische Doriërs gemeen en het heiligste wat door hen gevierd werd, zoodat men niet ligt uittrok in de maand waar het in viel. Men vierde het negen dagen lang in den nazomer, en het gebruik dat een man onder het uiten van zegenwenschen voor de stad de vlugt nam om door anderen, druivenloopers (staphylodromen) genaamd, vervolgd en naar men hoopte achterhaald te worden, — want men rekende op een goed najaar zoo dit geschiedde, — schijnt het als een natuur- en landbouwersfeest te kenmerken. Maar de inrigting van het feest was in zoo ver echt Spartaansch als alles aan het krijgsmansleven herinnerde; men kampeerde onder loofhutten en alles wat er geschiedde ging op kommando. Aan een zangwedstrijd ontbrak het niet, en beroemde zangers werden onder de overwinnaars genoemd; maar met nieuwerwetsche muziek-instrumenten moest men er niet verschijnen, zoo men ze niet door het afsnijden der in het oog der Spartanen overtollige snaren wilde zien beschadigen. — Van het feest van Artemis Orthia zagen wij reeds hoe men er het altaar der godin met het bloed der Spartaansche knapen besproeide. Zoolang de geeseling duurde werd het beeld der godin, klein en van hout, door de priesteres gedragen, die, zoo men slechts een oogenblik, door het aanzien of de schoonheid van den gegeeselden knaap bewogen, in het slaan verslapte, door klagten dat het beeld

haar te zwaar werd den ijver der geeselenden zocht aan te wakkeren. Gold nu deze dienst al voor ongrieksch, schoon men iets dergelijks in een Arcadisch Dionysusfeest terug vond, weinig minder ruw was het gevecht dat de Spartaansche jongelingen elkander bij een feest van Ares in eene plaats leverden die haren naam aan de aldaar groeijende plataanboomen ontleende. Men offerde den vorigen dag een hond aan Ares, en liet dan varkens met elkander vechten om in den afloop van dezen strijd een voorteeken voor het aanstaande gevecht te zoeken. Daarna, tegen den middag van den volgenden dag, betwistten twee scharen van jongelingen elkander den overtogt over een paar bruggen die tot genoemde plaats leidden, en hierbij ontzagen zij zich niet om elkander te schoppen en in het water te dringen, te bijten en in de oogen te steken. Een aangenamer maar niet minder Spartaansch schouwspel leverde het feest der "naakte knapen" (gymnopaedia), waarop de Spartaansche jeugd ter eere van Apollo al de schoonheid en vaardigheid, die hunne ligchamen in zoo hooge mate door gezonde leefwijze en opleiding eigen was, in vermoeijende ligchaamsoefeningen en zedige dansen zonder eenig hulsel ten toon spreidde, en waar reigezang niet slechts de helden van den ouden tijd — zoo als de driehonderd die bij Thyrea tot op den laatsten man gesneuveld waren maar wier moed en standvastigheid hun staat toch het bezit van het Thyreatische land verschaft had — maar ook in echte levenslust de kracht en hoop van het nog levende geslacht verheerlijkte; want hier moeten het naast de liederen weerklonken hebben die ons als voorbeelden van het Spartaansche feestgezang zijn overgebleven: "eens waren wij krachtvolle jongelingen," zongen de ouden van dagen; "wij zijn het," antwoordden de jongere volwassenen, "neem er maar de proef van zoo ge wilt;" "wij zullen u nog ver te boven gaan," weerklonk dan het gezang der knapen. Ongehuwde mannen waren van dit feest uitgesloten; wie er geen belang in scheen te stellen om door eigen zonen die krachtvolle jeugd te versterken die den roem van Sparta uitmaakte, had ook geen regt om hare kracht en schoonheid gade te slaan; en welligt vindt men hunne

straf voor het steelsgewijs aanschouwen van het feest in hetgeen een schrijver bij Athenaeus zonder nadere aanduiding van tijd verhaalt, dat op een feest te Sparta de ongehuwde mannen door de vrouwen met slagen om een altaar rond gejaagd werden. Maar wat wij van de Spartaansche zeden weten wettigt de onderstelling dat de meisjes wel degelijk aanwezig waren, en voor niets waren de Spartaansche knapen en jongelingen bij hunne oefeningen zoo gevoelig als voor haren lof en spot. Eindelijk ontbrak het ook de kleine kinderen te Sparta niet aan een feest waar zij de hoofdpersonen waren, want zoo ergens in Griekenland wist men het daar hoe veel er van de vroegste verpleging der kinderen afhangt, en de Laconische kindermeiden waren dan ook door geheel Griekenland beroemd. Op het "voedsterfeest" (tithenidia) begaven zich de voedsters met de aan hare zorg toevertrouwde kinderen naar een heiligdom van Artemis in de buurt der stad, naar het schijnt om ze eene reiniging en wijding te doen ondergaan, want men leest van speenvarkens die bij die gelegenheid geslacht werden; en in landelijk feestgenot, onder het nuttigen van een eenvoudig maar regt voedzaam maal, werd dan de dag verder doorgebragt.

Ook uit andere streken van Griekenland ontbreekt het niet aan berigten omtrent feesten die van den bijzonderen aard des volks waar zij gevierd werden een nader denkbeeld geven. Zulk een feest was het om de vier jaren gevierde Hera-feest te Olympia. Zestien voorname Eleïsche vrouwen, met dergelijke reinigingsoffers tot haar ambt gewijd als de Olympische kampregters tot het hunne, boden de godin een prachtgewaad aan dat zij voor haar geweven hadden, en bij die gelegenheid had er tevens een wedloop van jonge meisjes plaats, die naar haren leeftijd in drie afdeelingen verdeeld, in een tot de knie reikend onderkleed gehuld en met den regterschouder ontbloot, een gedeelte der Olympische renbaan aflegden. Het was als wilde men de koningin der goden door meisjes dezelfde eer laten bewijzen, die den oppergod in de Olympische spelen van den kant der sterkere sekse ten deel viel: ook in deze spelen werden de overwinnaressen met

olijfbladeren bekraust en kregen zij het regt om hare beeldtenis in het heiligdom te plaatsen. Dit feestgebruik geeft dus een blik op een toestand van het vrouwelijke geslacht, die evenzeer van de voor vele Grieken aanstootelijke vrijheid der Spartaansche meisjes als van de afzondering der Atheensche verwijderd is: men voelt zich als verplaatst in de dagen van Homerus, waar de smeekeling die het huis van een vorst binnentreedt zich het eerst tot de vrouw des huizes wendt, waar Nausicaä, met hare gezellinnen bij het balspel door den verwilderd uitzienden Ulysses verrast, hem bedaard en in de bewustheid harer waardigheid tegentreedt en door hem met al den eerbied wordt toegesproken, dien de in de glans harer jeugd stralende maagd van den man mag verwachten; of wel in die van Atalante, de koene jageres, wier pijl het eerst het Calydonisch zwijn trof. — Voor het Arcadische herdersvolk, waar echt boersche zeden bij de armoede en afzondering des lands even als in elk bergland langer dan elders stand hielden, is het Dionysusfeest te Cynaetha kenschetsend, waar een aantal met vet besmeerde mannen de taak was opgelegd om een rund als offerdier uit de kudde te kiezen en het op hunne glibberige schouders naar het altaar te dragen, en ditzelfde karakter is ook eigen aan de wedstrijden in het veel eten die men er bij de feestmaaltijden had; maar tevens doet zich de gunstiger zijde van het aartsvaderlijke boerenleven in de deelname der slaven aan de heldenfeesten voor. Geheele uitsluiting der slaven van eenig feest, zoo als op Cos bij het feest van Hera, was trouwens overal in Griekenland evenzeer eene uitzondering als hunne gelijkstelling met hunne heeren, die zich gewoonlijk tot enkele feesten beperkte. Zoo wordt b. v. bij Aristophanes de boer die Griekenland den vrede bezorgd had in zijn offer door zijn slaaf op dergelijke wijze bijgestaan, als Nestor in de Odyssea door zijne zonen, en in een ander stuk van denzelfden dichter ziet men een boer, zijn dochter en zijn slaaf gemeenschappelijk een landelijken feestoptogt ter eere van Dionysus houden; maar toch schijnt zich in Attica de eigenlijke gelijkstelling tusschen heer en slaaf tot het feest van

Cronus beperkt te hebben, dat in den oogsttijd en dus op het oogenblik gevierd werd waarin de heer door den het gemeenschappelijk werk bekroonenden zegen zich het naast aan zijn slaaf gehecht moest gevoelen. In Thessalië, het land der adelheerschappij, miste men evenmin een feest waar vreemden en slaven in alle vrijheid met de heeren des lands maaltijd hielden: het was hier tot herdenking, naar men zeide, van de aardbevingen die den pas van Tempe geopend en de het land overstroomende wateren een uitweg naar zee gebaand hadden, en dus uit dankbaarheid voor eene aan alle standen gelijkelijk bewezen weldaad der goden, dat men dit vreugdefeest vierde. Kenmerkend voor den ridderlijken zin der Thessalische edelen is het feest van het "stierenvatten" (taurocathapsia), waarvan men wel niet weet tot welke eeredienst het behoorde, maar dat men toch ongetwijfeld als een godsdienstig feest moet beschouwen: men bevocht de stieren niet met lans en zwaard zoo als in Spanje, maar men ging ze te paard zittende en ongewapend te lijf om ze met de kracht zijner handen te bedwingen. — Schoon kampspelen waar men om geld of geldswaarde in ligchaamsoefeningen wedijverde overal in Griekenland in gebruik waren, — en zonder dit zou men ook de kampvechters van beroep gemist hebben die zich in de groote nationale spelen den krans betwistten, — worden toch vooral Arcadië en Boeotië genoemd als de landen waar zij het gewoonst waren: Arcadië welks bewoners met de Zwitsers niet slechts dezen ijver voor ligchaamsoefeningen maar ook, door de onvruchtbaarheid van hun bergachtig land gedwongen, de gewoonte gemeen hadden om bij vreemde vorsten of staten als krijgslieden dienst te nemen en dan later het overgewonnen loon in hun land te verteren; Boeotië waar de Thebanen, juist door de kracht en vaardigheid die hunne oefeningen aan hunne ligchamen bijzetten, het beste krijgsvolk van Griekenland en de overwinnaars der Spartanen werden, zoodra zij slechts een veldheer hadden wiens genie hem in staat stelde om van den aanleg zijner landgenooten partij te trekken. — Minder kenschetsend voor den aard van het Boeotische volk dan wel

eene herinnering aan het oude landleven der Grieken in de tijden waar Hesiodus en andere oude dichters ons in verplaatsen, is het Boeotische feest waarbij men den geeuwhonger verdreef: een slaaf die den geeuwhonger moest voorstellen werd bij het feestoffer met stokslagen het huis uitgedreven, terwijl men den luiden wensch uitte dat de honger buiten, maar rijkdom en gezondheid binnen mogt blijven. Eerst als men zich terugdenkt in de dagen toen Alcman de lente als een tijd bezong dat wel alles groende en bloeide maar niemand genoeg te eten kreeg, vat men de ware beteekenis die dit Boeotische feest voor de Grieken van den ouden tijd moest hebben.

Bij andere feesten dient er meer gelet op den aard der eeredienst waar zij meê zamenhingen en de voorstelling der goden ter wier eere zij gevierd werden, dan op de eigenheden van het volk dat ze vierde. Reeds zagen wij hoe in de Pythische spelen wedstrijden in zang en muziek eene eerste plaats bekleedden omdat Apollo de god der zangers was; en evenzoo is er niets vreemds in dat men te Samos op het feest van Hermes, den god van wien men rijkdom en winst verwachtte zoodat men zelfs elke onverwachte vondst een Hermesgave noemde, stelen en rooven evenzeer geoorloofd achtte als men ook in onze dagen hier en daar op enkele feestelijke tijden baldadigheden toelaat; want de hieromtrent bestaande sage, dat het gebruik van een tijd afkomstig was waarin de Samiërs gedwongen waren van roof te leven, schijnt des te minder aannemelijk omdat Hermes niet de beschermgod van Samos was. Leest men dat in Attica de dienst van Poseidon zich door wagenrennen kenmerkte en dat er aan het voorgebergte Sunium een roeiwedstrijd van galeijen ter zijner eere werd gehouden, dan kan men de verwantschap dezer feestelijkheden met den aard van een god die zeegod en juist daarom tevens paardengod was niet miskennen; en zoo vindt men reeds in een Homerischen lofzang van een wagenstrijd ter eere van Poseidon te Onchestus in Boeotië gewag gemaakt, waar vreemde en den god van het bruischende element waardige gebruiken bij in zwang waren: het schijnt dat de wagenmenner op een

gegeven tijdstip uit den wagen sprong om dezen door de jonge paarden die er voor gespannen waren in het wilde te doen voortrukken totdat de eindpaal bereikt was, maar geheel duidelijk is de plaats niet waar dit vermeld wordt. Ook de stier was Poseidon zeker om dergelijke redenen heilig als het paard, en op het Poseidonfeest, dat door de Ioniërs van klein Azie als bondsfeest gevierd werd, hechtte men er dan ook zeer aan dat de forsche stier dien men den god offerde een luid geloei deed weêrklinken, iets waar welligt reeds in een van de latere boeken der Ilias (XX, 403) op gedoeld wordt. Dat Apollo, bepaaldelijk die van Delphi, de god was met wiens dienst de Grieksche reinigingsgebruiken in zwang waren gekomen, is reeds vroeger opgemerkt; en deze eigenschap van den god werd in een om de acht jaren gevierd feest verheerlijkt waar wij reeds meermalen in dit werk op gedoeld hebben. Een Delphische knaap moest den god voorstellen zoo als hij met de slang Python had gestreden die het orakel bewaakte vóórdat Apollo er het beheer over had verkregen. Eene rijkversierde tent gold voor het hol der slang; in een optogt met brandende fakkels naderde de knaap met zijne geleiders; de tent werd in brand gestoken en de tafel die er stond omver geworpen; en nu moest de knaap als moordenaar het land verlaten en naar het dal Tempe in Thessalië, waarschijnlijk den oudsten bekenden zetel der Apollo-dienst, trekken om aldaar eene reiniging te ondergaan en dan, na een plegtig offer en bekranst met het loof van den heiligen laurier, waar ook de kransen voor de overwinnaars in de Pythische spelen van genomen werden, onder het feestgezang van zijn geleide naar Delphi terug te keeren. In de sage kwam de reinigende god voor als zelf van bloedschuld gereinigd en in zijn persoon het voorbeeld van zulk een reiniging stellende, en in de plegtigheden van het feest vond men als in een tooneelvoorstelling de sage terug.

Over het geheel zijn zulke voorstellingen der godensage in de Grieksche feesten geen ongewone zaak, schoon men natuurlijk niet altijd zeker kan zijn of de plegtigheden aan de sage ontleend zijn, dan wel

de sage aan de plegtigheden. Onder anderen werd het huwelijk van Zeus en Hera — het heilige huwelijk, zoo als men het te Athene noemde, — in meer dan één Griekschen staat door feestelijkheden herdacht die dit huwelijk zelf moesten voorstellen, om het even of men dit eenvoudig in verband met menschelijke huwelijken, die er een uit de godenwereld gegrepen voorbeeld in vonden, of wel als eene natuurmythe moet beschouwen, wat zeker daardoor eenige waarschijnlijkheid bekomt dat de koekoek, die reeds bij de Grieken als regenprofeet bekend stond, in de sage van het heilig huwelijk eene hoofdrol vervulde. Aan dit heilige huwelijk knoopte zich dan weder het reeds meermalen genoemde Boeotische poppenfeest (daedala) vast. Hera, zoo heette het in de sage, was met Zeus in onmin geraakt, en deze, na vergeefs getracht te hebben om zich op andere wijze met haar te verzoenen, werd eindelijk op het denkbeeld gebragt om den schijn aan te nemen als wilde hij een nieuw huwelijk sluiten. Uit een boomstam werd nu een beeld gesneden dat voor de gewaande bruid moest dienen; gesluijerd werd het in den wagen geplaatst waarin den oppergod zijne bruid zou worden toegevoerd; en toen nu Hera, in woede ontstoken, op het bruidsgeleide toeschoot en de bruid haren sluijer ontrukte, ontwaarde zij het bedrog en liet zij zich tot verzoening met haren gemaal bewegen, schoon zij het houten voorwerp harer jaloezij ten vure doemde. Als nu de Plataeërs het kleine poppenfeest vierden, dan legden zij stukken vleesch in een bosch van oude eikenboomen neder; weldra zag men raven en andere vogels neerschieten om dit vleesch te rooven; en van den boom waar de eerste raaf die een stuk vleesch geroofd had zich nederzette sneed men een beeld, dat men dan tot aan het groote poppenfeest bewaarde. Wanneer dit feest gevierd werd waren er reeds veertien zulke houten beelden bijeen, die dan door het lot onder de Boeotische steden verdeeld werden; elke stad rigtte voor haar beeld een bruidswagen in; en in plegtigen optogt vertrokken de veertien houten bruiden, elk door eene Boeotische vrouw als bruidsmeisje vergezeld, van de rivier Asopus naar den top van

den berg Cithaeron, die in de Boeotische sage de plaats van het gebeurde was. Aldaar had men een groot altaar van opeengestapeld hout opgerigt, en op dit altaar werden nu van de zijde der steden en door rijke burgers runderen, door de armeren kleinere offerdieren tegelijk met de beelden zelve en met het altaar verbrand. Het is des te minder raadzaam om naar de eigenlijke beteekenis van dit zonderlinge feest te gissen, omdat men het, zoo als meer in dergelijke zaken, over den inhoud der sage zelve niet geheel eens was.

Ook in de dienst van Demeter en Dionysus maakten voorstellingen van hetgeen de sage omtrent de goden meldde die men vereerde, een hoofdbestanddeel der ter hunner eere gevierde feesten uit: op het neêrdalen van dezen naar de onderwereld om zijne moeder Semele van daar terug te voeren, op de omzwervingen van gene bij het zoeken naar hare door den god der onderwereld geroofde dochter, doelden vele der plegtigheden die men bij hunne dienst verrigtte. Dikwijls hadden die plegtigheden in het geheim plaats. Dit was het geval met het om de acht jaren gevierde Dionysusfeest der Delphiërs, waarvan volgens Plutarchus de in het openbaar plaats hebbende feestelijkheden schenen te bewijzen dat alles op de geschiedenis van Semele neêrkwam. De Thesmophoriën of het feest der wetgeving, die men te Athene en in vele andere streken ter eere van Demeter en hare dochter vierde, waren een feest waar slechts vrouwen aan deel mogten nemen en van welks gebruiken geen man kennis mogt dragen; van de geheimenissen in den engeren zin des woords onderscheidden zij zich alleen in zoo ver, als de vrouwen er zonder voorafgaande inwijding bij werden toegelaten. De reeds vroeger gemelde Dionysusfeesten, die in onderscheiden streken en vooral ook te Delphi door de Thyiaden gevierd werden, knoopen zich vooral door de razernij die dezen bezielde aan die geheimenissen vast, waar onmiddellijke inwerking der godheid op hen die ze vereerde het kenmerk van was. Niet alle Dionysusfeesten hadden echter dit karakter, al kenmerkten zij zich meerendeels door de opgewondenheid waarmeê men ze vierde: het

vrolijke feestlied, waarmeê de Eleïsche vrouwen Dionysus als den god die met stierenvoet woedende zijn tempel binnentrad, als den edelen stier begroetten, de gebruiken der Attische Dionysusfeesten, waarvan straks nader, hadden met de woeste bedwelming der Thyiaden niets gemeen. Wat de Thesmophoriën betreft, reeds hun naam duidt aan dat Demeter, de godin van den landbouw, er tevens vooral als de geefster der uit den landbouw voortvloeijende zachtere zeden geëerd werd, en dit karakter van het feest verloochent zich dan ook niet in de berigten die er van over zijn. Men bereidde zich tot het feest door vrij langdurige onthouding, en in Attica werden in elk dorp twee vrouwen van goede geboorte en goeden naam — want daar zag men zeer op: slavinnen en ligtekooijen waren buitengesloten, — door hare vrouwelijke dorpsgenooten gekozen om voor de maaltijden en het verdere beheer van het feest te zorgen. De plegtigheden der twee eerste dagen — want het feest duurde er vijf, — hadden in een buiten Athene en aan zee gelegen tempel plaats: de drie laatste dagen bragt men in den Demetertempel te Athene door, en bij den togt daarheen schijnen de feestvierende vrouwen rollen met de zoogenaamde wetten van Demeter — eenvoudige voorschriften van algemeen zedelijken aard, die de godin naar men zeide bij hare terugkomst na het zoeken harer dochter gegeven had, — naar den tempel gedragen te hebben. Dan volgde een vastendag: treurig zat men aan de voeten van het beeld der godin neder, als om te toonen wat men miste zoo men hare gaven niet kon genieten. De laatste dag was daarentegen een vreugdedag: men riep Demeter aan als Calligeneia, "de moeder van het schoone kind," hetzij met het oog op Persephone, hetzij om het naauwe verband waarin de Griek de groeikracht der natuur, zoo als vooral de verrigtingen van den landbouw ze aan het licht bragten, met de voortplanting van het menschdom dacht, iets wat niet slechts in vele Grieksche spreekwijzen aan den dag komt, maar tevens den sleutel geeft tot zekere min tuchtige symbolen en dansen die op dien laatsten dag zullen zijn aangewend. Een offer tot afwending van

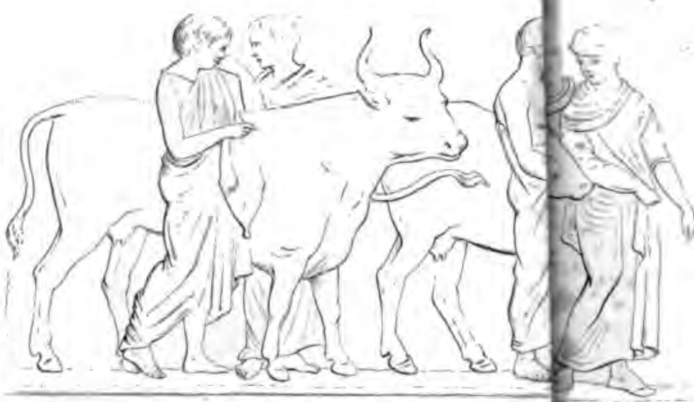
den toorn der godin over hetgeen er welligt bij de viering van het feest mogt zijn verzuimd of misdreven, maakte het einde der Thesmophoriën uit. Dat de strekking van dit en andere Demeterfeesten onder anderen ook was om eene tegenstelling te leveren tusschen het ruwe leven van den tijd, toen men de gaven der godin nog miste, en de betere dagen die men haar te danken had, is iets wat niet slechts in de gebruiken van het feest schijnt te liggen, maar waar bepaalde getuigenissen uit de oudheid voor pleiten; en welligt is het woeste feest, dat volgens een Christelijk schrijver te Ephesus met ontuchtige maskeraden en aanrandingen van ieder fatsoenlijk mensch zal gevierd zijn, eenvoudig als een eerste deel van een Demeterfeest op te vatten, iets wat ook de naam die er aan gegeven werd, het "terugvoeren," schijnt uit te wijzen, want het terugvoeren van Persephone door Demeter uit de onderwereld is een hoofdtrek der Demetersage. Raadselachtig is daarentegen het bij de Thesmophoriën en andere Demeterfeesten heerschende gebruik om spotternijen en vuile taal te wisselen: de reeds in een oud Homerisch lied voorkomende sage, dat dit geschiedde tot herdenking van den spot waarmede Demeter bij haar komst te Eleusis door een oude vrouw aan het lagchen was gebragt, bewijst alleen dat men zich reeds vroeg geen rekenschap van dit gebruik kon geven. Naauw hiermeê verwant is hetgeen men bij Herodotus van de dienst van Damia en Auxesia op Aegina leest, dat men er vrouwenreijen bij had die allerlei hatelijkheden op hare vrouwelijke landgenooten opdischten.

In glans en kosten, in veelzijdig feestgenot gingen de feesten van het rijke en om zijn godsdienstijver beroemde Athene die van alle andere Grieksche staten te boven. In dit opzigt komt vooral het hoofdfeest der stadsgodin, de om de vier jaren gevierde groote Panathenaeën, in aanmerking: de naam, die oorspronkelijk Athenaëen geluid en eenvoudig een feest ter eere der godin Athene beteekend zal hebben, bekwam door het voorvoegsel eene nevenbeteekenis, waardoor het feest zich als een vereenigingsfeest van het Attische volk, als een "feest van alle Atheners" voordeed. Men vierde het in den

zomer, ten minste vier dagen achtereen. De eerste dagen schijnen aan wedstrijden gewijd te zijn geweest, eerst van worstelaars en dergelijke kampvechters, daarna van wagens en paarden; en bij den wagenren, waar de eigenaars zelve hunne talenten als wagenmenners schijnen ten toon gespreid te hebben, kon men den voerman een man ter zijde stellen die met hem den wagen besteeg en met wien hij dan, als hij de baan had afgelegd, nog buitendien te voet om het hardst moest loopen. Reijen, zoo van knapen als van volwassenen, wedijverden deels in het uitvoeren van den krijgsdans in volle wapenrusting, dien men zeide door de godin zelve het eerst te zijn uitgevoerd toen zij de overwinning in den strijd tusschen goden en reuzen behaald had, deels in het voordragen van liederen. Pisistratus zal het voordragen der Homerische zangen, Pericles allerlei wedstrijden in de toonkunst hebben ingevoerd, waarvoor hij een afzonderlijk gebouw, het Odeum, liet oprigten. Een der nachten van het feest werd voor de nachtwake uitgekozen, die niet slechts door reidansen van jonge meisjes maar ook door den fakkelloop werd opgeluisterd, een wedloop die trouwens ook ter eere van andere goden plaats had en waar, naar het schijnt, een aantal jongelingen met en andere zonder fakkels om het hardst liepen: ging iemands fakkel uit, dan was hij den prijs kwijt, haalde een ander zonder fakkel hem in, dan moest hij zijn fakkel aan dezen overhandigen, en wie het eerst met brandende fakkel de eindpaal bereikte was overwinnaar. Als prijzen werden bij deze wedstrijden vooral vaten van sierlijk Attisch aardewerk, gevuld met olie van de heilige olijfboomen der godin, uitgereikt; doch voor de burgers die de op hunne kosten gekleede en geoefende reijen hadden zien zegepralen, waren metalen drievoeten de prijzen, die zij dan met toepasselijke opschriften voorzien als wijgeschenken naar den burg bragten. Het fraaiste schouwspel leverde echter de laatste dag van het feest. Een prachtkleed, waarin Atheensche vrouwen en meisjes allerlei voorstellingen uit de sagen der godin en de heldenfeiten der Atheensche geschiede-

nis geborduurd hadden, werd als zeil aan den mast van een op rollen voortbewogen schip gehecht en zoo naar den voet van den burg gevoerd, om van daar naar den tempel der stadsgodin gebragt en haar als wijgeschenk aangeboden te worden; en aan den optogt die hierbij plaats had nam alles deel wat te Athene eene feestvertooning luister kon bijzetten: de edelste burgerdochters der stad als korfdraagsters, gevolgd door jonge meisjes uit de in de stad woonachtige vreemdelingen die haar zonneschermen en stoeltjes moesten nadragen; de schoonste en eerwaardigste grijsaards, met olijftakken in de hand; de Attische ruiterij met hare bevelhebbers aan het hoofd en op haar best uitgedoscht, en de verdere burgermagt in volle wapenrusting; de overwinnaars in de pas gevierde spelen, waaronder die in de wagenrennen vooral door de pracht hunner overwinnende twee- en vierspannen zich onderscheidden; zelfs de vrijgelatenen, aan de eikentakken kenbaar die zij in de hand droegen, volgden den trein. Al de talrijke staten die voor Atheensche koloniën golden zonden tot het feest een rund tot offer, en het getal der geslachte offerdieren was dan ook groot genoeg om eene algemeene verdeeling van vleesch onder de burgers naar de dorpen waar zij toe behoorden te verordenen.

Een ander glansrijk feest dat met regt voor Atheensch kon gelden, al werd het ook elders gevierd, was het groote feest dat tijdens den Peloponnesischen krijg door de Atheners op Delos ter eere van Apollo verordend werd, nadat eerst het eiland door verwijdering van alle aldaar begraven lijken plegtig gereinigd was. Blijkbaar moest het evenzeer eene algemeene vereeniging der verbondenen en onderdanen van Athene zijn als de Olympische spelen, waar het de viering om de vier jaren meê gemeen had, voor de geheele Grieksche natie; en de plaats was hiertoe goed gekozen, want Delos was de hoofdzetel der Apollo-dienst in de Aegaeïsche zee: reeds in oude tijden kende men er een dergelijk feest als de Atheners er thans hernieuwden, en vooral was de Delische eeredienst beroemd om de schoone reidansen die men er uitvoerde, zoo als de "kraanvogeldans," naar het heette eene voorstel-

ling van het gebeurde in den doolhof op Creta waar Theseus den weg uit gevonden had, maar naar den naam te oordeelen welligt eenvoudig eene nabootsing der zeker vrij fantastische bewegingen die den kraanvogel eigen zijn. Wedstrijden van onderscheiden aard hadden er plaats, maar het feestgezantschap, dat de Atheners op een daartoe ingerigte galei er zonden, zal zeker de eerste plaats bij de feestelijkheden hebben ingenomen. Uit de geschiedenis van den dood van Socrates is het bekend, hoe heilig het feest in de oogen der Atheners was: niemand mogt ter dood gebragt worden zoolang het schip met het feestgezantschap niet terug was. En hoe veel pracht er aan het feestgezantschap uit Athene besteed werd, zal men het best inzien als men bedenkt wat de rijke Nicias, toen hij er het hoofd van was, er voor deed: omdat de Deliërs bij de komst van het schip zich aan den oever verdrongen en dus den optogt deden mislukken die de landing volgen moest, liet hij het schip niet Delos zelf maar het naburige eiland Rhenea aandoen, en vandaar een prachtige brug over de straat slaande die de twee eilanden scheidde, voerde hij den volgenden morgen het gezantschap met de offers en reijen die er bij hoorden in statigen optogt naar den Delischen tempel.

Ten slotte dient er nog gelet op de Attische Dionysusfeesten. Zonder woede of geestverrukking maar met gulle vrolijkheid werden zij gevierd, en vooral waren de landelijke Dionysiën, die men midden in den winter vierde, een echt boerenfeest, dat door ieder huisgezin voor zich of met de buren gevierd werd, waar de dochter des huizes als korfdraagster, op het netst uitgedoscht, met de offergereedschappen, en andere leden van het gezin met den bok die als offer dienen moest en de gaven van den god, kruiken wijn en vijgen, aan den feestoptogt deelnamen, terwijl slaven het bekende bij de Dionysus- en Hermesdienst gebruikelijk symbool droegen dat trouwens aan een wasdom gevenden god voegde, en de heer des huizes het hierop toepasselijke lied zong. Was de optogt geëindigd en het offer den god aangeboden, dan bragt men het verdere van den dag in vrolijkheid

door, en onder anderen was het springen op een met vet besmeerden wijnzak, waar men natuurlijk, vooral bij een Bacchusfeest, al zeer ligt afgleed, een der gewone vermakelijkheden. In de stad had dan later, tegen het einde van den winter, het feest plaats dat men, naar het schijnt, zoowel het bloemen- als het perskuipenfeest kan noemen. Het duurde drie dagen, en de eerste dag was voor elkeen een feestdag, want dan proefde men den nieuwen wijn, en slaaf noch daglooner mogt men dan beletten er zich te goed aan te doen, terwijl de kinderen, van drie jaar en ouder, zich ter eere van het edele vocht en hem die het gaf met bloemen bekransten. Vreemder was het karakter van den tweeden feestdag, het reeds vermelde "kannenfeest". Men wisselde op straat allerlei luidruchtige spotternij, men hield gemeenschappelijke maaltijden waarbij elk zijn eigen kost meêbragt en zijn wijn in zijn eigen kan mengde, men dronk onder trompetgeschal, en wie zijn kan het eerst ledigde kreeg een zak wijn tot prijs. Maar de tempels der hemelgoden waren gesloten, de kransen die men bij het feestmaal droeg legde men er dus niet, zoo als doorgaans, als wijgeschenken af, de dooden werden gezegd uit hunne graven te komen, zoodat men voorbehoedmiddelen tegen hun invloed nam en den dag als van ongunstige voorbeteekenis brandmerkte, en de godsdienstige plegtigheden bepaalden zich tot de geheime offers die op de veertien altaren van het oudste heiligdom van Dionysus door even vele daartoe door den "koning" aangestelde vrouwen verrigt werden, en tot het hiermede in verband staande raadselachtige huwelijk der "koningin" met den god. Was het kannenfeest oorspronkelijk een doodenfeest dat later met een Dionysusfeest versmolt, of heeft men hier aan het karakter van Dionysus als god der onderwereld te denken? Die vraag is moeijelijk te beantwoorden, schoon zeker het eerste waarschijnlijker is omdat Dionysus wel als de gestorven god of de god die naar de onderwereld afdaalt, maar niet als schimmengod in de sage voorkomt. De sluiting der tempels en het bezigen van afzonderlijke kannen voor elken feest-

vierder verklaarde men door eene quasi-historische sage omtrent Orestes die, ongereinigd van den moord zijner moeder te Athene aangekomen, door den koning dier stad niet onvriendelijk ontvangen maar toch tevens belet was om de burgers van Athene en de tempels der goden door naauwe gemeenschap te ontreinigen. Het pottenfeest, dat op den derden dag van het feest gevierd werd, doet zich insgelijks als een doodenfeest voor, daar men er aan Hermes den god der onderwereld potten met warmoes wijdde, maar het ontbrak toch ook niet aan echt Bacchische vrolijkheid. Van de groote of stads Dionysiën, die in de lente te Athene gevierd werden en jonger waren dan de reeds vermelde feesten, zijn minder bijzonderheden bekend; maar daar zij in een tijd vielen dat Athene in zijn bloeitijd wegens het voor de zeevaart passende saizoen reeds vol vreemdelingen en vooral door gezantschappen uit de onderworpen staten druk bezocht plagt te zijn, spreekt het van zelf dat het er althans niet minder prachtig en vrolijk toeging, en het is dan ook hier, zoo wel als bij de Lenaeën, dat de eigenaardige feestelijkheden der Attische Dionysusdienst, de tooneelvoorstellingen, hare plaats vonden.

Den oorsprong dier voorstellingen vindt men in de reijen die bij de Dionysusfeesten hare liederen en dansen uitvoerden. De phallische liederen die men bij de optogten met het reeds vermelde symbool zong, waren natuurlijk dartel en uitgelaten, en reeds de hun eigene maatbeweging, de drie trocheën van hun "maakt den god wat ruimte" en "hij wil juist door 't midden," geven een vrij helder denkbeeld van den geest dien zij ademden. Den geheel verschillenden aard der van echt dichterlijke feestvreugde en geestverrukking getuigende dithyrambe, die door geoefende reijen ter eere van Dionysus werd voorgedragen, hebben wij uit een fragment van Pindarus leeren kennen. Met de liederen kwamen de dansen overeen die men er bij uitvoerde: het moest heel wat schelen of de rei die een dithyrambe zong een aan het onderwerp van haren zang passend gebaardenspel in hare dansbewegingen ten toon spreidde, dan of als saters verkleede boerenjongens al de ligt-

voetigheid en schalkschheid aan den dag zochten te leggen die hunne rol voegde, of wel in nog lachverwekkender tooi en met nog luchtiger en doller dans de mimiek hunner Dionysusliederen leverden. Maar bij het een en het ander sloop op den duur hetzelfde in: een persoon die hetzij door talent voor zang en voordragt, hetzij door het potsierlijke zijner grappen zijn dorpsgenooten de baas was, nam tegenover de rei eene hem waardige plaats in; wat vroeger meest pleizier voor de deelnemers was begon meer en meer een schouwspel voor anderen te worden; had men reeds vroeger welgeëffende dansplaatsen met een Dionysus-altaar in het midden, thans werd er een houten stellaadje bij opgerigt, opdat men beter zou kunnen zien hoe alles toeging; wedijver kwam er bij door den prijs waar men spreker of potsenmaker voor zijne voordragten of aardigheden meê beloonde; weldra werden die voordragten niet meer voor de vuist gehouden maar zorgde men er voor dat de rei wist wat zij zeggen en doen moest; en bij een zoo dichterlijk en van zin voor het schoone bezield volk als de Atheners, maar alleen ook bij zulk een volk, moest hieruit als van zelf het treurspel van Aeschylus, met zijn door kleeding en vertoon en taal als echte heldenfiguren gekenmerkte spelers, zoowel als het blijspel van Aristophanes, met zijn geestige scherts over al wat de dag leverde, maar tevens met zijn onnavolgbaar schoone en in het opvatten en weergeven van natuur en leven ongeëvenaarde reizangen, voortspruiten; want de twee soorten der Bacchusreijen vindt men op het Attische tooneel terug, terwijl het saterspel, dat een aanhangsel van het treurspel uitmaakte en er meest door zijn vrolijker toon en zijn steeds uit saters bestaande rei van verschilde, het eigenlijk karakter der Dionysusdienst het naast bleef vertegenwoordigen, toen dit in de andere soorten van tooneelpoëzij reeds verloren was gegaan. De vertooningen, vroeger door de dorpsgenooten en zonder veel kosten op touw gezet, werden thans een voorwerp der staatszorg. Een ruime en wel ingerigte schouwburg, groot genoeg voor burgers en vreemdelingen, werd er aangelegd; rijke burgers uit de onderscheiden stammen moesten de zorg voor het klee-

deel.' HERC. Maar heb ik er dan waarlijk geen regt op? PISTH. Op mijn woord van eer; en zeg mij maar eens, heeft uw vader u al bij zijn broederschap laten inschrijven? HERC. 't Is waar ook, daar is nog nooit iets van gebeurd. PISTH. Gij ziet dus, het best is maar dat gij u aan onzen kant houdt." Dat doet Hercules dan ook; hij en de barbaarsche god overstemmen Poseidon; en het stuk eindigt met een luisterrijk tooneel, waarbij de gelukkige Pisthetaerus, onder het feestgejuich van het vogelkoor, zijne bruid het "koningschap" naar huis voert.

Zoo kende men ook in Griekenland de belagchelijke zijde eener geheel op menschelijke leest geschoeide godenwereld; zoo maakte men er zich zelfs op de feesten der goden vrolijk mede. Was dit nu iets wat in het oog van een eerzaam Athener voor ligtvaardige spotternij moest gelden? was Aristophanes een man wiens lust het was om het heilige te verguizen en af te breken? Geenszins: de nieuwe wijsheid, die alles beter wist dan de voorvaderen en al wat men vroeger geloovig voor het werk van Zeus hield door werkingen der natuur verklaarde, stuitte hem tegen de borst; belagchelijke voorstellingen der goden waren een gewoon vermaak voor een volk dat een Diagoras van Melos als godloochenaar ten dood toe vervolgde en omtrent de eeredienst waarlijk niet onverschillig was; en buitendien, vond niet Aristophanes reeds een voorlooper in den zanger der Odyssea, die de Phaeaken op het verhaal vergastte hoe Aphrodite en Ares door Hephaestus op overspel betrapt en ten spot voor alle goden gemaakt waren? Men was te Athene zoo bang niet voor scherts; met een grap kon men zich van heel wat onaangenaamheden afmaken die men zich door baldadigheid op den hals had gehaald; en vooral, het was niet slechts o v e r maar nog meer m e t de goden, dat men zich op de feesten vermaakte. Vreugde paste hun die aan een feest der goden deelnamen. "Ook de ouden wordt de knie los," zoo beschrijft het koor in de Kikvorschen de stemming die bij het feest heerscht; "alle verdriet, al hun jaren schudden zij af bij hun heilige feestviering."

"Demeter," heet het iets verder, "gij die de heilige geheimenissen bestuurt, sta ons bij en waak over uw koor; laat mij veilig den ganschen dag pleizier hebben en dansen, en heel wat scherts maar ook heel wat ernstigs vertellen, om na een uwer waardige en regt vrolijke feestviering de krans der overwinning te behalen." En wat was nu de tijd dier feestelijke stemming? Het was de vreeselijke tijd der tweede ballingschap van Alcibiades, toen Athene, met de gansche magt van Griekenland en Perzië in strijd en door burgertwisten geteisterd, reeds op het punt had gestaan om al zijn magt te verliezen en niet dan in het wanhopige middel redding had gevonden om, terwijl vele der edelste burgers ten gevolge der heerschende twisten verbannen of van hun burgerregt beroofd waren, alle slaven die de vloot hielpen bemannen maar dadelijk tot burgers te verheffen; toen ook de vreugde dier redding vergald was door het doodvonnis dat men over de zegevierende veldheeren had moeten uitspreken, omdat zij niet naar eisch voor de schipbreukelingen gezorgd hadden; toen de vloot reeds zeilreê lag welker vernieling bij Aegos Potami het sein tot den val der stad zou zijn. De uitputting die overal heerschte zag men tot in de havelooze kleeding van het koor. Maar zelfs dit belette den Athener niet om het oude Dionysusfeest in den schouwburg naar eisch te vieren, den dichter niet om al zijn talent bij de feestelijkheid ten toon te spreiden. "Danslievende Iacchus" zoo zingt het koor den god der geheimenissen toe, "gij die de schoonste feestmelodie gevonden hebt, neem gij aan onze feestelijkheid deel. Gij zijt het immers die ons ook met gescheurde kleederen en gespleten muilen, goedkoop en prettig, dansen en spelen laat; het is waarlijk zoo kwaad niet als een mooije mededanseres een scheurtje in haar kleed heeft." Die levenslust die hier den Athener in al de ellende van zijn toestand nog stof tot vrolijkheid doet vinden, die welligt heel wat deel in het geheim had wat hem ook na de ergste verliezen nog zoovele jaren zijne vijanden het hoofd deed bieden, zij was het die hem aan die gelukkige goden verbond, in wier feesten zich al de vreugde zijns levens

vereenigde. Slechts voor goden die voor elke vreugde vatbaar waren, voor goden op wie de scherts van Aristophanes vat had, deugden de feesten die de Griek ter hunner eere vierde; slechts feesten ter eere van zulke goden gevierd voegden het Grieksche volk, en stelden het in staat om zijn levenslustigen en voor al het schoone ontvankelijken zin ten volle te ontwikkelen.

GEHEIMENISSEN.

Even als de tempels der goden de schoonste en meest in het oog vallende gebouwen der Grieksche steden waren, even zoo waren de godsdienstige feesten de lichtende punten in het maatschappelijk leven der Grieken, de tijden waarin het volk zich tot gemeenschappelijke godsvereering, gepaard met gemeenschappelijk levensgenot, vereenigde; want reeds zagen wij uit het voorbeeld van de Hyacinthiën en andere dergelijke feesten, dat zelfs treurfeesten dit karakter niet ten einde toe behielden maar ook werkelijke feestvreugde boden. Doch even als men tempels had die voor het volk zelden of nooit toegankelijk waren, zoo had men ook plegtigheden waar het van was uitgesloten, en reeds meer dan eens hebben wij op godsdienstige handelingen gewezen die òf door dat slechts enkele personen er deel aan namen, of door dat zij die er aan deelnamen, zoo als aan de Thesmophoriën de Attische vrouwen, tot geheimhouding verpligt waren, eenigermate het karakter van geheimenissen hadden.

Wat was nu de reden dat er naast vele openlijke feesten waar het volk aan deel nam, toch ook weder geheime plegtigheden in zwang waren? Met betrekking tot elke afzonderlijke eeredienst is dit moeijelijk uit te maken, en onder anderen bepalen de geheime diensten zich niet tot een afgesloten klasse van goden. Naast de ge-

heime plegtigheden ter eere van Demeter en Dionysus, die vooral goden der onderwereld zijn, had men geheimenissen van Zeus op Creta, van Hera te Argos, dus van godheden die zich boven alle andere als echte hemelgoden kenmerkten[1], en met de Thesmophoriën die de Attische vrouwen als Demeterfeest vierden, kan men het feest van Ares, dat in Laconica alleen door mannen gevierd werd, in allen deele gelijkstellen. Dat naast vele oude goden ook Sosipolis, de eerst sedert een betrekkelijk nieuw voorval te Elis vereerde "redder der stad", met een dienst geëerd werd, die zich door geheele uitsluiting van elkeen behalve de priesteres en door gebruiken kenmerkte waardoor de god ook aan haren blik werd onttrokken, is reeds vroeger opgemerkt. Daarentegen is het niet moeijelijk om in het algemeen den zin van het geheim te vatten waarmede men de dienst van enkele goden hier en daar omhulde. Één oogpunt waaruit dit geheim te beschouwen is vindt men in den wensch van Ajax in de Ilias aan de hand gegeven, dat zijne spitsbroeders de goden toch zachtjes ten zijnen behoeve bij zijn strijd met Hector mogten bidden, opdat de Trojanen het niet merken mogten: als men meende het middel gevonden te hebben om de goden gunstig voor zich te stemmen, dan was men er natuurlijk op uit om dit middel voor zich te bewaren en geen ander er kennis van te geven. Als van dien aard kenmerkt zich vrij duidelijk het geheim in de plegtigheden die men te Hermione in Argolis op een jaarlijksch feest ter eere van Demeter de Aardgodin (Chthonia) verrigtte. De geheele bevolking, met de priesters en overheden aan het hoofd, en verder mannen, vrouwen en

[1] Ook de Bevalligheden hadden volgens Paus. IX, 35 te Athene een geheime dienst, maar hierbij heeft men bij het zoeken naar den aard der geheimenissen minder baat, dan men op het eerste gezigt en vooral met den Hollandschen naam dezer godinnen voor oogen meenen zou; want haar Grieksche naam laat zoo onderscheiden opvattingen toe en zij komen in zoo verschillende verbindtenissen met andere goden voor, dat haar karakter in verband met haar geheime dienst te Athene volstrekt niet als zeker kan beschouwd worden.

kinderen, allen in het wit gekleed en met een bijzondere soort van bloemen bekranst, nam aan den optogt deel waarmede men de offerkoeijen, uit de half wilde kudde genomen en dubbel weêrspannig door de ketens die men haar had aangelegd, naar den tempel der godin voerde. Aan de deur van den tempel gekomen liet men de eerste offerkoe los; zoodra zij er binnen gestormd was sloot men de deuren; het werk van het offeren was dan aan vier oude vrouwen overgelaten, die op troonen gezeten het dier afwachtten en het met een sikkel moesten afmaken; na het dooden der eerste koe opende men de deuren om achtereenvolgens met de verdere offerdieren eveneens te handelen; en als eene eigenaardigheid van het feest, als een soort van wonder dat er bij plaats had, verhaalde men dat al de offerdieren bij het slagten steeds op dezelfde zijde nederstortten waarop het eerste gevallen was. Nu had men wel in den tempel een beeld der godin of een ander hoogvereerd heiligdom wat niemand buiten de vier offeraarsters kende; maar toch ligt het voor de hand om bij de hier vermelde feestelijkheid, waar alles openlijk was behalve alleen de handeling van het dooden der offerdieren en waarbij een wonder die handeling begeleidde, vooral aan een geheimhouding van gebruiken te denken, die men, als door het welgevallen der godin geijkt, niet aan anderen wilde bekend stellen.

Evenzeer intusschen als de Grieken om zulke aan menschelijke belangen ontleende redenen het beginsel van geheimhouding in enkele eerediensten konden opnemen, kon ook hunne opvatting van het wezen der goden die zij vereerden, de eerbied dien zij hunne goden toedroegen, hen er toe brengen om de plegtigheden hunner godsvereering in een geheimzinnig duister te hullen. De veelzijdigste rigtingen konden in eene godsdienst veld winnen die, zoo als de Grieksche, op losse overleveringen rustte en dus niet slechts, zoo als vroeger gebleken is, voor het indringen van vreemde elementen open stond, maar ook aan hetgeen zich op godsdienstig gebied in het gemoed des Griekschen volks zelf ontwikkelde het regt tot die ontwikkeling

niet ligt kon ontzeggen, al strookte het ook niet met de algemeenst gangbare voorstellingen. Aan de zijde der gewone dierenoffers waar de mensch als met de goden zelve aanzat, had men eensdeels in sage en offergebruiken eene strekking om slechts die offergaven te billijken die zonder bloedvergieten den goden gebragt werden, anderdeels vereering der goden door menschenbloed; en hoe kon het bij zulk eene verscheidenheid van opvatting anders zijn, of naast de godsvereering die zich in vreugdebetoon en feestelijkheden openbaarde en waar de goden zelve zich voordeden als behagen scheppende in en deelnemende aan de vreugde hunner vereerders, moest ook die opvatting van het goddelijke in de eeredienst vertegenwoordigd worden die den mensch niet dan met ontzag en vrees het onzienlijke doet, naderen? Reeds zagen wij hoe men bij gebeden aan de goden steeds te kennen gaf dat men ze in dien vorm wenschte aan te roepen waarin zij zelve zich het liefst zagen aanroepen; en met de stemming ten opzigte der goden die zich in dit gebruik openbaart, komt het ten volle overeen dat zoo er ergens, om het even om welke redenen of op welke wijze, een meer of min geheime dienst had veld gewonnen, men schromen moest om die dienst te verwaarloozen of anders in te rigten. Aan aanleidingen om bepaalde diensten in het geheim te verrigten kan het niet ontbroken hebben. Vooral bij de vereering van die goden, die door de sage met de onderwereld in verband gesteld werden, waren geheime plegtigheden zeer gewoon, en het is niet vreemd dat men hen met meer schroom naderde dan de godheden van den Homerischen Olympus. Bij de geheime dienst van Sosipolis ligt het misschien nader voor de hand om aan den eerbied te denken dien men voor een op zoo gewigtig een oogenblik en op zoo wonderbare wijze geopenbaarde godheid moest koesteren, dan aan een streven om niemand buiten den staat die hem vereerde in zijn gunst te laten deelen; want hij had zich als echten landsgod der Eleërs voorgedaan, en het geheimzinnige van zijn dienst stond blijkbaar minder met de gebruiken die er heerschten, dan met het

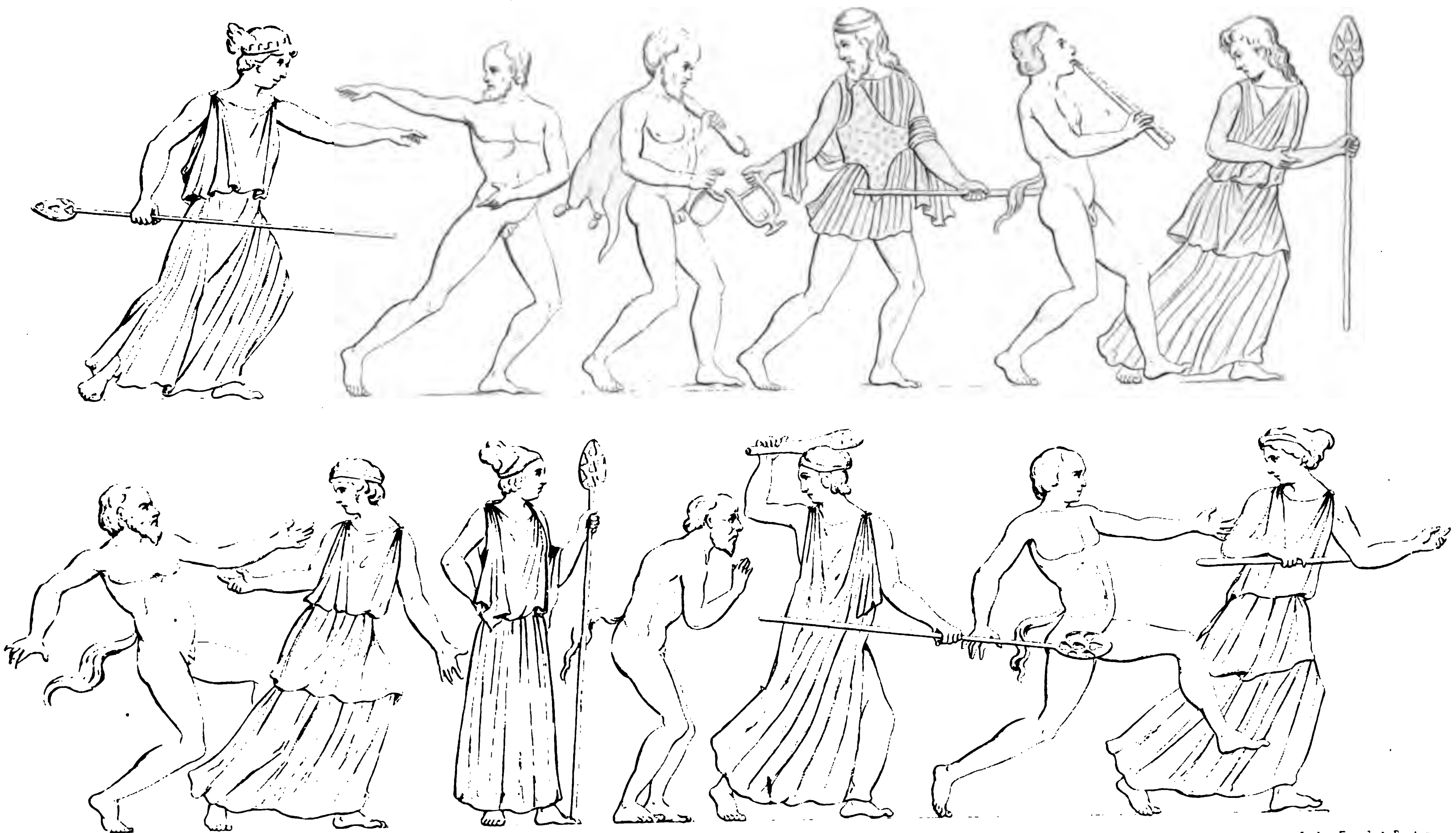
ontzag in verband dat door zijn beeld werd ingeboezemd. Voorts moest het natuurlijk voorkomen om in die diensten waar men herdacht en voorstelde wat in de sage als voorvallen uit het leven en lijden der goden zich voordeed, de geheimhouding te bezigen, die men immers ook waar het de meer geheime en huiselijke zaken van het menschelijk leven geldt in het oog pleegt te houden; en bij de dienst van Hera, waar haar huwelijk met Zeus in sage en feestgebruik op den voorgrond kwam, kan het geheim waarmede men sommige plegtigheden verrigtte zeer wel uit iets van dien aard verklaard worden. Slechts wachte men zich om in elke geheime dienst iets dergelijks te zoeken. Met in zulke zaken het min bekende steeds uit het bekendere te willen verklaren miskent men de veelzijdigheid der Grieksche godsdienst; en geeft die veelzijdigheid reeds regt om a priori aan te nemen, dat veel van hetgeen men in de geheime eerediensten der Grieken vindt uit min voor de hand liggende redenen verklaard moet worden, het wezen van sommige, en dat wel de beroemdste en merkwaardigste, geheimenissen der Grieksche godsdienst geeft een blik op het ontstaan dier diensten, waardoor de kring binnen welken men zich bij hare beschouwing bewegen moet nog aanmerkelijk schijnt te worden uitgebreid.

Er bestonden namelijk in Griekenland twee soorten van eeredienst, waar hier nog weinig of niet op gewezen is en welker beschouwing de Grieksche godsdienst van een nieuwe zijde zal doen kennen. Vooreerst had men diensten, welker aard van een onmiddellijke inwerking der godheid op hem die er aan deel nam scheen te getuigen, diensten waarbij men in een toestand van geestverrukking geraakte, die als een bevangen zijn door de godheid beschouwd werd. Tot de geheimenissen kan men deze diensten in zoo ver rekenen als er iets bovennatuurlijks, iets alleen door de onzigtbare inwerking van den god verklaarbaars in den buitengewonen toestand scheen te zijn waar de bevangenen in verkeerden, en men beschouwde dezen dan ook als in zulk een toestand ingewijd, al was ook de inwijding niet door

zigtbare plegtigheden geschied. Maar als men ze zoo beschouwde en zulke uitdrukkingen er van bezigde, ontleende men ziens- en zegswijze aan andere diensten waartoe men in der daad door eene geregelde en zigtbare inwijding werd toegelaten, en dit waren de eigenlijke geheimenissen van Griekenland, waarvan die van Eleusis de voornaamste en beroemdste waren. En even als men nu de diensten die zich door geestverrukking kenmerkten wat de inwijding betrof met de geheimenissen scheen gelijk te stellen, even zoo bezigde men ook, waar men deze bedoelde, uitdrukkingen die ze met het karakter der geestvervoering schenen te stempelen, schoon dit er in der daad niet anders aan eigen was, dan voor zoo ver men in elke echt feestelijke stemming iets dergelijks kan zoeken. De naauwe betrekking tot de goden, waarin men hetzij door de inwijding hetzij door geestverrukking scheen te geraken, hadden trouwens beiderlei diensten gemeen, en hare onderlinge verwantschap komt ook in verschijnselen aan het licht die met haren invloed op de Grieksche volksdenkbeelden in verband staan.

Onder de door geestverrukking gekenmerkte diensten was die van Dionysus den wijngod het meest algemeen verbreid, en zoo zij niet de oudste was, zoo dagteekende zij toch zeker uit een zeer ouden tijd. In het Homerische heldendicht vindt men ze wel niet vermeld, maar aan Dionysus wordt toch in de Ilias de naam van "razende" gegeven, en de sage bij welker vermelding dit geschiedt, die van Lycurgus die de voedsters van den god geslagen en hare offers op den grond geworpen maar hiervoor door blindheid en een vroegen dood geboet had, herinnert zeer aan dergelijke sagen uit Peloponnesus en vooral uit Boeotië, waarvan het ongelukkig lot van verachters der razende Dionysusdienst den inhoud uitmaakt, b. v. aan die van den Thebaanschen vorst Pentheus, die de nieuwe dienst den kop zocht in te nijpen, ook toen zijne vrouwelijke bloedverwanten, die zich anders in denzelfden zin verklaard hadden, door den god bevangen en in dolle woede naar het naburige gebergte geijld waren, en die, toen hij zich insgelijks daarheen begaf om de feestvierende vrouwen

te bespieden, door zijne eigene moeder en hare gezellinnen voor een leeuw aangezien en in stukken gescheurd werd. Over het geheel werd Thebe als de vroegste zetel der Dionysusdienst in Griekenland beschouwd: de gewoonste sage omtrent den oorsprong van den god deed hem den oppergod uit eene Thebaansche moeder geboren worden. In zoo ver deed dus de god zich als een echten Griek voor, en ook de namen waarmede men de door hem bevangen vrouwen noemde, — want het waren vooral vrouwen die zijne werking ondervonden, — Thyiaden, de woedenden, Bacchen, de luid roependen, zijn woorden van zuiver Griekschen oorsprong. Hevige overspanning, gepaard aan het gebruik van de gave des gods zoo als het Zuiden ze levert en zoo als zuidelijke naturen er door aangedaan worden, verklaart den toestand waarin men bij de ouden die vrouwen geschetst ziet. Met reeënvellen los omhangen, met wijnloof en klimop, de heilige planten van den god, bekranst, en een staf van bijzonderen vorm, den thyrsus, zwaaijende, kozen zij voor hare woeste dansen bijna ontoegankelijke bergstreken, waar vooral in den winter, den regten tijd der Dionysusfeesten, menig gevaar haar dreigde. Het dier dat haar in handen viel werd verscheurd en raauw verslonden; slangen zwaaiden zij om hare hoofden; heftige aanroepingen van den god getuigden van hare overspanning en bedwelming, totdat afmatting de plaats der opgewondenheid innam en de straks nog razende vrouwen dikwijls op geruimen afstand van het tooneel harer woeste godsvereering door slaap bevangen deed nederstorten. Zoo vond men eens, tijdens den Phocischen of heiligen krijg, die in het midden der vierde eeuw woedde, op de markt eener Locrische stad, nabij den berg Parnassus, een aantal slapende vrouwen, die zoo straks op den berg het "wiegekind" gewekt hadden; want dat de Parnassus een der hoofdtooneelen der Dionysusdienst was, en dat bij het daar gevierde feest vooral de dood en wedergeboorte van den god herdacht werd, is reeds vroeger vermeld. Doch in weerwil van het vele ruwe krijgsvolk, dat zich juist in de stad bevond, en van de woeste bedrijven waar men in den krijg

EEN DIONYSUS-FEEST.

aan gewoon raakt, wist de bevolking der stad de verdwaalde dienaressen van Dionysus van alle leed te vrijwaren, want in haren bedwelmden en door den god bevangen toestand waren zij heilig, en door haar te beleedigen had men zich onvermijdelijk den toorn des gods op den hals gehaald.

Een vreemd verschijnsel is deze dienst van Dionysus niet. Onder min beschaafde volken, ook die welke geen bedwelmende dranken kennen, is het volstrekt niet zeldzaam dat men door snelle beweging des ligchaams of door oorverdoovend geraas zich in een toestand van bedwelming verplaatst, waar men iets der godheid welgevalligs in zoekt en des te eerder in zoeken mag, omdat in zulk een toestand zich in der daad veel vertoont wat bovennatuurlijk kan schijnen: ongevoeligheid voor verwondingen, de buitengewone ontwikkeling van ligchaamskracht en vaardigheid, die men ook bij krankzinnigen en in sommige ziekten opmerkt, en dergelijke. Op verrassende wijze openbaart zich vooral ook in dit opzigt de overeenkomst in gebruiken en verschijnselen, die men steeds bij weinig ontwikkelde volken, ook bij het grootste verschil in ras en woonplaats, aantreft. De Phrygische dienst van de moeder der goden waar de razernij der feestvierenden tot zelfverminking steeg, en de Phoenicische Baälsdienst waar men in het boek der Koningen van leest, de tot bedwelming voortgezette en met zelfverwonding gepaard gaande dansen waar men onder het slaan der tamboerijn in sommige Mahomedaansche landen zich aan overgeeft, en de wilde feestreijen waarmede onder de in naam Christelijke negers van Haïti de geheimzinnige slangendienst gevierd wordt die er van de Afrikaansche kust is ingevoerd, in de hoofdtrekken herinneren zij allen aan elkander, terwijl de Phrygische diensten en de Grieksche Dionysusdienst aan den eenen, de feestviering op Haïti aan den anderen kant in nog naauwer verband schijnen te komen door de slangen, die bij beide eene hoofdrol vervullen. Om zich van de stemming een denkbeeld te vormen waaruit dit alles voortvloeit, behoeft men trouwens slechts eene gewone Mahomedaansche feestviering met het

luide gebed der aanwezigen bijgewoond en de uitdrukking van hun gelaat gadegeslagen te hebben, en zelfs sommige verschijnselen der hedendaagsche Christelijke opwekkingen zijn van verwanten aard. Aan de Grieken van den oudsten tijd schijnt geestverrukking door sterk geraas niet vreemd te zijn geweest: men vindt althans naast andere zich door geestvervoering kenmerkende diensten ook een Zeusdienst op Creta vermeld, die met de sage van de Cureten, de in volle wapenrusting dansende en met hunne lansen op schilden slaande bewakers van den jeugdigen Zeus, in verband werd gebragt. Later komt intusschen de wapendans waarvan men hun de uitvinding toeschreef, als een eenvoudige feestdans voor. Over het geheel waren de Grieken van den tijd waaruit wij hen het best kennen, geen volk meer voor zulke woeste vertooningen. Men had de Bacchische woede, maar het waren meerendeels vrouwen, en vooral Attische vrouwen, die hierdoor bevangen werden, en reeds zagen wij dat de opvoeding der Attische vrouwen niet strekte om de ontwikkeling van haren geest te bevorderen; en wat vooral merkwaardig is, niet slechts gold wel Dionysus voor een Griekschen god maar toch zijn dienst voor uit den vreemde en eerst na lange zwerftogten van den god in Griekenland ingevoerd, maar buitendien ziet men de Dionysusdienst, voor zoo ver razernij en geestverrukking er heerschte, gedurig in verband brengen en zelfs vereenzelvigen met de in het latere Griekenland welbekende Phrygische diensten, waar anders de godin die men in Griekenland als "moeder der goden" vereerde een grootere rol vervulde, dan de god dien men met Dionysus gelijk stelde; en in de sage werd veelzins op een Thracischen oorsprong der Dionysusdienst gedoeld, wat ook des te meer voor de hand lag, omdat werkelijk in Thracië, even als in het aangrenzende Macedonië, diensten van denzelfden aard ook in den historischen tijd van Griekenland zeer in zwang waren. Dit alles is echter geen reden om de door geestverrukking gekenmerkte dienst van Dionysus voor oorspronkelijk ongriekisch te houden. De Thraciërs der sage, die men in heel wat plaatselijke

overleveringen van Griekenland vermeld vindt, doen zich veeleer als een element der latere Grieksche natie dan als een vreemd volk op Griekschen bodem voor; en terwijl de vraag of zij werkelijk met de Thraciërs der geschiedenis verwant waren, dan wel eenvoudig om eene overeenkomst in naam met hen verward werden, welligt nooit ten volle beantwoord zal kunnen worden, heeft men alle regt om aan te nemen dat er, waar zij in de godsdienstige overlevering of wel, zoo als dikwijls, in verband met de oudste en alleen in de sage vermelde ontwikkeling der Grieksche dichtkunst voorkomen, evenmin als bij dergelijke vermeldingen der Pelasgen aan iets uit den vreemde te denken valt.

Dit laatste punt komt ook bij de beschouwing der geheimenissen van Eleusis in aanmerking, want in de Attische sage omtrent de Demeterdienst aldaar en hare opname in de Atheensche staatsgodsdienst worden insgelijks Thraciërs vermeld, en in deze dienst is anders niets wat den Griek der historische tijden als ongrieksch moest voorkomen. De geheimenissen van Eleusis waren een feest dat in den herfst van elk jaar in Attica gedurende een reeks van dagen door hen gevierd werd die er ingewijd waren. In de sage komt de inwijding voor als aan de Atheners voorbehouden; in de geschiedenis laat men alle Grieken er toe, even als bij de Olympische spelen, terwijl barbaren er buitengesloten worden. Men vierde de geheimenissen in het vlek waar zij haren naam aan ontleenden, aan de grenzen van Attica en Megaris, en hier was ook het tooneel der sagen die er over handelden; maar toch was de stad Athene het punt waar de feestelijkheden een aanvang namen, en vóór de inwijding in de groote geheimenissen, die te Eleusis zelf plaats greep, moest men te Agrae aan de rivier Ilissus, vlak bij Athene, zich in de aldaar in het voorjaar gevierde kleine geheimenissen laten inwijden. Evenzoo had de overheid van den Atheenschen staat, in den persoon van den koning of tweeden archon, die dan ook altijd een ingewijde moest zijn, het bestuur der feestelijkheden en de bezorging der regtszaken die in ver-

band met de feestviering ter tafel gebragt mogten worden; maar van de "feestbezorgers" die hem daarbij ter zijde stonden werden er twee uit de priestergeslachten gekozen, die zich naar twee helden der sage, Eumolpus en Ceryx (heraut), noemden, waarvan gene meest voor een te Eleusis gevestigd Thraciër doorging, terwijl deze nu eens tot de oude heldengeslachten van Eleusis, dan weder tot een koningsgeslacht te Athene gerekend werd; en tot diezelfde twee geslachten, of tot andere die men op dezelfde lijn kan stellen, behoorden ook zij die de eigenlijke priesterschap der geheimenissen uitmaakten, de hierophant, d. i. hij die het heilige openbaart en dus de opperpriester, de fakkeldrager, de altaarmeester, de heilige heraut en de priesteressen die met hen in verband genoemd worden.

In de sage komen de geheimenissen voor als reeds in zeer oude en nog geheel mythische tijden in de Atheensche staatsgodsdienst opgenomen, maar hieraan kan men natuurlijk weinig hechten; en mag men al om de voorafgaande inwijding in de kleine geheimenissen en de vroege verspreiding van de dienst der Eleusinische Demeter in de oudste volkplantingen van Athene reeds in oude tijden het bestaan van zeker verband tusschen de dienst te Eleusis en die te Athene aannemen, de Homerische lofzang op Demeter, waar eene met de geheimenissen in verband staande sage den inhoud van uitmaakt en waar Eleusis geheel als afzonderlijke stad wordt voorgesteld zonder dat er van Athene ook maar met een woord melding wordt gemaakt, schijnt het bewijs te leveren dat Eleusis in den tijd des dichters nog vrij en dus ook de eeredienst die er te huis behoorde nog niet onder het beheer van Athene was. Wat het aanzien der geheimenissen in Griekenland betreft, dat Pindarus ze roemt is geen bewijs dat zij in zijn tijd reeds buiten Attica zeer bekend waren, want vele zijner zangen waren bepaaldelijk voor Atheners gedicht; en is het al onzeker hoe veel men met het oog hierop aan het verhaal van Herodotus moet hechten, waar tijdens den Perzischen krijg een Athener met een Spartaan van de geheimenissen spreekt als van iets waar deze geheel

onbekend meê is, stellig werden zij tegen het einde van den Peloponnesischen krijg minder als een algemeen Grieksch feest beschouwd dan de vier groote kampspelen van Griekenland; want schoon er voor de geheimenissen evenzeer als voor die spelen een wapenstilstand afgekondigd werd, en het hier dan ook meê overeenkomt dat de Peloponnesiërs, die in dien tijd Attica van uit een vast door hen bezet punt des lands het geheele jaar door plunderden, de viering der geheimenissen te Eleusis zelf niet schijnen gestoord te hebben, kon toch de gewone jaarlijksche feestoptogt van Athene naar Eleusis, langs den zoogenaamden "heiligen weg," niet plaats hebben en moest men dus, met verzuim van heel wat plegtigheden, de ingewijden en de bij den optogt vervoerde heilige zaken over zee naar Eleusis zenden, totdat Alcibiades door het vertoon eener aanzienlijke Atheensche landmagt aan dezen staat van zaken althans tijdelijk een einde maakte. Maar het ontbrak in Griekenland niet aan geheime Demeterdiensten die door sagen en gebruiken zich kenmerkten als uit Eleusis afkomstig; en ziet men nog geen halve eeuw na den Peloponnesischen krijg door toedoen van Epaminondas in het door hem van het Spartaansche juk bevrijde Messenië juist zulk een dienst instellen of, naar het heette, hernieuwen, dan kan dit ten bewijs strekken dat het aanzien der geheimenissen, in weerwil van den slag die Athene aan het einde van den Peloponnesischen krijg getroffen had, in de laatste tijden zeer was toegenomen, iets wat trouwens, zoo als later blijken zal, uit de tijdsomstandigheden zich ligt laat verklaren. Het voorbeeld van Lysias, die in weerwil van heel wat bezwaren eene door hem beminde Corinthische slavin te Eleusis liet inwijden omdat hij door andere uitgaven ten haren behoeve toch meerendeels hare eigenares bevoordeelde maar door de inwijding haar zelve een groot voorregt verschafte, bewijst hoe hoog in zijn tijd, de eerste helft der vierde eeuw, de inwijding ook buitenaf geschat werd, en te Athene werd men algemeen reeds op jeugdigen leeftijd ingewijd.

Van hetgeen bij de geheimenissen geschiedde is reeds daarom wei-

luide geloei der aanwezigen bijgewoond en de uitdrukking van hun gelaat gadegeslagen te hebben, en zelfs sommige verschijnselen der hedendaagsche Christelijke opwekkingen zijn van verwanten aard. Aan de Grieken van den oudsten tijd schijnt geestverrukking door sterk geraas niet vreemd te zijn geweest: men vindt althans naast andere niet door geestvervoering kenmerkende diensten ook een Zeusdienst op Creta vermeld, die met de sage van de Cureten, de in volle wapenrusting dansende en met hunne lansen op schilden slaande bewakers van den jeugdigen Zeus, in verband werd gebragt. Later komt intusschen de wapendans waarvan men hun de uitvinding toeschreef, als een eenvoudige feestdans voor. Over het geheel waren de Grieken van den tijd waarin wij hen het best kennen, geen volk meer voor zulke woeste vertooningen. Men had de Bacchische woede, maar het waren meerendeels vrouwen, en vooral Attische vrouwen, die hierdoor bevangen werden, en reeds zagen wij dat de opvoeding der Attische vrouwen niet strekte om de ontwikkeling van haren geest te bevorderen; en wat vooral merkwaardig is, niet slechts gold wel Dionysus voor een Griekschen god maar toch zijn dienst voor uit den vreemde en eerst na lange zwerftogten van den god in Griekenland ingevoerd, maar buitendien ziet men de Dionysusdienst, voor zoo ver razernij en geestverrukking er heerschte, gedurig in verband brengen en zelfs vereenzelvigen met de in het latere Griekenland welbekende Phrygische diensten, waar anders de godin die men in Griekenland als "moeder der goden" vereerde een grootere rol vervulde, dan de god dien men met Dionysus gelijk stelde; en in de sage werd veeltijds op een Thracischen oorsprong der Dionysusdienst gedoeld, wat ook des te meer voor de hand lag, omdat werkelijk in Thracië, even als in het aangrenzende Macedonië, diensten van denzelfden aard ook in den historischen tijd van Griekenland zeer in zwang waren. Dit alles is echter geen reden om de door geestverrukking gekenmerkte dienst van Dionysus voor oorspronkelijk ongrieksch te houden. De Thraciërs der sage, die men in heel wat plaatselijke

overleveringen van Griekenland vermeld vindt, doen zich veeleer als een element der latere Grieksche natie dan als een vreemd volk op Griekschen bodem voor; en terwijl de vraag of zij werkelijk met de Thraciërs der geschiedenis verwant waren, dan wel eenvoudig om eene overeenkomst in naam met hen verward werden, welligt nooit ten volle beantwoord zal kunnen worden, heeft men alle regt om aan te nemen dat er, waar zij in de godsdienstige overlevering of wel, zoo als dikwijls, in verband met de oudste en alleen in de sage vermelde ontwikkeling der Grieksche dichtkunst voorkomen, evenmin als bij dergelijke vermeldingen der Pelasgen aan iets uit den vreemde te denken valt.

Dit laatste punt komt ook bij de beschouwing der geheimenissen van Eleusis in aanmerking, want in de Attische sage omtrent de Demeterdienst aldaar en hare opname in de Atheensche staatsgodsdienst worden insgelijks Thraciërs vermeld, en in deze dienst is anders niets wat den Griek der historische tijden als ongrieksch moest voorkomen. De geheimenissen van Eleusis waren een feest dat in den herfst van elk jaar in Attica gedurende een reeks van dagen door hen gevierd werd die er ingewijd waren. In de sage komt de inwijding voor als aan de Atheners voorbehouden; in de geschiedenis laat men alle Grieken er toe, even als bij de Olympische spelen, terwijl barbaren er buitengesloten worden. Men vierde de geheimenissen in het vlek waar zij haren naam aan ontleenden, aan de grenzen van Attica en Megaris, en hier was ook het tooneel der sagen die er over handelden; maar toch was de stad Athene het punt waar de feestelijkheden een aanvang namen, en vóór de inwijding in de groote geheimenissen, die te Eleusis zelf plaats greep, moest men te Agrae aan de rivier Ilissus, vlak bij Athene, zich in de aldaar in het voorjaar gevierde kleine geheimenissen laten inwijden. Evenzoo had de overheid van den Atheenschen staat, in den persoon van den koning of tweeden archon, die dan ook altijd een ingewijde moest zijn, het bestuur der feestelijkheden en de bezorging der regtszaken die in ver-

Te Eleusis zelf was veel wat den feestvierende aan de Demetersage herinnerde, zoo als de bron waaraan de godin zich het eerst aan de dochters van den vorst des lands vertoond had toen zij, treurende over het verlies harer dochter, den grond van Attica betrad, het Rarische veld dat het eerst door den ploeg doorkliefd was, en de dorschvloer waar Triptolemus, in de sage de eerste landbouwer, zijn graan had gedorscht en waar het reeds vroeger vermelde dorschvloerfeest met meer plegtigheid dan elders in Attica schijnt gevierd te zijn. Echter beperkte zich het geheime en dus meest belangwekkende der dienst tot den ruimen en tot het bevatten eener aanzienlijke volksmenigte ingerigten tempel, die een der schoonste gedenkteekenen van de eeuw van Pericles uitmaakte. Wie de voorloopige wijding der kleine geheimenissen ondergaan had werd door een vroeger ingewijde, die bij hem dus een dergelijke rol vervulde als in de Christelijke gemeente de peter en meter bij den doopeling, aan den hierophant voorgesteld en door dezen, zoo hij bevoegd bleek te zijn om aan de geheimenissen deel te nemen, ook hier ingewijd. Als ingewijde kreeg hij dan aan voet en hand een wollen band als onderscheidingsteeken, maar daardoor was hij nog niet geregtigd om de geheimenissen in den tempel te aanschouwen, want dit viel de ingewijden eerst na een vol jaar, dus op zijn vroegst bij de eerste viering van het feest na hunne inwijding, ten deel, en men onderscheidde dan ook hen die aan de geheimenissen deel hadden in ingewijden en aanschouwenden, nl. hen die zien mogten wat er in den tempel geheims geschiedde. De inwijdingen zullen de priesters natuurlijk eenigen tijd hebben opgehouden, en in dien tijd kan men welligt plegtigheden als het zoogenoemde "werpfeest" stellen, dat met vechtpartijen en het werpen van steenen schijnt gevierd te zijn en dus eene dergelijke voorstelling van het woeste leven vóór de uitvinding van den landbouw moet geweest zijn als die welke bij andere Demeterfeesten gewoon waren. Daarentegen is het niet waarschijnlijk dat de meermalen bij de ouden vermelde Eleusinische kampspelen, waar de prijs in gerst bestond,

tijdens de geheimenissen plaats hadden; want voor kampspelen is de dag de regte tijd, en over dag werd er door de ingewijden gevast, wat natuurlijk op eene treurige bij geen kampspelen passende stemming doelt. Maar na zonsondergang namen zij eerst een uit verschillende bestanddeelen zamengestelden drank, dien Demeter zelve na hare komst te Eleusis en haar ontwaken uit de diepe treurigheid waarin het verlies harer dochter haar gedompeld had, gezegd werd het eerst gedronken te hebben; en verder was de nacht een tijd van vreugde, waarin men onder het licht der fakkels, het geklank van het fluitspel, het feestgejuich ter eere van Iacchus, in vrolijke dansen en feestelijke scherts zich vermeide. Dit alles mogten natuurlijk ook de oningewijden gadeslaan, die er in des te grooter getal aanwezig waren omdat de geheimenissen door den toevloed van ingewijden evenzeer vreemdelingen lokten als de Olympische spelen; maar binnen den tempel verschenen zij reeds om het gevaar niet wat voor hen in elk ter sluik aanschouwen van het heilige gelegen was; want de ingewijden kenden elkander aan zekere teekenen en wachtwoorden, waarvan er een: "ik heb gevast en den beker gedronken, ik heb uit de kist genomen en na er van geproefd (of, naar de gewone maar min waarschijnlijke lezing, na het bearbeid) te hebben heb ik het in de korf en vandaar in de kist gelegd," bewaard is; en men vindt voorbeelden dat zelfs die oningewijden die zonder hun misdrijf te beseffen den tempel waren binnengetreden en door hunne onbekendheid met de herkenningsteekenen zich verrieden, voor hun vergrijp met den dood gestraft werden.

Van dat geheim wat alleen de ingewijden, en dat nog wel eerst geruimen tijd na hunne inwijding, aanschouwen mogten, kan men twee punten als vrij wel bewezen beschouwen: dat er eene werkelijke vertooning, eene zigtbare voorstelling van hetgeen in de sage der geheimenissen vermeld werd, met toepasselijke zangen of voordragten van de zijde der vertooners plaats had; en dat men het ziens waardige en aanlokkende dier vertooning niet dan na het doorstaan van veel angstigs en schrikverwekkends aanschouwde, wat vooral op

het gemoed van hem die voor het eerst tot de aanschouwing werd toegelaten, een diepen en eenigermate zinsverbijsterenden indruk maken moest. En hierbij doet zich nu natuurlijk de vraag voor, wat de sage was die de stof der vertooning vormde, en vooral, welken baat men bij de aanschouwing dier vertooning en dus bij de inwijding zelve waar zij de kroon op zette, meende te vinden.

De gewone Demetersage van Eleusis is bekend. De god der onderwereld heeft Demeters dochter geroofd, de treurende moeder verneemt na lang zoeken waar de verlorene zich bevindt, en vol verstoordheid op de goden die den roof hebben toegelaten zwerft zij op aarde rond, totdat zij te Eleusis gastvrij ontvangen en haar verdriet door die ontvangst eenigzins gelenigd wordt. Tot eene verzoening met de goden wordt zij echter eerst gebragt door de belofte dat hare dochter haar zal worden terug gegeven; maar reeds heeft de god der onderwereld regt op zijne gemalin om den granaatkorrel dien zij in zijn rijk geproefd heeft, en schoon zij voortaan twee derde van het jaar bij hare moeder mag vertoeven moet zij het nog overige derde in de woningen van haren gemaal slijten. Maar met dat al verzoent Demeter zich met haar lot, en van hare veranderde stemming getuigt zoowel het herleven van den sedert haren toorn kwijnenden wasdom, als de instelling harer geheimenissen in de streek waar men haar ontvangen had. Dit is de hoofdinhoud der sage zoo als men ze in den Homerischen lofzang vindt: dat zij niet de eigenlijke sage der geheimenissen is blijkt reeds daaruit, dat Iacchus er volstrekt niet in genoemd wordt. Maar op zich zelf is zij duidelijk genoeg; zij drukt in gewijzigden vorm hetzelfde uit wat men in de sagen van den gestorven god, van Dionysus en Adonis, vindt: het afsterven der natuur bij het naderen van den winter en hare herleving in de lente. Met deze echt mythische voorstellingen werd nu weder de sage van den eersten landbouwer in verband gebragt: Demeter zelve werd gezegd aan den Eleusiniër Triptolemus het ploegen en bezaaijen des lands geleerd te hebben, en deze sage, waarbij dus Attica als de

bakermat van den landbouw voorkwam, schijnt in Griekenland met de verbreiding der Eleusinische eeredienst zeer algemeen te hebben veld gewonnen, zoodat het zelfs niet ongebruikelijk voor Grieksche staten was om de stad Athene jaarlijks door het offeren van eerstelingen te eeren.[1] Hoe men Demeter als godin van den landbouw tevens voor die beschaving en zachtere zeden dank weet, die — want dit schijnen de Grieken diep gevoeld te hebben, — alleen bij landbouwende volken heerschen kunnen, dat hebben wij reeds vroeger gezien. Maar de natuurbeschouwing waar de mythen van den gestorven god, van de verlorene en in de onderwereld neêrgedaalde dochter van Demeter uit ontsproten, moest in het volksgemoed waar zij haren oorsprong had nog een andere snaar aanroeren. Na het afsterven der natuur mogt men haar herleven vieren; uit den graankorrel dien men in den schoot der aarde verborgen had zag men de welige korenhalm opschieten; en was nu voor den mensch alles geeindigd als zijn lijk op den brandstapel gebragt of begraven, als zijne schim naar de onderwereld afgedaald was? De troostrijke gedachte dat hem ook daar een gelukkig lot wachtte, dat de godin wier dochter er gebood naast al hare andere weldaden ook het middel aan het menschdom geschonken had om ook na den dood het schoone daglicht te aanschouwen dat hem op aarde verheugd had, en om in feestelijke vereering der daar heerschende goden een nieuw en zalig leven te leiden, die was het die aan de geheimenissen van Eleusis ten grond lag. "Gelukkig is de mensch die ze aanschouwd heeft," zingt de dichter der Homerische hymne; "wie er aan deel heeft of er niet is ingewijd, hun lot zal in de onderwereld niet gelijk zijn." "Wie aan de geheimenissen deel heeft," zegt Isocrates, "heeft wat het einde zijns levens betreft en voor de geheele toekomst een betere hoop." De schim van hem die de inwijding versmaad, die bloedschuld

[1] Isocr. Paneg. 31. Niet zonder grond kan men vermoeden dat dit vooral die staten waren waar de Eleusinische Demeterdienst gevestigd was.

op zich geladen of anderzins de heilige wetten van Demeter overtreden had, lag in slijk verzwolgen, zoo als de uitdrukking was, maar "wie ingewijd was en vroom geleefd had," die leefde in vrolijk licht. En vindt men nu melding gemaakt van zalige tooneelen die men na velerlei angst en schrik in den tempel te Eleusis aanschouwde, van een "heilig huwelijk" waar de hierophant en de hem toegevoegde priesteres de hoofdrollen bij vervulden, van het kind welks geboorte uit de magtige godin luide verkondigd werd, dan moet men wel gevoelen dat hierin vooral de wedergeboorte van den ingewijde in het schimmenrijk in tegenstelling met het treurig lot der andere schimmen, meer nog dan de jaarlijksche herleving der natuur die reeds in zoo vele mythen was uitgedrukt, ten tooneele werd gebragt. Iacchus, de zoon der godin, in de onderwereld geboren, — want dit karakter schijnt hem eigen te zijn geweest, — werd dus de god der wedergeborenen, even als de koning der goden tevens de god der koningen was; hem vooral gold het feest; het vrolijk feestgejuich dat ter zijner eere weergalmde gaf een voorsmaak van het heerlijk lot dat den ingewijde na zijn dood wachtte. Op het nieuwe leven in het gebied van de goden der onderwereld doelde blijkbaar ook het feest gebruik wat het einde der geheimenissen uitmaakte, het plengen uit twee bekers, uit den eenen naar den kant van den opgang, uit den anderen naar dien van den ondergang der zon, waarbij men dan tevens vreemde en althans voor den oningewijde onverstaanbare woorden prevelde.

De geheimenissen van Eleusis zijn dus, met het oog op hetgeen er aan de ingewijden vertoond werd, als eene goddelijke openbaring van het voor den mensch ondoorgrondelijke, van het lot dat hem na den dood te beurt valt, op te vatten: maar buitendien en bovenal waren zij een genademiddel waardoor men zich het betere lot kon verwerven wat men er leerde kennen. Dit laatste karakter hebben zij met de nog minder bekende maar reeds door Herodotus vermelde en vooral in latere tijden met de Eleusinische in vermaardheid wedijverende ge-

heimenissen van het eiland Samothrace gemeen: wie zich in de dienst der aldaar vereerde en reeds door de Grieken zeer verschillend opgevatte goden had laten inwijden, wie den hun gewijden band droeg, dien men zelfs in den sluijer waardoor Ulysses in de Odyssea zich op zee drijvende had gehouden meende terug te vinden, die waande zich tegen vele gevaren des levens maar vooral tegen schipbreuk en dergelijke beveiligd. Ook de zedelijke strekking die men in de geheimenissen van Eleusis vindt werd in die van Samothrace niet gemist, waar hij die er zich liet inwijden zelfs een soort van biecht aan den priester moest afleggen. En wat nu den oorsprong van zulke geheimenissen betreft kan er, dunkt mij, geen twijfel zijn of men heeft hier aan iets te denken wat wij tot dus ver in de Grieksche godsdienst weinig of niet hebben aangetroffen, aan den invloed van een met volle bewustheid handelend persoon, die zich als tolk en gunsteling der goden opwerpt en goddelijke bescherming, van godswege gegeven voorregten aan hen toezegt, die zich met hem in verband stellen. Moest de persoonlijkheid van zulk een man bij die der goden waar hij voor zeide te handelen in de schaduw geraken, in zijn geslacht en dat zijner eerste verbondenen bleef de zorg voor de middelen waardoor hij de zijnen de gunst der goden deed geworden. Zulke zich zelve opwerpende priesters, zulke hoofden van vrije vereenigingen van ingewijden, zijn onder woeste volken even gewoon als waarzeggers, en dat hetgeen zij in Griekenland tot stand bragten reeds uit zeer oude tijden dagteekent, is vooral door het verband tusschen hunne geheimenissen en de staatsgodsdienst waarschijnlijk; want er had juist spanning tusschen beide moeten bestaan, zoo niet de door hen gestichte vereenigingen zich reeds vóór de vestiging van het Grieksche staatswezen gevormd hadden. Vereenigingen van ingewijden waren regt geschikt voor de ontwikkeling van het symbolisme, en men ziet dan ook Herodotus den oorsprong der in de Hermesdienst gebruikelijke symbolen in de geheimenissen van Samothrace zoeken. Vereenigingen die niet onder het oog des publieks waren en waar enkele geslachten

het bestuur van hielden, hadden meer gelegenheid om hare godsdienstige gebruiken naar de eischen des tijds te wijzigen dan de staat. Men behoeft zich dan ook niet te verwonderen als men sporen van zulke wijzigingen vindt, en men zou b. v. zeer verkeerd doen met in het verbod om boonen te eten, wat zoowel bij het vieren der geheimenissen te Eleusis als over het geheel in Egypte gold, een bewijs van den Egyptischen oorsprong der geheimenissen te zoeken, want het is zeer mogelijk dat het te Eleusis eerst later in navolging van de Egyptische gebruiken in zwang is geraakt. Even zoo kan ook het uitsluiten van bloedschuldigen en andere overtreders iets geweest zijn wat in de geheimenissen oorspronkelijk niet te huis behoorde, maar dit is toch niet waarschijnlijk omdat het in de geheimenissen, althans die van Eleusis, toch niet aan eene zedelijke strekking ontbrak. Had al Diogenes in zijne dagen geen ongelijk toen hij den raad om er zich te laten inwijden met de aanmerking beantwoordde, dat het vreemd zou zijn zoo oningewijden als Agesilaus en Epaminondas na hun dood in het slijk moesten zuchten terwijl hoogst onbeduidende Atheners als ingewijden een zalig lot smaakten, stellig pleit het voor den op het hoogere gerigten zin en den ver zienden blik van het Grieksche volk, dat reeds in die oude tijden, toen zich vereenigingen als die der ingewijden te Eleusis vormden, het verwerven eener betere toekomst na dit leven, door naauwere aansluiting aan de godheden waar men dit heil van verwachtte, het doel der vereeniging uitmaakte.

Het ontbrak overigens ook in het latere Griekenland niet aan pogingen om door godsdienstige vereenigingen als die der ingewijden bij de geheimenissen van Eleusis in behoeften des gemoeds te voorzien, die door de volksgodsdienst niet bevredigd werden. De tijd voor die pogingen was vooral de zesde eeuw vóór Christus, en zij hingen naauw zamen met de verschijnselen die zich juist toen in Griekenland voordoen, de eerste ontwikkeling der Grieksche wijsbegeerte en het toenemend verkeer met vreemde en uit een godsdienstig oogpunt merkwaardige volken, waaronder vooral de Egyptenaren met hunne

priesterkaste, hunne strenge godsdienstige gebruiken en de hooge oudheid hunner sagen op den denkenden Griek een diepen indruk moesten maken. Attica en Zuid-Italië waren de hoofdzetels der nieuwe beweging. In Attica vormde zich, niet zonder begunstiging der voor hun tijd geletterde tyrannen die er toen heerschten, eene vereeniging die zich naar Orpheus, een Thracischen zanger uit de oude Grieksche volkssage, noemde, en op zijn naam de theogonische en andere gedichten stelde waar hare woordvoerders, vooral de als waarzegger bekende Onomacritus, in aan Homerus en Hesiodus veelzins herinnerende bewoordingen hunne leer uiteenzetten. Die leer draaide voornamelijk op de sage van den gestorven Dionysus, maar in een bijzonderen van vreemde inmengsels getuigenden vorm. Dionysus komt hier namelijk voor als de jeugdige god wien Zeus het wereldbestuur heeft toegedacht, maar de Titanen, door Hera aangezet, dooden hem en eten zijn vleesch, en nadat Zeus hen in zijn toorn door zijn onweêrstralen getroffen heeft, ontspruit uit hunne asch het menschdom. Met dien oorsprong werd dan waarschijnlijk de zondige toestand in verband gebragt waarin de Orphische sekte, in tegenspraak met den geest dien men in het algemeen bij het Grieksche volk aantreft, zich den mensch dacht, en waaruit zij de ziel door het volgen van een strengen althans gedeeltelijk aan de Egyptenaren ontleenden leefregel en door onthouding van hetgeen de zinnelijkheid scheen te bevorderen, zoo als van dierlijk voedsel, zocht te verlossen. Onder de Grieken van Zuid-Italië won daarentegen de sekte der Pythagoreërs veld, welker leden insgelijks aan eene strenge en van Egyptischen invloed getuigende leefwijze gebonden waren, maar die in zoo ver een ander karakter droeg dan de Orphische, als de wijsbegeerte van haren stichter, geen zich aan sagen vastknoopend godgeleerd stelsel, de band was die haar vereenigde. Aan het bestaan der Pythagoreërs als vereeniging maakten onlusten in de Grieksche steden van Italië, door eene reactie tegen hun invloed ontstaan, meerendeels een einde, en de Orphische, waar, naar eene uitdrukking van Herodotus te oordeelen, de overblijfsels der

Pythagoreërs in zijn tijd meê waren zamengesmolten, schijnt het nooit tot een belangrijken invloed gebragt te hebben. Maar de Orphische voorstellingen, geënt als het ware op de door Eleusis verspreide denkbeelden van een volgend leven en de zedelijke voorwaarden waaronder men in dat leven zaligheid kon smaken, waren daarom nog niet in het vergeetboek geraakt; en in den tijd van zedelijk verval, van ongeloof aan de goden en twijfel aan elk tot dus ver erkend beginsel van zedelijkheid, die vooral met den Peloponnesischen krijg begint, moest die reactie tegen elke eenzijdige rigting van den menschelijken geest die naast ongeloof steeds bijgeloof schept, eene leer waar een door schuld ontreinigde en met allerlei geheimzinnig kwaad geteisterde toestand van het menschdom en de mogelijkheid om dien toestand te verbeteren op den voorgrond kwam, in de gemoederen van het vreesachtiger deel der natie een bijval doen vinden, waar zij vroeger niet ligt op had kunnen rekenen. Maar daarom herleefde de oude Orphische sekte nog niet. Integendeel, de voorstellingen die in die sekte haren oorsprong hadden werden thans door bedriegers ter hand genomen, die zich van het heerschende bijgeloof tot eigen voordeel zochten te bedienen, en volgens het getuigenis van Plato niet slechts enkele bijgeloovige lieden maar zelfs geheele staten wisten wijs te maken dat zij door inwijdingen en reinigingen, offers en feestelijkheden, waardoor zij een soort van dwang op de goden uitoefenden, de gevolgen van begane misdaden zoowel voor gestorvenen als voor levenden uit den weg konden ruimen. Eenmaal 's maands met vrouw en kinderen naar de "ondernemers der Orphische geheimenissen" (orpheotelesten) te gaan om zich door hen te laten reinigen, is een trek waar Theophrastus in zijn tijd, dus tegen het einde der vierde eeuw, den bijgeloovige aan kent.

Maar het waren niet alleen deze Orphische bedriegers, of wel de in Griekenland reeds lang ter goeder faam staande geheimenissen, die bij de rigting der gemoederen sedert den Peloponnesischen krijg woonen. Het werd thans de gulden tijd voor elke vreemde dienst die zich door een

fantastisch karakter aan den begeerig naar nieuw bijgeloof uitzienden Griek aanbeval; en vooral ziet men de Phrygische diensten, waarvan wij reeds zagen dat zij om de geestverrukking en razernij die er heerschten met de hierdoor insgelijks gekenmerkte Bacchusdiensten vereenzelvigd werden, zich thans als reinigende en toekomstig heil belovende diensten aan de zijde der Orphische plegtigheden en der geheimenissen van Eleusis stellen, hetzij dat haar dit karakter van het begin af eigen was, hetzij dat zij het thans aannamen omdat hiermede de meeste winst te maken viel. Een eigenaardig karakter schijnen althans de wijdingen der Corybanten — demonen uit het gevolg van de Phrygische moeder der goden, — behouden te hebben, waarbij de persoon dien men inwijdde door luide muziek en de vreemde en snelle dansbewegingen van hen die hem inwijden moesten in eene soort van zinsverbijstering schijnt gebragt te zijn, en die men vooral bij lieden schijnt aangewend te hebben die aan dergelijke ziekelijke aandoeningen als den St. Vitus dans leden. Maar als een zamenraapsel van allerlei bedrog en bijgeloof doet zich de Phrygische dienst voor, waar Aeschines in zijn jongen tijd, volgens zijn vijand Demosthenes, zich mêe onledig zal hebben gehouden. "Toen gij volwassen waart," zoo luidt de hier bedoelde smaadrede, "stondt gij uwe moeder bij hare inwijdingen met het lezen der boeken en anderzins bij. Des nachts waart gij nu eens met reeënvel en mengvat, dan weder met het reinigen der lieden bezig die de inwijding ondergingen; slijk en zemelen kneeddet gij er voor zamen om hen dan, als gij met de reiniging klaar waart, met een 'het kwade ben ik ontkomen, het betere heb ik gevonden' te doen afscheid nemen; en hierbij beelddet gij uw wonder wat in op de luide stem waarmeê gij het feestgejuich wist aan te heffen. Over dag zag men u op straat aan het hoofd van die fraaije met venkel en populierbladeren bekranste optogten; slangen zwaaidet gij boven uw hoofd onder een geschreeuw van 'euoi, saboi,' waar dan weder met een dans en een 'hyes attes, attes hyes' op geantwoord werd; en terwijl de oude vrouwtjes u als voorganger en leidsman,

als kistdrager en wandrager begroetten, zaagt gij u het loon uwer diensten in allerlei koekjes uitbetalen. 't Is een heerlijk lot! wie zou er niet trotsch op zijn." Zoo kon men in dien tijd voor een Atheensch geregtshof, waar toch waarlijk het publiek dat men toesprak gemengd genoeg was, zich over het bijgeloof uitlaten dat er heerschte. Maar het bijgeloof bleef zijn gang gaan, en de veroveringen van Alexander den Groote, die in den tijd der hier aangehaalde rede zijn laatste en beslissende overwinning op den Perzischen koning juist behaald had, zouden weldra voor nog veel sterker vermenging der Grieksche godsdienst met vreemde elementen den weg banen.

WIGCHELARIJ EN GODSPRAKEN.

Reeds in de geheimenissen ziet men eene naauwere betrekking tusschen den mensch en de goden dan de gewone eeredienst biedt, eene onmiddellijke inwerking der godheid op haren dienaar, of een verwerven van genademiddelen die men alleen door inwijding in hetgeen van godswege geopenbaard is deelachtig kon worden. Veel meer komt dit denkbeeld eener onmiddellijke openbaring in de aanduidingen op den voorgrond die men van den wil der goden meende te hebben, want dit was het eigenlijk wat de Griek van de veelsoortige kunst der wigchelaars, van de aan vele heiligdommen verbonden godspraken verwachtte, dat hij door hare hulp den wil der goden zou kunnen doorgronden en zich daar in zijne handelingen naar rigten. Een volk dat de geheele natuur door goden bevolkt en zich als door goden omringd achtte, dat zich die goden in menschengedaante dacht, kon het denkbeeld niet vreemd zijn dat de goden hun wil op een voor den mensch merkbare wijze te kennen gaven. In de Homerische wereld is dan ook reeds het zoeken naar den wil der goden even gewoon als het

streven naar hunne hulp door offers en gebeden. Als men de goden om hunne gunst smeekte, waarom zou men hen dan niet tevens smeeken om een zigtbaar teeken te geven dat men die gunst erlangd had? Zoo bidt Ulysses, op den morgen van den dag waarop hij zich op hen stond te wreken die in zijne afwezigheid naar de hand zijner vrouw gestaan en op zijn vermogen geteerd hadden, dat hem zoowel uit den hemel als van de zijde der bewoners van zijn huis een teeken moge geworden dat hij waarlijk met den wil der goden er is teruggekeerd. Zijn gebed wordt vervuld: een onweersslag uit den helderen hemel is het teeken wat hem onmiddellijk van Zeus toekomt; de luid uitgesproken wensch eener slavin dat dit een voorteeken van het verderf der vijanden van haren heer moge zijn, is het menschenwoord wat hem in zijne hoop sterkt. Hier kon er voor Ulysses natuurlijk geen twijfel zijn of er was hem in der daad eene openbaring ten deel gevallen; en ook zonder dat men een wensch om een teeken uitte kon er iets geschieden wat men van zelf als teeken moest opvatten, zonder aan den zin ook zelfs een oogenblik te twijfelen. Telemachus neemt afscheid van Menelaus om, vergezeld van een zoon van Nestor, de terugreis naar zijn land aan te nemen, en bij die gelegenheid roemt hij het geluk dat hem te beurt zou vallen zoo hij, even als zijn reisgenoot, zijn vader te huis mogt vinden om hem van zijne ontvangst bij zijn gastheer te vertellen. Juist toen strijkt er een adelaar met een gans in zijne klaauwen, van de regterzijde voor zijn wagen neder; allen verheugen zich omdat dit een goed voorteeken moet zijn; en terwijl Nestors zoon nog vraagt wien het geldt, verklaart Helena dat het haars inziens alleen op de straf kan zien die Ulysses, als de adelaar die de tamme aan huis gevoede gans aangrijpt, zijne in zijn huis zich te goed doende vijanden zal aandoen. Maar zij voegt er bij, dat haar die verklaring door de goden wordt ingegeven; en wie nu zulke ingevingen steeds ontvangt, wie van Apollo de gave bekomen heeft om de voorteekenen te kennen en te verklaren wat het lot meêbrengt, die staat als wigchelaar tegen-

over de menigte, die zich over de teekenen verbaast zonder ze te doorgronden. In de Homerische maatschappij is hij om zijne kennis een even onmisbaar persoon als de geneesmeester of de wapensmid.

Met een priester is de wigchelaar geenszins gelijk te stellen. Gene heeft zijne waardigheid aan volkskeuze of aan eene bijzondere betrekking waarin hij tot een heiligdom staat te danken; deze oefent een kunst uit. Eerder zou men hem nog met den Homerischen offeraar kunnen vergelijken, zoo men hierin niet veeleer iemand zien moet die door zekere voorliefde voor het offerwerk er zich eenige handigheid in verworven heeft, dan een man die een bepaald beroep uitoefent. Zoo priesters, offeraars en wigchelaars op enkele plaatsen in de Ilias [1] gezamenlijk worden voorgesteld als bekend zijnde of bekendheid voorgevende met den wil der goden, is dit omdat zij allen zich meer dan anderen met de goden bezig houden; in het algemeen vindt men tusschen priesters en wigchelaars een doorgaand onderscheid. Maar schoon de Homerische wigchelaar zijne kunst van den waarzeggenden god ontvangt en het Grieksche woord waarmede hij wordt aangeduid reeds in oude tijden zoo werd opgevat als lag er het denkbeeld eener geestverrukking in waarin hij door de inwerking der godheid gebragt werd, is dit laatste kenmerk hem toch niet eigen, en toont zich de gunst der godheid ten zijnen opzigte eenvoudig in een dergelijken aanleg voor het vatten van den wil der goden, als den zanger of den jager insgelijks voor zijne kunst van godswege eigen is. Hij ziet meer dan anderen zien; zijn vermogen van opmerking, zijn blik op het wezen der dingen is scherper. Als in de Ilias Athene en Apollo het eens worden om aan een langen strijd tusschen de Grieken en Trojanen door een tweegevecht tusschen Hector en een der Grieksche helden een einde te maken, wordt Helenus, de als wigchelaar beroemde zoon van Priamus, dit plan der goden in zijn gemoed gewaar, niet door een teeken en evenmin door een regtstreeksche ingeving, maar blijkbaar alleen door

[1] Il. I, 62, XXIV, 221.

de gaaf die hij bezit om in zijn binnenste te verstaan wat de goden met elkander overleggen. De grooten van Ithaca die in het huis van Ulysses aanzitten worden door Athene in een soort van zinsverbijstering gebragt, die zich in wild en aanhoudend gelach openbaart: hunne trekken worden verdraaid, bloed bezoedelt het vleesch dat zij eten, tranen komen hun in de oogen, en onder al hun uitgelatenheid bevangt een voorgevoel van aanstaand ongeluk hun gemoed. Maar meer dan die uiterlijke verschijnselen, den waren zin van dit vreemde tooneel, ziet de wigchelaar die met hen aanzit: voor hem stroomt er bloed van de wanden en zijn huis en hof vol schimmen die de onderwereld toeijlen; hij ontwaart het kwaad dat hun nadert en geen oogenblik langer toeft hij in hun gezelschap. En vooral doorziet ook de wigchelaar den zin der teekenen die den mensch van de goden toekomen. Toen de Grieken te Aulis zich tot den togt naar Troje verzamelden en er onder een plataanboom een plegtig offer bragten, zagen zij eene slang op een nest in den boom toeschieten waar eene musch hare acht jongen verzorgde. Allen, de oude zoo wel als de jongen, waren zij reeds de prooi der slang geworden, toen deze eensklaps in een steen werd herschapen. Verbazing beving de aanwezige Grieken, maar Calchas, "de beste der wigchelaars, die het heden en de toekomst en het verleden kende," verklaarde het wonder voor een teeken van Zeus dat negen jaren lang de aanstaande krijg zou duren, want negen was het getal der verslonden musschen; eerst in het tiende zou Troje vallen. Die uitspraak wordt in het negende jaar van den krijg door Ulysses in zijne rede tot de Grieken aangehaald, om hun na zooveel strijd en moeite hoop op eene spoedige overwinning te geven; en zooveel gold over het geheel het gezag van Calchas in den krijg, dat hem de leiding der vloot naar Troje wordt toegeschreven.

De aard der teekenen die de wigchelaar der Homerische tijden gade te slaan en te verklaren had, blijkt meerendeels uit de reeds aangehaalde voorbeelden. Van eigenlijke wonderen die hiervoor ook thans zouden gelden, hoort men juist niet veel; het zoo even ver-

melde van de in steen veranderde slang staat vrij wel alleen, want het versteenen van het Phaeacische schip dat Ulysses naar Ithaca gebragt had, doet zich meer nog als eene straf der Phaeaken voor de hulp voor die zij aan den vijand van den zeegod verleend hebben, dan als een teeken; en als de medgezellen van Ulysses, na tegen zijn raad de heilige ossen der Zon geslagt te hebben, in het gevoel hunner schuld de ossenhuiden zien rondkruipen en het vleesch aan het spit hooren loeijen, dan is dit iets zoo natuurlijks, dat men ook in een zuiver geschiedverhaal van iemand als Herodotus of Xenophon onder zulke omstandigheden al ligt iets dergelijks zou verwachten. De gewone teekenen die men gadesloeg waren van zulk een aard als men ze bij een onbeschaafd maar schrander en met een levendige opvatting der natuur begaafd volk kan verwachten. Dat men in onweersslagen, vooral in die welke door geen dikke donderwolken schenen te zijn aangekondigd, een teeken van den wil der goden zag, is zeer natuurlijk. Zeer veel hechtte men aan de vlugt der vogels; het woord "vogel" wordt in het Grieksch dikwijls voor voorteekenen van anderen aard gebezigd, juist omdat men vooral in de verschijning en bewegingen der vogels voorteekenen meende te vinden. Vreemd is het niet dat men de gevleugelde luchtbewoners als boden der hemelgoden beschouwde; maar om regt te vatten hoe de Grieken er toe kwamen om met zooveel zorg op hen te letten, moet men vooreerst in het oog houden dat men geene voorteekenen in de bewegingen van kleine vogels of wel van zwanen, kraanvogels en ganzen zocht die in groote drommen de hoogere streken der lucht doorklieven, maar juist in die van arenden, gieren en andere groote roofvogels of wel van reigers, dus van vogels die eenzaam of in kleine troepjes en meerendeels met het oog op buit in aanhoudende en doorgaans statige vlugt rondzweven, en ten tweede dat in een bergachtig land, waar het opwaarts gerigte oog overal op de helling der bergen rust en in hunne omtrekken de grenzen van het luchtgewelf vindt, de hier vermelde vogels veel meer de aandacht van hem moeten trekken die zich in de vrije natuur bevindt, veel ligter in hunne vlugt door zijn oog

gevolgd worden, en veel meer zijn geest met onwillekeurige gissingen naar den zin hunner bewegingen moeten bezig houden, dan dit in onze vlakke gewesten, waar reeds het opzien en zoeken naar de in het wijde luchtruim zwevende vogels eene lastige inspanning vereischt, het geval kan zijn. Ligter kunnen wij er ons welligt in vinden dat men althans later in het gekras en het neêrstrijken en zitten van raven heel wat voorteekenen zag; want niet slechts was de raaf aan Apollo heilig, maar buitendien is er iets deftigs en geheimzinnigs in zijne bewegingen dat hem tot den regten vogel voor den waarzeggenden god maakt. Het schelle en doorgaans onverwachte geschreeuw van sommige strandloopers is bij ons bekend genoeg, om het natuurlijk te doen vinden dat ook deze vogels in de voorteekenen eene rol vervulden; en schoon de uil in het algemeen niet als voorzeggende vogel genoemd wordt, is het toch niet te verwonderen dat de Atheners, aan wier beschermgodin de uilen heilig waren, in het vliegen van een uil door hunne slagorde een goed voorteeken zagen. Om tot Homerus terug te keeren, een vogel die van den regterkant komt aanvliegen geldt bij hem voor een goed, wat van de linkerzijde komt voor een min gunstig voorteeken, en zulk een onderscheid tusschen regts en links als het goede en minder goede, is ook in onze denk- en spreekwijze te zeer ingeweven om er bij de Grieken iets vreemds en bijzonders in te zoeken. Maar van eene op dit beginsel rustende en verder in bijzonderheden uitgewerkte quasi wetenschappelijke behandeling der wigchelaarskunst vindt men in de Homerische gedichten nog weinig sporen, al kan men ook aannemen dat zij, nu men eens in de vlugt der vogels naar voorteekens zocht, weldra in het leven moet zijn geroepen; en veeleer ziet men de Homerische wigchelaars bij voorkeur in die bedrijven der vogels voorteekenen zoeken, die in der daad een voorspel konden schijnen van hetgeen bij het menschdom stond te gebeuren. Zoo is, buiten het reeds aangehaalde teeken dat door Helena verklaard werd, vooral ook het voorteeken meldenswaard dat den Trojanen bij hun aanval op de Grieksche legerplaats geschiedt.

Zij waren op het punt om de Grieken in hunne verschansingen aan te tasten, toen er een adelaar met een slang in zijne klaauwen van de linkerzijde aan kwam vliegen en, door een plotselingen beet der slang verschrikt, zijne prooi liet glippen. Hierin zag nu een in de wigchelarij bedreven Trojaan een slecht voorteeken: als de gewonde slang, zoo konden de tot het uiterst gedreven Grieken hunne voor het oogenblik zegevierende belagers welligt groote schade toebrengen. Het is hierbij dat Hector, die den aanval volstrekt wil, het bekende gezegde: "één voorteeken is het beste, dat men voor zijn vaderland strijdt," in den mond wordt gelegd; maar men moet dit niet zoo opvatten als houdt hij alle zoeken naar voorteekenen voor onnoodig, maar veeleer als de uiting van het zeer natuurlijke gevoel dat er omstandigheden zijn kunnen, waarin men, door pligtgevoel en de zekerheid van hulp van boven geleid, op hetgeen men gewoonlijk als voorteekenen beschouwt maar liever geen acht moet slaan.

Het zoeken naar voorteekenen in toevallige gezegden die aan de stemming en omstandigheden van den naar hoogere leiding uitziende beantwoorden en er weerklank in vinden, is eene zoo natuurlijke strekking van den menschelijken geest, dat men in elken ontwikkelingstoestand der maatschapij er al zeer ligt sporen van zal aantreffen; en ook in dit opzigt kenmerkt zich hetgeen men in de Homerische voorstellingen vindt door afwezigheid van al wat kunstmatig en gezocht kan heeten. Als Telemachus zich over het goede voorteeken verblijdt dat er voor hem, toen hij in zijn belang het volk ter vergadering had doen roepen, in het gezegde van een grijsaard lag die zich over het houden der vergadering verheugde en den hem onbekenden bewerker alle heil toewenschte, als Ulysses den aan hem als onbekenden vreemdeling gerigten wensch zijner vijanden dat Zeus hem geven moge wat hij verlangt als een goed voorteeken opvat, dan wordt er door hen aan de gebezigde woorden volstrekt geen andere zin gehecht dan er werkelijk in ligt, en het blijkt dan ook niet dat men in de Homerische tijden over zulke voorteekenen wigchelaars raad-

pleegde. De voorteekenen die men in droomen zocht maakten daarentegen evenzeer het onderwerp uit waar een bepaalde soort van waarzeggers zich meê bezig hield, als de vlugt der vogels. Gedeeltelijk waren dit lieden die door de goden met droomgezigten begunstigd werden, want "ook de droomen kwamen van Zeus," zoo als het in het begin der Ilias heet, en meermalen in de Homerische gedichten ziet men de goden hetzij zelve zich den mensch in zijne droomen vertoonen, hetzij een beeld vormen dat zij den slapende doen verschijnen, hetzij een droom, die dus hier als een demonisch wezen voorkomt, gelasten om hem te bezoeken wien zij een ware of valsche voorstelling willen doen toekomen. Als Achilles voorstelt om over de pest die in het leger der Grieken woedde een wigchelaar, een priester of wel een waarzegger uit droomen te raadplegen, dan moet hij hierbij iemand bedoeld hebben die uit eigen droomen den wil der goden kende, want het geldt hier niet de verklaring van een bekenden droom, maar de vraag of er kans bestaat om uit eenig droomgezigt de reden van den toorn van Apollo op te maken. Maar de Homerische waarzeggers uit droomen komen toch ook weder als uitleggers van droomen van anderen voor, zoo als de oude Trojaan in het vijfde boek der Ilias, die zijne zonen hunne droomen uitlegde; en dit kon ook niet anders, omdat niet alleen een droom min duidelijk kan zijn, maar ook niet alle droomen waarheid bevatten. Toen Ulysses reeds weder in zijn huis was teruggekeerd, maar zich nog niet op zijne vijanden gewroken en zich in zijne ware gedaante aan zijne vrouw getoond had, verhaalt deze hem een droom dien zij gehad had. Een adelaar, zegt zij, schoot op de ganzen neder die zij in haar hof hield en doodde ze de een na de ander: zij weende met hare dienstmaagden over haar verlies, toen eensklaps de roofvogel zich op het dak neêrzette en haar met menschelijke stem toeriep, dat hij geen arend was die hare ganzen doodde, maar haar echtgenoot die terugkwam om hare vijanden te straffen. Daarop was zij ontwaakt; het eerste wat zij aanschouwde waren hare ganzen die rustig haar voeder tot

zich namen. "In dien droom kan men niets anders zoeken dan wat er duidelijk in ligt," antwoordt Ulysses; "uw gemaal zelf heeft immers u verhaald wat er geschieden zou." Maar Penelope is er toch nog niet zeker van: "er zijn twee poorten," zegt zij, "waar de droomen doorkomen, de een van hoorn, de ander van elpenbeen. Die door de elpenbeenen poort komt, die meldt iets wat toch niet tot stand komt, maar die uit de hoornen poort brengen ware berigten." Die voorstelling berust op een woordenspel dat men in het Hollandsch niet kan weêrgeven, maar er kan geen twijfel aan zijn of er bestond iets dergelijks in het volksgeloof, en vooral hiermede moet zich de waarzegger uit droomen hebben bezig gehouden.

Dezelfde soorten van wigchelarij vindt men ook in Griekenlands latere tijden. Het spreekt intusschen van zelf dat de behandeling der onderscheiden wigchelaarskunsten zich bij den voortgang der maatschappelijke ontwikkeling veelzins moest wijzigen, en dat onder anderen de verklaring der voorteekenen veel kunstmatiger en stelselmatiger moest worden. Men vergelijke b. v. met de boven aangehaalde voorbeelden der Homerische waarzeggingskunst een paar gevallen, die Xenophon ons uit zijn eigen leven meêdeelt. Toen de tienduizend Grieken, die met Cyrus den jongere naar Midden-Azië getrokken waren om den Perzischen koning te onttroonen, door den dood van Cyrus en het verraad der Perzen die hen steeds dieper in het land gelokt en hunne veldheeren bij een mondgesprek gevangen genomen hadden, in een hoogst gevaarlijken toestand schenen geraakt te zijn, had Xenophon, die aan den togt als vriend van een der veldheeren had deelgenomen, een droom, waarin het hem scheen als sloeg er een onweêrstraal in zijn vaderlijk huis en als werd het daardoor plotseling van rondsom door een heldere vlam verlicht. Deels scheen hem nu die droom van goede voorbeteekenis, want het was toch iets goeds als men in moeite en gevaar plotseling een licht van godswege zag; maar toch was er ook een min gunstige zijde aan, want het licht kwam van Zeus den koning, het vormde als een kring om het huis, en kon men nu hierin niet een voortee-

ken zoeken dat de zege aan den koning blijven zou in wiens land men zich bevond, en dat van rondsom gevaar dreigde waar men geen uitweg uit zou vinden? "Wat er in den droom werkelijk gezeten heeft zal uit het volgende blijken," voegt de schrijver er bij, en het is hier natuurlijk onnoodig om den verderen loop der gebeurtenissen in verband met het droomgezigt na te gaan; maar het zal niemand ontgaan dat men hier reeds eene veel kunstmatiger droomuitlegging vindt dan bij Homerus. En iets dergelijks merkt men nu in nog hooger graad op in hetgeen de schrijver van een adelaar verhaalt, die hem juist tijdens het begin van zijn togt verschenen was. Aan zijn regterhand hoorde hij hem zittende zijn gekrijsch uiten, en de wigchelaar die hem vergezelde had hem toen gezegd dat dit een voorteeken van iets groots en roemrijks was, want een adelaar was geen vogel om onbeduidende zaken aan te kondigen; maar het voorspelde geen gemakkelijke toekomst, daar de adelaar als hij zit het meest door andere vogels wordt aangevallen, en geldelijk voordeel werd er ook niet door beloofd, want het is vliegende dat de adelaars buit maken. Met zulk eene wijziging van het wezen der wigchelarij moest de strekking gepaard gaan om haar in onderdeelen te splitsen en steeds naar nieuwe soorten van voorteekenen uit te zien, die een nader inzigt schenen te geven in hetgeen men kon hopen of vreezen en hetgeen men met het oog hierop verrigten moest. Naast droomen en vogels moesten natuurlijk vooral die teekenen de aandacht trekken, waar men in der daad iets wonderdadigs, iets wat de goden zelve toonden, in kon zoeken: zons- en maansverduisteringen, aardbevingen in streken die er anders vrij van waren, geboorten van zonderling gevormde dieren en dergelijke; en met de godsdienstige voorstellingen der Grieken komt het ten volle overeen, dat men vooral in hetgeen met godenbeelden en aan goden geheiligde voorwerpen en op geheiligde plaatsen gebeurde wonderteekenen zocht. Zoo gold het voor een slecht voorteeken voor de Atheners, dat juist in den tijd van hun togt naar Sicilië op een metalen palmboom dien zij als wij-

geschenk te Delphi geplaatst hadden, een vlugt kraaijen nederstreek en er vruchten en bladen stuk beet; doch toen men in het Thebaansche leger dat bij Leuctra de Lacedaemoniërs slag zou leveren, uit Thebe vernam dat de deuren der heiligdommen van zelf waren opengesprongen en dat de wapenen die zich in den tempel van Hercules bevonden vermist waren, toen schepte men dubbelen moed, omdat het nu scheen als waren de stadsgoden zelve ten strijde getrokken; en zoo juist van pas schenen deze teekenen te komen, dat de vijanden der Thebanen er meer de hand der Thebaansche staatslieden dan die der goden in ontwaarden. Maar ook met allerlei voorvallen van het dagelijksch leven begon de kunst der waarzeggers zich meer en meer bezig te houden. Zoo vindt men b. v. eene huis- en straatwigchelarij vermeld: deze leerde wat het beduidde als men onder bepaalde omstandigheden zaken zag of lieden ontmoette waar iets bijzonders aan was; gene maakte huiselijke voorteekenen — het kraken van balken, het storten van olie, het loopen en knagen van muizen, — tot haar onderwerp. Hierbij voegden zich natuurlijk ook wigchelaarskunsten uit den vreemde: even als wij Phrygische geestverrukkingen en reinigingen, Syrische toovenaarskunsten in Griekenland zagen insluipen zoo kon het niet anders, of de wijsheid der Chaldeeuwsche sterrenwigchelaars moest er insgelijks haren weg vinden, schoon zij er toch nooit regt heeft kunnen aarden. Het is in een werk als dit onnoodig om al de verscheidenheden van dikwijls hoogst kinderachtige waarzeggingskunsten op te tellen, die men hier en daar in Grieksche schrijvers vermeld ziet. Als de Grieken speelkaarten en koffijdik gekend hadden, zouden zij zeker niet verzuimd hebben er de toekomst uit te voorspellen, want het bijgeloof toont al overal dezelfde verschijnselen. Maar twee takken van wigchelarij dienen hier nog vermeld die, al komen zij in de Homerische wereld nog niet voor, zeer wel aan echt Grieksche denkbeelden haren oorsprong ontleend kunnen hebben en in de waarzeggingskunst der latere tijden van Griekenland een zeer belangrijke rol vervullen.

Een dier soorten kan men met den algemeenen naam van offerwigchelarij bestempelen, schoon zij in der daad met twee afzonderlijke soorten van voorteekenen zich bezig hield en dus ook wel in twee of meer onderdeelen gesplitst werd. Wij hebben gezien hoe men in Griekenland bij offers er aan hechtte, dat het offerdier gezond en onverzeerd was en dat het zich gewillig naar het altaar liet leiden. Het lag in den aard der zaak dat men er toe kwam om ook na het slagten van het dier dit onderzoek voort te zetten en na te gaan of de ingewanden, die reeds bij Homerus een deel van het voor de goden bestemde offervleesch uitmaken, in hun natuurlijken toestand verkeerden. Eerst zoo deze even gezond bleken te zijn als het offerdier zelf vóór zijn dood geschenen had, kon men aannemen dat het offer den goden welgevallig was; en hoe na lag het nu niet aan de hand om juist in den toestand der ingewanden teekenen te vinden, of de god wien men offerde jegens den offeraar gunstig gestemd was, om het offer liever te hernieuwen als het dier van binnen niet in orde bleek te zijn, dan zich door het bieden van een gebrekkig offer aan het misnoegen van den god bloot te stellen, en eindelijk, waar het vooral op aankomt, om de onderneming waar men de hulp van den god voor inriep niet te beginnen of voort te zetten, als de toestand van het ingewand der geofferde dieren van dien aard was dat de god er geen behagen in kon scheppen. Nadere redenen waarom men zoo handelde zal men zich niet gegeven hebben; het is niet waarschijnlijk dat òf het denkbeeld van een goddelijke leiding bij de keus van het offerdier, òf dat van eene door den god bewerkte wijziging van het binnenste des diers op het oogenblik van het offer ooit den offerwigchelaar als de grond zijner kunst voor den geest gezweefd zal hebben, vóór dat de tijd aanbrak, toen met het zoeken naar wijsgeerige gronden voor hetgeen men ten opzigte der goden deed, de onvastheid eener godsdienst die zelf naauwelijks een grond had waar zij op rustte, ten volle aan het licht kwam. Maar hoe ingewikkeld eene wetenschap die van den offerwigchelaar spoedig

werd, blijkt niet slechts uit de vele kunsttermen die ons omtrent den toestand der lever bewaard zijn, — want hoewel men het hart en andere deelen der ingewanden insgelijks gadesloeg zocht men toch in de lever de belangrijkste voorteekenen, — maar ook uit de bijzonderheden die een knap wigchelaar uit de ingewanden der offers kon opmaken. Bij Xenophon ziet b. v. een wigchelaar uit de ingewanden, dat het nog tien dagen duren zal eer er een slag zal geleverd worden, en bij een andere gelegenheid dat voor het plan waar de veldheer de goden over raadpleegt het offer wel gunstig is, maar dat er tevens blijken in zijn van aanslagen die er tegen hem gesmeed worden. Naast den toestand der ingewanden werd ook nog hetgeen bij de offerplegtigheid zelf geschiedde, b. v. de wijze waarop het offervleesch verbrandde, of de staart die men meestal meê offerde zich in het vuur al of niet krômde, en dergelijke, als een middel gebezigd om den wil der goden en den uitslag van hetgeen men voorhad te doorgronden. Bij reukoffers maakte dit een afzonderlijke tak der wigchelaarskunst uit die zich met het kronkelen van den rook moet hebben bezig gehouden, en bij dierenoffers schijnen de voorteekenen uit de ingewanden en uit den loop van het offer bij in zulke zaken naauwkeurige schrijvers dikwijls als iets geheel verschillends vermeld te worden.

Geen tak der gewone wigchelarij werd in den bloeitijd van Griekenland zoo algemeen, vooral in krijgszaken, aangewend, aan geen hechtte men zooveel gewigt, als aan de offerwigchelarij. Als de Spartanen uittrokken namen zij steeds een groot aantal offerdieren mede, om toch altijd in staat te zijn de goden bij een naderenden strijd te raadplegen; tijdens den Perzischen krijg kenden zij aan een vreemden offerwigchelaar, over wien er eene voorspelling bestond die hem als een hoogst voorspoedig leidsman in den krijg scheen te kenmerken, het door hen aan geen andere vreemden verleende burgerregt hunner stad toe om hem daardoor in hunne dienst te krijgen; en toen in den slag bij Plataeae de Perzen op het Spartaansche leger aandrongen en het offer dat de Spartanen bragten maar niet goed wilde

uitvallen, liet de Spartaansche veldheer zijn volk liever aan de pijlen van den vijand blootgesteld dan dat hij eene aanvallende beweging maakte, totdat eindelijk na eene aanroeping aan Hera, de godin van Plataeae, de offers plotseling goede teekenen gaven. De offerwigchelaar, schoon aan den veldheer ondergeschikt, had dan ook in de Grieksche legers veel in te brengen, en het was voor veldheeren heel wat waard om zelve eenige kennis van offers en offerdieren te hebben, zoo zij niet gevaar wilden loopen om door knoeijerijen van hun wigchelaar om den tuin geleid te worden.

De andere soort van waarzeggingskunst die men niet in de Homerische tijden maar wel later aantreft, is die welke als uit geestverrukking voortvloeijende met de wilde Bacchische eeredienst verwant is, schoon de waarzeggers, wien zulk een geestverrukking ten deel viel, geacht werden niet door Dionysus maar hetzij door Apollo, hetzij door de nimfen aldus bevangen te zijn. Tot hen behoorde Sibylla, een naam die somtijds als eigennaam eener profetes uit den tijd der sage, dan weder als de naam eener soort van profetessen voorkomt die in de plaatselijke sage van verschillende streken van Griekenland genoemd worden; en ook Musaeus en Bacis waren beroemd om hetgeen zij onder onmiddellijke inwerking der godheid verkondigd hadden. Intusschen treden zulke profeten in den historischen tijd van Griekenland niet zelve als handelend op, tenzij men welligt Amphilytus tot hun getal mag rekenen, den waarzegger die Pisistratus door een orakelspreuk tot een plotselingen aanval op de tegen hem uitgetrokken Atheners aanzette. Wat hun persoon betreft behooren zij tot den tijd der sage, in de geschiedenis komen zij alleen als dichters van voorspellingen voor, die door hunne nakomelingen of door anderen die er in het bezit van geraakt waren met het oog op hun eigen tijd gebezigd werden. Herodotus geeft blijken van met dergelijke voorspellingen zeer vertrouwd te zijn geweest, en kent er groote waarde aan toe, omdat hij de gebeurtenissen van den Perzischen krijg er tot in bijzonderheden in voorspeld ziet; hij haalt eene plaats uit die van

Bacis aan met het erkende doel, om te bewijzen dat het dwaasheid is om aan de waarheid van zulke voorspellingen te twijfelen, en hij neemt het de bewoners van Euboea kwalijk, dat zij zich niet naar den raad gedragen hebben dien zij met het oog op den Perzischen krijg bij Bacis konden vinden. Van den overtogt der Perzen over een dergelijke brug als Xerxes er een over den Hellespont liet leggen, van een slag dien zij in de buurt van Plataeae zouden verliezen, en van den ongelukkigen afloop hunner geheele onderneming wordt er dan ook vrij duidelijk in gewaagd. Maar schoon Herodotus zelf van den vroeger genoemden Onomacritus verhaalt dat hij in de voorspellingen van Musaeus vervalschingen had gepleegd, schijnt hij er niet aan te denken dat hij zelf naauwelijks een tijdgenoot van den Perzischen krijg was en zeer wel op naam van Bacis staande toespelingen op dien krijg gezien kan hebben, die eerst na het einde er van bij de voorspellingen ingelascht waren; en in allen geval kenmerken zich de door hem aangehaalde verzen ook door enkele uitdrukkingen die er in voorkomen, als uit een betrekkelijk jongen tijd dagteekenende.[1] Thucydides daarentegen oordeelt over eene voorspelling waar in zijne dagen veel ophef van gemaakt werd al even als een criticus van onzen tijd doen zou. "Toen de pest," zegt hij, "in het tweede jaar van den Peloponnesischen krijg te Athene uitbrak, herinnerde iedereen zich een oude voorspelling waarin gezegd werd dat er een Dorische krijg en te gelijk een pest zou komen. Nu beweerden er wel sommigen dat er in het vers eigenlijk niet van pest maar van honger gesproken werd,[2] maar omdat er nu eens pest heerschte behield het gevoelen van hen de over-

[1] Voornamelijk bedoel ik hier de woorden der voorspelling bij Herod. VIII, 77, waar de vermelding van "verzadiging (of liever, den toestand dien wij doorgaans door blasé uitdrukken) den zoon van overmoed" eene in het oog vallende herinnering aan het bekende vers van Solon: "verzadiging baart overmoed als er al te veel rijkdom is," schijnt te bevatten.

[2] Voor den met het Grieksch onbekenden lezer zij het opgemerkt dat "honger" en "pest" in die taal bijna gelijkluidend zijn.

hand, die zich meenden te herinneren dat er pest stond; en als er nu later eens een nieuwe krijg met de Doriërs gevoerd wordt waar men met honger te kampen heeft, dan zal, denk ik, de andere lezing wel weder zegevieren." Die plaats van Thucydides is bij de beschouwing der waarzegging uit oude voorspellingen des te belangrijker, omdat men in zijn tijd te Athene met zulke voorspellingen veel op had. Aristophanes spot dikwijls met het gebruik dat men er van maakte: nu eens ziet men een eigenaar en verklaarder van voorspellende gedichten bij een offer met een spreuk van Bacis voor den dag komen waarin gelast wordt om hem, den man die de voorspelling meê zou deelen, een nieuwen mantel, een paar schoenen en een deel van het offervleesch te geven; dan weder maken zijne personen zich door allerlei dwaze en gewrongen verklaringen der door hen aangehaalde voorspellingen belagchelijk. Maar het blijkt toch tevens uit zijne blijspelen, dat ook mannen van naam en invloed, zoo als de volksleider Cleon, het niet beneden zich achtten om zich in hunne handelingen met het volk van voorspellingen te bedienen, deels om de Atheners door de vermelding van den lang voorspelden roem hunner stad op te winden, — iets waartoe vooral zeker dikwijls aangehaald vers zal gediend hebben over de gelukkige stad der buitgevende Athene, die na veel lijdens en veel zwoegens in de toekomst een adelaar in de wolken zou worden, — deels ook om op het gezag van voorspellingen hunne maatregelen door te drijven, wat onder anderen bij een voorstel van Cleon tot het aanleggen van nieuwe vestingwerken het geval schijnt te zijn geweest. Dit verklaart zich ook des te ligter als men bedenkt, dat althans in vroeger tijd eene verzameling van voorspellingen die aan de zonen van Pisistratus behoord had op den Atheenschen burg van staatswege bewaard werd, en dat de later voor het Atheensche volk gebragte voorspellingen hiervan zeer wel ware of voorgewende afschriften kunnen zijn geweest. Hoe zulke voorspellingen in de Atheensche volksvergadering behandeld en verklaard werden, daarvan kan men zich een denkbeeld maken door het verhaal, hoe Themistocles zijne

verklaring eener Delphische godspraak aannemelijk wist te maken; want bestaat er al tusschen zulke godspraken en de voorspellingen van Bacis en Musaeus in andere opzigten een groot onderscheid, in vorm kwamen zij vrij wel overeen. De hier bedoelde godspraak is die van den houten muur, die den Atheners bij de aannadering der Perzen door hunne stadsgodin ter verdediging zou geschonken zijn. Themistocles beweerde, zoo als bekend is, dat met dien muur de Atheensche vloot bedoeld was, anderen dachten aan een houten borstwering die men op den burg vond, en nu was er ééne uitdrukking in de godspraak die aan dezen gelijk scheen te geven, dat het aan het einde heette: "o goddelijk Salamis, gij zult wat menschen zien sneven," want daaruit leidde men af dat er bij het eiland Salamis, dus in een zeeslag, een groote nederlaag zou geleden worden. Maar nu zeide Themistocles dat als er van eene nederlaag der Atheners bij Salamis spraak was, de uitdrukking der godspraak niet "o goddelijk Salamis" maar "o wreed Salamis" of iets dergelijks moest zijn, en dat er dus veeleer eene nederlaag der Perzen in voorspeld werd, en deze opmerking achtte men zoo juist, dat men met een groote meerderheid besloot om scheep te gaan.

Reeds uit het vorige blijkt het, dat er in den bloeitijd van het Grieksche staatswezen ook van staatswege van voorteekenen en van de kunst des wigchelaars veel werk werd gemaakt. Zoo leest men dat te Sparta de ephoren, die er als eigenlijke vertegenwoordigers van het volk groote magt uitoefenden, om de acht jaren een helderen nacht uitkozen om waar te nemen of er ook sterren verschoten; want bleek dit het geval te zijn, dan gold het voor een bewijs dat een der koningen tegen den staat gezondigd had, en werd deze dan niet door eene uitspraak van het orakel te Delphi of te Olympia geregtvaardigd, dan moest hij zijne waardigheid neerleggen. Te Athene werden vóór het vertrek van een feestgezantschap naar Delphi gedurende drie maanden aan een altaar van Zeus den god des onweders waarnemingen ingesteld, met het doel om het gezantschap eerst dan te laten vertrekken, wanneer er in

eene bepaalde hemelstreek een onweerstraal ontwaard was, en verneemt men er al van geen dergelijke waarnemingen vóór het houden der volksvergaderingen, het is reeds opgemerkt dat als iemand staande de vergadering zich door een regendruppel getroffen voelde dit voor een goddelijk teeken gold dat men uiteen moest gaan. Wordt er in een Attisch treurspel van een vogelwacht te Thebe gewaagd die voor Tiresias, den ziener der sage, was opgerigt, dan heeft men reden om aan te nemen dat er zulke vogelwachten ook in de staten van het Griekenland der geschiedenis bestaan zullen hebben, al hoort men er verder niet van. Wat offerwigchelarij, wat aloude voorspellingen in een Griekschen staat beteekenden hebben wij gezien. In zulk een staat van zaken moest een wigchelaar van naam die zijn beroep in den grond kende, een man van gewigt en aanzien zijn, vooral zoo hij, wat dikwijls het geval was, tot een geslacht behoorde waar door de gunst van Apollo de gave der voorspelling erfelijk in was. Naast het reeds aangehaalde voorbeeld van den wigchelaar die te Sparta het burgerregt bekwam, vindt men dan ook evenzeer voorbeelden van wigchelaars die te Athene zeer gezien waren en er b. v. eene plaats aan de tafel van het Prytaneüm bekwamen, iets wat onder anderen met den wigchelaar Lampon het geval was, die in den tijd van Pericles te Athene ook in het staatkundige eene zeer belangrijke rol schijnt vervuld te hebben. Maar het beroep van den wigchelaar was van dien aard dat er veel bedrog in kon gepleegd worden en er dus ligt wantrouwen veld kon winnen tegen hem die er zich aan wijdde; en buitendien, reeds dat de wigchelaar een beroep uitoefende moest in een land als Griekenland zijn aanzien doen dalen. In het algemeen stonden wigchelaars dus niet hoog aangeschreven ook als zij den staat met hunne kunst dienden; en die waarzeggers die den burger voor twee obolen zijn droomen uitlegden waren natuurlijk nog veel minder in tel: dat een nakomeling van Aristides als droomuitlegger den kost moest verdienen, wordt als een voorbeeld opgegeven hoe diep het geslacht van een groot man kan zinken. In de minachting die den waar-

zegger van den gemeenen man betoond werd deelden natuurlijk ook ligt die waarzeggingskunsten, die meer bepaaldelijk voor den gemeenen man berekend schenen en dus voor bijgeloof doorgingen. Hiertoe behoorde natuurlijk het zoeken naar voorteekenen in hetgeen aan huis voorviel: bij Theophrastus krijgt dan ook een man die de "uitleggers" komt raadplegen over hetgeen hij doen moet nu een zijner meelzakken door de muizen doorknaagd is, van hen ten antwoord dat hij het gat maar moet laten stoppen, wat hem intusschen niet belet om het kwaad dat hij in het voorteeken ziet door een offer af te wenden. Maar stelde men al de personen die als waarzeggers werkzaam waren en enkele takken der waarzeggingskunst niet hoog, de waarzeggingskunst in het algemeen, ook die welke door waarzeggers van beroep gedreven werd, bleef in Griekenland haren invloed op de gemoederen behouden. Na Nicias door wiens afhankelijkheid van zijne wigchelaars de nederlaag der Atheners op Sicilië zeer werd verergerd, en Xenophon die in zijn werk over den togt van Cyrus zich zelven voorstelt als zich in alles naar voorteekenen rigtende, biedt Alexander de Groote een althans even sterk voorbeeld van eerbied voor de kunst die hem bij zijne ondernemingen den wil der goden scheen te doen doorgronden; en in het gewone leven gold het evenzeer voor minachting der goden om de door hen gegeven teekens niet te raadplegen, als om hen niet naar eisch door offers en gebeden te eeren.

Maar het was niet enkel door eene kunst, van de goden gegeven zoo als eigenlijk alle kunsten maar toch door menschen uitgeoefend, dat men in Griekenland tot de kennis van den goddelijken wil meende te geraken. Naast waarzeggers had men godspraken; naast de kunst die den mensch in zijne handelingen door eene verklaring van teekenen voorlichtte, waarvan men naauwelijks de bewustheid nog kon koesteren in hoe ver zij werkelijk van de goden uitgingen, had men het woord der goden zoo als het uit hunne heiligdommen tot den mensch sprak. Voorzag al de waarzegger in de behoefte van den mensch om licht te bekomen over hetgeen hem in den loop zijns levens zonder

openbaring duister moet zijn, eerst door de godspraak, eerst door de mogelijkheid om de goden zelve onmiddellijk te raadplegen, trad men met de bestuurders van zijn lot in die naauwe betrekking waar men anders bij de Grieken slechts in de dichter- en volkssage voorbeelden van vond, maar zonder welke men toch op den duur van de godenwereld vervreemd moest worden. De kunst van den waarzegger kon des noods ook in eene maatschappij bloeijen waar alle geloof aan een godsbestuur uit geweken was; door de godspraken moest dit geloof levendig worden gehouden zoo lang zij zelve in aanzien bleven en haar waar karakter behielden.

Reeds de Homerische wereld kende godspraken. In de Ilias wijst zeker de vermelding van Delphi en Dodona als beroemde heiligdommen op zich zelf niet uit dat aldaar toen reeds godspraken gevestigd waren, en de "tolken van Zeus" die als te Dodona woonachtig genoemd worden zou men des noods als een waarzeggenden stam, van dergelijken aard als de waarzeggende geslachten van later tijd, kunnen beschouwen. Maar een hoofdtrek van het orakelwezen vindt men toch reeds in het altaar van Zeus den god der voorteekenen (VIII, 250) waar Zeus bij voorkeur zijn wil door teekenen openbaart, want het denkbeeld eener bepaalde aan een god gewijde plaats waar men den goddelijken wil kan vernemen, staat met de voorstelling dat de god aan die plaats tegenwoordig is en er zelf in teekenen spreekt in naauw verband. Eene godspraak door teekenen was dan ook het orakel dat in de sage als het oudste werd genoemd en in de Odyssea nader als zoodanig vermeld wordt, dat van Zeus te Dodona. Naar Dodona te gaan om "den raad van Zeus uit den hoogen eik te vernemen" was blijkens een verhaal van Ulysses op het niet ver van daar gelegen Ithaca geen ongewone zaak; en als een van hen die naar de hand van Penelope dingen bij de beraadslaging over het plan om Telemachus om te brengen den raad geeft om eerst de goden te raadplegen en tot den moord niet over te gaan tenzij de uitspraak van Zeus — de regterlijke en wetten stellende uitspraak, want dit

alles ligt in het woord dat in de hier bedoelde plaats (XVI, 403) gebezigd wordt, — het goedkeurt, dan zal men ook hier aan het orakel van Dodona moeten denken. Over de straks uit de Ilias vermelde tolken van Zeus, "de met ongewasschen voeten op den grond slapende Sellen," wordt dus hierdoor licht verspreid. Het is een priestervolk dat het orakel bedient en door een haveloos voorkomen een schijn van heiligheid heeft; want zijn al de verschijnselen van het ascetisme dat men bij fakirs en monniken vindt aan het latere Griekenland vreemd, in de Homerische schildering der Sellen zijn zij niet te miskennen, en men heeft ook geen reden om zich te verwonderen zoo een in het stammenleven der Homerische wereld voorkomende maar zelfs hier op den achtergrond blijvende en voorts ook elders niet ongewone strekking in het godsdienstige zich in de latere ontwikkeling van het Grieksche volk verloren heeft. De plaats der Sellen ziet men in latere tijden door drie bejaarde priesteressen innemen; zij waren het die de antwoorden op de haar gestelde vragen uit zekere teekenen opmaakten en ze in menschelijke taal vertolkt aan de raadplegenden meêdeelden. Wat nu die teekenen waren is niet ten volle bekend. De heilige eik van Zeus vervulde er de hoofdrol bij; volgens sommige berigten luisterde men naar het ruischen zijner bladeren, volgens andere naar dat van eene bron die aan zijn voet ontsprong. Welligt deed men beide, en in allen geval beperkte zich de godspraak niet tot ééne soort van teekenen, want ook het trekken of werpen van loten wordt als een der wijzen vermeld waarop men ze raadpleegde, en welligt, doch stellig eerst in zeer laten tijd, werd ook het geluid dat het slaan van een door den wind bewogen zweep in de hand van een beeld op een koperen bekken maakte, tot voorspelling der toekomst gebezigd. Daarentegen is het althans voor lateren tijd bewezen dat men geen wonderdadige stemmen uit den heiligen boom hoorde, wat men anders al ligt uit de wijze zou afleiden waarop het orakel in de Odyssea vermeld wordt, en wat voor een volk als de Homerische Grieken zeker eene zeer natuurlijke wijze van waar-

zegging door priesterbedrog geweest zou zijn; en ook de duiven die er in oude tijden den wil van Zeus zullen verkondigd hebben behooren tot het gebied der sage en hebben haren oorsprong welligt aan een verkeerde opvatting van een ouden naam der priesteressen te danken.

Godspraken welker antwoorden uit het werpen of trekken van loten in het heiligdom van den god afgeleid werden, vond men ook elders in Griekenland. Pausanias spreekt van een orakel van die soort dat nog in zijn tijd in eene aan Hercules geheiligde grot in Achaje bestond. Men zond een gebed tot den god op en wierp dan met vier der bikkels die in menigte voor het beeld van den god lagen en waarvan elk een zeker teeken droeg; om den zin van den worp te gissen kon men een bord raadplegen waar al de teekenen op verklaard waren. Zelfs in het Delphische heiligdom schijnt de sage en welligt de geschiedenis eene dergelijke waarzegging gekend te hebben, en het ligt voor de hand om aan te nemen dat de waarzegging uit het lot die men later ook door waarzeggers van beroep ziet drijven, haren oorsprong in de orakels gehad heeft. In eene Laconische stad raadpleegde men een orakel door in een heilig meertje gerstenkoeken te werpen; zonken zij, dan gold dit voor een goed, dreven zij op de oppervlakte, dan was het een slecht teeken. Een heiligdom van Apollo aan de kust van Lycië bevatte eene heilige bron waar hij, die inlichtingen van den god verlangde, in den waterspiegel het beeld aanschouwde dat tot antwoord op zijne vraag zou strekken; en iets dergelijks bood ook een orakel van Demeter in Achaje, dat over den afloop van ziekten antwoorden gaf: na een reukoffer keek men in een spiegel dien men in een bron had laten afdalen, en deze toonde nu den zieke levend of dood. Een derde Achaeïsch orakel gaf zijne antwoorden zoo als Ulysses het van Zeus verlangde, door los gesproken menschenwoorden. Wie het wilde raadplegen bragt een reukoffer aan het beeld van Hermes dat zich op de markt van de stad Pharae bevond, vulde en ontstak de lampen die aan het altaar van den god gehecht waren, legde op het altaar een

stuk geld, fluisterde den god zijne vraag in het oor, en verliet dan met toegestopte ooren de markt; het eerste woord dat hij hoorde als hij zijn handen van zijn ooren afnam was het antwoord dat de god hem deed toekomen. De godspraak van Zeus te Olympia, die vooral te Sparta veel schijnt gegolden te hebben, werd door gewone offer-wigchelarij geraadpleegd; alleen om de heiligheid van het oord en de behandeling van het offerdier door aan den tempel verbonden wigchelaars kon men er grooter gewigt aan hechten. En zoo ontbreekt het ook verder niet aan voorbeelden van godspraken die hare antwoorden door in de wigchelarij gebruikelijke teekenen gaven.

Met de Apollo-dienst waren de meeste godspraken verbonden waar de priester of priesteres van den god door eene van hem uitgaande geestverrukking in staat gesteld werd om in zijn naam antwoorden te geven. Van die godspraken was die van Delphi verreweg de beroemdste. In den rijkdom die in de Ilias aan het Delphische heiligdom wordt toegekend kan men eene aanwijzing vinden dat het orakel reeds toen in aanzien was. De vestiging van dit aanzien schijnt intusschen vooral in verband te hebben gestaan met die van het Amphictyonen-verbond dat er later een toezigt over uitoefende, en met de Dorische volksverhuizing waar weder de stichting van het verbond meê schijnt te hebben zamengehangen. Het nader bestuur van het orakel berustte bij de Delphiërs zelve, die door de Phociërs als volksgenooten beschouwd werden maar zelve op Dorische afkomst boogden, iets waarop ook vooral de naauwe betrekking wijst waarin men het orakel met Lacedaemon ziet. Maar aanschouwt men die betrekking in de sagen van de wetgeving van Lycurgus en van de instelling der Olympische spelen, in den heiligen krijg waarin het belang van de Delphiërs en hun heiligdom tegen het naburige Crisa in het begin der zesde eeuw door de Amphictyonen gehandhaafd werd en na welker afloop de Pythische spelen ingesteld werden, schijnen de Lacedaemoniërs geen hoofdrol vervuld te hebben, en als ook maar eenigzins afhankelijk van Lacedaemon of eenigen anderen staat komt het

orakel in de zesde en de eerste helft der vijfde eeuw geenszins voor.

De sage stelde de Delphische godspraak eerst onder het toezigt der Aarde; eerst later zal zij aan Apollo zijn overgedragen. Dit verklaart zich uit de wijze waarop de priesteres die den god vertegenwoordigde, de Pythia zoo als men haar noemde, hare geestverrukking deelachtig werd. De tempel van den god lag op een rots aan den voet van den Parnassus. In het binnenste door weinigen bezochte heiligdom zag men een spleet in den grond waaruit bedwelmende dampen oprezen. Het verhaal ging dat een geitenhoeder in de buurt zijne kudde geweid en het eerst de werking dier dampen ondervonden had; de geestverrukking waar hij in geraakt was had getoond dat hier eene goddelijke kracht werkzaam was. Een drievoet met een deksel er op was boven de spleet geplaatst en op dien drievoet plaatste zich de priesteres als het orakel zijne stem zou laten hooren. Vroeger geschiedde dit slechts eenmaal 's jaars, later toen het getal van hen die het orakel raadpleegden toenam, ten minste eenmaal 's maands. Vooraf werden er offers gebragt door hen die den god wenschten te raadplegen; van den uitslag dier offers schijnt het te hebben afgehangen of er aan hun wensch gevolg zou worden gegeven. De priesteres trad het heiligdom binnen; Delphische priesters die haar moesten bijstaan volgden haar of bleven althans genoeg in de nabijheid om hare stem te hooren. Na een dronk uit een heilige bron die in het heiligdom vloeide zette de priesteres, met lauweren bekranst, lauweren en gerst als reukwerk op het altaar werpende en met lauwerbladen in den mond, zich op den drievoet neder; en in de heftige gemoedsbeweging waarin hetzij de dampen die uit de spleet opstegen, hetzij ook de indruk der heilige handeling haar bragten — want er wordt zelfs uit zuiver historischen tijd een voorbeeld vermeld dat zij door stuiptrekkingen aangetast met een gil buiten het heiligdom vlood, om weldra bewusteloos naar haar huis gebragt te worden en daar den geest te geven, — uitte zij dan de woorden die aan Griekenland den raad van den god zouden verkondigen.

Hoe men zich nu die antwoorden der Pythia moet voorstellen, daar is geen peil op te trekken. Naast de priesteres wordt er een "profeet" vermeld — "tolk" of "spreker" zal welligt het denkbeeld van dit woord het best uitdrukken, — die, ondersteund door eenige voorname Delphiërs, eene rol bij het verkondigen der godspraak vervulde, en wien onder anderen de taak was opgedragen om de onzamenhangende woorden die de priesteres in hare geestverrukking dikwijls bezigde in een behoorlijken vorm te brengen. In oude tijden was dichtmaat de gewone vorm; later geraakte dit buiten gebruik. Het is intusschen de vraag of de hulp van den profeet altijd noodig was. In den tijd van Plutarchus, een eeuw na de geboorte van Christus en in een tijd dat Griekenland in diep verval was, koos men eene Delphische vrouw of maagd van goeden huize, maar dikwijls geheel ongeletterd, tot priesteres; en het ligt in den aard der zaak dat zulk eene priesteres niet anders dan een werktuig der Delphische priesterschap kan zijn geweest. Maar in den bloeitijd van Griekenland ziet men de Pythia meermalen vermeld als zelfstandig handelend. Zonder dit kon er geen spraak zijn van haar door omkooping tot het geven van een bepaald antwoord te nopen, en hiervan vindt men toch meer dan één voorbeeld bij Herodotus vermeld. Leest men dat de uitvinding der in het Grieksche heldendicht gebezigde versmaat aan de oudste Pythia der sage wordt toegeschreven, dan kan men hierin eene aanwijzing vinden dat eene in dichtmaat sprekende Pythia in de oogen der Grieken niets vreemds was, en dat de uitdrukkingen van Herodotus waarmede hij te kennen geeft dat de Pythia dezen of genen dit antwoord geeft of hem bij zijn intrede in den tempel dus toespreekt, zeer wel letterlijk opgevat kunnen worden. Er is niets vreemds in het denkbeeld dat in den bloeitijd van het orakel de priesteressen dikwijls de antwoorden van den god zelve en in dichtmaat zullen hebben voorgedragen. In dien tijd waren er twee priesteressen die elkander aflosten, en nog een derde was haar als hulppriesteres toegevoegd; hoe ligt kan niet zulk eene schikking met eene opleiding

der priesteressen tot het verrigten harer werkzaamheden zijn gepaard gegaan? En wat het spreken in dichtmaat betreft, dit kon bij de Grieken van den ouden tijd, toen elke voordragt die men het onthouden waard achtte in verzen geschiedde, geen ongewoon talent zijn.

Dikwijls intusschen zullen ook in oudere tijden de aan het orakel verbonden priesters een nader deel aan het opmaken der antwoorden genomen hebben, dan hun kon eigen zijn wanneer de geestverrukking der Pythia zich louter in eene buitengewone ontwikkeling van die gaven des geestes openbaarde die de waarheid met snellen blik doen vatten en in dichterlijke taal wedergeven. Niet elke Pythia kan zich in dezelfde begaafdheden verheugd, de inwerking van den god op dezelfde wijze ondervonden hebben. Maar als nu werkelijk de antwoorden van den god eerst door de priesters een verstaanbaren vorm bekwamen, moet men dan aannemen dat hier hetzij aan een priesterbedrog, hetzij aan de schranderheid van geslepen staatslieden te denken valt, die zich van het in Griekenland heerschende bijgeloof tot hunne doeleinden, al waren het dan ook prijzenswaardige doeleinden, bedienden? In geen van beide gevallen is het gezag verklaarbaar dat men eeuwen lang aan het orakel bleef toekennen. Bij buitenlandsche oorlogen en binnenlandsche twisten, bij openbare rampen en wonderteekenen die zulke rampen schenen te voorspellen, bij twijfelingen hoe men de goden moest vereeren en vrees voor hun toorn wegens gepleegde wandaden, wendde zich elke staat van Griekenland tot de Delphische godspraak; hoe k o n men dit doen zoo men niet werkelijk meende de stem des gods te vernemen? En hoe kon nu het bedrog der priesters of staatslieden van het kleine Delphi, zoo er werkelijk in den regel bedrog gepleegd werd, op den duur verborgen blijven? In landen waar het beheer der godsdienst bij een magtigen en talrijken en door inrigting en gemeenschappelijk belang vereenigden priesterstand berust, en waar in elken afzonderlijken staat het gezag door weinige bevoorregten gevoerd wordt die gaarne buitenaf een magtigen steun vinden, daar kan men het zich des noods voorstellen dat de

afzonderlijke staatsbesturen die er bestaan elk voor zich voor de priesters bukken, al begint ook het godsdienstig geloof uit elken stand te wijken en al is het ook geen geheim dat ook de priesterstand de godsdienst meerendeels als een middel beschouwt en gebruikt om zijn eigen belang te bevorderen. Maar in Griekenland stond elke staat ook wat godsdienstige instellingen betrof geheel op zich zelf, en ontwikkelde zich het staatswezen in groote verscheidenheid. Tegenover enkele voorbeelden van baatzucht en bedrog die men in de geschiedenis van het Delphische orakel vermeld vindt, — en werden zij er niet vermeld dan zou men toch moeten aannemen dat het er niet aan kan ontbroken hebben, — staat een lange reeks van weldaden door het orakel aan Griekenland bewezen. Toen reeds veel waar men in oude dagen de hand der goden in zag anders begon ingezien te worden, toen het noodig werd gronden te zoeken voor hetgeen vroeger zonder grond geloofd was, en toen hetgeen vroeger voor gronden had kunnen gelden meerendeels als onhoudbaar verworpen werd, toen kon nog een man als Socrates op het Delphische orakel als op een instelling wijzen waar men werkelijk het woord van den waarzeggenden god vernam. Te vergeefs zal men van dit blijvend gezag eene verklaring zoeken, zoo men niet aanneemt dat men te Delphi in den regel te goeder trouw handelde. De bedwelming en geestverrukking der Pythia kan men als een feit beschouwen. Dat men hierin iets goddelijks bleef zien, vooral in de stad die aan die goddelijke werking hare grootheid verschuldigd was, daarin is niets vreemds. Beschouwden de Delphische priesters hetgeen de Pythia in hare geestverrukking uitte als goddelijke openbaringen, ja, dan moesten zij zeker dikwijls in het geval komen om aan het onverstaanbare en onhoudbare een gezonden zin en behoorlijken vorm te geven; maar waren zij werkelijk vast in hun geloof, hoe ligt moesten zij dan niet daar een zin en dat wel den in de omstandigheden vereischten zin vinden, waar in der daad geen schijn van zin bestond. En mogt er al eens twijfel bij hen ontstaan, die twijfel moest reeds door de onwillekeurige gedachte onderdrukt worden dat het veld

winnen er van tevens het sein tot den val van Delphi's grootheid zou zijn.

Is nu eens dit punt, de goede trouw waarmede het orakel in het algemeen bediend werd, vastgesteld, dan is het niet moeijelijk om zich van de werking en het voortdurend gezag van het orakel een nader denkbeeld te vormen. Men vroeg het om raad, bijzondere personen zoowel als staten, maar in de tijden toen de Pythia slechts zelden den drievoet beklom zullen het wel meest staten zijn geweest; want men kon als er velen te gelijk het orakel wenschten te raadplegen niet ligt aan de beurt komen, en het regt om anderen bij het raadplegen voor te gaan, wat somtijds door de Delphiërs aan dezen en genen werd toegekend, viel natuurlijk veel ligter een staat of vorst dan een eenvoudig burger van een Griekschen staat ten deel. Werd het orakel in staatszaken geraadpleegd, dan was het voor de priesterschap niet moeijelijk om van de raadplegenden behoorlijke inlichtingen te bekomen en zich van den staat van zaken een juist denkbeeld te vormen; en buitendien, in vele opzigten volgde het orakel eene vaste politiek, en dat wel eene politiek die van groote staatswijsheid getuigde. Er is waarlijk geen betoog noodig dat het handhaven van het staatsgebruik in het godsdienstige de eenige weg was om de godsdienst een vasten grond te geven, of dat in het voorstaan van doorgaande kolonizatie in vreemde landen, gepaard aan raadgevingen in het godsdienstige die elke burgerij in de vereering der goden en helden van het land dat zij bewoonde haar heil deed zoeken, het regte middel gevonden werd om aan den eenen kant burgertwist en overbevolking tegen te gaan, aan den anderen kant de terugkeer van eigenlijke volksverhuizingen te verhoeden. Het raadgeven omtrent oorlogen van Grieken tegen Grieken was een der punten die in het orakel groote omzigtigheid vereischten. Het kon er zich niet altijd buiten houden; maar ziet men het als alouden regtsregel opgeven dat Grieken niet over oorlogen tegen Grieken den raad der godspraak mogten vragen, dan kan men toch aannemen dat, hoe dikwijls hiervan ook in de praktijk werd afgeweken, het orakel bij

vragen over aanvallende oorlogen er veelzins baat bij zal gevonden hebben.[1] Ook in antwoorden die met geen vaste staatkunde in verband stonden valt de schranderheid van het orakel in het oog. Toen een Thracisch volk, welks vruchtbaar gebied door gedurige invallen van woeste naburen leed, den raad van het orakel inriep, kregen de gezanten den last om de leiding eener Grieksche volkplanting die hun volk kracht kon bijzetten en het beheer van hun land aan den man op te dragen, die hen het eerst te gast zou noodigen. Zij volgden dien raad; Miltiades, een voornaam Athener, wien buitendien de staat van zaken in zijn eigen land niet aanstond, werd de gebieder van hun land en bleek de regte man te zijn om het te beveiligen en tot waren bloei te doen geraken; en de goede uitkomst van hetgeen het orakel geraden had heeft wel eens de vraag doen opperen, of de Pythia niet met Miltiades in verstandhouding had gestaan en met haar antwoord hem bedoeld had. Maar dit kan het geval niet zijn geweest, want hoe kon zij weten of niet op den langen weg van

---

[1] Die regel schijnt mij door Schömann verkeerdelijk tot het Olympische orakel beperkt te worden in verband waarmede hij door Xenophon (Hell. III, 2, 22) vermeld wordt. De Eleërs beletten een Spartaanschen koning om te Olympia den god met een offer en een gebed om de overwinning in den Peloponnesischen krijg te naderen zoo als hij door waarzegging (d. i. hetzij door een uitspraak der wigchelaars, hetzij door eene godspraak, want het Grieksche woord laat dit in het midden) gelast was, en de grond, waarop zij het beletten, is dat men naar den ouden regel de godspraak over een krijg van Grieken tegen Grieken niet mag raadplegen. Werd hiermede nu een regel bedoeld die uitsluitend voor de Olympische offerwigchelarij gold, dan zou men moeten aannemen dat de Spartanen door waarzegging gelast waren om zich van eene andere waarzegging te bedienen; en is dit al op zich zelf niet geheel onmogelijk, dan zou toch Xenophon het wel wat duidelijker hebben aangeduid, dan door eenvoudig van een gebed te spreken dat men aan Zeus moest rigten. Veeleer zal men zich de zaak zoo moeten voorstellen dat de koning, toen de Eleërs wegens een geschil dat zij toenmaals met de Lacedaemoniërs hadden hem het offeren wilden beletten, zich op de godspraak zal beroepen hebben die hem het offer bevolen had, en dat hierop hun antwoord geweest is dat hij over zulk eene zaak niet eens een godspraak had mogen raadplegen.

Delphi naar Athene eene vroegere uitnoodiging den Thraciërs zou geworden; en veeleer heeft men hier te bedenken dat eene Grieksche volkplanting in een zoo rijk land als het gebied der raadplegenden onder ieders leiding moest beantwoorden, die hiertoe door den god zelven en op eene zoo treffende elke gedachte aan menschelijk overleg uitsluitende wijze was aangewezen. Had in plaats van den rijken en in geheel Griekenland bekenden Miltiades een arm en onbeduidend Boeotiër de Thracische gezanten uitgenoodigd om zijn soberen maaltijd te deelen, de wonderbare leiding der godspraak, die zulk een man als hoofd eener volkplanting aanwees, zou niet gefaald hebben om hem zelven den moed bij te zetten die voor zijne onderneming een onmisbaar vereischte was, en om een volk van zooveel fantazy en ondernemingsgeest als de Grieken op deelname aan de nieuwe volkplanting belust te maken.

Maar al gaf nu het orakel den besten raad, dan kon die raad toch nog slecht uitkomen. Men raadpleegde den god ook vooral omdat hij als god de toekomst kende, en bleek het nu dat de toekomst aan zijn raad niet beantwoordde, dan gold voor hem niet de verontschuldiging die elk menschelijk raadsman voor zich kan aanvoeren zoo zijn raad door de uitkomst wordt gelogenstraft. Er worden dan ook antwoorden van het orakel vermeld, waarin de strekking om geen uitsluitsel te geven en de raadplegenden zelve te laten zoeken wat hun te doen staat, niet te miskennen valt. De Thebanen vragen hoe zij zich op de Atheners over een aanval zullen wreken. "Met eigen krachten kunt gij dit niet," antwoordt de Pythia die zeer wel wist dat Athene toen onder goede leiding en tegen Thebe ten volle opgewassen was; "maar brengt de zaak voor het 'veelstemmige' en vraagt uw naasten om hulp." Met andere woorden, de Thebanen moesten in hunne vergadering over het inroepen van vreemde hulp beraadslagen, en zij konden dan zelve uitmaken wie hun naasten waren. In duistere en wondersprenkige bewoordingen waren de antwoorden van het orakel dikwijls gesteld, en dat wel niet altijd met

het doel om zich een uitweg open te houden zoo het antwoord niet scheen uit te komen, maar ook vooral omdat het den god scheen te passen zich van andere taal dan de eenvoudige en verstaanbare uitdrukkingen van het dagelijksch leven te bedienen. Dat "veelstemmige" in het antwoord aan de Thebanen kan als voorbeeld strekken: zij vatten het als volksvergadering op en konden het toch ook waarlijk niet anders opvatten. Het kleine Siphnus bloeide door goud- en zilvermijnen die men er ontdekt had; door rijke gaven aan het Delphische heiligdom, door prachtige marmeren gebouwen waar de stad meê prijkte werd dit in Griekenland spoedig bekend; en nu vragen de Siphniërs het orakel of hunne tegenwoordige welvaart hun zal bijblijven. "Als Siphnus" zegt nu het orakel, "in een witglanzend raadhuis en een witgezoomde markt zich verheugt, dàn zal er een knap man noodig zijn om tegen houten aanslagen en een rooden heraut te waken." Herodotus die dit antwoord meêdeelt beweert dat de Siphniërs niet begrepen dat hiermede een gevaar ter zee bedoeld was: houten aanslagen, de roode heraut, waren schepen, want deze waren in den ouden tijd steeds rood geverwd. Maar in dit geval legde de Siphnische burgerij niet veel schranderheid aan den dag: dat een klein eilandje, op grooten rijkdom bogende, ligt de prooi van een ter zee magtigen staat kon worden, dat kon men waarlijk ook zonder het orakel wel begrijpen. Wat intusschen in dit verhaal van Herodotus nog opmerking verdient, is de wijze waarop de godspraak vervuld wordt: de roode heraut werd door de uitkomst niet maar eenvoudig een schip, maar een schip dat werkelijk een heraut met voorslagen van een vijand bragt, dien men welligt door schikkingen tot vriend had kunnen maken. En diezelfde toevallige overeenkomst tusschen de woorden der godspraak en de omstandigheden waaronder zij vervuld werd, vindt men nog duidelijker in het antwoord der Pythia aan den koning van Cyrene, die uit zijn land verdreven was omdat hij zich niet met een schijnkoningschap wilde tevreden stellen, maar die kans scheen te hebben om met vreemde hulp naar zijn land terug te keeren. Blijk-

baar kende de Pythia den staat van zaken te Cyrene, en wist zij dat de tijd der koninklijke magt er voorbij was. "U en uwe voorvaders," zegt zij tot den koning, "heeft Apollo het koningschap gegund; elke poging om het langer in uw geslacht te houden ontraadt hij u. Keert gij naar u land terug, houd u dan bedaard; vindt gij den oven vol kannen, laat ze niet gaar bakken maar zend ze weg, doch als gij toch den oven warm hebt gestookt, betreed dan niet het omvlotene, want dit zou uw dood zijn." De zin van dit laatste kan geen ander geweest zijn dan: "worden uwe vijanden in uwe handen gegeven, verbitter dan de burgerij niet door de uiterste wraakoefening, maar laat ze liever in vrede vertrekken; en zoo gij te ver zijt gegaan, blijf dan niet te Cyrene;" want dat op Cyrene de naam van "omvloten" toegepast kon worden, blijkt uit het verdere verhaal. De koning keert terug en oefent wraak; een aantal der voornaamste burgers die zich in een toren verschanst hadden, worden door het verbranden van dien toren tot een jammerlijken dood gedoemd; later treft het hem dat hij juist hierdoor tegen het orakel gezondigd heeft, zoodat hij besluit zijne stad te verlaten; maar te Barca, waar hij zich met der woon neêrzet, wordt hij weldra omgebragt. Duidelijk blijkt hier de bij een geloovig volk en een geloovig schrijver natuurlijke strekking, om aan te wijzen hoe zelfs bijzonderheden door het orakel juist voorspeld zijn. Of Barca even goed als Cyrene omvloten kon heeten, dat laat Herodotus in het midden, en het is ook juist aan geloovigen eigen, om waar hun geloof niet ten volle geregtvaardigd schijnt te worden aan geen bedilzucht zich over te geven.

Die strekking — welker bestaan bij het Grieksche volk overigens reeds op zich zelf de goede trouw nader schijnt te waarborgen waar het orakel zich door kenmerkte, — was allezins geschikt om het gezag van den god ook onder omstandigheden te redden waar zijne antwoorden werkelijk verkeerd uitkwamen. Toen de Theraeërs bij hunne volkplanting in Afrika, waar vroeger melding van gemaakt is, geen baat vonden en hierover bij het orakel kwamen klagen, toen

kon dit hen er op wijzen dat zij het regte Afrika waar zij zich moesten nederzetten nog niet bereikt hadden. Maar toen de Phocaeërs bij hunne pogingen om zich op Corsica of, zoo als de Grieken het noemden, Cyrnus naar den raad van het orakel te vestigen niets dan tegenspoed ontmoetten, toen had de god zich welligt moeijelijk kunnen regtvaardigen, zoo zij zelve hem die moeite niet bespaard en met hulp van een vreemdeling die met Delphi in geen betrekking behoeft gestaan te hebben de ontdekking gedaan hadden, dat de godspraak geen volkplanting op het eiland maar de vereering van den held Cyrnus bedoeld had. De Spartaansche koningszoon Dorieus vroeg het orakel of hij eene landstreek op Sicilië, waar hij eene volkplanting wilde stichten, zou bemagtigen. Het antwoord was bevestigend, maar de onderneming mislukte en Dorieus sneuvelde. Maar nu zeide men dat dit de schuld van Dorieus zelf was, die zich op weg aan een anderen veldtogt gewaagd had; en buitendien stelt Herodotus, die anders de zaak in het midden laat, Dorieus voor als iemand die bij een vroegere onderneming het orakel niet geraadpleegd had, schoon dit anders steeds geschiedde als men eene volkplanting wilde stichten. Zag hij welligt in het antwoord der Pythia eene straf voor het vroeger gepleegd verzuim? Vreemd was den Grieken het denkbeeld niet, dat de godheid aan hen die niet op de regte wijze zich tot haar wendden antwoorden gaf die hen ten verderve moesten leiden. De bewoners van Cyme raadpleegden een Aziatische godspraak over het uitleveren van een man die als smeekeling hunne hulp had ingeroepen. Levert hem uit, was het antwoord. Een der gezanten dien dit antwoord mishaagde begon nu de vogelnesten in het heiligdom te storen. "Durft gij mijne smeekelingen leed te doen?" klonk er een stem uit den tempel. "Hoe kunt gij, o god, uwe smeekelingen te hulp komen, zoo gij ons gelast om de onze uit te leveren?" vroeg op zijn beurt de gezant. "Dat deed ik opdat gij des te eerder in het verderf zoudt geraken, als straf dat gij mij over het uitleveren van een smeekeling komt raadplegen," antwoordde de stem. En geheel alleen staat dit

voorbeeld niet; reeds in den Homerischen lofzang op Hermes (541—549) geeft Apollo te kennen dat zijne antwoorden nuttig of bedriegelijk zijn al naar mate men hem op de regte wijze raadpleegt; en slaat deze plaats eigenlijk meer op de vogelwigchelarij, het gronddenkbeeld dat er in zit laat zich ook op de orakels toepassen.

Een hoogst belangrijk punt in de geschiedenis van het Delphische orakel was het gebeurde met den Lydischen koning Croesus. Met het oog op groote ondernemingen die hij in den zin had, nam hij met de voornaamste orakels van Griekenland de proef of zij waarlijk goddelijke kennis bezaten. Hij liet hun daartoe door zijne gezanten de vraag stellen wat Croesus op dat oogenblik in zijn paleis uitrigtte, en de Pythia, met nog een ander orakel, beantwoordde die vraag naar eisch. Zoo althans verhaalt Herodotus de zaak: of zijn berigt juist is, dat is eene vraag die eigenlijk niet binnen het gebied der historische kritiek ligt. Als Croesus werkelijk die vraag gesteld en het orakel haar naar waarheid beantwoord heeft, dan moet men aannemen dat de toenmalige priesteres in der daad die bovennatuurlijke kracht heeft bezeten, die gezegd wordt sommigen in staat te stellen om te aanschouwen wat elders voorvalt. Bedrog kan er moeijelijk gepleegd zijn; de wijze waarop Croesus het orakel beproefde was de natuurlijkste en eenvoudigste die hij kiezen kon; dat het orakel later op eene wijze door hem begunstigd werd die zich moeijelijk laat verklaren, zoo hij niet werkelijk een geheel bijzondere reden had om het geloofwaardig te achten, is een uitgemaakte zaak; en daargelaten of nu werkelijk hetgeen door Croesus gedaan en door de Pythia aanschouwd werd het koken van een lam en een schildpad in dezelfde ketel was, het antwoord op de vraag of men hetgeen waar het in het verhaal op aankomt al of niet als waarheid moet beschouwen, zal voornamelijk daarvan afhangen of men in de geschiedenis het wonder — de heerschappij van den geest over de stof, — al of niet eene plaats wil gunnen.[1] Hoe dit zij, Croesus en het orakel komen op den

[1] Renan's historische beschouwing van het wonder (Vie de Jésus, p. L en verder)

best mogelijken voet, en de antwoorden die hij op zijne vragen erlangt zijn van dien aard, dat hij meent met goede vooruitzigten een krijg tegen het pas gestichte Perzische rijk te kunnen beginnen. Die krijg loopt voor hem ongelukkig af, hij valt zijn vijand in handen, en nu vraagt hij Apollo met bitteren spot of hij het aan hem verdiend heeft, zoo zeer door hem bedrogen te worden. En wat is nu het antwoord der Pythia? "Het noodlot te ontwijken is zelfs geen god gegeven. Voor de zonde van uw voorvader moest gij boeten, die op onregtmatige wijze aan zijn heer de heerschappij van Lydië ontrukt heeft. Apollo heeft getracht de wraak eerst uwe kinderen te doen treffen, maar hij kon de schikgodinnen niet tot wijken brengen; slechts een uitstel heeft hij u kunnen bezorgen. Maar bedrogen heeft hij u niet; de woorden der aan u gerigte godspraken hadden u kunnen leeren dat een krijg met de Perzen op uw verderf zou uitloopen." Er stond voor het orakel veel op het spel: de nederlaag van den vorst, wiens wijgeschenken de schoonste sieraden van den Delphischen

---

schijnt mij niet geheel juist. Hij ontkent het in zoo ver tot nader orde op historischen grond, als het nog nooit een wetenschappelijk onderzoek heeft doorgestaan. Maar het is de vraag of niet juist het wezen van het wonder meêbrengt dat het buiten elk wetenschappelijk onderzoek moet vallen; of niet de heerschappij van den geest over de stof die dit wezen uitmaakt alleen dan zich in menschendaden kan openbaren, wanneer hij in wien zij zich openbaart de bewustheid heeft dat hij zijne handelingen aan geen wetenschappelijke proefnemingen onderwerpt, maar eenvoudig het werk volbrengt dat hij geloovig wil volbrengen. Een wetenschappelijk onderzoek stond de Pythia van den kant van Croesus niet door; hij wilde alleen weten of hij voor zijne doeleinden op den raad van het Delphische orakel aan kon. Maar het doel van wetenschappelijk onderzoek is zuiver wetenschappelijk; en valt nu het wonder buiten het gebied der wetenschap zoo als zij in de menschenwereld bestaan kan, dan is het niet vreemd dat het zich aan zulk een onderzoek onttrekt. Met den thans op godgeleerd gebied gevoerden strijd over het wonder staan overigens de hier gemaakte opmerkingen niet in verband; de stelling waar het hier op aankomt, dat de vraagstukken die de Grieksche godspraken betreffen niet ten volle langs historischen weg kunnen worden uitgemaakt, heb ik reeds twaalf jaren geleden bij mijne promotie aangeboden te verdedigen.

Apollo uitmaakten, moest in het oog der volken als eene nederlaag van den god voorkomen. Waardig en openhartig is het antwoord waarmede de Pythia haren god van blaam zuivert. Maar vooral is het belangrijk om de zedelijke strekking die er in ligt: de straf die aan de misdaad kleeft kunnen zelfs de goden niet afwenden; uit een hoogere magt dan hun wil, uit het onverbiddelijk noodlot vloeit zij voort. Men had dus in Griekenland reeds een trap van zedelijke ontwikkeling bereikt, waarbij de oude goden van het volksgeloof in het wereldbestuur de hoofdrol niet meer konden vervullen; was er een ontwikkeling der godsdienstige volksdenkbeelden mogelijk geweest, dan had deze verklaring der godspraak er een keerpunt in moeten uitmaken. Maar die denkbeelden waren voor geen ontwikkeling vatbaar, omdat zij geen grond onder zich hadden; voor de wijsgeerige beschouwing die tot het formuleren van den zedelijken vooruitgang des volks kon leiden, konden de goden des volks niet bestaan. De verklaring van het orakel is dan ook alleen als feit merkwaardig; haren invloed op de volksdenkbeelden kan men niet nawijzen. Dit is echter zeker, dat het orakel door het gebeurde met Croesus zijn gezag op den duur niet zag afnemen.

Ook de Perzische krijg was voor het orakel een hagchelijk tijdperk, en in het begin schijnt het de mogelijkheid van Griekenlands redding niet te hebben ingezien. Aan Argos, aan de staten van Creta zal het alle deelname aan den krijg ontraden hebben; toen de Atheners het raadpleegden gaf het hun geen hoop op redding. Maar toen de gezanten in diepe neerslagtigheid de terugreis wilden aannemen, ried hun een voornaam Delphiër om zich als smeekelingen op nieuw tot den god te wenden; welligt was de geest die een Themistocles bezielde ook aan de gezanten zelve niet vreemd, en had door hen het denkbeeld dat niet alles verloren was ook te Delphi veld gewonnen. "O koning," zoo spraken de gezanten in de eenvoudige taal van Herodotus tot den god, "voorspel ons toch wat beters voor onze vaderstad; gij ziet hoe wij u als smeekelingen naderen. Liever dan met zulk een antwoord uw heiligdom te verlaten blijven wij er tot onzen dood."

En nu geeft hun de Pythia het reeds vermelde antwoord, dat Zeus hun een houten muur, hunne vloot, ter hunner verdediging schenkt; want als men het orakel leest kan er geen twijfel aan zijn, of Themistocles had gelijk dat de vloot met dien muur bedoeld was, en het laat zich ook ligt verklaren zoo bij hen die het orakel bedienden door de gezegden der Atheensche gezanten het denkbeeld levendig zal zijn geworden, dat men met hulp eener vloot welligt het gevaar van Griekenland zou kunnen afwenden. Nog ter regter tijd nam dus de godspraak aan de leiding van den krijg deel, en haar gezag in Griekenland moest er zeker bij winnen, toen later de Perzen die het Delphische heiligdom wilden plunderen door een wonder op de vlugt werden geslagen; een wonder trouwens dat zich reeds in het verhaal van Herodotus als eene op de gewetensangst der Perzen schrander berekende verdediging van het heiligdom door de Delphiërs kenmerkt.

Tijdens de spanning die in den loop der vijfde eeuw tusschen Athene en zijne verbondenen en onderdanen aan den eenen, de meeste andere staten van Griekenland aan den anderen kant ontstond, moest ook het Delphische orakel in den algemeenen strijd gemengd worden, vooral omdat er over het beheer van het heiligdom in dien tijd tusschen de Delphiërs en het Phocische verbond een krijg ontstond, waarbij genen door Lacedaemon, de Phociërs door Athene ondersteund werden. De Delphiërs zegevierden, maar nu was ook het orakel meer dan vroeger gehouden om Lacedaemon naar de oogen te zien. In den Peloponnesischen krijg zal het de Lacedaemoniërs zege en bijstand hebben toegezegd; van de tempelschatten van Delphi schijnt een gedeelte tot bekostiging van den krijg gebezigd te zijn, schoon zeker niet zooveel als de Lacedaemoniërs in het begin van plan waren, want anders zou men bij Thucydides er meer van vinden dan de sporen, die men in een bij hem bewaard verdrag er van aantreft. De invloed echter dien Lacedaemon over de godspraak schijnt te hebben uitgeoefend, was voor haar aanzien minder nadeelig dan hetgeen na den val der Lacedaemonische grootheid geschiedde, toen Thebe tot vermeerdering van

eigen magt de staatkundige beteekenis der Amphictyonen zocht te doen herleven, toen de houding die dezen tegenover de Phociërs aannamen den heiligen oorlog en de bezitname van het Delphische heiligdom door het Phocisch verbond ten gevolge had, en toen Philippus van Macedonië door zijn bedwang der Phociërs in het Amphictyonenverbond en op het Delphische orakel zich zulk een invloed verwierf, dat Demosthenes niet schroomde te verklaren dat de Pythia met Philippus heulde. De tijd was voorbij dat het orakel waren staatkundigen invloed kon uitoefenen; het vrije Griekenland waar die invloed zich kon doen gevoelen bestond niet meer. En nu het orakel in staatszaken geen rol meer kon vervullen, nu moest het ook anderzins in de achting dalen, omdat voor bijzondere personen de kunst van den waarzegger toch eigenlijk beter deugde dan het gezag van een orakel. Toen Xenophon op raad van Socrates de Pythia over zijne deelname aan den togt van Cyrus raadpleegde, vroeg hij haar aan welke goden hij met het oog hierop moest offeren, en dit was zeker een vraag die men met meer voeg aan het orakel dan aan een waarzegger kon rigten. Maar wie allerlei dingen uit de toekomst wilde weten, deels uit nieuwsgierigheid, deels uit slechte bedoelingen, wie over kleinigheden van het dagelijksch leven raad verlangde, die onteerde het orakel door zijne vragen; en werden nu dit de gewone vragen die de godspraak moest beantwoorden, gaf zij eens hare waardigheid prijs, dan kon zij zelfs het krediet niet behouden, dat een bedreven waarzegger, die juist niet veel waardigheid had op te houden, ligt eigen bleef. De waarzeggende geesten waar men buiksprekers meê behebd achtte, en waarvan de geest der slavin te Philippi in de Handelingen der Apostelen een voorbeeld is, konden beter over zaken van winst en verlies en dergelijke antwoord geven, dan de god van Delphi; en in een tijd dat het bijgeloof alles behalve verminderd was en waarzeggers zeker heel wat winst konden maken, zoo als in dien van Pausanias, waren de meeste Grieksche orakels deels in diep verval, deels geheel opgeheven.

Het Delphische orakel was niet het eenige in zijne soort; in meer dan ééne streek van Griekenland, maar vooral in Boeotië en in Klein-Azië, had men insgelijks godspraken van Apollo, waar een priester of priesteres, in naam van den god en door hem bezield, antwoorden gaf. Voor zoo ver men nadere berigten er van over heeft, was het meest door het drinken uit een heilige bron of somtijds ook door het bloed van de door de raadplegenden aan den god gebragte offers te proeven, dat de priesters in den staat van geestverrukking geraakten die hen in staat stelde namens den god te antwoorden. Van een der orakels van Apollo in Boeotië was in den tijd van Herodotus het verhaal in omloop, dat de priester van den god, toen een Cariër hem kort vóór den slag bij Plataeae namens den Perzischen opperbevelhebber kwam raadplegen, tot verbazing der aanwezige Grieken zijn antwoord in het Carisch gegeven had; en een orakel te Patara in Lycië bood in zoo ver iets afwijkends van hetgeen verder van de godspraken van Apollo bekend is, als de priesteres die de antwoorden gaf zich des nachts in den tempel van den god opsloot en in een gezigt van hem vernam wat zij antwoorden moest.

Droomorakels waren over het geheel in Griekenland niet ongewoon, maar in den regel waren het de raadplegenden zelve, die in den tempel van den waarzeggenden god sliepen om in eigen droomgezigten zijne openbaringen te ontvangen. Zulk een orakel was dat van Amphiaraüs, den ziener uit den Thebaanschen krijg der sage, die na zijn dood in een vlek op de grenzen van Attica en Boeotië als god vereerd werd. Die hem raadpleegden werden eerst door een reinigingsoffer voor de nadering van den god voorbereid, en offerden hem dan een ram, op welks vacht zij zich in zijn tempel te slapen legden. Na het antwoord van den god ontvangen te hebben wierp men een gouden of zilveren munt in een heilige bron, welks water zelfs tot geen reinigingen gebruikt mogt worden, en waar men zeide dat Amphiaraüs, na eerst met zijn wagen in den grond verzwolgen te zijn, weder uit de onderwereld verrezen was. Uit een opgaaf der go-

den die met Amphiaraüs in zijn tempel vereerd werden kan men afleiden, dat men hem ook vooral over de genezing van ziekten raadpleegde, want er zijn verscheiden genezende godheden bij; en in geen dienst waren droomorakels gewoner dan in die van Esculapius. Hoe het trouwens met zijne openbaringen aan de zieken toeging die in zijne heiligdommen of, zoo men wil, hospitalen — want er was met voordacht voor gezorgd dat zij in regt gezonde plaatsen gesticht werden, en het ontbrak er niet aan de noodige ziekeninrigtingen, — hunne genezing zochten, is juist geen geheim: als men leest hoe een rhetor uit de tweede eeuw na Christus met geloovigen en dankbaren ernst verhaalt dat de god eerst in menschengedaante aan zijn oppasser verschenen was, om met dezen over de redevoeringen van zijn patiënt te spreken, en daarna hem zelven meermalen des nachts bezocht had om hem geneesmiddelen te geven, hem te zeggen dat den volgenden dag een purgatie hem geen kwaad zou doen, en hem op zijn vingers voor te tellen hoe veel jaren hij van zins was aan zijn leven toe te voegen, dan ziet men dat de geneesmeesters die als priesters van den god werkzaam waren, naast hunne andere kundigheden ook zeer goed moeten geweten hebben hoe men de genezing van een zieke kan bevorderen door op zijn verbeelding te werken, en hoe ver zij in dit opzigt met de onderscheiden patiënten van den god gaan konden.

Raadselachtig daarentegen is hetgeen van de godspraak in het hol van Trophonius door Pausanias, die zelf ze geraadpleegd had, verhaald wordt. Trophonius komt in de sage voor als de bouwmeester van den oudsten steenen Apollo-tempel te Delphi, maar het is zeer mogelijk dat men hem als een mythisch wezen moet opvatten. Het naar hem genoemde hol lag bij Lebadea in Boeotië: het was een vrij naauwe en ook niet zeer diepe gemetselde put in een ommuurde plaats. Wie het orakel wilde raadplegen moest zich eerst geruimen tijd in een aan den goeden Demon en de goede Fortuin geheiligd gebouw ophouden en zich aan een bepaalde dieet onderwerpen: vleesch

kreeg hij genoeg te eten van de offers die hij aan Trophonius en andere godheden brengen moest, maar warme baden en andere genietingen waren hem niet geoorloofd, en alleen met het water eener naburige rivier mogt hij zich wasschen. Bij elk offer werden de ingewanden van het dier nagegaan, om te zien of Trophonius den raadplegende gunstig gestemd was, maar het offer waar het vooral op aankwam was een ram, die in den nacht waarin men in het hol zou neêrdalen in een kuil geslagt werd; gaf deze geene goede voorteekenen, dan golden al de vroegere offers niets. Kwam echter dit offer goed uit, dan werd men eerst naar de rivier gebragt en daar door twee knapen uit de burgerij van Lebadea gewasschen, die dan den naam van Hermen droegen; na het bad moest men uit twee bronnen drinken, die der Vergetelheid (Lethe) die het gemoed van elke er schuilende gedachte reinigde, en die van het Geheugen (Mnemosyne) die het in staat zou stellen om alles te onthouden wat er stond te geschieden; en nu, na een zeer heilig beeld van Trophonius aanschouwd en met gebeden geëerd te hebben, en in een linnen gewaad gehuld, daalde men langs een ladder in het hol af, wierp honigkoeken in een gat dat zich in den wand van het hol bevond, en trachtte dan zich zelf, met de voeten vooruit, in het gat te schuiven. Had men nu eens zijn knieën er in, dan voelde men zich met geweld als door de kracht van een snellen stroom het heiligdom binnenrukken, en dan zag de een dit, de ander dat, totdat men weder met de voeten vooruit uit het gat gedreven en door de priesters op den zoogenaamden troon van het Geheugen geplaatst werd, om half bewusteloos en bevende van schrik te verhalen wat men gezien had, en in het gebouw waar men de vorige dagen had doorgebragt, langzamerhand van de heftige aandoening te bekomen waar men zich aan had blootgesteld; geruimen tijd duurde het eer men weder in het vol gebruik zijner geestvermogens en in de opgeruimde stemming van vroeger hersteld was. Den indruk dien hetgeen men in het hol zag en doorstond maken moest, kan men ook vooral daaruit afleiden, dat Pausa-

nias, als hij in zijn verhaal hiertoe genaderd is, als in herinnering aan een schijnbaar doodsgevaar er bij voegt dat er slechts één voorbeeld was, dat iemand in het hol den dood had gevonden, en dat was een slechtaard die er alleen was binnengegaan om te zien of er iets te rooven viel. Maar den aard van hetgeen men zag meldt hij noch eenig ander schrijver, want het losse en welligt uit de lucht gegrepen berigt van een scholiast, dat men er slangen en demonen zag, geeft weinig, en omtrent een verhaal bij Plutarchus van hetgeen een leerling van Socrates er zal gezien hebben, heeft men teregt opgemerkt dat het zich al te zeer als een zuiver wijsgeerig verdichtsel, in de hoofdzaken uit Plato geput, kenmerkt om er zelfs het geringste over het orakel van Trophonius uit op te maken. De hevige en langdurige werking die het bezoek van het hol op het gestel van den bezoeker uitoefende, schijnt eenig regt te geven om aan te nemen dat hier meer aan eene bedwelming door physische krachten, zoo als die der Pythia zal geweest zijn, dan aan een louter werken op de verbeelding van den raadplegende gedacht moet worden.

Slechts één soort van orakels, en dat wel een die eigenlijk met goden en godsdienst naauwelijks in verband staat, blijft nog ter vermelding over, de doodenorakels. Reeds in de Odyssea treft men er sporen van aan. Ulysses moet zich naar de onderwereld begeven om over zijne terugreis de schim van den ziener Tiresias te raadplegen, die van alle schimmen alleen zijne geestvermogens behouden heeft. Hij bereikt de plaats aan den Oceaan waar de boschjes van Persephone zijn; daar graaft hij een kuil, roept de goden en schimmen der onderwereld met geloften en plengingen aan, en slagt twee zwarte schapen, waarvan het bloed in den kuil vliet. Weldra ziet hij nu de schimmen op het bloed afkomen, maar hij weert ze af met zijn zwaard tot de schim van Tiresias er van geproefd en hem de verlangde inlichtingen gegeven heeft, en nu laat hij ook de andere schimmen toe om door het proeven van het bloed weder eenige kracht en bewustheid te bekomen. Reeds de ouden dachten bij deze schildering aan bestaande doo-

denorakels, zoo als men er aan de Italiaansche kust en in Epirus kende. Dat in Epirus werd door den Corinthischen tyran Periander geraadpleegd, die de schim zijner door hem vermoorde gemalin liet oproepen om haar over een huiselijk belang te raadplegen waar zij uitsluitsel over kon geven; op hare klagt dat zij koude leed omdat het haar aan kleederen ontbrak, zal hij toen op een door hem verordend feest al de Corinthische vrouwen van hare feestkleederen ontdaan en deze ter eere der vermoorde verbrand hebben. Ook de Spartaansche koning Pausanias liet aan een doodenorakel aan de Zwarte Zee de schim van een jong Byzantijnsch meisje ter verzoening oproepen. Toen hij, als vlootvoogd der vereenigde Grieken, te Byzantium eene verregaande dwingelandij oefende, had hij onder anderen ook dit meisje des nachts bij zich bescheiden en hare ouders hadden zich tegen zijn bevel niet durven verzetten; maar toen zij kwam stiet zij bij toeval de lamp om die in zijn slaapvertrek brandde, in de duisternis kende hij haar niet, en steeds bevreesd voor aanslagen bragt hij haar met het zwaard dat aan de zijde van zijn bed hing een doodelijke wonde toe. Maar sedert had hij geen rust: elken nacht verscheen de schim van het meisje hem in zijne droomen; "treed uwe straf nader, overmoed is voor den mensch een groot kwaad," was het woord dat hij steeds van haar hoorde. Allerlei verzoeningsmiddelen had hij reeds beproefd, toen hij eindelijk hare schim liet oproepen en deze hem zijn aanstaanden dood voorspelde. In dit geval kan men dus niet aannemen dat het doodenorakel een droomorakel geweest is, schoon men anders de dooden ook wel door droomen raadpleegde en reeds in de Ilias de schim van Patroclus aan Achilles in een droom verschijnt, en men zal dus aan iets dergelijks moeten denken als men in de Odyssea en ook in andere verhalen omtrent doodenorakels van later tijd vindt, aan eene werkelijke oproeping der schimmen, waarbij deze zich aan hem die ze raadpleegde schenen te vertoonen. Hoe dit geschiedde of van welken aard het bedrog was dat men er bij pleegde, is natuurlijk nog minder wat de Grieksche dan wat latere doodenbezweringen

betreft te bepalen, want bij de Grieksche schrijvers vindt men nergens eene uitvoerige en afdoende beschrijving hoe het er bij toeging.

HET VERVAL DER GRIEKSCHE GODSDIENST.

De voorstellingen der goden die het Grieksche volk door sage en poëzy eigen waren, de dienst waar men de goden meê vereerde en die evenzeer op de godsdienstige volksdenkbeelden invloed moest uitoefenen als ze er haren oorsprong in had, de nadere betrekking waarin de deelname aan de voorregten der geheimenissen en de openbaringen door godspraken en teekenen den Griek met zijne goden stelden, zie daar de elementen der voorgaande beschouwing van het wezen der Grieksche godsdienst. Zien wij er op terug, dan is er niets wat ons meer zal treffen dan de tegenstelling tusschen den lossen grond en de daarmede zamenhangende onzekerheid en verscheidenheid der godsdienstige volksdenkbeelden aan den eenen, den magtigen, het geheele Grieksche leven beheerschenden invloed der eeredienst aan den anderen kant. Maakten dichterlijke voorstellingen waar men geenerlei gewijd karakter aan hechtte, met sagen waar men den aard niet van verstond en gebruiken waar dikwijls geheel andere voorstellingen aan ten grond lagen, de elementen der godsdienstige volksdenkbeelden uit, toch waren het de goden die men in alle bezwaren des levens om raad vroeg, wien de zorg voor staatswezen en maatschappij was toevertrouwd, in wier vereering de vreugde des levens zich scheen op te lossen. En met al de veelzijdigheid die zich in de volksdenkbeelden omtrent de goden voordeed, bestond er althans in zoo ver harmonie tusschen de godsdienst zoo als zij in eeredienst en volksleven zich openbaarde en de gangbare voorstellingen omtrent het wezen der goden, als het zuiver menschelijke in beide den boventoon voerde. De innerlijke tegenstrijdigheid die er in lag dat men de krachten en werkingen

der natuur, de bescherming van wet en orde onder het menschdom aan goden in menschelijke gedaante en met menschelijke neigingen en hartstogten toeschreef, kon het volksgemoed niet ontgaan; en vindt men hiervan reeds in die Homerische voorstellingen een bewijs, waar de goden elkander afvragen of het niet jammer is dat men om den wille van stervelingen door twist een aangenamen maaltijd bederft, ook in de ontwikkeling der Grieksche godsdienst die men in het latere pandaemonisme vindt, ook in de neiging van het godsdienstig gemoed om zich veeleer tot d e g o d e n dan tot een bepaalden ligchamelijk gedachten god te wenden, — want, om bij de oudere tijden van Griekenland te blijven, de aanroeping van Sappho aan Aphrodite vormt ook dan als uiting van godsdienstig gevoel de uitzondering, terwijl men in gezegden als dat van Archilochus, dat men in alles zich aan de goden moet houden, omdat zij het zijn waar men redding van kan verwachten, den regel moet zoeken, — doet zich dezelfde strekking voor. Maar was men er op uit om zich zijn goden in bepaalde vormen te denken en aan zijn godsbegrip een uitdrukking te geven, dan waren het toch weder de Homerische zuiver menschelijke goden, die zich de Griek voor oogen stelde: dit blijkt reeds uit de afbeeldingen der goden, waarin de kunst de hoogste idealen van menschelijke schoonheid, zonder ander symbolisme dan wat noodig was om den god kenbaar te maken, verwezenlijkte, terwijl zuiver symbolisme er de uitzondering, en wel een betrekkelijk zeldzame uitzondering, vormde. En zoo vereerde men ook de goden zoo als geheel menschelijke goden moesten wenschen vereerd te worden, met zang en dans, met offers en gastmalen, met wat men zich als voor den god aangenaam dacht, omdat de mensch er zijn genoegen in vond. Zelfs moet men hier niet denken aan wat w ij een heiligenden invloed der godsdienst op het feestgenot noemen zouden: aan een offermaaltijd ontbraken fluitspeelsters en danseressen, overdaad en losbandigheid evenmin als bij andere gastmalen; wij zagen reeds dat nachtwaken ter eere der goden in sommige steden verboden waren, omdat men meende te zien dat de

openbare zedelijkheid er afbreuk bij leed; de scherts die van sommige feesten een wezenlijk deel uitmaakte was althans even uitgelaten als die van het insgelijks aan een feest verbonden Attische blijspel. Dat men bij de feesten der goden geen der genoegens zich behoefde te ontzeggen waar men zich onder vrienden voor zou schamen, dat was het juist waarom die feesten zich bleven voordoen als de regte tijden voor volksvreugde. Als in zulke feesten behagen scheppende, als niet slechts werkende in de natuur en bescherming verleenende aan den staat, maar ook voorzittende bij al wat het leven schoons kende, bleven de goden in eere; hunne wet te overtreden, hun toorn zich op den hals te halen moest men dubbel vreezen, omdat zij aan alles deel namen waar men zelf voor leefde.

Dat intusschen ook het verval der Grieksche godsdienst met deze geheel menschelijke het denkend gemoed niet voldoende voorstelling der goden en met haar gebrek aan vasten grond zamenhing, is ligt te gissen. Het ligt niet in het plan van dit werk om bij het schetsen van dat verval de Grieksche godsdienst tot in den tijd te volgen waarin zij een der hoofdelementen van dat heidendom vormde, dat in de latere eeuwen der oude wereld voor het Christendom wijken moest. Met Alexander den Groote eindigt de Grieksche geschiedenis om voor die der Grieksch-Oostersche wereld plaats te maken, die later weder veelzins met de Romeinsche zamensmelt. Eene beschouwing der godsdienstige bewegingen in die wereld zou even aanlokkend als belangrijk zijn, maar op zuiver Grieksch gebied zou zij zich niet meer bewegen. Door in het vrije Griekenland, zoo als het vóór Alexander bestond, een tijd van verval der Grieksche godsdienst in tegenstelling met een tijd van bloei te willen schetsen, zou men in gevaar komen om het wezen der godsdienst in haar verband met de geschiedenis te miskennen. Van diep verval getuigt eene gebeurtenis als de ontvangst van Demetrius te Athene, nog vóór het einde der vierde eeuw, toen men, vol vreugde over het zoogenaamd herstel der Atheensche vrijheid dat hij bood, hem als een god met lofzangen inhaalde waarin

men hem toezong dat men nu eindelijk eens een waren god aanschouwde, niet maar een houten of een steenen of waar men niet eens van wist waar men hem zoeken moest, en toen het Parthenon hem tot verblijf voor zijne uiterst losbandige hofhouding werd aangewezen. Als men dit leest, dan kan men zich ligt voorstellen dat het kontrast dat Polybius in de tweede eeuw vóór Christus tusschen Romeinsche trouw, waar een eed alles voor gold, en Grieksche oneerlijkheid en beginselloosheid opmerkte, hem in de vierde evenzeer zou getroffen hebben zoo hij toen geleefd had; en in het leven van Lysander, den Spartaan wiens staatkunde en krijgsbeleid aan den Peloponnesischen krijg een einde maakte, maar wien tevens het bekende gezegde in den mond wordt gelegd dat men kinderen met speelgoed en mannen met eeden om den tuin moet leiden, vindt men reeds een voorspel van hetgeen later te Athene op grooter schaal met Demetrius plaats had, want de Samiërs die door hem uit de ballingschap naar hun land teruggevoerd waren, wijdden tot dank hem het hoofdfeest van het eiland wat vroeger ter eere van Hera gevierd werd. Maar vanwaar dit verval dagteekent, dat is daarom moeijelijk te bepalen omdat er geen punt in de geschiedenis is, waar de overgang van bloei tot verval zoo onmerkbaar is, waar uiterlijke bloei zooveel innerlijken achteruitgang kan verbergen, en waar aan den anderen kant de innerlijke kracht van het volksgeloof zoo hevige schokken kan doorstaan, als juist het godsdienstige. Meer dan een aanwijzing der oorzaken van verval die in het wezen der Grieksche godsdienst, in verband beschouwd met den gang der Grieksche volksontwikkeling, zich voordoen, is hier moeijelijk te geven, en die aanwijzing zal dan tevens ook daarom als slot onzer beschouwing der Grieksche godsdienst kunnen dienen, omdat zij enkele punten in het wezen dier godsdienst zal toelichten die bij eene eenvoudige beschouwing der bronnen van het volksgeloof en de Grieksche eeredienst in het duister moesten blijven.

Bij het nagaan der oorzaken die tot het verval der Grieksche godsdienst konden leiden, heeft men vooreerst te letten op de godsdienstige

bewegingen die men in de Grieksche geschiedenis aantreft. Met zulk een beweging opent de eigenlijke geschiedenis van Griekenland, het tijdperk waar men, met al het onvolledige der berigten die er uit over zijn, toch over het geheel kan zeggen dat de mythe eindigt en de historische overlevering in kenbaren vorm begint. Aan den eenen kant heeft men hier het Homerische heldendicht, dat ons een blik op oudere tijden en stammen en toestanden doet terugslaan; aan den anderen kant de Dorische volksverhuizing, het Amphictyonen-verbond, het Delphisch orakel, met andere woorden, al wat bij den overgang van het oude tot het nieuwe, van het stammenwezen tot het staatsleven eene hoofdrol vervuld heeft. Is het in ons onderzoek naar de bronnen van het godsdienstig volksgeloof der Grieken gebleken, hoe het Grieksche volk in de Homerische godenwereld de openbaring en vaststelling zijner eigene sluimerende voorstellingen vond, onze beschouwing van de ontwikkeling der Grieksche godsdienst tijdens de vestiging van het staatswezen en van onderscheiden punten der Grieksche eeredienst heeft ons zoovele sporen eener met de godsdienst zamenhangende leiding der zaken doen zien, dat wij hier evenmin de kracht en werking der godsdienst als in de Homerische gedichten de vestiging der godsdienstige volksdenkbeelden kunnen miskennen.

Zoekt men zich hiervan door zamenvoeging der losse berigten die er van over zijn een nader en meer uitgewerkt denkbeeld te maken, dan vervalt men ligt tot ijdele gissingen, omdat men uit die oude tijden wat tijdrekening en opeenvolging der gebeurtenissen betreft niet die opgaven heeft, zonder welke het onmogelijk is om de geschiedenis van eenig tijdvak als zamenhangend geheel te aanschouwen. Maar één punt staat toch vast, dat het gezag, het werkende en besturende element in de Grieksche staatsontwikkeling, zich tot weinigen beperkte. Reeds in de Homerische gedichten blijft het volk, de menigte, op den achtergrond. De Ilias getuigt dat de dichter zich in een tijd van krijg moet bewogen hebben, waarin het oude stammenleven en de betrekkelijke gelijkheid die er tusschen de leden van krijgvoerende stammen

niet ligt verloren gaat herleefde; maar voor den Athener van later dagen, toen Athene door magt en volksvrijheid bloeide en de burger met reden trotsch en naijverig mogt zijn op de regten en het aandeel in het staatsbestuur waar hij door zijn burgerschap deelachtig aan was, was er toch iets zeer stuitends in de wijze waarop Ulysses de Grieken voor Troje van een overhaasten terugtogt weêrhoudt: — als hij een man van aanzien zag, zoo heet het, dan sprak hij hem vriendelijk toe en verzocht hem tot herstel der rust meê te werken, want het was toch niet raadzaam om het met Agamemnon, den door Zeus begunstigden koning, te kwaad te krijgen; maar als hij iemand van het volk praats zag hebben, dan sloeg hij hem met zijn staf en zei hem dat iemand die noch in den krijg noch in den raad iets had in te brengen maar liever zijn mond moest houden en naar zijn meerderen luisteren. In de Odyssea zijn zij die naar de hand van Penelope staan de voornamen des lands, rijke grondbezitters die aan hunne verwanten en slaven de bezorging hunner goederen kunnen overlaten om zelve in het huis van Ulysses een vrij en aangenaam leven te leiden; en ziet men ze nu al eens op het gevaar wijzen dat hen dreigen, zou zoo het volk eens tegen hen werd ingenomen en voor den zoon van zijn vroegeren koning tegen hen partij koos, zoo is het toch blijkbaar voor hen zoo moeijelijk niet, om dit volk in rust te houden en zelve te bepalen wie er over hen zal heerschen en hoe er met het goed van Ulysses zal gehandeld worden: jaren lang was het volk niet ter vergadering geroepen toen Telemachus hiertoe besluit om openlijk tegen de handelingen der grooten te protesteren, en ook dit protest werkt weinig uit en wordt door hen wien het geldt als een zaak van geen belang beschouwd, totdat de moed en beradenheid die hun jeugdige tegenstander verder aan den dag legt den staat der zaken bedenkelijker doet voorkomen. Als men zich verplaatst in de toestanden die men in de Odyssea geschilderd vindt, en men vraagt dan eens wat er had moeten gebeuren, zoo Ulysses eens niet was teruggekomen en de grooten des lands die zijn huis tot hun verblijf maakten

zijn zoon eens werkelijk uit den weg geruimd hadden, dan zal men zich een vrij goed denkbeeld kunnen vormen van den staat van zaken die in der daad na het einde van den zoogenoemden heldentijd in Griekenland in den regel moet geheerscht hebben, ook waar het land van verovering was vrij gebleven: het koningschap zou aan den man gekomen zijn wien Penelope hare hand had geschonken, maar de goederen van Ulysses zouden onder de grooten verdeeld zijn, en de koning had natuurlijk tegenover hen met wier goedkeuring hij het gezag bekomen had vrij wat minder beteekend dan Ulysses in wiens geslacht het koningschap van ouder tot ouder geweest was, terwijl het volk, met veldarbeid veelzins bezig gehouden en slechts enkel, als er b. v. een vijandelijke inval dreigde, ter vergadering geroepen, geen gelegenheid zou gevonden hebben om tegen hetgeen de grooten met den koning overlegden in verzet te komen. Zulk een toestand vindt men terug in de Werken en Dagen van Hesiodus, waar bittere klagten geuit worden over de koningen, dat is, de grooten bij wie men door geld alles gedaan kon krijgen maar tegen wier willekeur de dichter geen verzet mogelijk schijnt te achten; en vooral in staten waar een heerschende en dus krijgvoerende en in de stad levende tegenover een overwonnen en tot landelijken arbeid beperkten stam stond, zoo als in de Dorische staten van Peloponnesus en in Thessalië, moest zulk een toestand door het gevaar van den kant der onderdrukten en den geest van uitsluiting die de heerschenden bijeenhielden, groote duurzaamheid bekomen. De grooten waren het bij wie de zanger bijval moest zoeken, als hij de heldengeslachten van den ouden tijd en de goden waar zij van afstamden bezong; en weerklonk al zijne stem welligt ook in de landelijke verblijven van onderdanen en veldarbeiders, het staatkundig overleg dat men ook door den nevel der eeuwen in de oudste dagen van het Griekenland der geschiedenis met een zoo helderen glans ziet schijnen, en wat met de ontwikkeling der Grieksche godsdienst in zulk een naauw en onmiskenbaar verband staat, moest zich geheel tot kringen bepalen waar de volksmenigte van was uitgesloten.

Men heeft dus alle regt om aan te nemen dat de schrandere en heilzame staatkunde, waarmede de Delphische god ter verhoeding van onlusten en ander kwaad maatregelen als het zenden van volkplantingen naar de kusten van elke bekende zee voorstond, op niets anders kon berekend zijn en door niets anders in praktijk gebragt kon worden dan door den bijval der heerschenden en weinigen, terwijl de volksmenigte er wel het voordeel van had maar er toch oorspronkelijk lijdelijk bij bleef. Maar juist de kolonizatie van vreemde landen door Grieken moest strekken om aan die lijdelijkheid der volksmenigte een eind te maken. Ook bij volkplantingen die niet door eene algemeene verhuizing maar bij besluit van enkele Grieksche staten werden uitgezonden, moest in zekere mate de oude gelijkheid van het stammenwezen herleven: de man des volks die in zijn eigen staat voor niets telde en door den wil der heerschenden er toe kwam om zijn land te verlaten, moest in het land dat hij met eigen krachten hielp veroveren en waar hij als Griek en heerscher tegenover barbaren en minderen stond, dien vrijheidszin bij zich voelen ontwaken, die in den bloeitijd van Griekenland zulk een algemeenen karaktertrek der Grieksche natie uitmaakt. Het is dan ook te midden der beweging die met het koloniseren der nog door barbaren bewoonde eilanden aan de Thracische kust gepaard ging, dat wij die vrijheid ademende poëzij van Archilochus zien ontstaan, uit welker weinige ons nog overige fragmenten de geest van den nieuwen tijd ons tegenwaait; en de terugwerking van dien vrijheidszin der koloniale bevolkingen moest zich des te eerder in de oude staten van Griekenland doen gevoelen, omdat tevens juist door de vele volkplantingen de gezigteinder van het Grieksche volk ruimer en de geest der natie op veel nieuws en vreemds gerigt werd waar men vroeger het bestaan naauwelijks van vermoedde. Ziet men in de Homerische tijden den Griekschen handel nog bijna geheel in handen der Phoeniciërs, in de zevende eeuw was de handelsgeest van het Grieksche volk reeds ten volle wakker geworden; want toen de staatkunde van een Egypti-

schen koning nog vóór het midden dier eeuw zijn land voor den Griekschen handel openstelde, verrees er weldra ten behoeve van dien handel een bloeijende Grieksche stad in het Nijldelta. Tot diep in Azië drong de ondernemende Griek reeds door; het karig bestaan wat de veldarbeid in zijn land hem leverde liet hij varen, om in het leger van den koning van Babel dienst te nemen en dan van het einde der aarde, zoo als men toen in Griekenland nog dacht, in Oosterschen wapenpraal en met allerlei verhalen over de groote feiten die zijn moed en kracht hem aan het hof van den vreemden heerscher had doen verrigten, naar zijn land terug te keeren. En niet slechts rijkdom of roem was er in het verre land te behalen. Een enkele blik in het werk van Herodotus is genoeg om te doen inzien, hoe in de kennis van Egypte, dat wonderland met zijn priesterkaste, zijn eeuwen oude overleveringen en zijn op de aanhoudende waarnemingen eener reeks van geslachten rustende wetenschap, een geheel nieuwe wereld voor den denkenden geest van den Griek zich scheen te ontvouwen.

De volksbewegingen waar het ontwaken van den vrijheidszin en de staatkundige zijde van den nieuwen tijd zich in openbaarde, leidden voorloopig tot het vestigen van alleenheerschappijen ten behoeve van hen die aan het overwigt der grooten een einde hadden gemaakt. Reeds in den nevel die het beeld van Phidon omhult, den koning van Argos die zijn schijnkoningschap in tyrannie herschiep en naar de heerschappij van geheel Peloponnesus streefde, maar dien de overlevering tevens tot den insteller van maten en gewigten voor zijn land maakt, ontwaren wij trekken waaraan wij den man herkennen die de verschijnselen van den nieuwen tijd, het verzet tegen den dwang der grooten en den ontwakenden zin voor handel en verkeer, tot eigen voordeel wist te bezigen; en veel duidelijker doen zich diezelfde trekken in Cypselus en Periander, de beheerschers van Corinthe, voor, die wel, na het verdrijven van het geslacht waar het staatsgezag bij berust had, met ijzeren vuist hun stad regeerden, maar wier tijd toch tevens die van het stichten der Corinthische han-

delsposten in de beide zeeën waar de stad aan ligt en van den bloei van Corinthe als zee- en handelsmogendheid was: reeds de naam van den laatsten vorst uit hun huis, Psammetichus, geeft ons, als ontleend aan den stamvader van het toenmalige Egyptische koningshuis, een blik op de naauwe betrekking waarin het met vreemde heerschers moet gestaan hebben. Tot instellingen die orde en volksvrijheid te gelijk waarborgden, kon men het in tijden waar de vrijheid nog nieuw was natuurlijk niet ligt brengen: waar het langs den gewonen weg, door de eerzucht van het hoofd der volksbeweging, tot geen tyrannie kwam, werd hare plaats dikwijls door een dictatuur ingenomen, die men tot herstel der rust aan een man van bekwaamheid en aanzien, zoo als te Mytilene aan Pittacus, opdroeg, en te Athene achtte men het in die dagen zoo natuurlijk dat wie met het regelen van den staat belast werd zich hierbij tevens de alleenheerschappij verschafte, dat het gedrag van Solon, die in plaats van zelf het bewind te houden eene staatsregeling op gematigd democratischen voet invoerde, hem als onverstand werd toegerekend. Maar het dwangbestuur der tyrannen strekte meer om bij de bevolking der Grieksche staten het denkbeeld eener in het belang der orde beperkte vrijheid ingang te doen vinden, dan om den vrijheidsgeest uit te dooven; het den Grieken zoo eigen gevoel van het wezen der ongeschreven wet als de door de goden voorgeschreven orde, welker overtreding een even goddeloos als de maatschappij in hare grondvesten schokkend bedrijf uitmaakt, en door welker eerbiediging niet slechts de rust gehandhaafd maar ook de gunst der goden behouden wordt, kan eerst in een tijd toen een streven naar het betere in het staatswezen door den strijd met den dwang van het geweld in elk gemoed moest ontwaken, ten volle in het leven zijn geroepen. Terwijl aan de uiteinden der Grieksche wereld de zaken een naar de omstandigheden verschillenden loop namen, vond in de staten van het eigenlijke Griekenland de naar vrijheid strevende burgerij, als zij door het afnemen van de innerlijke kracht der tyrannie de kans scheen te bekomen om het juk af te schudden,

een natuurlijken bondgenoot in Lacedaemon, een staat waar de Dorische burgerij in vergelijking met de inlandsche bevolking van het land waar zij gebood kleiner dan elders en buitendien door onlusten in gedurige spanning schijnt geweest te zijn, maar waar juist het gevaar dat in zulk een toestand haar dreigde haar er toe brengen moest om zich aan eene inrigting van staat en maatschappij te binden, die wel den burger elke zelfstandige ontwikkeling en de beste genietingen des levens benam, maar den staat een voorbeeldelooze kracht bijzette. Waar met hulp van Lacedaemon de tyrannen verdreven waren kwam wel weder een bestuur van weinigen, door Laconischen bijstand gesteund, aan het bewind, maar zulk een bestuur was toch geen heerschappij van enkele geslachten over een onderworpen volksmenigte; men was er aan wetten gebonden, er bestond voor den burger gelijkheid voor de wet, en boden de staatsinstellingen er al niet dien vrijen en gemakkelijken toegang tot het staatsbestuur dien men later in staten onder volksbestuur had, de burgerlijke vrijheid die den Griek hoe langer hoe meer tot behoefte werd miste men ook hier niet.

De zesde eeuw vóór Christus is de tijd in welks geschiedenis men de verschijnselen van het hier geschetste tijdperk der Grieksche staatsontwikkeling het best kan gadeslaan, en tevens vindt men hier den aanvang van die ontwikkeling op het gebied des geestes, die Griekenland tot de bakermat van bijna elken tak van wetenschap gemaakt heeft. Voor den lateren Griek stempelde die instinctmatige opvatting der geschiedenis die een volk de keerpunten zijner eigene ontwikkeling in aanschouwelijke beelden voor oogen doet zweven, het begin dier eeuw als den tijd der zeven wijzen. Maar onder dat zevental, waar toch ook de wetgever van Griekenlands beroemdsten staat toe behoorde, kende men toch den voorrang toe aan Thales, den vader der Grieksche wijsbegeerte: boven de praktische levenswijsheid, den zin voor regt en staatswezen waar zich de anderen door kenmerkten, stelde men het wijsgeerig onderzoek naar het wezen der dingen, waar Griekenland ook in der daad zelfs in tijden dat de Grieksche wereld een ge-

sloten boek scheen, zijn heerschappij over den denkenden geest des menschdoms door behouden heeft. En die wijsgeerige ontwikkeling, die reeds in de zesde en nog meer in de vijfde eeuw vóór Christus in de geschiedenis der Grieksche beschaving op den voorgrond treedt, moest natuurlijk ook op de godsdienstige denkbeelden van hen die er deel aan hadden invloed uitoefenen.

Dat wijsgeerige bespiegelingen, in de verte aan die van later eeuwen herinnerende, reeds aan sommige voorstellingen der Theogonie ten grond liggen, is reeds vroeger opgemerkt. Eer de dichter de afkomst der volksgoden bezong schetste hij de wording der zigtbare wereld zoo als hij ze door bespiegeling vatte, want het denkbeeld van een wereldscheppenden god was hem vreemd, en zijne goden kon hij zich niet anders voorstellen dan uit de vergode natuur gesproten. Maar juist omdat hij de natuur vergoodde en de geheel persoonlijke volksgoden die er het bestuur voerden uit haar gesproten achtte, was hem met de wording van wereld en goden het raadsel van het wezen der dingen opgelost, en er bleef hem slechts over om in de verbindtenissen der sage tusschen goden en menschenkinderen den oorsprong der heldengeslachten te schetsen, voor welker nakomelingen hij zijne zangen aanhief. Van andere kosmogonische voorstellingen uit die oude tijden vindt men slechts weinige en twijfelachtige sporen; of de opname der voorstellingen van Hesiodus in het volksgeloof aan deze soort van bespiegelingen voor goed een einde maakte, dan of onze onbekendheid met hetgeen er in dit opzigt door Griekenlands zangers en wijzen werd uitgedacht aan het te niet gaan hunner zangen, om den weinigen weerklank dien zij na de Theogonie vinden konden, te wijten is, is iets wat moeijelijk kan worden uitgemaakt en er ook weinig toe doet. Van die oude wijsheid onderscheidde zich nu de nieuwe, die met Thales begon en in welker rigting de invloed van bekendheid met de waarnemingen der Oosterlingen, b. v. der Babyloniërs, op het gebied der natuur niet te miskennen is, door eene opvatting van het wezen der dingen, waarbij de natuur niet maar na hare wording onder het

bestuur van persoonlijke goden wordt gelaten, maar voorgesteld wordt als door eigen kracht, in overeenstemming met de wijze waarop zij ontstaan is, haar bestaan verlengende. Met zulk eene wereldbeschouwing waren goden zoo als zij in de volksdenkbeelden leefden natuurlijk onbestaanbaar. Nu eens wees men er de volksgoden alleen daarom eene plaats aan, omdat men ze niet geheel zonder plaats kon of wilde laten, dan weder werden zij natuurkrachten of geraakten zij in de schaduw bij een met het werkend grondbeginsel der natuur vereenzelvigden oppergod. Het ligt evenzeer buiten ons bestek, om de wenken omtrent de goden die men in de wijsgeerige stelsels van de zesde en vijfde eeuw vindt, als om die stelsels zelve in bijzonderheden uiteen te zetten: wijsgeerige denkbeelden lagen buiten het bereik van het volk, en eerst waar de wijsbegeerte het godsdienstig volksgeloof raakt, komt zij bij eene beschouwing der godsdienst in aanmerking. Maar ook aan regtstreeksche aanvallen van den kant der wijsbegeerte op de bij het volk heerschende godsdienstige begrippen ontbrak het niet. Zoo zag men Xenophanes, het hoofd der school die, niet zoo als Thales en met dezen verwante geesten, den oorsprong van het bestaande in de stoffelijke natuur zocht, maar de kennis van het zijn aan hare wereldbeschouwing ten grondslag legde, niet slechts in bittere bewoordingen de menschelijke voorstelling der goden aanvallen die hij bij Homerus en Hesiodus vond, en opmerken dat ossen en paarden evenveel regt hadden om zich de goden in ossen- en paardengedaante als de menschen om ze zich in menschelijken vorm te denken, maar ook verklaarde hij ronduit elk denkbeeld van een ontstaan der goden voor goddeloosheid; want als men hun bestaan een begin stelde, dan moest men ook aannemen dat het een einde zou nemen; en maakt hij al in een der overblijfselen zijner wijsgeerige gedichten van een god gewag die voor menschen en goden de grootste is, wat men verder van dien god verneemt laat geen twijfel, dat er in zijn stelsel voor geen veelgodendom, maar alleen voor een wijsgeerig eengodendom plaats was.

Met dat al duurt het geruimen tijd, eer men van eigenlijke botsingen tusschen de godsdienstige volksdenkbeelden en de leeringen der nieuwe wijsbegeerte hoort. Daartoe was het noodig dat hetzij het volk, hetzij het staatsgezag aanleiding had om tegen het nieuwe op te treden, en aan die aanleiding ontbrak het. Er was geen priesterstand die in de nieuwe denkbeelden gevaar zoeken en het volk er tegen opzetten kon; en voor godsdienstige voorstellingen die men alleen op grond eener overlevering zonder eenig gewijd karakter zich vormde, kwam het volk uit zich zelf zoo ligt niet in het harnas. Te Lacedaemon, waar de duurzaamheid der bestaande instellingen den waarborg voor het bestaan en de kracht van den staat uitmaakte, kon men zeker het afbreken der godsdienst niet gedoogen; maar wijsgeerige ontwikkeling was bij eene burgerij als die van Lacedaemon een onding, en aan de daar bestaande inrigting van staat en maatschappij was eerder nog de strekking eigen om de godsdienst als een staatsinstelling te doen voorkomen, die tijden lang in stand kon blijven, ook als alle godsdienstzin reeds lang geweken was. Over het geheel hoort men van geen wijsbegeerte in de streken waar Lacedaemon na den val der tyrannen invloed uitoefende; de reden hiervan zal men het naast daarin moeten zoeken, dat er te weinig elementen van beweging en dus ook van ontwikkeling op het gebied des geestes waren. Juist in streken waar tyrannie en partijschappen langer dan elders aan de orde van den dag bleven, in de Ionische wereld aan den Oostkant der door Grieken bewoonde landen en in de Grieksche staten van Z. Italië en Sicilië, vindt men de zetels der Grieksche wijsbegeerte. Een tyran wiens heerschappij op geweld, niet op de magt der ongeschreven wet, steunde, die buitendien juist aan de bewegingen van den nieuwen tijd zijn gezag te danken had, kon in geen ontwikkeling van den geest gevaar zien die zich niet in dadelijk verzet tegen zijne magt openbaarde en had geen reden om ten behoeve der volksgoden den gang der wijsbegeerte te stuiten; en vindt men in de weinige verspreide berigten die men van de oudste wijsgeeren van Griekenland over heeft juist geen

melding van bescherming door tyrannen aan hen verleend, Periander, Pisistratus en zijne zonen, Polycrates van Samos waren mannen, die het veelsoortig talent dat van den gang der volksontwikkeling in de zesde eeuw getuigde wisten op prijs te stellen en te begunstigen. In een strijd van partijschappen kon de wijsbegeerte in het naauw raken, als hare voorstanders een bepaalde staatkundige kleur aannamen; maar in dit geval moesten de tegen hen genomen maatregelen meer een staatkundig dan een godsdienstig karakter bekomen, en men ziet dan ook de vervolging van de sekte de Pythagoreërs in de staten van Z. Italië bepaaldelijk aan hare staatkundige bemoeijingen wijten, schoon zij anders als gesloten vereeniging, met eigen gebruiken en veel geheimzinnigs in haar wezen, het volk meer aanstoot moest geven dan de in woorden of geschriften ontwikkelde denkbeelden van eenig wijsgeer die, zoo hij al min gepaste uitdrukkingen omtrent de goden bezigde, toch even goed als een meineedige aan hunne wrekende geregtigheid kon worden overgelaten. De Orphische sekte, waarvan wij zagen dat zij met die der Pythagoreërs uiterlijk veel overeenkomst bood, schijnt niet eens aan vervolgingen bloot gestaan maar eenvoudig daarin haar verval gevonden te hebben, dat het haar eigene ascetisme toch eigenlijk met den Griekschen geest volstrekt niet rijmde.

De vijfde eeuw bood het schouwspel eener volksontwikkeling in Griekenland, zoo als men er nog geen aanschouwd had en er ook geen weder aanschouwen zou. Geen tafereel in Griekenlands geschiedenis is zoo aanlokkend en zoo boeijend, als de Atheensche heerschappij in verband met de Atheensche volksregering zoo als zij in den tijd van Pericles haar beslag kreeg. Het schrander beleid van Clisthenes, die na de verdrijving der Atheensche tyrannen de onafhankelijkheid van zijn staat tegenover Lacedaemon te gelijk met de volksregering handhaafde en door het schervengeregt het gevaar eener nieuwe tyrannie uit den weg ruimde, de krijgsroem door de Atheners bij Marathon op de Perzen behaald, de ver ziende staatkunde van Themistocles, die

Athene als zeemogendheid liet optreden juist op het oogenblik dat het als zoodanig in den lateren Perzischen krijg zich aan het hoofd van Griekenland kon en moest stellen, de regtvaardigheid van Aristides, zonder wien het Atheensche verbond — de grondslag der Atheensche heerschappij maar bij welks vestiging alle schijn van heerschzucht moest vermeden worden, — welligt nooit tot stand ware gekomen, de krijgstalenten van Cimon, die in een tijd waarin Athene zoowel met verzet van den kant zijner bondgenooten als met de Perzische magt te kampen had door schitterende overwinningen zijn vaderstad uit de moeijelijkste omstandigheden redde, dat alles was noodig om de staatkunde van Pericles mogelijk te maken; maar het was zijn werk dat de Atheensche burgerij in het behoud harer heerschappij ter zee het onmiskenbare voordeel leerde zien, waarvoor geen opoffering van hetgeen haar vroeger alles waard scheen, geen prijsgeven van den haar zoo dierbaren grond van Attica aan de plunderingen van den vijand door haar geschuwd mogt worden; het was zijn werk dat de veerkracht, die Lacedaemon aan den dwang zijner maatschappelijke instellingen te danken had, door die der vrije Atheensche volksmenigte geëvenaard en meer dan geëvenaard werd. Geen burger, hoe gering ook, die niet gevoelde dat hij tot de grootheid van den staat kon en moest meêwerken en die hierin niet zijn eigen belang zag; geen wien die grootheid waardoor Athene het middelpunt der Grieksche volksontwikkeling werd, niet naast en boven de stoffelijke welvaart ter harte ging die hij er aan te danken had. Mogt er al bij hen wien onder andere omstandigheden het gezag in den staat niet ontgaan zou zijn, een geheim verlangen naar een staat van zaken ontstaan waarin zij niet langer de menigte naar de oogen behoefden te zien maar in vrede hunne rijkdommen mogten genieten, het gevoel dat voor 's hands volksregering te Athene het eenige mogelijke was bragt ook hen er toe, om liever naar invloed in den staat zoo als hij nu eens bestond dan naar eene onmogelijke omkeering der zaken te trachten. Traagheid en gemakzucht moest meer dan ergens buiten spel blijven; in

den staat niets te gelden als men er de vereischten voor scheen te bezitten was niet slechts min eervol, maar zelfs onveilig, omdat het niet aan hen ontbrak die van al wat tegen den man van aanzien en vermogen getuigde tot eigen voordeel partij zochten te trekken.

Krachtsontwikkeling van de zijde van den staat, ontwikkeling van elke gaaf, elk voorwaarts strevend element van den menschelijken geest bij den burger, dat moest te Athene in zulk een staat van zaken het wachtwoord zijn. De Atheners waren een godsdienstig zoo wel als een begaafd volk, en niets kon meer strekken om dien godsdienstzin bij hen in stand te houden, dan de groote en roemrijke werken ter eere der goden waar Pericles de schatten van den staat toe bezigde: even als men in de met steeds grooter luister gevierde feesten der goden zijn levensgenot vond, zoo zag men den roem van zijn vaderland in de tempels en godenbeelden die, als herinnering aan behaalde zegepralen, naast den kunst- en godsdienstzin des volks ook Athene's schitterende wapenfeiten vereeuwigden. Maar tevens werd Athene het middelpunt van verkeer en beschaving in Griekenland. Wie eenig talent bezat dat hem tot rijkdom en roem kon gedijen, verzuimde niet zich daar te laten kennen. Wie iets kon mededeelen wat in het maatschappelijk en staatsleven van nut kon zijn, wie zich de kunst had eigen gemaakt om zijn gedachten in juiste en sierlijke bewoordingen uit te drukken en hierover voorschriften te geven, wie in de scholen der wijsgeeren of door eigen oefening geleerd had om vraagstukken die de natuur en de zedelijke wereld betroffen naar eisch te behandelen en op te lossen, met andere woorden, die leermeesters der meer gevorderden die men den naam van sofisten plagt te geven, die waren te Athene zeker van een publiek voor hunne lessen; want wat elders een talent was waar men best buiten kon, ontwikkeling van den geest, handigheid in het aanvatten van zaken, schranderheid in het doorzien van een staat- of regtskundig vraagstuk, was te Athene niet slechts voor hem onmisbaar die in den staat een rol wilde vervullen, maar zelfs voor hem die niet bij elken op-

ligter als hulpeloos en dus een gemakkelijke prooi bekend wilde staan. Buitendien, regtszaken waren te Athene zoo aan de orde van den dag en boezemden er wegens het groot getal van hen die als loontrekkende gezworenen in de regtbanken zitting namen zoo veel belangstelling in, dat zelfs een treurspeldichter als Euripides nooit vergeet om ten gelieve van zijn publiek zijn helden geregelde pleidooijen tegen elkander te laten voeren.

Nu heeft men zeker teregt beweerd dat de voorstelling, als stelden de sofisten zich ten doel om de jeugd in het bezigen van drogredenen te oefenen en ze allerlei verkeerde beginselen in te prenten, geheel bezijden de waarheid is: veeleer kenmerkten zich de bekendste hunner niet slechts als mannen van talent, maar ook van regtschapenheid. Maar geheel ongegrond waren de klagten toch niet waar hunne bemoeijingen aanleiding toe gaven. Leerden zij de jongelingen al geen dadelijk kwaad, zij leerden ze toch praten en meeningen koesteren over zaken, waar de lieden van den ouden tijd nooit van gehoord hadden. Wijsgeerige denkbeelden drongen tot het publiek door; verschijnselen waar het oudere geslacht steeds geloovig de hand der goden in aanschouwd had, wist het jongere uit allerlei natuurlijke oorzaken te verklaren. En op het gebied der natuur bleef men niet. Men vroeg wat is wet, wat is regt? en dit was te Athene een netelige vraag. De aristocratische zin die er naast het volksbestuur heerschte, de zin die de aardigheden van Aristophanes op de leerlooijerij van Cleon bij een hoogst gemengd publiek toch ruimschoots bijval deed vinden, kon zich niet best aan het denkbeeld gewennen, dat hetgeen door volders en schoenmakers en timmerlieden in de volksvergadering bepaald werd voor wet zou moeten gelden: was het niet veeleer geweld van de zijde eener onwetende menigte? Het is als vindt men een weerklank op die vraag in de voorkeur die Pericles in zijne rede bij Thucydides aan de ongeschreven boven de geschreven wet geeft; maar waar was nu die ongeschreven wet van afkomstig? Was zij het werk van menschen, waarom gold zij

dan meer dan de geschreven, en waarom kon niet het jongere geslacht haar veranderen als het hier reden toe vond? Was zij dan de goden gesteld? Maar de goden werden al in de natuur buiten werking gesteld; waarom zou men ze dan nog op zedelijk gebied zoeken? Er is geen twijfel aan, of er werd zoo geredeneerd en er moest zoo geredeneerd worden, om het even of de sofisten al dan niet die redenering regtstreeks ingaven. Hen te beschuldigen zou het zelfde zijn als rekende men in onzen tijd een veld winnen van het materialisme den geleerde als vergrijp toe, door wiens onderzoek nieuw licht over de wetten der natuur verspreid wordt. Maar dat bij het toenemen van kennis en wetenschappelijke bespiegeling onder het publiek het geloof aan goden als de Grieksche en daarmede aan het godsbestuur en de godswetten waar staat en maatschappij op scheen te rusten moest ontzenuwd worden, dat kon den Athener uit de dagen van Pericles en Alcibiades niet verborgen zijn, en de reactie ten gunste der oude volksdenkbeelden en der goede tijden, toen de jongen niet wijzer wilden zijn dan de ouden, kon dus ook niet uitblijven en verdient ook waarlijk niet de minachting waarmede men ze door hedendaagsche schrijvers somtijds ziet vermelden.

Die reactie openbaarde zich van meer dan één kant en in meer dan één vorm. Het verspreiden van kennis en op kennis gegronde redenering begon natuurlijk in die kringen waar men rijkdom en geestbeschaving vond en waar de straks gemelde aristocratische zin van het Atheensche volk door geen afgunst jegens hen die door geboorte en fortuin en ontwikkeling boven de menigte stonden, werd opgewogen. Maar die zoo natuurlijke afgunst was toch ook een kracht die men in een staat onder volksbestuur met goed gevolg voor staatkundige doeleinden in werking kon brengen; en ziet men Pericles in het eerste tijdvak zijner staatkundige loopbaan met het verzet kampen dat zijn voorstaan van het nieuwe — van de geheele wijding der Atheensche krachten aan de handhaving der heerschappij ter zee en van de daadwerkelijke deelname des volks aan het staatsbe-

stuur, — bij de aristocratie en het behoud vond, in zijn latere dagen werden juist de nieuwe elementen die bij den voortgang der democratie op de oppervlakte moesten verschijnen tegen hem te velde gebragt. Onder hen die met behulp van zulke krachten hem te lijf gingen is vooral Cleon een merkwaardige verschijning, de man in wien Thucydides en Aristophanes het beeld van een volksleider in den ergsten zin des woords schilderen, maar die in onze dagen verdedigers heeft gevonden, en die in allen geval de verdienste bezat dat hij zich in de door hem ingenomen stelling tot aan zijn dood wist te handhaven. Stelt men hem, zoo als Grote doet, met een groot redenaar der oppositie in onze dagen gelijk, dan vergeet men dat in ons staatswezen de man van oppositie en kritiek veel meer regt heeft om hierin zijn geheelen werkkring te zoeken dan in een staat als Athene, waar staatsman en veldheer één waren en waar dus de oppositie niet tegen den minister werd gevoerd die van uit zijn kabinet de zaken des lands bestuurt, maar tegen den veldheer die zijn bloed voor het vaderland veil had. Het geheim van Cleons magt en tevens van den haat dien zijne begaafde tijdgenooten hem toedroegen lag daarin, dat hij doorzag hoe hij eenvoudig als man des volks, zonder de hulp der staatkundige clubs en der op het effect berekende spaarzaamheid met zijn persoonlijk optreden waar zelfs Pericles zijn gezag door zocht te staven, in een staat als Athene de hoofdrol kon vervullen. Reeds zagen wij hoe hij zich van den indruk wist te bedienen, dien wel ter snede aangebragte voorspellingen der door Apollo bezielde wijzen der oudheid op de menigte maakten; en hiermede komt het dan ook ten volle overeen, dat hij bij Thucydides wordt voorgesteld als de bestaande wet tegen nieuwigheidszoekers die zich er ver boven verheven achtten in bescherming nemende, en dat hij genoemd wordt als de man die Anaxagoras, den vriend en leermeester van Pericles, wegens zijn beweren dat de zon een gloeijende massa was als een godloochenaar voor het geregt bragt. Het instinct van het volk leerde het van de nieuwe natuurwijsheid gevaar duchten,

omdat met die wijsheid de volksgoden, met de volksgoden de door hen gelegde grondslagen van den staat moesten vallen; en op dit instinct wist Cleon, uit besef zijner rol, uit overtuiging of uit beide, met goed gevolg te werken. Aan innerlijke harmonie ont brak het echter de beweging tegen ongeloof en nieuwigheidszoekerij, waar men hem een der leidslieden van ziet. Verachting der goden, verachting der bestaande wet mogt men te Athene tegengaan, de heerschappij die Athene over zijne onderdanen voerde was ook in de oogen der burgerij ware tyrannie. Tyrannen kenden geen andere wet dan het geweld; in geweld, verregaand en stuitend geweld, den steun der Atheensche magt te zoeken, dat was de staatkunde van Cleon zoowel als die van Alcibiades, den man wiens verbanning het gevolg was der vrees waarmede men in hem den aanstaanden tyran van Athene meende te zien. Dit punt mag men in het nagaan van Athene's zedelijke toestanden niet uit het oog verliezen. De hulpbronnen die Athene in zijne heerschappij vond, maakten de volksregering mogelijk zoo als zij zich onder Pericles ontwikkeld had; de volksvrijheid van Athene vond hare voorwaarde in de handhaving van het regt des sterksten tegenover de Atheensche verbondenen. Dat ook dit feit bij het ondermijnen van elk zedelijk beginsel werkzaam was waar te Athene de reactie over klaagde, dat mogt men zich te Athene zelf ontveinzen, maar wie thans Athene's bloeitijd nagaat zal het niet ligt miskennen.

Bekend is het hoe Aristophanes de nieuwe wijsheid en dat wel in den persoon van Socrates aantast. Bij hem spruit de reactie tegen het nieuwe uit een tot de vaan van het behoud gedreven scepticisme voort, en als beeld hiervan zijn zijne Wolken een der merkwaardigste voortbrengselen van den menschelijken geest. De boer die bij Socrates eerst zelf in de leer gaat om te leeren bewijzen dat zwart wit is en zoo zonder betaling van zijn schulden af te komen, en naderhand, nu hij te dom blijkt te zijn om de nieuwerwetsche wijsheid te vatten, zijn zoon in zijn plaats zendt, wordt door zijn leermeester op een betoog

onthaald dat er volstrekt geen goden zijn en men zich nergens aan behoeft te storen; en eerst als hij van zijn zoon een pak slaag krijgt en dan nog het bewijs moet aanhooren dat zijn vader te slaan een hoogst verdienstelijk werk is, begint hij in te zien dat de wijsheid die men bij Socrates opdoet toch ook hare schaduwzijde heeft. "Dat komt er nu van dat ik naar u geluisterd heb," roept hij nu het koor der Wolken toe die hem door Socrates als z ij n e godheden zijn voorgesteld. "Waarom steekt gij u in kwade zaken?" antwoordt het koor. "Wie zich daarmee afgeeft, dien brengen wij in het verdriet om hem te leeren dat hij de goden vreezen moet." Hier heeft men de geheele zedeleer van het stuk: met de goden weg te cijferen, met zijn heil in menschelijke redenering te zoeken, komt men in het eind tot een staat van zaken waar elk zedelijk beginsel wegvalt en geen maatschappij meer denkbaar is. Maar gaat men nu eens de redeneringen van Socrates en zijn leerling na, dan zijn zij komisch, maar dwaas zijn zij niet. Als de boer hoort dat er geen Zeus bestaat en nu in verbazing vraagt wie er dan regent, is het antwoord dat de regen van de wolken komt; als Zeus het deed dan kon het immers net zoo goed bij heldere lucht gebeuren. Wie zendt dan de wolken; wie drijft ze zamen? De bewegende natuurkracht, antwoordt Socrates. Maar zijn onweêrstraal, dien slingert Zeus toch zeker om de meineedigen te treffen? vraagt de boer weder. "O domme en ouderwetsche kerel," hervat Socrates, "als hij dan de meineedigen treft, waarom treft hij dan Simon en Theorus niet? die zijn toch meineedig genoeg. Maar neen, hij treft zijn eigen tempel en de hooge eiken; hoe moet dat; een eik is toch niet meineedig." Als naderhand, met het oog op de bewering dat Socrates door redenering zwart wit weet te maken, de "regtvaardige en onregtvaardige redenering" zelve ten tooneele gebragt worden om zich met elkander te meten, beschrijft de regtvaardige redenering den goeden ouden tijd en de opvoeding die de jeugd toen ontving, maar de onregtvaardige weet gaauw raad: dat schurkachtig en zedeloos volk althans net zoo goed in de wereld vooruitkomt als de model-

knapen van zijn tegenpartij, dat bewijst hij zonder moeite. En nu het tooneel tusschen den boer en zijn zoon. Het pak slaag was door dezen aan zijn vader toegediend om een vlugt scheldwoorden, die hij voor het opzeggen eener in het oog van den ouden man ongepaste plaats van Euripides op zijn dak had gekregen; en na zich nu eerst er in verheugd te hebben hoe pleizierig het is om zich met de nieuwe wijsheid op te houden waar de bestaande wetten voor vervallen, begint hij zijne regtvaardiging met de vraag, of zijn vader hem niet als kind wel eens geslagen heeft. "Wel ja, om uw bestwil," antwoordt de boer. "Wel, moet ik dan niets om uw bestwil doen? Gij zult zeggen dat kinderen er voor zijn om geslagen te worden, maar oude lieden zijn immers dubbel kinderen? Buitendien, een oud man verdient des te meer slaag als hij een gekheid doet, omdat hij het beter behoorde te weten." "Maar het is nergens gebruik dat een vader van zijn zoon slaag krijgt," hervat de vader. "Dat is het juist," antwoordt nu de zoon; "in den ouden tijd heeft iemand de lieden beduid dat dit niet zoo hoorde, maar waarom hebben wij menschen van den nieuwen tijd niet het regt om die wet te veranderen?" Hier heeft men het keerpunt der redenering: als het oude gebruik menschenwerk is, waarom zou men er zich dan aan houden? Maar menschenwerk moet het zijn als er geen goden bestaan; en wie de goden alleen kent uit natuurverschijnselen die even goed uit de werking van natuurkrachten verklaard kunnen worden, of uit een vrees voor de straf der goden in dit leven waarvan de ongegrondheid zonder eenige moeite te betoogen valt, wat heeft die eigenlijk voor reden om er aan te gelooven? Met regt is er door een dichter van onze eeuw opgemerkt, dat er niets zoo echt tragisch is als dit stuk van den Attischen blijspeldichter. Eerst worden goden en zedelijkheid weggeredeneerd, en daarna moet een blik op den staat van zaken die er zonder hen heerschen zou hen weder in hun waardigheid herstellen. Een zwakker betoog ten gunste der goden is er niet ligt te bedenken; een reactie tegen den geest des tijds die niets anders had om zich op te steunen, die kon waar-

lijk niet veel uitwerken. En had men nu andere gronden om de Grieksche godenwereld tegen dien geest te verdedigen?

Het antwoord op die vraag vindt men in den persoon van Socrates, die zelf insgelijks tegen de godloochenaars van zijn tijd optrad. Met geen beschouwing der natuurverschijnselen, met geen bespiegelingen omtrent de wording der dingen hield hij zich bezig: zijne wijsbegeerte betrof den mensch, het leven zoo als Athene het bood. Zijn geloof aan de goden — en dat hij een geloovig hart had, dat zijne goden zoo al niet het menschelijk wezen van die der sage dan toch de persoonlijkheid hadden die de overlevering hun gaf, lijdt geen twijfel, — rustte niet op den blik dien hij in den afgrond van een wereld zonder godsbestuur geslagen had: de aanschouwing van het wezen van den mensch, dat het goed was zoo als het was en dat het dit niet kon zijn zoo het niet het gewrocht eener met bewustheid handelende magt was, en boven al, de goddelijke stem in zijn binnenste die hem naar zijn innigste overtuiging op zijn levensweg tot leiding strekte en hem scheen toe te fluisteren dat ook de dood geen einde aan zijn bestaan zou maken, die waren het, die hem met een levend geloof aan de goden vervulden en hem naauwgezette pligtsbetrachting ten hunnen opzigte zich zelven en anderen als regel deden stellen. Maar achtte hij zich door eene bijzondere openbaring begunstigd, blijkbaar achtte hij openbaring ook voor het geloof van anderen noodzakelijk, en daarin zal men de reden moeten zoeken dat hij er steeds bij zijne vrienden op aandrong, dat zij de teekenen die de goden hun deden toekomen niet moesten voorbijzien, en dat zij in de woorden van het orakel den uitgedrukten wil der goden zagen. Zoo dacht en redeneerde de man, die door zijne medeburgers wegens goddeloosheid ter dood werd veroordeeld. Maar de goden redden, dat kon ook hij niet: de openbaring die men door wigchelarij en godspraken had was toch waarlijk geen wapen, dat men met vrucht tegen het ongeloof dier dagen kon bezigen. En is zijn veroordeeling een smet die aan zijn volk kleeft, in één opzigt lag er toch een diepe waarheid in de aanklagt

die hem voorstelde als een bederver der jeugd, als iemand die haar de volksgoden leerde minachten: wie de jeugd leerde denken en redeneren, moest haar onfeilbaar van goden vervreemden die voor het denkend en redenerend gemoed niet bestaan konden.

Dit zijn de hoofdtrekken van den godsdienstigen toestand, die in het schoonste tijdvak van Griekenland aan den hoofdzetel der Grieksche ontwikkeling bestond: uit geen anderen tijd van Griekenland is er in dit opzigt zoo veel bekend. Wat wij vroeger zagen, dat geheime en vreemde diensten in den naastvolgenden tijd meer dan ooit ingang in Griekenland vonden, laat zich ligt uit de strekking tot bijgeloof verklaren, die zich steeds openbaart als de gangbare voorstellingen omtrent de godenwereld het volksgemoed niet meer bevredigen; en de vleijerij waarmede men een eeuw later Demetrius als reddende godheid begroette zal minder vreemd schijnen, als men bedenkt hoe ver het reeds in den bloeitijd van Athene, in een tijd buitendien waarin de eeredienst er meer dan ooit te voren de gemoederen bezig moest houden, met het geloof aan de volksgoden gekomen was. De godsdienstige toestanden in andere streken der Grieksche wereld onttrekken zich in zoo ver aan onzen blik, als men bij de zelfstandigheid die elken Griekschen staat eigen was en het verschil der instellingen aan de analogie geen zekeren leidraad heeft, en er veel minder berigten uit alle andere Grieksche staten te zamen dan uit Athene alleen over zijn. Dit kan men echter aannemen, dat het te Athene althans niet slechter gesteld was dan in de meeste andere streken. De klagten van Thucydides over den zedebedervenden invloed van den Peloponnesischen krijg, waarin gematigdheid voor lafheid, arglist voor schranderheid begon door te gaan, waarin eerbied voor de wet en voor gezworen eeden door gewelddadigheid en bedrog vervangen werd, die klagten raken minder nog Athene dan wel die staten, waar Atheensche en Lacedaemonische partijen elkander bestreden; Attische trouw was bij de Grieken even zeer tot een spreekwoord geworden als Attisch zout bij ons; toen Philippus van Macedonië overal in Griekenland en

trouwens ook te Athene verraders vond die hun vaderland aan zijn belang opofferden, toen hielden de Atheners zich toch aan Demosthenes, den waren vaderlander, wiens staatkunde den triomf van den Macedonischen heerscher nog in de waagschaal stelde toen hij reeds alles scheen gewonnen te hebben. Wat de wijsbegeerte betreft, voor 's hands greep zij minder in het werkelijk leven in dan in de dagen van Socrates: terwijl deze een echt Athener was nam Plato een ideaal standpunt in, vanwaar hij op de gemoederen van het gros zijner medeburgers weinig invloed kon uitoefenen; en de wijsgeerige stelsels, die praktisch genoeg waren om tot de vorming van staatslieden en anderen die in het werkelijk leven een rol vervulden met kracht bij te dragen en hun die er zich door gevormd hadden tot rigtsnoer te strekken, die der Stoïcynen en Epicuristen, zijn uit een tijd dat het met Griekenlands grootheid gedaan was en spreiden hun waren invloed meer in de Romeinsche dan in de Grieksche wereld ten toon. Veel later nog brak de tijd aan toen de wijsbegeerte, ten behoeve van het heidendom tegen het Christendom optredende, de Grieksche goden tegenover den god der Christenen nieuw leven zocht te schenken: met de goden van Juliaan den Afvallige hadden de goden van Homerus, de goden die men ten tijde van Pericles vereerde, naauwelijks meer dan de namen gemeen, en reeds toen was voor de goden van Griekenland de tijd aangebroken dat zij in het leven ondergingen, om "onsterflijk in 't gezang te leven." Maar onsterfelijk hebben zij zich na hun ondergang getoond: wie de Homerische goden, wie de goden van het vrije Griekenland kent, zal ze niet ligt tot vergetelheid doemen. En breekt welligt eens de tijd aan dat men uit zin voor het praktische de oude Grieksche goden voor goed buiten den gezigteinder van het publiek weet te brengen, dan zal dit voor ware geestbeschaving al geen beter tijd zijn dan die, waarin bekrompenheid op godsdienstig en zedelijk gebied ze aan het oog van den Christen zoekt te onttrekken.

BLADWIJZER VOOR DE PLATEN.

---

1. Tempel van Zeus te Olympia. . . . . tegenover den titel.
2. De Olympus. . . . . „ blz. 31.
3. De hoofdgoden van Griekenland. . . . . „ „ 55.
4. De burg van Athene in zijn tegenwoordigen toestand. „ „ 101.
5. Bouwvallen van een Apollo-tempel in Arcadië. . . . . „ „ 119.
6. Doorsnede van den tempel van Zeus te Olympia. . . „ „ 130.
7. Offers. . . . . , ... „ „ 178.
8. Het Parthenon. . . . . „ „ 196.
9. Wijding van een kampprijs behaald bij de Pythische spelen. . . . . , . . „ „ 266.
10. Een feestoptogt te Athene. . . . . „ „ 285.
11. Een Dionysus-feest. „ „ 302.

De platen tegenover den titel en blz. 130 en 196 zijn naar herstellingen door hedendaagsche oudheidkundigen.

DE VOORNAAMSTE GODSDIENSTE

ONDER DEZEN TITEL VERSCHIJNEN, OF GAAN TER PERSE, DE VOLGENDE MONOGRAPHIEN, DIE OOK AFZONDERLIJK VERKRIJGBAAR ZIJN

Dr. R. DOZY, HET ISLAMISME.

C. P. TIELE, DE GODSDIENST VAN ZARATHUSTRA BIJ D OUDE PERZEN.

Dr. J. W. G. VAN OORDT, DE GODSDIENST DER GRIEKEN MET HUNNE VOLKSDENKBEELDEN.

Prof. A. KUENEN, DE GODSDIENST DER ISRAELIETEN.

Prof. L. W. E. RAUWENHOFF, GESCHIEDENIS VAN HE PROTESTANTISME.

Dr. A. PIERSON, HET KATHOLICISME.

